XVII-XVIII • 2002-2003

ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ТЪРНОВО - КРЪСТОПЪТ НА ЦИВИЛИЗАЦИИ

STUDIA IN HONOREM
JANKA NIKOLOVA

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
REGIONAL MUSEUM OF HISTORY
VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XVII-XVIII/2002-2003

BULLETIN

XVII-XVIII/2002-2003

ТЪРНОВО - КРЪСТОПЪТ НА ЦИВИЛИЗАЦИИ

**Изследвания и материали от VI музейни четения, посветени на 70 годишния юбилей на доц. д-р Янка Николова
17-18 май 2002 г., Велико Търново**

**STUDIA IN HONOREM
JANKA NIKOLOVA**

Велико Търново
Veliko Turnovo
2002

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: ст.н.с. д-р Христо Харитонов
РЕДАКТОР НА БРОЯ: н.с. Павлина Владкова

©АВТОРИ: Богдана Лилова, Весела Мартинова, н.с. Васил Мутафов, Виолета Драганова, д-р Вълка Илчева, Галя Чохаджиева, Деян Рабовянов, Диана Косева, Евгени Дерменджиев, доц. д-р Евлоги Данков, Елена Мачковска, проф. д-р Златозара Гочева, Иван Нурков, н.с. Иван Църов, Иван Чокоев, гл.ас. д-р Иванка Дончева, ст.н.с. д-р Йордан Алексиев, Катя Митова-Ганева, ст.н.с. д-р Кинка Панайотова, ст.н.с. д-р Константин Дочев, ст.н.с. д-р Константин Тотев, Люба Цанева, н.с. Мария Долмова, Марко Цочев, Методи Бинев, Милена Станчева, н.с. д-р Мирко Робов, н.с. Невяна Бъчварова, Нели Цонева, Павлина Владева, н.с. Павлина Владкова, Пепа Лунгарва, д-р Петър Станев, Радка Пенчева, Радка Тодорова, доц. д-р Росина Данкова, Светлозара Станева, Станимир Димитров, Стефан Бейков, Теменужка Георгиева, н.с. арх. Теофил Теофилов, доц. д-р Тодор Овчаров, Тянка Минчева, н.с. д-р Хитко Вачев, ст.н.с. д-р Христо Харитонов, Цветана Колева, Цветинка Цолова.

КОРЕКТОР: Екатерина Тодорова
ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА И КОМПЮТЪРЕН ДИЗАЙН: инж. Радка Тодорова,
Регионален исторически музей – Велико Търново

На корицата: Изображение на орел върху сграфито керамика, открита на Царевец. (Рисунка).

ISSN 0861-5888

Имам щастието да съм част от историята на Великотърновския музей, в нашето общо дело в изследването и популяризирането на богатото минало на Велико Търново. Това естествено ме прави горда. Но още по-горда съм с настоящето на музея, с труда и резултатите на днешния негов колектив.

Скъпи музейни работници, желая ви все по-значими резултати! Искрено и с цялата си душа!

Доц. д-р Янка Николова

18 май 2002 г.
Велико Търново

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

ИСТОРИЯ – HISTORY

Предговор 011

Кинка Панайотова Основни проблеми на устойчивото икономическо развитие на Велико Търново през вековете.....013

Kinka Panayotova Basic problems for the stable economic development of VelikoTurnovo.....018

Нели Цонева Балканджиите като участници в демографските промени на Павликени след Освобождението.....019

Neli Tsoneva The mountain dwellers as participants in the demo graphic changes in Pavlikeni after the Libertion.....032

Васил Мутафов Великотърновци преди 75 години (Демографска, социална и образователна характеристика на населението на Велико Търново през 1937 г.).....033

Vasil Moutafov People of Veliko Turnovo 75 years ago (Demographic, social and educational characterization of Veliko Turnovo population during 1937.....037

Цветана Колева История на църквата „Св. Четирдесет мъченици" от Освобождението до 1945 г.....043

Tsvetana Koleva History of the church of Forty Holy Martyrs from the Turkish yoke liberation to 1945.....062

Катя Митова – Ганева Участието на 20-ти пехотен Добруджански полк в Първата Балканска война 1912-1913 г.....063

Katja Mitova-Ganeva The Participation of Twentieth Infantry regiment of Dobroudja in the First Balkan war (1912-1913).....071

Тянка Минчева Църквата „Св. Никола" – един от най-значимите духовни центрове на Търново през Възраждането.....073

Tianka Mincheva St. Nikolas church – one of the most important cultural centers in Veliko Turnovo during the National Revival.....079

Стефан Бейков Дейността на руските медицински работници през войната 1877-1878 г. 081

Stefan Beikov Russian Medical Workers'activity during the War of libertation (1877-1877).....088

Павлина Владева Дневникът на Й. Ф. Гурко „Записки за кампанията 1877-1878 г."....089

Pavlina Vladeva Memories of General Gurko about Russo-Turkish War 1877-1878.....097

ИСТОРИОГРАФИЯ - HISTORIOGRAPHY

Цветинка Цолова Историография на възрожденските философски и социологически традиции във Велико Търново (1900-2000).....099

Tsvetinka Tsolova Historiography of Renaissance philosophical and sociological traditions in Veliko Turnovo (1990-2000).....109

Теменуга Георгиева За ролята на периодичния печат в развитието на българската етнография в края на XIX и първата половина на XX в.....111

Temenouga Georgieva About the role of the periodicals in the devel opment of the Bulgarian Ethnography at the end of 19th and the first half of 20th c.....118

АРХЕОЛОГИЯ – ARCHAEOLOGY

Петър Станев Една хипотеза относно неолитизацията на Централна Северна и Североизточна България...119

Petar Stanev A hypothesis about the process of neolithisation of North-Central and North-East Bulgaria.....123

Златозара Гочева Някои бележки по въпроса за метрополията на Западно-понтийския койнон.....125

Zlatozara Gotcheva Some notes to the question about the metropolis of the West-Pontian koinon.....129

Вълка Илчева Тракийският културен пласт от Царевец – обект № 8.....131

Valka Ilcheva The Thracian cultural deposit on Tsarevets – site N 8.....141

Мария Долмова Археологически проучвания на Царевец – обект № 41 (Източна крепостна стена).....149

Maria Doulmova Excavations and researches of the hill of Tsarevets-site N 41 (Eastern fortress wall).....156

Богдана Лилова Керамика на колело от V-III в.пр.Хр. от тракийското селище на хълма Царевец.....157

Bogdana Lilova Pottery thrown on a wheel of the 5th – 3rd c. B. C. from the Thracian settlement on the Tsarevets hill...163

Мирко Робов Тракийско култово съоръжение в източното подножие на Трапезица във Велико Търново.....169

Mirko Robov A Thracian religious appurtenance situated at the eastern foot of the hill of Trapezitsa in the town of Veliko Turnovo....177
Станимир Димитров Два шлема от Древна Тракия....179
Stanimir Dimitrov Helmets from Ancient Thracia....187
Иван Църов Западният акведукт на Никополис ад Иструм: Аркадата в долината на река Росица....189
Ivan Tsarov The West aqueduct of Nicopolis ad Istrum: The Arcade in the valley of Rositsa....197
Методи Бинев Към проблема за локализацията и хронологията на емпорионите в административната територия на Никополис ад Иструм....199
Metodi Binev About localization and time-sequence of emporiums on the urban territory of Nicopolis ad Istrum....204
Павлина Владкова Още веднъж за надгробните плочи, вградени в Царския дворец на Царевец....205
Pavlina Vladkova Once again about the gravestones, bult in the king's palace on the Tsarevets hill....210
Пепа Лунгарова Епитетите на Зевс и Хера в епиграфските паметници от Велико Търново....211
Pepa Loungarova The epithetes of Zeus and Hera in the epigraphic monuments of Veliko Turnovo....214
Иванка Дончева Култът към Хермес в Никополис ад Иструм и неговата територия....215
Ivanka Doncheva The cult of Hermes on the territory of Nicopolis ad Istrum....227
Деян Рабовянов Самостоятелно отбраняващи се кули пиргове на Балканския полуостров през Средните векове....229
Dejan Rabovjanov Medieval towers-pirgs from Balkans....235
Теофил Теофилов Формиране на стиловите особености на Търновската архитектурна школа XII-XIV век....237
Teofil Teofilov Formation of the style's features of the Turnovo architectural school – 12th –14th cc....249
Йордан Алексиев За манастирите в „Света гора", „Търновски планини" и „Търновска света гора"....251
Jordan Alexiev About the monasteries in „Sveta gora", „Turnovski planini" and „Tunovska Sveta gora"...255
Евгени Дерменджиев Две водоснабдителни съоръжения от ранновизантийската и средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново 257

Evgeni Dermendjiev Two water supply equipments from the early Byzantine and medieval fortress Tsarevets hill in Veliko Turnovo.....268

Хитко Вачев Принос към строителната история на църквата „Св. Равноапостоли Петър и Павел" във Велико Търново.....269

Hitko Vachev Contribution to the building history of the church of SS Peter and Paul.....276

Милена Станчева Апликации за колчан от XIII-XIV в.....277

Milena Stancheva Quiver plates from the 13th and 14th c.....282

Тодор Овчаров Археологически доказателства за бита на обитателите на средновековния Никопол през XII-XIV в.....283

Todor Ovcharov Archaeological evidence for the way of life in medieval Nicopol 12th – 14th c.....286

НУМИЗМАТИКА И СФРАГИСТИКА – NUMISMATICS AND SFRAGISTICS

Константин Дочев Ранновизантийски монети от Търново (V-VIIв.)..287

Konstantin Dochev Early Byzantine from Turnovo (5th – 7th c.).....298

Христо Харитонов Нумизматични аспекти на иконоборчеството във Византия през VIII-IX в.....299

Hristo Haritonov Numismatic aspects of the iconoclasm in Byzantium during the 8th – 9th c.....304

Марко Цочев Монетосеченето на Шишмановци в колекцията на Регионален исторически музей-Велико Търново.....305

Marko Tsochev Shishmans coinmaking in the collection of the Regional Museum in Veliko Turnovo.....309

Константин Тотев Бронзово печатче с лъвско изображение от Търново.....311

Konstantin Totev A bronze seal with lion's image from Turnovo.....320

ФОЛКЛОР - FOLKLOR

Галя Чохаджиева „Човек, каквото и да прави, трябва да мисли и за сетнината" (Фолклорният образ на иманярството).....321

Galja Chohadzieva „Whatever a man does, he have to think about afterwards" (The Folklore image of the treasure-hunting).....329

ИЗКУСТВО – ART

Евлоги Данков Семиотика на небесната йерархия в монетната и църковната иконография във Второто българско царство (Трети Рим).....331

Evlogi Dankov Semiosis of the celestial hierarchy in the coin and church iconography in the second Bulgarian kingdom (Third Rome).....339

Диана Тотева Нов фрагмент от живописта в диаконикона на църквата „Св. Четиридесет мъченици", открит през 2001 г.....341

Diana Toteva New fragment from the wall painting in the diaconicon of Forty Holy Martyr's church, founded during 2001.....346

ИСТОРИЯ НА ОРЪЖИЕТО – WEAPON'S HISTORY

Иван Нурков Надписи, клейма, енигми и изображения върху балкански кремъчни огнестрелни оръжия XVII-XIX в.....347

Ivan Nourkov Inscriptions, marks, enigmas and images on the Balkan Flint Fire-arms 17th-18th c.....358

РЕСТАВРАЦИЯ И КОНСЕРВАЦИЯ - RESTORATION AND CONSERVATION

Иван Чокоев Набедреник от епископски гроб, открит в средновековна църква в Кърджали.....359

Ivan Chokoev Epigonation from a bishop's sepulchre in a medieval church in the town of Kardzali.....365

ЛИЧНОСТИ

Люба Цанева Легендарният Захарий – от Странджа до Търново и Трявна.....367

Luba Tsaneva The legendary Zaharii – from Strandja to Turnovo and Trjavna.....371

Светлозара Станева Едно забравено име (Атанас Станчев Клепанов).....373

Svetlozara Staneva A forgotten name (Atanas Stanchov Klepanov).....376

Елена Мачковска Родолюбив българин, нуеморим книжовник (140 години от рождението на Никола Станев)....377

Elena Machkovska Patriotic Bulgarian, Untinung Bookman (140 years from birth of Nikola Stanev).....382
Росина Данкова Зоя Ставрева (1890-1950) - философ и педагог....383
Rosina Dankova Zoya Stavreva (1890-1950) as a philosopher and pedagogue.....391
Радка Пенчева Емилиян Станев и реконструкцията на историята.....393
Radka Pencheva Emilian Stanev and Reconstruction of the Past.....399

МУЗЕЙНО ДЕЛО - MUSEUM WORK

Невяна Бъчварова, Виолета Драганова Дарения за театралната дейност във Велико Търново, съхранявани във фонд „Най-нова история" на Регионален исторически музей.....401
Nevjana Bachvarova, Violeta Draganova Materials related to the theatral work in Veliko Turnovo, presented to the fund „Modern Bulgarian history".....407
Радка Тодорова Силата на информацията – компютри и Интернет.....409
Radka Todorova The power of information – Computers, Internet.....414

РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ - REVIEWS AND COMMENTS

Николай Колев Принос към изследването на неолитната
Nikolai Kolev култура в долния басейн на река Дунав.....415

ХРОНИКА – CHRONICLE

Катя Митова-Ганева Хроника за дейността на Регионален
Katya Mitova-Ganeva исторически музей.....417

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN 2002

Весела Мартинова Книгообмен за 2002 429
Vessela Martinova Interlibrary Loan 2002.....429

ПРЕДГОВОР

Регионален исторически музей – Велико Търново провежда всяка година традиционни музейни четения, посветени на Международния ден на музеите – 18 май и Празника на славянската писменост и култура – 24 май.

Нашата идея е чрез тях да бъдат популяризирани най-новите научни постижения, да се утвърди обществения престиж на научните работници и музейните специалисти и да се реализира публичната функция на музеите – да бъдат един от стожерите на културната идентичност на българите.

Утвърди се практиката всяко издание на Музейните четения да има за свой патрон известен български учен, трайно свързал изследователския си интерес и житейския си път с музеите на старата българска столица.

През 2002 г. имахме удоволствието да посветим поредните – VI музейни четения – на 80-годишнината на доц. д-р Янка Николова – добре известен български археолог-медиавист, ревностен изследовател на Второто българско царство. Началото на нейната трудова и научна дейност е във Великотърновския исторически музей. От 1951 до 1963 г. тя е последователно уредник-археолог в музея и негов директор. От 1973 г. е доцент във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий" и негов заместник-ректор. Затова Регионален исторически музей – Велико Търново и Великотърновският университет организираха честването на юбилея на доц. д-р Янка Николова – като израз на уважение към труда й на учен и ръководител; колега и преподавател на поколения български археолози и музейни специалисти; личност с прекрасни човешки и изследователски качества – добре позната и приета във Велико Търново, в България и по света.

Така съвсем естествено се оформи и темата: „Търново – кръстопът на цивилизации". Музейните четения станаха форум на специалисти от Великотърновския музей и Великотърновския университет, на колеги от Габрово, Свищов, Павликени, Трявна, от други музеи на Велико Търново и АИМ при БАН – филиал Велико Търново.

Знак за високото ниво на конференцията бе присъствието на Кмета на Велико Търново д-р Румен Рашев и представители на Общинската и Областната администрация – наши добри приятели и сътрудници, доказали грижата и уважението си към културно-историческото наследство на града и региона.

На 16 и 17 май в общо 7 заседания бяха представени 49 научни съобщения и доклади, докосващи различни страни от света на историята, представяща Търново като кръстопът на цивилизации и епохи.

Смятаме, че включването на представените доклади в XVII-XVIII том от поредицата Известия на регионален исторически музей – Велико Търново е един подобаващ начин те да станат достояние на по-широка аудитория и да бъдат полезни, комуто са потребни.

Ст.н.с.д-р Христо Харитонов
Директор на РИМ – Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НА УСТОЙЧИВОТО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ ВЕКОВЕТЕ

КИНКА ПАНАЙОТОВА

Устойчивото развитие на дадена страна, област или населено място зависи от две групи фактори - обективни и субективни. За Велико Търново обективни са малкото природо-географски дадености, а субективните - умението на градската управа, особено в новата ни и съвременна история, да намери резултатни идеи и решения, за да стимулира, подпомага и координира действията на стопанските субекти. Градската управа трябва да е заинтересована от устойчивото икономическо развитие на града, защото то е основа за благоустрояването му, което е нейна главна задача. Барометърът на тази взаимозависимост е броят на жителите. От 1858 до 1958 година, т.е. за един век, броят на жителите на Велико Търново варира от 12-13 до 14 хиляди, което е сигурен белег за застой. Като имаме предвид демографските промени, се оказва, че колкото жители са напуснали, толкова са пристигнали, защото градът повече не може да побере и изхрани. Едва след 1960 г. се увеличават темповете на икономическо развитие на основата на държавно-плановото регулиране и жителите на Велико Търново се увеличават почти шест пъти и в 1989 г. са 83 647 души (История на Велико Търново 2000, 167-168; Бъчварова 1995, 162-198).

Велико Търново е възникнал като съсредоточие на тракийски селища, ранновизантийска и българска твърдина, израства като столица на средновековна България през XII-XIV в. Той е ключът към четирите старопланински прохода - Шипченски, Хаинкьойски, Тревненски и Твърдишки, по трасето на най-краткия път от Дунав към Константинопол, важен страж на границата между полето и Предбалкана. През османското владичество градът запазва значението си на стожер на пътищата, въпреки стремежа на завоевателите той да бъде обезличен като символ и спомен за независимата българска държава и създаденото от нея културно наследство. Стратегическото местоположение, търговските пътища, които минават през него, и събитията, станали тук през вековете, създават най-съществения комплексен обективно-субективен фактор, който го крепи и до днес, дава му икономически шансове, но го подлага и на много рискове.

През 1187 година Търновград е провъзгласен за столица поради ключовото си стратегическо местоположение, много по-добро от Преслав и Плиска, като същевременно е показана приемственост. За кратко време Търновград израства като политически, икономически и културен център на българската държава и в продължение на два века тук се създава материална и духовна култура. През 1393 година с бърз марш войските на Баядзид I го обсаждат. Ключът към проходите е неутрализиран. Вместо да го превземат, по-важно е да отрежат пътищата за помощ от север. От столица Търновград е превърнат в най-обикновен каазалийски град, но ключовата му роля е оценена. От хас на Никополския санджакбей става везирски. От около 1613 г. вече е султански хас, а населението му държавна рая, който факт има важно стопанско значение. По мнение на изследователите, политическата и културно-религиозна катастрофа, която преживяло тук българското население, не довела до стопански срив. Продължили своята работа търновските занаятчии и търговци, които обслужвали градската и военна администрация и духовните институции, работели по поправянето и поддържането на крепостта. На кръстовището на шосейните пътища изток-запад и север-юг се оформило новото стопанско средище Баждарлък (от името на митницата-баждарница). Дубровнишките търговци в града и наследилите ги от средата на XVII век арменски търговци били в постоянни делови връзки с основните производители, следствие на което се работело не само за задоволяване на местни нужди, но и за износ. Еврейските търговци се оказали много устойчиви, установили се тук още през столичния период, което е показател също за голямото значение на града като кръстовище на търговските пътища. През 1571 г. тук пристигнали и някои от прогонените от Виена евреи, които имали големи връзки с Централна и Западна Европа. По същото време се преселили и еврейски търговци от Германия, Чехия и Унгария. С връзките си те отворили пътя на търновските търговци към тези страни. Не е случайно и заселването на влиятелни и заможни търговци от Арбанашките земи. Поради нелеките балкански пътища, застрашени от разбойнически банди, обмяната и пазенето на валута (сарафлъка) станали тук авторитетно занятие. Стопанската роля на града, а не само споменът за българската столица карали редица търговци в европейските страни изрично да посочват, че са родом или са дошли от Велико Търново (така го наричат). Някои дори използват прозвището „великотърновец", „буюк търновал", „мегатурнавитас", „турновит" (История на Велико Търново 2000, 30-44; 7-100).

Малко преди и непосредствено след Освобождението с развитието на жп транспорта се променят търговските пътища от Европа към Ориента. Градската община, при толкова видни политически дейци от Велико Търново, пропуснала основното трасе на железницата в Северна България. Това съсипва икономически и политически перспективата на града за повече от шест десетилетия. Само част от натрупаните търговски капитали били вложени в производството (История на Велико Търново 2000, 347-356). С развитието на автомобилния транспорт и изградените от държавата през втората половина на

XX век пътна мрежа и съоръжения от съвременен тип градът получава нови възможности за стопански контакт и развитие.

Велико Търново загубва напълно ролята си на крепост, макар да остава съсредоточие на военни формирования - Българската земска войска (1878), силен гарнизон и Висше военно училище. Ролята му на административен център често му прави лоша услуга - увеличава бюрократичния апарат, който е главно консуматор. Особена значимост придобива обаче историческото достойнство на града, свързано с общонационални събития. Велико Търново е създател и носител на култура, съхранил е забележителни паметници на българското минало. Той е не само духовна опора, важна част от здравите корени на българския народ, но и град с големи възможности за културен туризъм със стопанско значение. Първите крачки в тази насока, но с идеална цел, прави Туристическо дружество „Трапезица" от 1902 год. насетне. То създава и своя материална база - туристическа хижа и исторически парк на Царевец. През 1925 г. по негова инициатива с делегати от Чехия, Полша, Словения и България във Велико Търново се пристъпва към създаване на Асоциация на славянските туристически дружества. За пръв път на конгресите на АСТД се разискват въпросите за стопанския елемент на туризма, който създава поминък, говори се за създаване на туристическа индустрия. Туристическо дружество „Трапезица" и Културно-стопанският съюз „Стара столица" успяват до средата на XX век с дейността си да издигнат Велико Търново до първостепенен туристически град, втори по посещаемост след София. Поставят си задачата градът да стане и курортно средище, като се обосновават с пътя на русалките (в дъга от Павликени до Елена през Арбанаси и източната част на Велико Търново), наситен с положителна целебна енергия. Те считат също, че с фееричната си панорама градът оказва успокоително въздействие (100 години Туристическо дружество 2002, 31-44). През втората половина на XX век също е направено много, особено след Постановлението на Министерския съвет от 1965 г. за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град. Възможностите обаче за развитието на културния туризъм с голям стопански ефект са значително по-многостранни и при една целенасочена от градската управа политика на координация и насърчение в голяма степен ще съдейства за устойчивото икономическо развитие на града.

Друг основен проблем за икономическото развитие на Велико Търново са минималните природни ресурси, чийто максимум може да задоволява едно цветущо занаятчийско производство, но не и съвременно индустриално, което да издържи на голямата конкуренция поради високата си себестойност. Земята и водата са единствените постоянни източници за града и околностите му, по-точно за региона със стопанско значение. Характерен е палеогенът с льосово покритие и сиви горски почви с многобройни варовикови терени. Поради различия на почвообразователния процес нашите сиви горски почви притежават по-ниско плодородие от европейските. Те са по-бедни откъм запаси на хранителни вещества, което налага обилното им торене с органични, азотни и

фосфорни торове, а това оскъпява продукцията. Не случайно от всички статистики до средата на XX век се вижда, че в Предбалкана на Великотърновски окръг се влага три пъти повече зърно за посев, а продукцията е два-три пъти по-ниска и по-скъпа от средната за страната. Затова в този район най-често практиката е да се мине към интензино земеделие на малка площ земя. Първите вносни изкуствени торове в началото на XX век Министерството на земеделието предоставя на Великотърновски окръг. Напояването на почвата повишава плодородието, но неудобството е в това, че повечето обработваеми земи са на възвишения и е трудно да се напояват изкуствено. Не е случайно, че първият голям язовир със система за напояване в Програмата по водите в правителството на БЗНС е предвиден да се изгради на р. Росица (Панайотова 1983, 31-41). Сивите горски почви освен това се поддават на ерозия, особено при наклонени терени. На тях обикновено се засаждат лозя, овощия, пасища, ливади, пролетна ръж и овес, каквито обграждали и Велико Търново. Проблемът с ерозията става голям след обезлесяването на Великотърновски окръг във връзка с екстензивното развитие на земеделието от края на XIX и началото на XX век. Горите са създавали добри суровинни възможности, в т.ч. и в отглеждането на големи стада добитък. Благодарение на тях през XV-XVII век Велико Търново е бил голям производител на скиавини-вълнени платове, от които се шиели облекла за еничарския корпус. След XVII век се развиват кожарството и кожухарството, продукцията на които до Освобождението била изнасяна и за Централна Европа. Черничевите насаждения били важно условие за отглеждане на копринената буба. Бубарството и копринарството били важен доходен отрасъл за града (История на Велико Търново 2000, 138-165).

Релефът на България е сложно разчленен и от там идва липсата на големи реки. Най-обширен водосборен район има река Янтра. Важен стопански резерв са подпочвените води на неголеми дълбочини в алувиалните и полуалувиални наслаги, с каквито е богат басейнът на р. Янтра. Тези води се използват за напояване на зеленчукови градини и водоснабдяване. Водният стопански ресурс на Янтра обаче е неблагоприятен по сезони. Регулирането чрез хидротехнически съоръжения е скъпо. В началото на XX век търновският индустриалец Ангел Попов предложил да се прокопае тунел под града, успореден на железопътния, през който да се прокара река Янтра, а на изхода, където има голям пад, да се построи електрическа юзина. Предложението предизвикало невероятен скандал сред всички занаятчии по поречието (Панайотова 1972, 251-252).

На основата на скъпоструваща селскостопанска продукция, намалени горски площи, недостатъчно количество стопански води във Велико Търново се развива с различни темпове и в малък обем хранително-вкусовата индустрия, кожарството, копринарството, памукотекстилната, керамичната, дърводелската индустрия, макар да се проявява находчивост в тези ограничени рамки и се създават нови разновидности-тестени изделия, детски грани, нишесте и др., някои от които намират пласмент в чужбина. Скотовъдството намалява в момент, когато занаятчийското кожарство прераства в индустрия, във фабрично

производство, за което се налага внос на сурови кожи. Липсата на суровини, промяната на търговските пътища води до износ на големи търговски капитали от града, а също и на работна ръка. Това е голям, най-големият проблем. Затова и производствените предприятия са дребни и недълготрайни. Каква роля играе Общинският съвет за създаването на стопански субекти, ще посочим два негативни факта: отказ за строеж на голяма фабрика за преработка на тютюн и производство на цигари с турски капитали (построена след това в Хасково) и на голям захарен комбинат в Дълга лъка с чешки капитали (построен в Горна Оряховица), изтъквайки като основание замърсяването на града, при наличието в същото време на около 50 фабрики и работилници за обработка на кожи, десетки бояджийници в гъсто населени махали. А на АД „Филтис" с белгийски капитали е разрешено точенето на коприна, т.е. мръсна работа, докато в Казанлък е тъкачницата. Едва около 1960 година общинската управа подготвя задълбочена оценка на стопанската перспектива на Велико Търново и чрез държавно-плановото регулиране и като водещи в новата структура се създават две предприятия със съвременни високи технологии от електрониката.

Бъдещето на Велико Търново е в културния туризъм и произтичащите от него стопански дейности. На второ място, но не по значимост, е стимулирането на високотехнологично съвременно производство, за което има човешки ресурси в града, като се привлекат капитали и се намери ниша за продукцията им на пазарите у нас и в чужбина.

БЕЛЕЖКИ

Бъчварова 1995 - Н. Бъчварова. Летопис на Общински народен съвет в град Велико Търново 1944-1989 - ИИМВТ, X, 1985, 162-198.

История на Велико Търново 2000 История на Велико Търново, т. 2, Велико Търново, 2000.

Панайотова 1972 - К. Панайотова. Изграждане на енергийната база на капиталистическата индустрия във Великотърновски окръг (1910-1947) - ИОИМВТн, кн. V, Вн. 1972.

Панайотова 1983 - К. Панайотова. Политиката на земеделското правителство за модернизация и развитие на селскостопанското производство - Векове, кн. 5, 1983.

Панайотова 1995 - К. Панайотова. Стопанската структура на Велико Търново от средата на XIX век до 1944 година - ИИМВТ, X, 1995.

100 години Туристическо дружество 2002- Сб.100 години Туристическо дружество „Трапезица - 1902", Велико Търново, 2002.

BASICPROBLEMS FOR THE STABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF VELIKO TURNOVO

Kinka Panaiotova

Summury

The social historic analysis on the basis of the author's former concrete investigations makes it possible to outline the basic problems for the stable development of Veliko Turnovo through the ages.

These are: the strategical sitnation, the minimum raw material sources of the region, the lack of sufficient capital and the existence of an intelligent population, with a high degree of education and culture.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

БАЛКАНДЖИИТЕ КАТО УЧАСТНИЦИ В ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОМЕНИ НА ПАВЛИКЕНИ СЛЕД ОСВОБОЖДЕНИЕТО

НЕЛИ ЦОНЕВА

Историята на Павликени като селище, както и неговото име са неразривно свързани с павликянството – едно от най-значимите средновековни социално-религиозни движения на селските маси. От заселването на първите павликяни през втората половина на XIV в. до средата на XIX в. селището става арена на сблъсъка между трите религии – павликянство, католицизъм и мюсюлманство[1]. Значителна част от павликяните приели католицизма, други били помохамеданчени, трети отстоявали еретическите си възгледи.

Българските домакинства в Павликени постепенно започнали да намаляват – докато през 1622 г. били 200 с над 1000 души българи – павликяни, то в началото на XIX в. те били едва 107. В следващите години павликяните-католици били обхванати от силни миграционни процеси, като увличали и останалите непомюсюлманчени павликяни. Към 1840 г. последното павликянско домакинство напуснало селото, оставяйки в наследство името на вярата си. В Павликени останало само мохамеданско население, което по време на Освободителната руско-турска война (1877-78) масово се изселило.[2] Тогава хората от околните села започнали да грабят и разрушават турските къщи. Вероятността селището да бъде заличено, а землището му разграбено била съвсем реална.

Подписването на Санстефанския мирен договор и Освобождението на България поставят началото на нов етап в развитието на Павликени. В резултат на вътрешни миграционни процеси и аграрния преврат етническият облик на селото се променя изцяло. Павликени било заселено с будни български домакинства от съседните села, както и от балканджийските махали и села на Габровско, Дряновско, Търновско, Севлиевско. Мнозина от новите заселници били българи-християни, взели непосредствено участие в борбите за национално освобождение, църковна независимост и развитието на българската просвета и наука. Те му предали своя революционен дух и спомогнали бъдещото му развитие и просперитет.[3]

Още на 8.3.1878 г. в Павликени пристига Атанас х.Славчев (род.5.10. 1856 г. поч. 11.11.1943 г.) – син на х. Славчо х. Паскалев, известен търновски занаятчия,

търговец и лихвар. Земите на павликенските села младият Атанас познавал още от годините на турското робство, когато баща му го пращал да събира „десятъка" от околните села.[4]

С идването си в Павликени Атанас х. Славчев създава на площ повече от 4000 дка свой чифлик. Той обхваща част от землището на четири съседни села – Павликени, Бяла черква, Стамболово, Михалци, които по време на робството са били под управлението на Етем бей.

Атанас х.Славчев бил личен познат с бея и може да се предполага, че е получил от него документ-пълномощно за попечителство на чифлика. Такива пълномощни на бягащи и изселили се турци има запазени в архивите. Атанас х.Славчев узаконява собствеността си върху Етембеевия чифлик чрез Временната комисия по турските имущества.[5]

Решенията на Берлинския договор от м. юли 1878 вдъхват надежда и смелост на турското население да се завърне в Павликени. Намирайки имотите си разсипани, а къщите разграбени, те презимуват в землянки, а през пролетта на 1879 г. започват масово да продават. Тогава предприемчиви преселници от съседните села и от планинските и полупланински райони започват да купуват земя и имоти и да се заселват в Павликени. Необходимостта от работна ръка за немалката площ от плодороден чернозем по долината на река Росица, както и интересите на Хаджиславчеви са сериозни мотиви, за да се стимулира заселването на селището с българско население и да се подпомага утвърждаването му като стабилна административно-стопанска единица.

Първият преселник в Павликени бил Борис Каракановски от Ловеч. През есента на същата 1878 г. се заселили Марин Печората от Свинарските колиби и Георги Кундата от Балванската махала. На следващата пролет в селото пристигнали Иван Др. Даскалов, Марин Топала, Вълко Стоянов Атанасов, Стоян Станчев, Гатьо Стойнов, Мянко Цонев – всички от Балванска махала, както и белочерковчаните Петър и Вълчо Тончеви, Иван и Радко Марчеви, Петко Кюркчиев- Каракачанина. През 1880 г. жители на Павликени станали баба Иванца от село Ресен, Илия Дочев и Иван Моминчето, Драган Ил. Генчев, Димо Пенков, Иван Митев, Недялко Койчев и Георги Косев – всички от Беляковец, както и Димитър Енев и Колю Андреев Пазарджиев. Братята Спас и Дечо Младенови от с. Ресен идват в Павликени през 1881 г., а братя Иван и Стоян п.Мандеви, както и Минчо и Кольо Цоневи от село Михалци през 1882 г.[6]

Първият кмет на Павликени през 1878 г. е Начо Кавата - един от първите заселници в освободеното от турците селище. През 1879г. управлението на селото се поема от Кольо Белчев (от Балванската махала), заместват го през следващите години - Стоян Узунов (род. от село Кози рог, Габровско) и Борис Каракановски.[7]

За първите години от историята на Павликени разказва съвременникът на тия събития даскал х.Стоян Дончев[8]:

„... До Освобождението ни селото е имало около 80 къщи само турци. До 21 юни 1877 в Павликени имаше турско управление. На 21 срещу 22 юни с.год.

турците избягаха изоставиха без хора селото... На 24 юни 1877 г. сутринта руските войски начело с патрулите си влязоха в Павликени, минаха из него без да спират и стигнаха Бяла черква, където бяха тържествено посрещнати от населението, начело със свещеници и хоругви. Така Павликени доби своята свобода.

От 23 юни 1877 г., когато избягаха турците, до август 1878 г. Павликени беше пусто. Идваха селяни от околните села, ограбваха каквото може да се задигне и разрушаваха къщите, да не се заселва наново това село. Но през зимата на 1877-78 г. дойдоха бежанци от Тракия и къщите, в които прекараха зимата, останаха запазени, а останалите сгради и огради се окончателно разграбиха и разпиляха.

През м.август 1878 г. турците, които бяха избягали, се завърнаха, но не влязоха в Павликени, защото къщите им бяха разрушени, а останаха с колите си на лагер край селото на Долна поляна... Стояха там няколко дни, оплакваха съдбата си, влязоха после в селото, обикаляха дворовете си, поплакаха си и почнаха да си правят землянки и да си поправят къщите. Така прекараха зимата на 1878-79 г. и през пролетта почнаха да продават имотите си и да бягат за Турция. Дойдоха от околните села българи, закупиха имотите на турците и така се засели Павликени само с българи... "[9]

В зависимост от своето месторождение първите заселници на Павликени могат да бъдат причислени условно към две основни групи:

1. Преселници от околните на Павликени села и от равнинната част на Търновския край.

2. Преселници - балканджии.

Към първата група се отнасят преселниците от Бяла черква, Михалци, Ресен, Стамболово, Беляковец, Дичин и други съседни села. По численост това е най-голямата група от новите заселници в Павликени, всички те са българи и източноправославни християни. Те са предимно бедни, безимотни селяни, членове на многобройни фамилии, които са създали свои семейства и търсят свой път за препитание. Най-компактна и с голямо значение за бъдещото развитие на Павликени е групата от Бяла черква. Всички те идват от село, в което отдавна са основани българско училище и народно читалище; от село, в което години наред даскал Бачо Киро е сял семената на българското просвещение; село, от което101 души са били готови да умрат за своята родина. Тези революционни традиции и своя патриотизъм белочерковчани полагат в основите на новото Павликени.

Към втората група, която е и предмет на настоящата тема, се числят заселниците от планинските и полупланински селища на Дряновско, Габровско, Севлиевско, около Килифарево, Балванската махала и на север от В.Търново.

Представители на тия две основни групи заселници, както и техните наследници са новите жители на Павликени след Освобождението. Благодарение предприемчивостта на това население през 20 в. Павликени претърпява бурно обществено, икономическо и социално развитие, а населението му се увеличава многократно. От около 100 домакинства с 580 души население през 1880 г.,

през 1887 г. жителите стават 1182, през 1890 - 1314, през 1900 - 1744, през 1926 - 1906, а в навечерието на Втората световна война са около 5000 жители.[10]

Подобно на преселниците от полските села и балканджиите са били бедни селяни, които, слизайки от Балкана в равнината, са търсили начин за прехрана на семействата си. Осъществяването на аграрната реформа стимулира техния житейски избор и им дава възможност да се занимават със земеделие. При масовото напускане на мюсюлманското население още по време на Руско-турската война в опразнените турски къщи и земеделски имоти започват да се преселват българи от планинските и полупланински райони. В периода на Временното руско управление преминаването на собствеността в български ръце става и чрез покупко-продажба, а по-късно и въз основа на стари тапии за насилствено отнети земи. Известно е, че по време на робството много български домакинства от полските села, бягайки от робския гнет, помохамеданчване и асимилация, са търсили убежище, укривайки се в Балкана. Първите български правителства създават специални комисии, които да разрешават подобни случаи и да спомагат възстановяването на българската собственост.

Основен поминък на населението в Павликени след Освобождението става земеделието. Землището на селото през 1897 г. е 32796 дка, от които 24664 дка е обработваемата площ. Тя била разделена на 2934 парцела, средно на парцел по 8,4 дка земя, които били собственост на 668 притежатели. Едва 70% от общата площ земя била притежание на новите жители на Павликени - това са 23984 дка земя, а останалите 30% са паракендентни имоти на земеделци от други съседни села.[11]

Процесът на раздробяване на земеделските имоти в Павликени започва още през 1879 г., тоест веднага след придобиването им. Не закъснява във времето и процесът на обезземляване за най-бедните селски слоеве. Законът, приет през 1879 г., урежда заплащането на завзетите земи на предишните им собственици. Една част от стопаните успяват да ги изплатят, но други ги губят на части или изцяло.[12] Непосилните данъци, които държавата стоварва върху селяните още през първите години, допълнително допринасят за социалното разслоение. За парцелирането на земята спомага в голяма степен и българското наследствено право. Стародавна традиция в многолюдните български семейства е фамилната земя да се разпределя между наследниците.

Първите преселници от планинските и полупланински райони, които идват в Павликени, се заселват в един квартал. Това е районът в западна посока от днешния център, по пътя за селата Недан и Бутово, където преди Освобождението са живели черкезки семейства, или така наречената Черкезка махала. Обединени от общия си родов и социален произход, те се заселвали един до друг. В повечето случаи това били преселници от дряновските села Цинга, Керека, Геша, от Габровските махали Тъпанарите, Никоевци, Свирците и от Севлиевско. В случаите, когато преселниците са от една фамилия, заселването им един до друг е било неписано, но без изключения спазвано правило. И тъй като само за

няколко години махалата се заселила изцяло с българско християнско население, и то предимно преселници от Балкана, много скоро хората започнали да я наричат Балканджи махала - така, както е известна в Павликени и в наши дни.

Преселването на нови заселници в този край на селището и увеличеният брой на жителите му, построяването на нови къщи и разпределението на земята на дворни парцели, както и прокарването на улиците - води до оформянето на един немалък селищен квартал, който има съществен принос в цялостното развитие на Павликени през 20 в. За нуждите на местното население в Балканджи махала през 1923-24 г. е построено ново квартално училище с прогимназиални и гимназиални часове, което започва учебни занятия през 1924-25 г.[13]

Типичен пример за преселване на цял род балканджии е историята на Узуновия род.[14] Произхождайки от Дряновските колиби, след Освобождението в Павликени се заселват четирима братя - Йордан, Станю, Марин и Христо. Те си купуват четири имота един до друг, на шосето за с. Недан - днес ул. „Ал. Стамболийски" в Балканджи махала, и всеки брат устройва семейството си в старите турски коптори, които постепенно започват да преустройват. С израстването на децата им и създаването на нови семейства тези дворове се парцелират и постепенно започват да се строят нови къщи, оформят се нови улици, Павликени се разраства. Този процес протича сравнителни бавно, тъй като в повечето случаи става дума за много бедни семейства. По спомени на наследници от рода Узунови - дълги години в дома на Станю и Васила Узунови в една стая живеели семействата на тримата им сина - Стоян, Илия и Иван. Вечерно време, когато настъпи време за сън, всяка една от трите етърви - Никула, Елена и Куна, си вземала своята рогозка и я постилала за своето семейство в един от ъглите на одаята. Това семейство винаги имало сплотеност и много обич. В този патриархален и задружен дух били отгледани и децата им.[15]

Подобна на тази е и съдбата на много други фамилии преселили се от Балкана, наследници на които и днес живеят в Балканджи махала на Павликени. Това са вече 5-то, 6-то и 7-мо поколение на старите родове: Узунови, Атанасчеви, Тъпанчеви, Ганеви и много други. И днес в махалата са запазени и битуват фамилните прякори: Бобитата, Окситата, Шоголу, Печората и др.

Мотивирани от възможността да се занимават със земеделие или да открият своя занаятчийска работилница, улеснени от оформилия се Павликенски пазар, където да пласират стоката си, семействата от Балкана се установяват в Павликени с много надежда. Постепенно заселниците - балканджии заемат и други райони на Павликени, вече не са така компактно, както първите заселници в Балканджи махала. По-заможните купуват дворове и започват да строят къщи в района около църквата и площада. Тук може да се посочи като пример заселването на братята Ботьо и Ганьо Станеви, родом от габровското село Никоевци. Ботьо Станев имал шест деца, но в Павликени останали трима сина и една дъщеря: Стефан, Иван, Ганчо и Дена. Ганьо Станев също имал петима сина и една дъщеря: Стефан, Димитър, Костадин, Мянко, Ботьо и Куна. Синовете от двете семейства

(осем първи братовчеди) си построили къщите една до друга на дн. улица „Ал. Стамболийски"- срещу църквата. Къщите им са типични за епохата- двуетажни, изнесени непосредствено на улицата с търговска цел, с дюкян на първия етаж и стая за живеене на втория, с малки китни балкони, а дворчетата са малки и се намират зад къщите. Наследниците на този голям род, т.нар. Ганеви, и днес живеят в Павликени.[16]

Един от потомците на тази фамилия- Мянко Ганев Станев (род. 1900 г.- поч.1994 г.) разказва историята на своето семейство така :

„... Родът ни е от Балкана - с. Никоевци, Габровско. След Освобождението дядо ми Станьо се преселил тук. Като чули, че руснаците наближават, турците бързали да бягат и продавали евтино имотите си. Така дядо много изгодно купил 4 дка двор за 200 гроша. Наистина къща нямало, турчинът живеел в едно копторче и дядо със семейството си също живял в него близо една година, докато се реши да стане ли село Павликени или не - по този въпрос се спорело с Бяла черква. Когато се решило, че ще има село, съборили къщата на Балкана, превозили материалите тук и с тях построили две стаички и едно дюкянче. По същия начин се преселили и други фамилии от Габровско, от Дряновско. Балканджиите заварили само чифлика на Хаджиславчев, останалото било празни коптори на избягали турци...

Та в това дюкянче баща ми продавал всичко - било аптека и бакалия, и хан на всичко отгоре. Чичо ми пък отворил кръчма. Полека- лека търговията им потръгнала и докато в началото дядо и двамата му сина нямали никакъв имот, по - късно стигнали до 300 дка.

На 17 години баща ми се оженил. Ние бяхме 6 деца, чичо също имаше 6 и се събирахме един кош народ. Гюрултия рядко имаше. Майка ми беше кротка жена, но ни респектираше. Помня като да е било вчера - ще заколят един вол, ще турят и 2-3 овце и с два сатъра едновременно кълцат месото - напълваха целия двор със суджук.

До нашия двор беше сарачницата. От малък ходех там и така, крадешком, научих занаята, без да ходя чирак. Най- напред работех в мазето. Когато станах на 17 години, си отворих нещо хем като работилничка, хем като магазинче- каквото изработя и го продавам. Двамата ми братя станаха кръчмари, единият бозаджия, а най-малкия – счетоводител.

Почти всички, които се преселваха от Балкана, почваха или занаят, или търговия. Имаше и такива, на които не им прилягаше нищо и те живееха по-бедно. Пък и мерак нямаха, а занаят без мерак не може... Баща ми почина през 1921 год., но ние още 10 години продължихме да живеем петима братя заедно. Когато се ожени и най-малкият ни брат, се разделихме по братски - в един двор построихме пет къщи, като си помагахме един-друг кой с каквото може. Така се разрастваше селото. Дойде бащата от някъде, струпа една къщичка и живее там. Пораснат синовете му, оженят се, отделят се, построят си нови къщи и т.н. През 1943 г., когато стана град, Павликени беше едно от големите села. Имаше земеделци, търговци, занаятчии - шивачи, обущари, сарачи, колари,

сладкари..."[17]

Преселването на балканджии в Павликени е процес, който започва веднага след Освобождението и продължава през първата половина на 20 век. Условно могат да се обособят три периода на този сложен миграционен и демографски процес:

ПЪРВИЯТ започва още през 1878 г. и завършва в края на 19 в. Това е периодът на първите заселници, в преобладаващата си част бедни селяни, занимаващи се предимно със земеделие, които се заселват около църквата и в Балканджи махала.

ВТОРИЯТ период е от началото на 20 в. и продължава до края на Първата световна война. Тогава в Павликени се преселват освен земеделски стопани и майстори занаятчии. Те са привлечени от все по-стабилното стопанско и социално състояние на селището. Още в края на 19 в. има три основни фактора, които се оказват сериозен трамплин за цялостното развитие на Павликени през новият век:

А\ Обявяването на Павликени през 1894 г. за административен околийски център на 31 села от района. [18]

Б\ Решението на Павликенската кметска управа през 1897 г. за откриване на седмичен животински пазар, който по-късно прераства в пазар за всички видове селско-стопански и занаятчийски стоки.[19]

В\ Прокарването на централната жп линия София-Варна през землището на Павликени в края на 1899 г. и възможностите, които предоставя жп гарата за жителите на селището и района.[20]

ТРЕТИЯТ период от преселването на балканджиите е в годините между двете световни войни. Преодоляването на голямата икономическа криза след Първата световна война се отразява благоприятно върху стопанската структура на Павликени. Освен зърнопроизводството и животновъдството, с което се препитават, земеделските стопани започват да отглеждат и интензивни култури – лозарство, зеленчукопроизводство, овощарство. За нуждите на селското стопанство и бита в селото се установили десетки занаятчии. Производството на разнообразна селскостопанска продукция служи като база за построяване на първите промишлени предприятия – мелници, маслобойни, дараци, бояджийници. На базата на занаятчийството възникват нреватна фабрика, керамична фабрика, машиноремонтна работилница и др. Капиталът навлиза все по-осезателно в стопанския живот на Павликени.[21]

Важно място в стопанската структура на Павликени заема търговията. Павликенският пазар е единственият в района, който се провежда във вторник и тази традиция се спазва вече повече от 100 години. Той привлича търговци от няколко съседни околии. През него преминава търговският поток на стоки от Балкана към Свищовското и Русенското пристанища, както и от околните градове и села. Разраства се търговията със зърнени храни, яйца, птици, вино, десертно грозде, захарно цвекло, соя и др. Развитието на железопътния транспорт създава условия за развитие на търговията към и от Варна и София. Започнала като

износен пункт, жп гара Павликени скоро се превръща във важен разпределител и доставчик на манифактурни и колониални стоки за района.

Благодарение на развитието на търговията, успоредно с развитието на селското стопанство и занаятчийството, от 1910 до 40-те години населението на Павликени се увеличило три пъти. Перспективата за бъдещето на селището като търговски център била оценена най-напред от жителите на Дряново и околните села, които започнали да се заселват в Павликени и да откриват свои дюкяни в центъра му. Постепенно земеделските стопани били изтласкани към периферията на селището, а центърът бил зает от преселници, занимаващи се предимно с търговия. Появили се много нови магазини и търговски складове, които през 1937 г. достигнали 173 броя.[22]

Успоредно с многобройните дребни търговци и занаятчии сред новите заселници балканджии има няколко търговски фамилии, които се оказват силен катализатор за утвърждаването на Павликени като средищен търговски център. Това са фамилиите Муцевски, Сярови, Перови, Тропчеви, Гешеви, Ганеви и др.

ВАСИЛ ГЕОРГИЕВ МУЦЕВСКИ – род. на 3.03.1885 г. в гр. Дряново, завършил прогимназия в родния си град, работил като писар в Дряновското околийско управление. В Павликени се преселва през 1913 г. и започва търговия с железария и колониални стоки. Чрез внос от чужбина доставя стоки на търговци от Свищов, Севлиево, Велико Търново, Ловеч, Плевен, Троян, Габрово, Дряново и целия Павликенски район. Търговската дейност на фамилия Муцевски достойно развиват неговите синове:

- Георги В. Муцевски, род. на 6.01.1915 г. в Павликени, завършил Търговска гимназия във Варна и Висше търговско училище във Виена.
- Никола В. Муцевски, род. на 11.02.1917 г. в Павликени, завършил висше образование по стопански науки в Берлин.

Брат на Васил Муцевски е д-р НИКОЛА ГЕОРГИЕВ МУЦЕВСКИ, род. на 12.03.1897 г. в гр. Дряново, завършил Габровската гимназия, а по-късно получава висше медицинско образование в гр. Грац, Германия. В Павликени идва през 1927 г. като околийски лекар, по-късно има своя частна практика, а през 1938 г. заедно със съпругата си д-р Слава Димитрова-Муцевска откриват в собствена сграда частна акушеро-гинекологична болница с 20 легла [23]

СЯРО ИВАНОВ СЯРОВ е роден през 1870 г. в с. Никоевци, Гешевска община, Дряновска околия. Първоначално образование получава в с. Геша, през 1884 г. започнал да учи шивашки занаят, но се занимавал и с търговия до 1894 г. Отбил военната си служба и през 1896 г. се преселил в Павликени. В сдружение с ВЕНКО С. ТРОПЧЕВ – също преселник от Дряново, развили търговия с манифактурни, колониални, железарски, галантерийни и други видове стоки до 1918 г. По същото време с други съдружници в Дряново притежавал спиртна фабрика и магазин за трикотаж. От 1918 до 1927г. самостоятелно развива търговска дейност в Павликени с колониални стоки, стъкла, железария, петролни деривати и др. След 1927 г. семейната търговска фирма управлява синът му –

ИВАН СЯРОВ, род. на 23.8.1904 г. в Дряново, учил в Павликени и в Свищовското търговско училище.[24]

Друга търговска фамилия на преселници-балканджии е на ПЕТЪР СТОЯНОВ – род. през 1876 г. в с. Керека, Дряновско. Започнал търговия още през 1895 г. в родното си село, той се преселил в Павликени през 1920 г. и открил свое търговско заведение. Доставя фабрични стоки от чужбина и от България. Търговската му дейност е продължена от сина му Христо П. Стоянов и зет му Стефан Генчев.[25]

От преселниците балканджии, заселили се в центъра на Павликени, с търговия са се занимавали и семейство Тропчеви, братята Стефан и Димитър Ганеви, Пенчо Колев, сем. Гешеви и др.

Значима роля в развитието на Павликени има и семейството на ЛАЗАР АНДРЕЕВ ПЕРЕВ – род. на 5.5.1875 г. в гр. Дряново, учил в Априловската гимназия, след което завършил фармация в Женева, Швейцария. Веднага след завръщането си от чужбина, още през 1898 г., открива аптека в Павликени, в която работи почти до края на дните си през м. август 1940 год. Лазар Перев бил активен и уважаван общественик на Павликени, избиран за общински съветник, участник в Балканската война, а от Първата световна война се завръща с чин санитарен майор и с два ордена „За военни заслуги". Неведнократно е щедър дарител на павликенските училища, на църквата, на ловната дружина. Той е обявен и за благодетелен член на читалище „Братство". След смъртта му аптеката се ръководи от сина му Андрей Л. Перев, който също е завършил фармация в Западна Европа, но по-късно се отдава на политическа дейност, осъден от Народния съд през 1944-45 г.[26]

През първата половина на 20 в. в Павликени живеят и братята ПАНАЙОТ И НЕНО ВЕНКОВИ, които имат свой принос в обществено-политическото развитие на селището. Родом от гр. Дряново, те се преселват в Павликени през 1907 г. Панайот Венков, род. на 2.8.1866 г., е един от участниците в учредителната социалистическа сбирка на в.Бузлуджа през 1891 г., основател на соц. дружинка в Дряново, а през 1918 г. е главен инициатор за създаване на партийна организация на тесните социалисти в Павликени. Независимо, че е учил шивашки занаят и е работил като такъв в Дряново и в София, установявайки се в Павликени, той заедно с брат си се заема с книжарство и печатарство. Книжарницата на братя Венкови отваря врати на 1май 1912 г., а през лятото на 1924 г. започва работа и печатница „Прогрес" – също на братя Венкови. Там се отпечатват:

1. В-к „Павликенски глас" – от 10.12.1928. до 9.10.1934 – под редакцията на Никола Карашманов.

2. „Спиртомразец" – ученическо противоалкохолно списание, издавано от 1924 до 1929 г. в Павликени като местно списание, а по-късно се утвърждава като национална периодика и се отпечатва в София, излиза общо 17 години.

3. Литературно-художествено и хумористично издание „Сатър" с мото: „Никому хатър – всекиму сатър", излизало през 1924 г. с отговорен редактор Тр. Г. Ямак.

4. Книгата на Илия Попов „В България до Ориента. Малка една страница", изд. 1926 г.

5. Сп. „Огледало" – хумористично издание, от което през 1933 г. са отпечатани само три броя, а след бр. 3 започва да излиза с името „Ах, недей" и с редактор С. Г. Веселушко.

Печатницата на братя Венкови е била добре оборудвана и е позволявала отпечатването на голямоформатни и табловидни вестници. И двамата братя са били общественици, Панайот е избиран за общински съветник, неднократно е арестуван, пропагандатор на социалистическите идеи, а брат му Нено е дългогодишен член на Демократическата партия в Павликени.[27]

Активни участници в обществено-политическия живот на Павликени и членове на левите политически партии, които са били ръководители или са изиграли важна роля в развитието им, са и други преселници-балканджии:

НИКОЛА СТОЯНОВ КРАТУНОВ, един от най-старите членове на БРП (тс), родом от гр. Дряново.

Братята ТОДОР (род.7.4.1896 г.) и СТАНЧО (род.15.9.1911 г.) ЦАНЕВИ БАЕВСКИ – от с.Свирците, Килифаревско се преселили в Павликени след Първата световна война. [28]

БОТЮ СТЕФАНОВ БОТЕВ (ГАЗЕПОВ) от Тъпанарите, Дряновска околия. [29]

СТЕФАН КОЛЧЕВ ИВАНОВ от Дряновските махали.[30]

ЦАНКА КОЛЕВА ВЕНКОВА от с. Ряховците, Габровско.[31]

В повечето случаи политическата ориентация на преселниците-балканджии е била в зависимост от материалното им положение. Едрите търговци и по-заможните занаятчии са били членове на Демократическата партия, а по-бедните земеделски стопани са привлечени в по-левите организации като БЗНС и БРП. Независимо от партийните им пристрастия, като будни и предприемчиви българи мнозина от тях са били избирани за общински съветници, за кметове, за членове на училищни и църковни настоятелства, за ръководители на кооперативни и обществени организации.

Ценен източник за информация относно преселването на балканджиите в Павликени са всички запазени църковни регистри в местния храм „Рождество на Пресветая Богородица". За съжаление те не са напълно запазени, но и наличните са достатъчно показателни за миграционните промени, които настъпват в Павликени. Това са регистри за новородените деца и извършените кръщения, за венчавките и за починалите павликенци. Прави впечатление, че в най-старите регистри за венчания от края на 19 в. броят на младоженците, родени в Балкана, е сравнително малък. Това може да се обясни с факта, че първите преселници-балканджии са дошли в Павликени вече като семейни и тук се венчава едва следващото поколение. Увеличаване на относителния брой на балканджиите се забелязва в началото на 20 в., както и в годините след Първата световна война. Изготвената Справка №1 на база на регистрите илюстрира тази тенденция[32].

Църковните регистри за раждания не ни дават достатъчно подробна

информация, защото освен имената на родителите и на кръстника, в тях не се посочва тяхното месторождение. Затова пък в павликенската църква „Рождество на Пресветая Св. Богородица" са запазени три броя книги-регистри за починалите павликенци. В първия регистър (1934-42 г.) не е записвано откъде е родом покойникът и всички са записани като павликенци по местоживеене. Но във втория и третия регистър данните са старателно записвани и ни демонстрират много ясно миграционните процеси, настъпили в Павликени в края на 19 и в началото на 20 в. Отчитайки на колко години е починал всеки един покойник, от кой район на Балкана се е преселил, днес можем да проследим и да анализираме настъпилите демографски промени в селището.(Справка №2) [33]

Като любопитен факт от тези регистри може да се отбележи, че и дълголетниците в Павликени са също преселници-балканджии. Това са братята Байданови, родом от с.Цинга, Дряновско:

- Кольо Стоянов Байданов, починал през 1951 г. на 110 години
- Иван Стоянов Байданов, починал през 1954 г. на 101 години.[34]

За миграционните процеси от Балкана към Павликени в края на 19 в. и в първата половина на 20 в. говорят и утвърдилите се фамилни имена в Павликени. Много от тях издават родните места на техните прародители: Балканжиеви, Керекови, Цингови, Гешеви, Дряновски, Тъпънчеви, Каломенски и други. Някои наследници на преселниците-балканджии са запазили фамилни имена, които са получени според занаята, който е упражнявал основоположникът на семейството им: Кожухарови, Бояджиеви, Обущарови, Грънчарови, Ковачеви и др.

Преселниците-балканджии са съществена част от новото българско население на Павликени след Освобождението. Заедно с другите групи преселници (от съседните полски села и бежанците от Тракия) те изграждат новата демографска характеристика на селището. С непосредственото си интегриране в обществено-политическия живот, с участието си в развитието на занаятите и търговията балканджиите допринасят за цялостното социално-икономическо разрастване на Павликени. Миграционната вълна на преселниците-балканджии води до увеличаване броя на населението, оказва влияние върху неговото възпроизводство и социална структура. Със специфичния си вид и душевност, с голямата си работливост и предприемчивост те внасят свой колорит в живота на павликенци. Техните потомци, които и днес живеят в Павликени, са най-силното доказателство за следата, която са оставили след себе си и за правилността на техния житейски избор.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Йовков, М.** Павликяни и павликянски селища в българските земи 15-18 век. С., 1991.

[2] **Йовков, М.** Павликени и павликянството в България – В:Сб. Павликени и Павликенският край. С., 1977, 99-113; Юбилеен вестник „50 години град Павликени", 1993; **Чапкънова, Св.** Демографска характеристика на Павликени и съседните селища през периода 15-19 век, с. 5.

[3] **Цонева, Н.** Участници в Априлското въстание-жители на Павликени след Освобождението – В: Сб. Титани на една епоха, Г. Оряховица, 1996, 217-223.

[4] **Козаров, Г.** Родословие на семействата Халджиславчеви от град Велико Търново. С.,1934.

[5] **Панайотова, К.** Стопанската структура на Павликени през периода 1878-1945 – В: Сб. Павликени в миналото и днес, В. Търново, 1998, 92-94.

[6] **Русанов, Р., Ив. Ванев.** Павликени и павликенският край. С., 1940, 141-142.

[7] **Цонева, Н.** Страници от историята на Павликени. С., 1999, 68-103.

[8] СТОЯН ДОНЧЕВ СЕЙКОВ- род. 20.10.1859 г. в Бяла Черква, син на Дончо Сейков (участник в Априлското въстание 1876 г.) и ученик на Бачо Киро. Завършва гимназия в Габрово и учителства в селата Сломер, Стамболово, Михалци. Преселва се в Павликени, където е учител 11 г. Основател на културно-просветното дружество „Ройче" (1884) и на читалище „Братство" в Павликени. В края на 19 в. става търговец и поддържа активна обществено-политическа дейност. Умира на 15.04.1951 г.

[9] В-к „Павликенски глас", год. I бр.3 \ 25.12.1928 и бр.4 \ 01.01.1929.

[10] По данни на Централно статистическо управление: ДА- В.Търново, изложение за състоянието на Търновското окръжие (1894-1918); Регионална библиотека- В.Търново, Върбовски кооперативен лист, 1927, бр. 3, с. 3

11. **ДА-ВТ**, Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1896-97г., Скоропечатница на Пано Иванов, В. Търново, 1897; Земеделческа статистика през 1897 г., С. 1902, 178-179.

[12] **Панайотова, К.** Стопанската структура ..... 92-112.

[13] **ДА-ВТ**, ф.502, оп.1, а.е.1, л.3 г, 4, 4г; **Русанов, Р., Ив. Ванев,** цит. съч., 161-162.

[14] **„ИМ"**-Павликени, Теренни проучвания в семействата на Илияна Узунова и Елена Иванова (Балканджи махала); Родословно дърво на Узуновия род.

[15] **„ИМ"**-Павликени, Теренни проучвания в семейства от Узуновия род.

[16] **„ИМ"**-Павликени, Теренни проучвания в семейство Ганеви и спомени на Стефан Мянков Ганев; Родословно дърво на Ганевия род в Павликени.

[17] **Станев, М. Г.** Бързо се създале на времето Павликени – в-к. Павликенски глас, год. IV, бр. 25, 23.06 1993.

[18] **ДА-ВТ**, Изложение за състоянието на Търновското окръжие през 1894-95, В.Търново, 1895.

[19] **ДА-ВТ**, ф.266-к, оп.1, а.е.95, л.22-24.

[20] **Цонева, Н.** Железопътната гара - важен фактор за развитието на Павликени през първата половина на XX век. Сп. Минало, С., кн.4, 2000.

[21] В-к Павликенски глас, 1929-1931; В-к Павликени, 1938-1939; **Русанов, Р., Ив. Ванев,** цит. съч.; Сб. Павликени в миналото и днес, В.Търново, 1998; **Цонева, Н.** Страници от ..., 1999.

[22] **ДА-ВТ**, ф.90, оп.4, а.е.321, 774, 776, 778, 802, 806, 807, 899, 1026, 1271, 1421; **Русанов, Р., Ванев, Ив.**, цит. съч.

[23] **Русанов, Р., Ив. Ванев,** цит. съч., 178-179, 202-203.

[24] **Русанов, Р., Ив. Ванев,** цит. съч., 180-181.

[25] **Русанов, Р., Ив. Ванев,** цит. съч., с. 182.

[26] **Русанов, Р., Ив. Ванев,** цит. съч., 125-126, 197-198.

[27] **„ИМ"**-Павликени, Инв. №284-292, ОФ-документи; Инв. №1260, НСФ-документи; **Георгиев, Л.** Издателска и печатарска дейност в Павликени – В: Сб.Павликени в миналото и

днес, 1998, 199-214.

[28] „ИМ"-Павликени, инв. № 1262, 1398, 1399, 2401 \ НСФ-документи.

[29] „ИМ"-Павликени, инв. № 1230 \ НСФ-документи.

[30] „ИМ"-Павликени, инв. № 1248 \ НСФ-документи.

[31] „ИМ"-Павликени, инв. № 1272 \ НСФ-документи.

[32] Справка №1.

I. „Регистър за женитбите на църквата „Св. Богородица" в с. Павликени" (1899 – 1927)

Година	Брой на венчавките	Семейства на балканджии	Година	Брой на венчавките	Семейства на балканджии
1899	10	-	1914	25	5
1900	17	-	1915	18	1
1901	23	2	1916	3	-
1902	21	1	1917	1	1
1903	16	1	1918	10	2
1904	32	2	1919	54	11
1905	9	6	1920	52	8
1906	14	3	1921	42	6
1907	21	5	1922	33	1
1908	11	2	1923	41	3
1909	24	-	1924	35	1
1910	33	4	1925	44	1
1911	25	-	1926	27	2
1912	17	2	1927	45	2
1913	8	-			

II. „Регистър за венчанията в Павликени" (1928-1942)

1928	51	6	1936	31	4
1929	26	3	1937	41	5
1930	51	13	1938	35	3
1931	35	3	1939	39	3
1932	59	6	1940	39	6
1933	27	4	1941	46	4
1934	30	3	1942	45	3
1935	41	3			

Тези регистри се съхраняват в църквата „Рождество на Пресветая Богородица"в Павликени, построена през 1882 година.

[33] Справка №2

I. „Книга за умиранията в с. Павликени" (1943-1959)

Година	Брой на починалите	Брой на починалите балканджии	Година	Брой на починалите	Брой на починалите балканджии
1943	62	3	1952	60	6
1944	48	2	1953	36	6
1945	53	7	1954	51	14

1946	53	7	1955	51	10
1947	46	12	1956	58	12
1948	49	11	1957	37	12
1949	32	4	1958	35	7
1950	42	8	1959	60	13
1951	41	7			

II. „Книга за умиранията" (1959 – 1973)

Година	Брой на починалите	Брой на починалите балканджии	Година	Брой на починалите	Брой на починалите балканджии
1960	49	10	1967	52	6
1961	47	5	1968	43	8
1962	44	14	1969	55	7
1963	47	11	1970	63	8
1964	41	7	1971	34	4
1965	35	7	1972	37	6
1966	32	10	1973	28	4

Книгите-регистри, в които са записани починалите павликенци се съхраняват в църквата „Рождество на Пресветая Богородица" – Павликени.

[34] Книга-регистър за умиранията в Павликенската църква „Рождество на Пресветая Богородица" (1943-1959).

THE MOUNTAIN DWELLERS ASPARTICIPANTS IN THE DEMOGRAFIC CHANGESIN PAVLIKENI AFTER THE LIBERATION

Nelli Tsoneva

Summary

The Liberation of Bulgaria in 1878 laid the beginnings of anew stage in the development of Pavlikeni. The ethnical aspect of the village was entirely changes as a result of inner migratory processes and the agrarian take-over. Inteligent Bulgarien households settled in Pavlikeni.

The settlers, mountain dwellers, were an essential part of the new Bulgarian population in Pavlikeni after the Liberation. Together with the other groups of settlers (from the adjacent agrarian villages and refugees from Trace), they formed the new demographic characterization on the settlement. By their immediate integration in the public and political life, the mountain dwellers contributed to the all – around social and economic development of Pavlikeni. The migratory ware of the settiers (mountain dwellers) led to the increase of the population. It also influenced its reproduction and social structure. Thanks to their specific way of life and spirit, proved industriousness and enterprise, they gave color in the life of the local people. Their descendents, who still life in Pavlikeni, are the positive proof of the mark they

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ВЕЛИКОТЪРНОВЦИ ПРЕДИ 75 ГОДИНИ (ДЕМОГРАФСКА, СОЦИАЛНА И ОБРАЗОВАТЕЛНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПРЕЗ 1937 ГОДИНА)

ВАСИЛ МУТАФОВ

Характеристиката на великотърновското население почива върху сведенията от избирателните списъци, изготвени за общинските избори през 1937 г. Те са съставени от статистическото отделение на общината и включват 4046 мъже и 3087 жени. С допълнително утвърдени списъци са включени още 266 мъже и 53 жени, в т.ч. 196 жители на село Чолакова махала като част от Великотърновската градска община.

Протоколите са приети от комисия по чл. 9 от Избирателния закон с протоколи от 25 юли 1936 год., 4 февруари и 1 юни 1937 год. в състав: Тодор Фъртунов - кмет на града, Сава Яранов - зам.- кмет и общинските съветници Димитър Тотев, Григор Христов, инж. Петър Пиперков и свещеник Петър Вълев. Избирателните списъци включват 7562 жители на града, навършили 21 години, имащи право да гласуват.[1] В тях се съдържат сведения за възрастта, образованието, професията и местожителството на избирателите. Тъй като съдържащата се в тях информация не е използвана при написването на История на Велико Търново, т. 2, с предложения анализ смятам, че предлагам точна характеристика на населението на града.

Според преброяването на населението през 1934 год. градът има 13 178 жители. Ако проследим броя на населението на българските градове след Освобождението, ще установим, че в някои от тях то нараства неколкократно - София, Варна, Бургас, Пловдив, Плевен, Толбухин и др. В други то нараства чувствително. До 1934 год. Велико Търново нараства с 2 640 жители, а Лом - с 9 300, Враца - с 5 198, Габрово - с 8 644, Казанлък - с 4 900, Кюстендил - с 5 784, Ямбол - с 13 679 жители. До тогава всички тези градове са били равни на Велико Търново по население или по-малки от него.[2]

През 30-те години Велико Търново остава малък български град, съизмерим с градове като Горна Оряховица, Свищов, Търговище, Велинград, Благоевград. Основна причина за това положение е непрекъснатото изселване на Феликотърновци към Варна, Русе, София и др.градове. В продължение на повече

от половин век след Освобождението не се създават условия за траен поминък на населението, за да се задържи то в града. Аграрният преврат след Освобождението не го превръща в център на бързоразвиващ се селскостопански район освен чисто географски. След изграждането на жп мрежата укрепват тгаровите селища в окръга, но не и окръжният град. Упадъкът на занаятите след Освобождението се отразява пагубно на града. Икономическият подем след процеса на първоначалното натрупване на капитали, подемът преди Балканските войни, след световната икономическа криза също не създават условия за задържане на населението. Напускането на града се компенсира единствено от заселващите се от селата, търсещи работа като слуги, чираци и нискоквалифицирани работници. Ако проследим фамилиите на великотърновци в избиратерните списъци, ще видим колко много от тях, характерни за Възраждането, са оредели или нямат представители, а колко много са тези на новите граждани. Регистрирани са фамилиите Самоводски, Мусински, Габровски, Дивитаков, Дренски, Еленски, Капиновски, Еменски, Кереков, Кованлъшки, Михалски, Пушевски, Балвански, Хотнишки, Радански, Карански и др.

Във възрастово отношение населението на града се разпределя така: 6 658 жители са на възраст до 21 години, 6 729 - на възраст от 21 до 65 и 576 - над 65 години. Най-възрастният мъж е Атанас Ст. Ковачев - на 106 години, т.е. роден в 1831 год., а най-възрастната жена - Мария Димитрова Гешева на 101 години, т.е. родена в 1836 год. Младото поколение до 21 години е почти половината от населението на града, другата половина е в работоспособна възраст, а тези над 65 години са едва 4%.

Разпределението по махали е следното:

махала	мъже	жени	всичко
Асенова	329	238	567
„Св. Богородица“	458	330	788
„Св. св. Кирил и Методий“	604	504	1108
„Св. Цар Борис“	653	443	1096
„Св. Марина“	864	669	1533
„Св. Никола“	540	418	958
„Св. Троица“	721	524	1255
Всичко:	4169	3136	7305

Определено прави впечатление намалялото население във възрожденските махали. През 1937 г. половината от населението на града вече живее в изградената нова част, западно от паметника на обесените - по ул.„Търговска“ и успоредните на нея, числящи се към махали „Св. св. Кирил и Методий“ и „Св. Цар Борис“,

както и улиците край Марино поле, числящи се към махала „Св. Марина". Най-многолюдна е махала „Св. Троица" с многодетните предимно мюсюлмански семейства.

Според етническата принадлежност населението на града се разпределя така:

- българи- 13442
- турци и цигани - 1 585
- руснаци - 102
- арменци - 7
- немци - 9
- италианци - 4
- австрийци - 6
- французи - 4
- евреи 1

Всичко: 14 160

Тази цифра надвишава броя на населението, тъй като кметът е включил учениците от селата и временно пребиваващите в града.[3]

По отношение на образованието великотърновци, включени в избирателните списъци, се разпределят както следва:

- неграмотни - 1 056 души.
- неграмотни жени 617, като 310 от тях са мюсюлманки (всичко мюсюлманки 319).
- неграмотни мъже - 439, като от тях 357 са мюсюлмани (всичко мюсюлмани 426).

Изразено в проценти, неграмотните християни са 5,78%, а неграмотните мюсюлмани 90,73%. Неграмотни са преди всичко домакините, възрастните пенсионери, нискоквалифицираните работници и занаятчии от поколението над 75 години.

Висше и полувисше образование са завършили 264 мъже и 50 жени. 80 мъже са завършили военно училище, а 705 - средно образование. Останалите са учили различни години основно училище, прогимназия или гимназия. Завършилите висше образование, военно училище или студенти са предимно от махалите „Св. св.Кирил и Методий", „Св. Цар Борис" и „Св. Марина". В тях живеят най-много учители, чиновници, военни, юристи, лекари и др. Вишистите са изключения в Асенова махала и махала „Св. Троица".

В социално отношение най-голяма е групата на неработещите - 2 838 домакини, 587 пенсионери, 172 безработни, 41 рентиери и комисионери, или общо 3 640 души. Това са близо 50% от жителите над 21 години. Ако към тях се прибавят 6 658 деца, учащи се, войници и младежи с неустановена професия, то делът на непроизводителното население нараства на повече от 77% от жителите на града.

На второ място е групата на чиновниците - 1 303 души. Тук се включват общински служители, счетоводители, просбописци, падари, акцизни пристави и стражари, полицаи, пожарникари, военни, телеграфопощенски и железопътни

служители, учители, лекари, юристи и др. Техният дял е 18,5% от активното население.

На трето място е групата на занаятчиите - 1 076 души. В града, макар и по-ограничено, продължават да съществуват 47 занаята, известни още през Възраждането - ковачество, железарство, медникарство, златарство, бъчварство, дърводелство, грънчарство, табачество, дюлгерство, сарачество, мутафчийство, абаджийство и др. Най-масови са упражняваните от мюсюлманите калайджийство (169 души), бръснарство (76 души), каруцарство и файтонджийство (121 души). Наред с традиционните се развиват и някои от модерните занаяти - часовникарство, столарство, шапкарство, ваксаджийство, обущарство и др. Занаятчиите са 14,8% от активното население.

На четвърто място е групата на занимаващите се с търговия, банково дело, застраховане, сарафи, хотелиерство и хранене - 617 души. Те са 8,5% от активното население.

На пето място са нискоквалифицираните работници - надничари, чираци, хамали, преносвачи - 381 души или 5,2% от активното население.

На шесто място е групата на индустриалците и висококвалифицираните кадри. Това са фабриканти, предприемачи, индустриалци, инженери, химици, машинисти, монтьори, шлосери и др. - всичко 215. Те съставляват 3% от активното население.

Със земеделие в града се занимават 59 души или 0,7% от активното население.

В Историята на Велико Търново, т. 2, градът по това време е определен като „чиновнически и търговско-занаятчийски", който не става промишлен град.[4] Създава се впечатление за голям административен център с многобройни служители в административните учреждения, училища, банки и други промишлени, занаятчийски и търговски институции. Това в общи линии е така, но се отнася за едно от малките български градчета по това време. Много по-точно е определението, ако се изходи от извлечената информация от избирателните списъци.

Велико Търново е град на непроизводително население - ученици, подрастващи, войници, домакини, пенсионери, безработни, рентиери - 77% от населението.

От останалите 23% трябва да се извлекат определенията чиновнически, занаятчийски, търговски и промишлен. Чиновнически - да, ако за чиновници приемем офицерите, учителите, лекарите, духовниците, защото като чиновници и служители в избирателните списъци фигурират точно 672 души. Занаятчийски - да, като имаме предвид, че няма нито един занаят, произвеждащ за пазара, а всички работят на ишлиме за задоволяване на непосредствените нужди на населението. Също така 2/3 от занаятчиите са бръснари, файтонджии, каруцари, калайджии, бозаджии, кафеджии, сладкари, шивачи и обущари. Търговци - да, като се има предвид, че в града няма нито една по-едра търговска фирма, само 3 банкери, 2 сарафи и 1 застрахователен агент. Определените като търговци са само 228 души, а останалите са търговски пътници, джамбази, прекупвачи,

манифактуристи, колониалисти и други, изкарвайки прехраната си, разчитайки на местното население.

Липсата на промишленост и работничество е безспорна. АД „Св. Троица", АД „Трапезица", фабриките на Злати Златев, Никола Хаджиславчев, братя Малееви, Хараламли Владков, Ал. Рибаров, Андрей Стоев, Кантарджев, свилоточната фабрика и Водният синдикат „Янтра" не са в състояние да поемат по-голяма част от непроизводителното население, западналите занаятчии и търговци.[5]

Приложената таблица показва конкретно 209 професии, упражнявани от 7 305 великотърновски граждани и гражданки.

БЕЛЕЖКИ

[1] Избирателен списък на лицата от Великотърновската градска община. Великотърновска околия. Плевенска област за 1937 год.

Допълнителен списък на мъжете - избиратели от Великотърновската градска община за 1937 год.

Избирателен списък на жените-избирателки от Великотърновската градска община. Великотърновска околия. Плевенска област за 1936, 7, 8, 9 год.

Допълнителен избирателен списък на жените-избирателки от Великотърновската градска община за 1937 год.

[2] Предварителни резултати от преброяването на населението в Царство България на 31. XII.1926 г., сравнени с резултатите от преброяванията през 1887, 1892, 1900, 1910, 1920 г.

[3] **ТД „ДА" - Велико Търново**, ф. 29, оп. а, е. 25, л. 1-5.

[4] **История на Велико Търново**, т. 2, Велико Търново, 2000, с. 563.

[5] **Златен алманах на България**, С., 1940, с. 470.

PEOPLE OF VELIKO TURNOVO 75 YEARS AGO. DEMOGRAPHIC, SOCIAL AND EDUCATIONAL CHARACTERIZATION OF VELIKO TURNOVO POPULATION DURING 1937

Vassil Moutafov

Summary

The author makes that characterization on the base of the registers for the municipal elections in the same year.

He defines Turnovo as a small town which population continuously was moved to the other towns and here came people from the villages.

The population was consist of Bulgarians, Gypsies, Russians. Very few Armenians, Italians, Austrians, French, Jewish as well.

In social respect the biggest group is the group of the unemployers. Then are the

ПРИЛОЖЕНИЕ

ТАБЛИЦА

ЗА РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО ПО ЗАНЯТИЕ

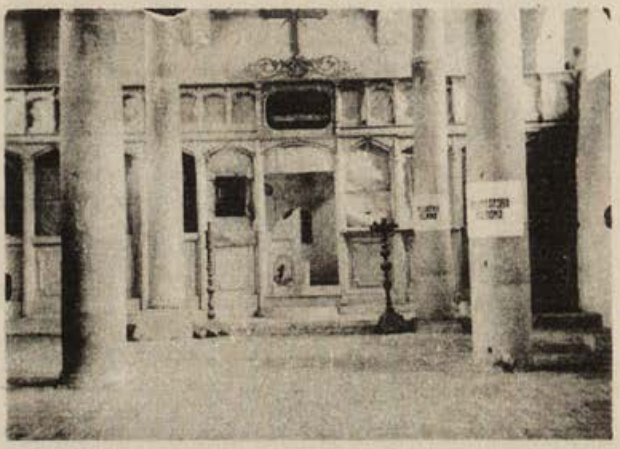
Занятие	Мъже	Жени	Всичко
1	2	3	4
Чиновници	491	11	502
Служители	93	5	98
Ж п чиновници	25	-	25
Кантонери	5	-	5
Т. П. чиновници	19	-	19
Телефонист	-	1	1
Раздавачи	7	-	7
Инкасатори	2	-	2
Счетоводители	13	-	13
Прислужници	7	5	12
Разсилни	12	-	12
Слуги	7	-	7
Просбописци	9	-	9
Пъдари	2	-	2
Пазачи	3	-	3
Ловен надзирател	1	-	1
Акцизен пристав	1	-	1
Акцизен пристав	1	-	1
Акцизен стражар	1	-	1
Горски стражари	2	-	2
Полицейски инспектор	1	-	1
Полицейски стражари	5	-	5
Старши стражари	2	-	2
Пожарни командири	2	-	2
Пожарникари	5	-	5
Офицери	98	-	98
Трудови офицери	23	-	23
Подофицери	46	-	46
Фелдфебели	3	-	3
Военни музиканти	17	-	17
Юнкери	9	-	9
Войници	7	-	7
Учители	61	46	107
Студенти	72	1	73
Ученици	28	-	28
Училищен инспектор	1	-	1
Курсист	1	-	1
Лекари	43	2	48
Аптекари	14	1	15
Пом. аптекар	1	-	1
Зъболекари	2	5	7
Зъботехник	1	-	1
Акушерки	-	8	8
Ветеринарен фелдшер	1	-	1
Лаборант	1	-	1
Митрополит	1	-	1
Свещеници	8	-	8
Монаси	7	-	7
Дякон	1	-	1
Ходжа	1	-	1

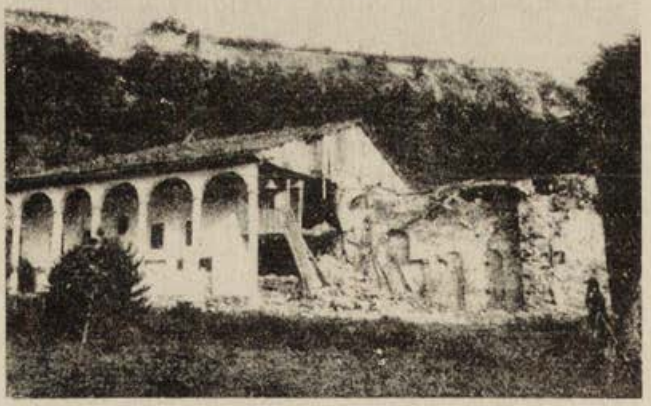
Мюфтии	2	-	2
Сюнетчия	1	-	1
Евангелистки пастори	2	-	2
Католически свещеник	1	-	1
Църковен певец	1	-	1
Съдии	18	-	18
Адвокати	51	-	51
Адвокатски писар	1	-	1
Архитекти	8	-	8
Землемер	1	-	1
Художници	3	-	3
Скулптор	1	-	1
Фирмописец	1	-	1
Журналист	1	-	1
Музиканти	8	-	8
Цигулари	4	-	4
Фотографи	9	-	9
Кинооператори	3	-	3
Книжари	12	-	12
Книговезци	7	-	7
Печатари	13	-	13
Словослагатели	11	-	11
Банкери	3	-	3
Застрахователен агент	1	-	1
Сарафи	2	-	2
Търговци	228	-	228
Търговски служители	28	-	28
Търговски пътници	14	-	14
Амбулантни търговци	16	-	16
Джамбазин	1	-	1
Прекупци	3	-	3
Бакали	16	-	16
Манифактуристи	9	-	9
Колониалисти	3	-	3
Галантерист	1	-	1
Магазинери	2	-	2
Вестникопродавци	2	-	2
Хотелиери	7	-	7
Гостилничари	28	-	28
Готвачи	27	-	27
Келнери	16	-	16
Кръчмари	37	-	37
Бюфетчии	3	-	3
Содофабриканти	4	-	4
Содаджии	2	-	2
Питиепродавци	3	—	3
Млекари	4	1	5
Бозаджии	18	-	18
Кафеджии	25	-	25
Сладкари	16	-	16
Мелничари	3	-	3
Хлебари	44	-	44
Кифладжии	2	-	2
Баничари	2	-	2
Бюрекчия	1	-	1
Яйчари	7	-	7
Касапи	37	-	37
Месари	18	-	18
Месопродавци	5	-	5
Колбасари	5	-	5
Червари	2	-	2
Кебапчии	2	-	2
Агрономи	8	-	8

Лесничеи	2	-	2
Земеделци	19	-	19
Градинари	15	-	15
Лозари	6	-	6
Говедар	1	-	1
Овчар	1	-	1
Скотовъдци	9	-	9
Кокошкар	1	-	1
Риболовци	7	-	7
Индустриалци	21	-	21
Фабриканти	2	-	2
Инженери	16	-	16
Химици	3	-	3
Инд. химик	1	-	1
Техници	26	-	26
Ел. техници	9	-	9
Машинисти	11	-	11
Механици	9	-	9
Монтьори	2	-	2
Галванизатор	1	-	1
Шлосери	3	-	3
Шофьори	26	-	26
Огняри	3	-	3
Вулканизатор	1	-	1
Пиротехник	1	-	1
Леяри	3	-	3
Ковачи	12	-	12
Железари	39	-	39
Теневеджии	12	-	12
Казанджия	1	-	1
Бекърджии	9	-	9
Медникари	4	-	4
Калайджии	169	-	169
Златари	2	-	2
Часовникари	14	1	15
Коларо-железар	1	-	1
Колари	4	-	4
Дърводелци	52	-	52
Столари	28	-	28
Бъчвари	5	-	5
Дърворезачи	3	-	3
Предприемачи	10	-	10
Дюлгери	8	-	8
Каменари	6	-	6
Каменоделци	2	-	2
Мозайкаджии	2	-	2
Грънчар	1	-	1
Джамджия	1	-	1
Кожари	94	-	94
Кожухари	9	-	9
Табаци	5	-	5
Сарачи	9	-	9
Обущари	103	-	103
Мутафчии	4	-	4
Тепавичари	2	-	2
Тъкачи	7	-	7
Бояджии	45	-	4
Абаджии	3	-	3
Дрехар	1	-	1
Шивачи	66	12	78
Дам. шивачи	10	4	14
Шапкари	6	-	6

Дам. шапкари	1	3	4
Халачи	2	-	2
Юрганджийка	-	1	1
Плетачи	2	5	7
Кошничар	1	-	1
Метлари	2	-	2
Четкар	1	-	1
Чаръкчия(цървулджия)	2	-	2
Ваксаджии	3	-	3
Бръснари	76	-	76
Сапунджии	2	-	2
Теляции	2	-	2
Баняджии	2	-	2
Свещолеяр	1	-	1
Метач	1	-	1
Коминочистач	1	-	1
Гледач	1	-	1
Файтонджии	48	-	48
Каруцари	73	-	73
Каякчийка	-	1	1
Работници	321	28	349
Надничари	2	-	2
Чираци	2	-	2
Хамали	27	-	27
Преносвачка	-	1	1
Комисионери	3	-	3
Рентиери	30	8	38
Домакини	-	2838	2838
Пенсионери	440	147	587
Безработни	172	-	172
Непосочено	6	-	6
Глухонеми	2	-	2
Слабоумен	1	-	1
Всичко:	4169	3136	7305

Църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търновопрез 20-те - 40-те години на XX век.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ИСТОРИЯ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ОТ ОСВОБОЖДЕНИЕТО ДО 1945 г.

ЦВЕТАНА КОЛЕВА

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ фокусира вниманието на българската културна общественост още от периода на Възраждането. Като един от най-старите исторически паметници от времето на Второто българско царство тя е обект на археологически проучвания от началото на XX в. до настоящия момент. Въпреки многобройните публикации за църквата встрани от вниманието на изследователите остават аспекти от историческата ѝ съдба след освобождението ни от турска власт. Известни проучвания в това отношение са направени през последните десетилетия на миналия век.[1] Настоящото изследване е опит да се осветли по-пълно историята на този национален храм-паметник през периода 1878 - 1945 г., като се разгледа мястото му в културната политика на държавата, ролята му в изграждането и утвърждаването на българската държавност, патриотичното възпитание, отношението на великотърновската общественост към него, без да претендираме за пълно изчерпване на темата.

Църквата „Св. Четиридесет мъченици“, превърната в джамия по време на турск, отново е обърната в православен храм на 9 март /ст.ст./ 1878 г., в деня на празника на Св. Четиридесет мъченици при изключително голяма тържественост. Осветена е от Доростоло-Червенския митрополит Григорий в присъствието на министъра на войната ген. Золотович, търновския губернатор Щербински, кмета Георги Живков, офицерите, войската и много граждани.[2] Тържеството е открито със слово от председателя на Окръжния управителен съвет д-р Васил х.Стоянов Берон - любител на старините и първия българин, успял през 1857 г. да проникне и разгледа старата царска църква.[3] Тази първа след Освобождението реч по случай празника на Св. Четиридесет мъченици е отпечатана в печатницата на Л. Каравелов в Търново и разпространена сред богомолците.[4] Речи произнасят още Митрополит Григорий по време на литургията и военният министър ген. Золотович, който обявява решението на правителството, че „тази църква, като военен исторически паметник, се отстъпва във владение на земската войска“, квартируваща в Търново. По този повод на хълма Трапезица е дадена закуска на цялата войска, а в наздравиците си владиката, военният министър и кметът отново съобщават решението на правителството.[5] От този момент църквата „Св. Четиридесет мъченици“,

съхраняваща колоните на трима български царе - хан Крум, хан Омуртаг и цар Иван Асен II, става военна църква на Търновския гарнизон, а храмовият ѝ празник - денят на Св. Четиридесет мъченици, в който българската войска начело с цар Иван Асен II побеждава и пленява при Клокотница кир Теодор Комнин с цялата му войска - негов патронен празник.

През следващите десетилетия, до 1944 г., той се празнува много тържествено, като църквата става своеобразен център на важни събития от живота на Търновския гарнизон. На този ден в храма - паметник, олицетворение на миналото величие на българската държава, на храбростта и самопожертвователността на българското воинство в името на отечеството, войниците получават урок по родолюбие и приемат свето причастие.[6] На 17 април 1890 г. по случай празника на военния орден за храброст, кавалери на който са 11 офицери от 18-ти пехотен Етърски полк, в 9 ч. сутринта в двора на църквата е отслужен молебен пред строения в парадна форма личен състав. На 12 май 1902 г. младите войници полагат тук клетва. На 10 март 1912 г., в навечерието на Балканската война, по случай патронния празник Св. Четиридесет мъченици пред всички роти и командири от 18-ти пехотен Етърски полк са прочетени поздравителни телеграми от министъра на войната ген.-майор Никифоров, командващия Трета армия ген.-майор Р. Димитриев и командира на 5 Дунавска дивизия ген.-майор Христов.[7]

След преминаването на църквата под нейна юрисдикция местната военна власт полага големи грижи за укрепването и превръщането ѝ отново в действащ православен храм. Снета е варовата мазилка, с която е замазана недоунищожената средновековна живопис при преустройството на църквата в джамия. Войниците поставят дъсчен под в църквата, изработват певници, врати, престол, темпло и всичко необходимо, за да се служи отново в нея. Въпреки извършените ремонтни работи, в спомените си съвременниците посочват, че „в сегашния си външен вид тя не измамва окото на пътника, защото наглед представлява една проста западнала джамия, на която липсва само минаре (викало)". Ръководен от патриотични подбуди и състоянието на църквата, командният състав на Търновския гарнизон си поставя като бъдеща цел реставрацията на църквата в първоначалния ѝ вид.[8] Липсват обаче средства за осъществяване на това благородно начинание.

Като правоприемник на турската джамия църквата, „Св. Четиридесет мъченици" придобива в наследство една воденица при митрополитската църква „Св. Равноап. Петър и Павел", дюкян-кафене при Владишкия мост, къща до църквата и едно лозе, от приходите на което се издържа.[9] След известно време свещеникът на църквата Георги Ненчов по съдебен ред предявява иск за тези имоти с мотива, че не му е плащана заплата за извършваната от него служба, и спечелва делото. Църквата „Св. Четиридесет мъченици" остава без никакви приходи и е обречена на запустяване. След редица енергични постъпки и куп спънки от заинтересовани лица вероятно около 1906-1908 г. Н.В.Преосвещенство В.Търновският митрополит Антим и бригадният

командир Димитър Кирков успяват да откупят воденицата. Тя е модернизирана и от меленето на брашно църквата получава около 400 лв. ежемесечен приход, който се предвижда да се използва за реставрацията ѝ.[10] През 1909 г. военната мелница е приспособена и за производство на ел. енергия. През деня тя мели брашно, а през нощта произвежда ел.енергия, която служи за осветление на казармите на гарнизона.[11]

Църквата „Св. Четиридесет мъченици" се владее и управлява от Търновския гарнизон до 1 юни 1913 г. След катастрофалното земетресение, в резултат на което тя е полуразрушена, и избухването на Първата световна война като исторически паметник по силата на Закона за старините преминава под ведомството на Министерството на народното просвещение, респ. Народния археологически музей в София.[12]

В новата история на България църквата „Св. Четиридесет мъченици" е дълбоко свързана с изграждането и утвърждаването на българската държавност, а именно:

- На 10 февруари 1879 г. по случай откриването на Учредителното народно събрание в обновения военен храм на Св. Четиридесет мъченици Н. Високопреосвещенство Търновският митрополит в присъствието на княз Дондуков-Корсаков, висши чиновници, народните представители, войската и много граждани отслужва Божествена литургия.[13]

- На 27 юни 1879 г. след избирането на Първото ВНС на княз Александър Батенберг за княз на България в църквата е отслужена Света литургия.[14]

- На 1 август 1887 г. Негово Царско Височество княз Фердинанд I след приемане на българския престол пристига във В.Търново, където предстои да положи клетва пред Третото Велико народно събрание. Същия ден в негово присъствие в църквата „Св. Четиридесет мъченици" е отслужен молебен. След избора му за български княз и полагането на клетва пред ВНС на 3 август с.г. той отново посещава църквата, където е отслужен молебен от Негово Блаженство Екзарх Антим I и цялото търновско духовенство.[15]

- Тук на 22 септември 1908 г. е обявена независимостта на България.[16]

Този крупен държавнически акт протича при небивало въодушевление. Към 10,30 ч. преди обед влакът с официалните лица спира пред гара Трапезица. Слиза само княз Фердинанд. Облечен в мундир, обкичен с всичките си ордени, той се отправя пеша през Асенова махала към църквата „Св.Четиридесет мъченици". В същото време към нея се стича множество народ от града и околността. Начело с военната музика пристигат частите на Търновския гарнизон - 18 пех. Етърски и 20-ти пехотен Добруджански полкове. В павилиона местното духовенство начело с протосингела при Св. Митрополия Негово Високоблагоговейнство свещ. Стефан Абаджиев, членовете на епархийския духовен съвет, както и неколцина външни свещеници, облечени в празнични одежди, очакват пристигането на княза.

В двора на църквата княз Фердинанд I дочаква пристигането на файтоните с министрите и другите официални лица. Духовенството начело с протосингела

приветства височайшия гост с „добре дошъл". След като се покланя и целува светия кръст, князът влиза след духовенството в църквата, следван от министрите, свитата си и множество видни търновци. Застава прав във владишкия трон, а от двете му страни се нареждат министър-председателят Ал.Малинов, министрите: Такев, Мушанов, Салабашев, Кръстев, Д. Николаев, А. Ляпчев, председателят на XIV ОНС Хр. Славейков, тайният му съветник Ритер фон Флайшман, началникът на тайния му кабинет Добрович и генерал-адютантът му Марков. Отслужен е благодарствен молебен с участието на държавния църковно-училищен хор с диригент Борис Пилатов. След молебена в средновековния храм, свидетел и център на толкова бележити събития в старопрестолния град, се възцарява мъртва тишина. Княз Фердинанд изважда изпод мундира си и с тих и бавен тон прочита манифеста, с който провъзгласява „съединената на 6 септември 1885 г. България за независимо българско царство". След поздравленията протосингелът свещ. Ст. Абаджиев произнася пламенна реч и многолетствие за цар Фердинанд, а хорът завършва с „Многоя лета".

Свидетелят на събитието свещ. Т. Хлебаров описва по следния начин обявяването на независимостта: „Величествени бяха минутите, прекарани в църквата „Св. Четиридесет мъченици " при провъзгласата на българската независимост: буен, до забрава, бе патриотичния възторг на присъствуещите. А каква неописуема радост бляскаше по лицата на всички..."

След обявяването на независимостта и за ознаменуване на събитието, след като поздравява офицерите и войниците от двата полка и приема парада на войсковите части, цар Фердинанд възлага върху себе си шефството над 18-ти пехотен Етърски полк, а сина си княз Кирил Преславски - шефството над 20-ти пехотен Добруджански полк.[17]

По повод честването на първата годишнина от обявяването на независимостта на 22 септември 1909 г. в църквата „Св. Четиридесет мъченици" е отслужен молебен, на който присъстват царското семейство - цар Фердинанд, царица Елеонора, принцовете княз Борис Търновски и княз Кирил Преславски, Министерският съвет и много граждани.

На 2 август 1912 г. по случай юбилейните тържества, посветени на 25-годишнината от възшествието на цар Фердинанд на българския престол над олтара в църквата „Св. Четиридесет мъченици" е поставена мраморна плоча със следния текст: „Този храм е създаден в името на Светите четиридесет мъченици в 1230 год. подир р.Хр. от българския цар Йоанна Асеня II за спомен на неговата победа над Гърците.Обърнат в джамия при заеманието на Търново от Турците, а освободен на 25 юния 1887 год. при дохаждането на нашите освободители русите.На 22 септември 1908 год. в това свето и историческо място Н.Ц.В.Фердинанд I-й, княз-български, провъзгласи България за независимо царство и прие титула „цар на българите"[18]

Църквата „ Св.Четиридесет мъченици", част от средновековния манастирски комплекс „Великата лавра", със запазените си колони от времето на Първото и Второто български царства поддържа буден интереса на търновци към себе

си. По време на робството, когато е превърната в джамия, българите минават край нея, както край всяка друга джамия с наведени глави, без дори да смеят да надникнат в двора ѝ. Сред тях обаче живее и се предава на всяко следващо поколение споменът, че тя някога е била царска църква и в нея са погребани български царе и патриарси.[19] През XIX в., когато националното самочувствие на българите нараства, а борбата за църковна независимост и национално освобождение се изостря, се засилват интересът и стремежът сред търновската интелигенция да научи нещо повече за църквата. През 1857 г. д-р В. Берон, а през 1858 г. д-р Хр. Даскалов успяват да влязат в нея и да я разгледат. И на двамата шейхът на джамията показва един гроб в северозападния ъгъл на църквата, близо до входа с обяснението, че това е гробът на Махмуд Фетхи - завоевателя на Търново. Д-р Хр. Даскалов снима надписите на Асеневата и Омурагова колони и ги предоставя за публикуване през 1859 г. на проф. Бодянски в Русия, на А. Хилфердинг, Г. С. Раковски и П. Р. Славейков.[20]

Веднага след бягството на турците и освобождението на Търново от руските войски на 25 юни 1877 г. живущите в Асенова махала българи влизат в църквата, за да я разгледат и видят какво е останало от времето, когато е била християнски храм. Сред първите е М. Москов. „Като се освободи Търново през 1877 г. - пише той, - аз с няколко младежи влязох в тази черкова, може да се каже, пръв и видях, че всички стени бяха покрити с мазилка. Ние почукахме тази мазилка с ръце и с камъни, и тя се подкожуши и лесно беше да се одере като кожа. Като махнахме тази кожа, откриха се фрески, запазени много добре, само очите на някои светии бяха издълбани; така също бяха издълбани устата и дрехите им, особено тези дрехи, които изглеждаха много разкошни. Подът беше покрит с камъни и рогозки. Влизаше се в нея откъм север, през една врата, която посетне се затвори.[21] Той предава и разказа на свой съвременник, че когато турците напускали Търново, те предали ключа на джамията на един търновец с молба да пали свещи на гроба на Махмуд Фетхи, „защото в него лежи български светия". Според М. Москов жителите на Асенова махала разкопали гроба и открили, че той бил „обграден наоколо с мраморни плочи. Намерени били някакви си сребърни петелки, надписи на старобългарски, остатъци от някакви си свещенически дрехи, и други някои работи, които русите събрали и отнесли със себе си".[22] От своя страна д-р В. Берон съобщава: „на мястото , дето стоеше гробът (мавзолея)... като се разкопа, намериха се человечески кости".[23]

При първите най-общи изследвания на църквата д-р В. Берон и М. Москов, както и други любители на старините, констатират промените, извършени през 1860 г. при преустройството ѝ от джамия в теке-джамиси. Тогава, за да стане сградата по-просторна, по-светла и по-висока, източната олтарна и северната стени били преместени навън, вратите променени, а таванът преправен от своден на дъсчен и повдигнат с 1,5 м, като за целта шестте каменни колони в наоса били понадени отгоре. Подът бил насипан с пръст от двора и повдигнат около 1 м, за да се изравни нивото му с това на пътя. Автентични остават само основните зидове, западната стена с полузапазените средновековни фрески

„Сънят /стълбата / на Яков", „Успение Богородично" и „Гостоприемство Аврамово (Старозаветна троица)", колоните в наоса, на две от които са вдълбани надписите на цар Иван Асен II и хан Омуртаг и Западната пристройка, използвана като жилище и библиотека от шейха на джамията.[24]

След Освобождението старата столица става средоточие на политическия и културен живот на новоосвободена България. Още тогава се поставя въпросът за проучване и опазване на историческите паметници от времето на Второто българско царство. През 1878 г. основаното в Търново първо българско археологическо дружество с отпуснатите през същата година от П. Алабин и княз Наришкин 760 франка от фонда на Руското славянско благотворително общество пристъпва към укрепване на църквата „Св. Четиридесет мъченици", а през следващата година провежда археологически разкопки на х. Трапезица.[25]

Културната политика на българските правителства и изграждането на законовата база за опазване на старините изиграва положителна роля за проучването на старите български столици. Под контрола на квалифицирани специалисти се извършва регистрацията и консервацията на историческите паметници, тяхното заздравяване и поддържане. С цел да се запознае и проучи старините от столичния период през 1900 г. в Търново идва директорът на Руския археологически институт в Цариград Ф. Успенски. Вниманието му привличат най-вече средновековните църкви и той се занимава с проучване надписите и стенописите в „Св. Четиридесет мъченици", „Св. Петър и Павел" и „Св. Димитър Солунски". Оценява много високо средновековната българска култура и изказва мнението, че „с време тези паметници ще имат голямо значение за историята на българския народ". Според него църквата „Св. Четиридесет мъченици" заема първо място сред търновските архитектурни паметници, защото тя, според надписа на Асеневата колона, е най-старият датиран паметник на българската средновековна живопис, който при това съхранява в себе си паметници от дохристиянската епоха, каквито са колоните на хан Крум и хан Омуртаг. Ф.Успенски пръв описва и идентифицира оцелялата средновековна живопис по западната стена в наоса и стенописния календар в притвора на църквата. След палеографско изследване на Асеневия надпис и надписите по стените на църквата той стига до извода, че те са писани по едно и също време от един и същи майстор и следователно са от 1230 г., както съобщава надписът на Асеневата колона. Проф. Успенски заснема, описва и издава в книга IV на Руския археологически институт в Цариград известна част от съществуващите до земетресението през 1913 г. стенописи. Тогава са направени и няколко копия от стенописни сюжети от търновските художници - учителите по рисуване В. Петков и Минчо Ханджиев, които след това се съхраняват в Народния археологически музей и Търновския читалищен музей.[26]

Другият чуждестранен учен, проучвал плана и живописната украса на църквата „Св.Четиридесет мъченици" след 1913 г., без Западната пристройка, е А.Н.Грабар. Той отбелязва, че като архитектурен тип църквата е „базилика с 6 колони в 2 реда, 3 апсиди, един притвор и една пристройка", но че „общото

състояние на развалините не дава ... достатъчен материал, за да се установят първоначалните архитектурни форми на черквата".[27] Изхождайки от надписа на Асеневата колона, Грабар приема а ргіорі становището на проф. Успенски, че запазените стенописи в наоса и притвора са „един паметник от 1230 г." и като такива са най-старите паметници от стенна живопис с български надписи.[28] Въз основа на намиращите се в църквата, описаните и издадените от проф. Успенски стенописи и направените копия А. Грабар прави задълбочен анализ на стила и иконографията на цялостната живописна украса на църквата - на минейните сцени от стенописния календар в образи в притвора като най-стар в християнското изкуство стенописен календар, на сцените „Успение на Св. Богородица", „Сънят на Яков" и „Старозаветната троица" на западната стена на църквата, които са с голяма научна стойност и в изпълнението на които се налага пластично-живописният стил. Изображенията на Св. Ана и Св. Елисавета Млекопитателници в люнетите над двата входа на притвора А. Грабар определя като уникални, тъй като по сюжет, в качеството си на майки, двете светици много рядко са вдъхновявали художниците през средните векове.[29]

През 1906 г. възобновеното археологическо дружество в Търново провежда първите организирани разкопки във В.Търново. „Между всички старини, останали в тоя град - посочва секретарят на дружеството М. Москов - черковите „Св.Димитрий" и „Св. Четиридесет" привличат вниманието на историка и археологическото дружество в града ни да почне разкопките си в тия старини."[30] Започналите през м.септември с.г. разкопки имат за цел разкриване плановете и историята на двата паметника, играли важна роля в нашата средновековна история. В притвора на църквата „Св.Четиридесет мъченици" е разкрит зидан гроб, ограден с мраморни плочи, в който са намерени: 1.Кости, но не целия скелет; 2. Късове от оловни дъски; 3. Гвоздеи; 4. Железни скоби; 5. Много късове и плочки от мрамор и най-важното - къс от мраморен релеф с изобразена женска глава с корона, положена върху възглавница с пискюли по четирите си края.[31] М.Москов предполага, че в него е погребана първата жена на цар Иван Асен II Мария, дъщеря на унгарския крал Андрей II. В наоса покрай северната стена са открити други два гроба, които не са зидани и са заобиколени с плочи „от чист бял мрамор, хубаво изгладени откъм гроба, споени с вар и отгоре подзидани малко с тухли... Гробовете се допират откъм двата си тесни края и се разделят само с две мраморни плочи". Съдържанието им е подобно на първия гроб. Според М. Москов в тях са погребани цар Иван Асен II и втората му съпруга Ирина Комнина. По време на робството и трите гроба са ограбени и запълнени с непритъпкана пръст от двора.[32] В Западната пристройка, която е запазена най-добре, на дълбочина 1,20 м. под нивото на пода са открити фрески по стените, които „представляват някакви си кръгове, заобиколени с правилни квадрати."[33] На още 80 см дълбочина покрай източната и западната стени са открити девет гроба, „наредени правилно на еднакво разстояние", които не са зидани.[34] Те съдържат човешки кости, фрагменти от червен, чер и бял мрамор, следи от дървени ковчези, гвоздеи и „нещо като плат

от свещенически одежди, но останало само това, което било от коприна и злато", поради което М. Москов счита, че в тях са погребани игумените на царския манастир „Великата лавра"[35]. Резултатите от разкопките той публикува през 1912 г. През 1926 г. Й. Иванов дава следната критична оценка за тях: „За голямо съжаление тия разкопки били водени неумело: главите (черепите) били събрани в чували и пренесени в „Св. Димитър", другите кокали и вещи разхвърлени, без да бъдат проучени и фотографирани! Сърдим се на турци, гърци, че били унищожили българските старини, а ние и ден днешен варварствуваме над нашето минало".[36]

Поради липса на средства разкопки през следващите години не се провеждат. Катастрофалното земетресение през 1913 г. нанася значителни щети на старата църква. При огледа ѝ командированият от Народния археологически музей в София проф. Богдан Филов отбелязва, че тя „е отчасти съборена, отчасти тъй силно повредена от паднали върху нея скали, щото без един основен ремонт тя трябва да се счита за изгубена"[37]. Сравнително по-добре е запазена само фасадата към реката и колоните, които са останали незасегнати. Мраморната възпоменателна плоча за обявяването на независимостта при падането си се натрошава на шест части. Със съдействието на Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството /МОСПБ/ през същата година са извършени някои укрепителни работи, за да се запази църквата от окончателно събаряне през зимата.[38]

Във връзка с извършването на основен ремонт през май 1915 г. под ръководството на Й. Господинов и със съдействието на Археологическия комитет при читалище „Надежда" е извършено разчистване на източната стена на църквата. При разкопките Й. Господинов и проф. Б. Филов откриват „... четири единични гроба ... до централната и южната абсида. Намерени са гвоздеите на ковчезите, а в един гроб - златен пръстен и десетина сферични копчета. Пръстенът е датиран най-общо в XIII-XIV в."[39] На 30.V.1915 г. пръстенът, пет копчета и фрагменти от глинен съд са предадени от М. Москов на музея при читалище „Надежда".[40] Й. Господинов и проф Б. Филов за първи път откриват следи от южна галерия на църквата и установяват в югоизточната част на фасадата на наоса следи от стенописна украса.[41] Резултатите от археологическите проучвания са публикувани от проф. Б. Филов през 1915 г.

След Освобождението паралелно с въпроса за проучване плана и историята на църквата „Св.Четиридесет мъченици" се поставя въпросът за нейната реставрация в първоначалния ѝ вид. По инициатива на царица Елеонора, която преди войните посещава Търново с цар Фердинанд и арх. Койчев, в града ни е основано дружество за реставриране на старините (според доц. Я. Николова около 1910 г.[42]). Царицата извиква при себе си М. Москов, Ст. Бурмов и кмета Борис Мокрев и изказва желание да им предостави около 60 000 лв. при условие, че започнат най-напред реставрацията на църквите „Св.Четиридесет мъченици" и „Св.Димитър" и че дружеството ще се намира под егидата на княз Борис Търновски. За да събере необходимите средства за реставрация, дружеството

издава брошура за значението на старите църкви в Търново и заедно с един позив ги изпраща до председателите на всички постоянни комисии с молба да предвидят средства в бюджета си за тази цел. По желание на царица Елеонора е извършено разчистване около църквата „Св.Четиридесет мъченици", при което са разкрити абсидите и основите ѝ. Това довежда до стесняване на пътя край църквата, поради което по искане на М. Москов от София са отпуснати средства, с които са направени дворът и стълбите към него. Реставрацията на църквата се забавя поради възникналите съмнения възможна ли е реставрация на паметник, от който са останали само основите, и разногласията сред жителите на Асенова махала коя от двете църкви да бъде реставрирана, което пък от своя страна рефлектира върху спонсорирането на реставрационните работи. След избухването на Балканските и Първата световна война подготовката по реставрацията на църквата „Св.Четиридесет мъченици" замира.[43]

След войните 1912-1918г., завършили с две национални катастрофи и нуждата от повишаване националното самочувствие на българския народ, културната политика на българските правителства се насочва към полагане на още по-големи грижи за проучването и опазването на богатата ни материална и духовна култура. Грижите по поддържането на църквата „Св. Четиридесет мъченици" се осъществяват от Народния археологически музей чрез Археологическия комитет при читалище „Надежда" и неговия председател и уредник на музея - командирования по силата на Закона за старините учител Т. Николов.[44] В заседанието си на 12.V.1919 г. Археологическият комитет определя предстоящите си задачи, една от които е постепенното реставриране на църквите „Св.Четиридесет мъченици", „Св.Димитър" и Хисаря по предварително изработени планове, като необходимите средства се набавят от помощи, дарения, театрални представления, концерти и др. В читалищния бюджет също са предвидени определени суми за тази цел.[45] За осигуряване на по-широка обществена подкрепа при набирането на средства и определяне начина на реставриране на църквите в заседанието си на 5.VI.1919 г. председателят на Археологическия комитет Д. Бояджиев и членовете Т. Николов, С. Събев и Г. Пеев решават да поканят на следващото си заседание началника на гарнизона, председателя на читалището В.Ангелов и 2-3 души от църковното настоятелство. В същото заседание е взето решение да се потърсят събраните преди войните суми от наследниците на покойния касиер на бившето дружество за реставриране на двете църкви Ст. Бурмов.[46]

Във връзка с изработването на археологическа карта на България и свързаното с нея подробно описание на старините, изработване на планове, скици и фотографии, през месеците април, септември и октомври 1920 г. и април 1921 г. директорът на Народния археологически музей Андрей Протич посещава В.Търново и се запознава със състоянието на старините. Кр. Миятев прави палеографски изследвания на надписите на църквата „Св.Четиридесет мъченици".[47]

В доклада си пред общото годишно събрание на читалище „Надежда",

проведено на 8.V.1921 г., председателят на Археологическия комитет Т. Николов отчита, че през изминалата читалищна година една от главните задачи на комитета е била „поддържането, запазването и реставрирането на старините и историческите паметници в града и околността му."[48] В проведените обаче няколко съвместни съвещания с директора на Народния археологически музей А.Протич, след внимателно анализиране на фактите се налага изводът, че реставрирането на старините не е по силите на Археологическия комитет и читалище „Надежда" и затова се решава, че „понеже старините са от голямо значение за цяла България, то и тяхното реставриране (възстановяване) трябва да стане от целия български народ".[49] За целта А. Протич поема ангажимент да подготви „един Апел, подкрепен от видни наши учени и общественици, подкрепен от самото министерство на просвещението, чрез който да се заставят общините в страната да предвиждат редовно в бюджета си известни суми, специално за реставрирането на старините тук."[50] Както е известно, идеята е реализирана едва през 1965 г. със създаването на Общонародния комитет за развитие на В.Търново като исторически, културен и туристически град на НРБ.[51]

През следващите десетилетия под методическото ръководство на Народния археологически музей главната дейност на Археологическия комитет се заключава в грижи „за запазване на старините от по-нататъшно рушение и за увеличение сбирката в музея".[52] Необходимостта от укрепителни работи по историческите паметници се установява съвместно от директора на Народния археологически музей и началника на архитектурната служба във В. Търново, като практическата дейност се изпълнява от последната. Организацията на работата на място се извършва от Т.Николов и той отговаря за изпълнението ù.[53]

Поради лошото състояние на историческите паметници след земетресението през 1913 г. Археологическият комитет отправя Апел към МОСПБ, Народния музей, Търновската света Митрополия, Търновския окръжен съвет, Търновската община и др. да го подкрепят финансово в дейността му за тяхното поддържане, закрепване и запазване. Те откликват и с отпусканите средства ежегодно се полагат грижи за опазването на старините в Търново и Арбанаси.[54] В тази дейност се включват учителите и учениците от Търновското реално училище, Търновската мъжка гимназия, Първа смесена прогимназия и др. по време на пролетните и есенните трудови ученически седмици.[55] За икономия на средства се използва също трудът на членовете на туристическо дружество „Трапезица", трудоваците от Търновското окръжно трудово бюро, юношеското дружество „Царевец" и затворниците от Търновския окръжен затвор.[56]

Хронологичното проследяване на дейността на Археологическия комитет по поддържането на църквата „Св.Четиридесет мъченици" показва, че почти всяка година в нея са извършвани някакви ремонтни работи. През 1920 г. по молба на Т. Николов МОСПБ отпуща 990 лв. за поддържането на църквата.[58] Следващата година министерството отпуща 5000 лв., част от които са заделени

за закрепване на сградата и фреските в църквата. През 1922 г. за поддържане на историческите паметници МОСПБ отпуска 20 000 лв., Народният археологически музей - 5 000 лв., Светата Търновска митрополия 8 000 лв., Търновският окръжен съвет 1 000 лв., Търновската община 500 лв. и читалище „Надежда" - 3 500 лв. По църквата „Св.Четиридесет мъченици" са извършени следните ремонтни дейности: припокриване и изтулване всички прелези на църквата и стената около главния вход, направа на контрафорси на източния зид за закрепване стената на църквата, закриване и почистване на всички гробници, почистване на цялата църква, закрепване на западната притворна стена, закрепване и почистване на фреските на западната притворна стена. Иззидан е 15-метров каменен парапет над източния ограден зид край шосето за предпазване апсидите, закрепване и почистване около църквата, основно почистване на двора и поправка на цялата телена ограда.[59]

През 1923 г. средствата са по-малко - от МОСПБ 10 000 лв. и 1 200 лв. от читалище „Надежда". Извършено е закрепване на апсидите, закрепване и почистване на гробниците в църквата, закрепване на останалата част от темплото, почистване и закрепване на Западната пристройка, общо почистване на вътрешността на църквата, поправка на жилището на пазачката при църквата и телената ограда, почистване и поддържане на двора.[60] През 1924 г. с предоставените от МОСПБ, Търновския окръжен съвет и Търновската градска община помощи в църквата „Св.Четиридесет мъченици" е работено по: изкърпване, измазване външната страна на северната стена на църквата, фугиране покривните плочи на апсидите с циментов разтвор, изкърпване калдъръма около църквата, усилване на покривната конструкция, закрепване, почистване и покриване с дъсчени капаци гробниците в църквата, покриване пода със ситен и чист пясък, поставяне входна врата, основно закрепване оградата на църквата, пълно почистване и поддържане двора и поправка жилището на пазачката.[61] През 1925 г. е извършено основно закрепване на източната стена и апсидите, на преддверието, тавана, закрепване и измазване на вътрешните стени на църквата, направа на нов иконостас, почистване и поддържане на двора.[62] През 1926 г. е усилена покривната конструкция на църквата, а през 1928 г. е поставена нова покривна конструкция, извършва се закрепване на стенописите и зидовете на църквата.[63] През 1929 г са изправени и укрепени наклонените Асенева и Омуртагова колони.[64]

В отчетите на Т. Николов за дейността на Археологическия комитет и музея във В.Търново за 1932, 1933 и 1934 г. е посочено, че е поправена покривната конструкция, църквата е препокрита, направени са тераси в двора и е развита градина покрай северната страна, пукнатините на западната страна и апсидата са залети с циментово мляко, а телената ограда е затегната.[65] През 1936 г. МОСПБ с платежна заповед № 507 от 11 май 1936 г. отпуска 40 000 лв. за закрепване и поддържане на историческите паметници. Затегната е цялата покривна конструкция и е извършено цяло препокриване на църквата. С циментово мляко са залети две малки пукнатини по западната стена и е поправен

подът на църквата. Предпазливо, с хляб и сухи кърпи, е почистен стенописният календар по северната половина от западната страна на притвора.[66] През 1937-1941 т. отново е извършено препокриване, почистване и някои заздравявания на църквата.[67] Също така във връзка с опазването ѝ от края на войните 1912-1918 г. до Втората световна война Народният археологически музей назначава пазач към църквата.[68]

През разглеждания период църквата „Св.Четиридесет мъченици" заема особено място в обществения живот на гр. В. Търново и е предмет на внимание и грижи от страна на търновската общественост. За по-доброто ѝ запазване през 1925 г. са направени постъпки пред Народния археологически музей в нея да се открие музей, „в който ще се събират и съхраняват старините от окръга".[69] С писмо № 929 /11.II.1926 г. Светият Синод се противопоставя с мотива, „че ще се извърши светотатство с вярата, ако се позволи, в църквата „Св.Четиридесет мъченици" да се съхраняват разни паметници с езически произход и че това щяло да бъде кощунство с паметта на българските царе, верни чада на църквата, които са градили и украсили храма...", поради което намерението остава неосъществено.[70]

През 1925 г. храмовият празник на църквата - 22 март, е определен за Ден на В.Търново и благодетелите на града, на църквите и училищата и е честван до 1944 г. много тържествено.[71] В този ден учениците от търновските училища, войниците от гарнизона, родолюбивите, благотворителни и просветни организации със знамената си и гражданството се стичат на поклонение пред храма на цар Иван Асен II и отдават почит на паметта на царете от Второто българско царство и на благодетелите на града. По установения ред се отслужва архиерейска служба , войниците приемат свето причастие, отслужва се панихида за загиналите за България и починалите дарители и благодетели на гр.В.Търново. Произнася се реч за Клокотнишката победа, историята на църквата и великото дело на Асеневци и всички онези, които са работили и работят за политическото, културно и стопанско издигане на В.Търново, рецитира се надписът на Асеневата колона. Следва манифестация през града начело с портретите на дарителите.[72]

На 22 март 1930 г. тържествено е отпразнувана 700-годишнината от освещаването на църквата „Св. Четиридесет мъченици". За целта е образуван комитет, който изработва програма за празненството. Вечерта в салона на читалище „Надежда" театралната трупа при читалището - паметник „Искра" в Марино поле представя безплатно за гражданите пиесата „Борислав" от Иван Вазов, като костюмите и декорите са доставени от Народния театър.[73]

През 1935 г. за честването на 700-годишнината от гостуването на Св.Сава Сръбски в Търновград, завършило с внезапната му смърт през 1237 г. и погребението му в царската църква „Св.Четиридесет мъченици", над една от гробниците в притвора, набедена за временно упокойно място на светеца, е поставена светлосива мраморна плоча, запазена до 1971 г., със следния текст:„Тук е бил погребан големият приятел на българския цар Асеня II Св.Сава

Сръбски, умрял на 1235 г."[74]

Във връзка със значението на средновековния Търновград и църквата „Св. Четиридесет мъченици" за българската история през 30-те и 40-те години на миналия век някои представители на търновската общественост отправят призив денят на Св. Четиридесет мъченици да бъде обявен за народен празник на Българския дух[75], а църквата „Св.Четиридесет мъченици" - превърната в национален мавзолей.[76]

Великотърновската общественост дава израз на голямата си загриженост към съдбата на историческите паметници и пред нашия съгражданин, министъра на вътрешните работи и народното здраве Петър Габровски, който по време на служебната си обиколка пристига на 16 юли 1942 г. във В.Търново и в 16 ч. провежда в заседателната зала на общината конференция с представителите на стопанските организации, началниците на държавните и общински служби, общинските съветници и културните и родолюбиви организации. Председателят на туристическото дружество „Трапезица" Цоню Герганов и художникът Недялко Каранешев поставят редица въпроси, свързани със запазването, укрепването и реставрирането на старините в старата столица.[77]

Интерес към съдбата и реставрацията на тази национална светиня проявява лично цар Борис III, който при посещенията си в града ни на Великден 1926 г., през юни 1929 г., на 24 май 1933 г. и на 24 май 1935 г. посещава църквата, осведомява се за състоянието ѝ и изказва желание тя да бъде реставрирана.[78]

Окуражен от високайшото внимание към този военен паметник и оценявайки възпитателното му въздействие върху душата и чувствата на всеки българин и най-вече на младите войници, началникът на Търновския гарнизон полк. Радев прави енергични постъпки пред Военното министерство и подкрепен от военния министър ген. Кисьов и нашия съгражданин, началник- щаба на армията, ген. Н. Бакърджиев, издейства тя отново да бъде отстъпена за военна църква на гарнизона.[79] Министърът на народното просвещение д-р Ат. Бояджиев издава Заповед № 5,834/11.XI. 1933 г., която гласи : „Разрешавам да се отстъпи черквата „ Св.Четиридесет мъченици" в гр.В.Търново на Търновския гарнизон, като висшият контрол по запазването на старините в нея да продължава и за в бъдаще да бъде върху Народния археологически музей в София. Събарянето и реставрирането на същата черква да се ръководи от Народния археологически музей"[80]

Комисията, която през 1930 г. по заповед на министъра на МОСПБ Г. Данаилов обхожда историческите паметници във В.Търново, и създаденият през 1933 г. в града ни Комитет за възстановяване на старините дават превес на реставрационните работи на х. Царевец, в резултат на което започва реставрирането на Балдуиновата кула и Първата порта.[81] Ход на намерението да бъде реставрирана църквата „Св. Четиридесет мъченици" е даден едва след предаването ѝ на Търновския гарнизон. През есента на 1933 г. полк. Радев установява писмен и личен контакт с представителите на Народния археологически музей проф. Б. Филов, проф. Кр. Миятев и арх. Рашенов и се

обръща към тях с молба през зимния сезон да подготвят необходимите планове за реставрацията на църквата в първоначалния ѝ вид, за да бъде тя завършена до есента на 1934 г. Финансирането и работната ръка се поемат от Търновския гарнизон. Цар Борис III поема ангажимента олтарът да бъде изработен с негови лични средства, защото смята, че цялостното реставриране на църквата не е във финансовите възможности на офицерите и останалите чинове на гарнизона.[82]

Желанието на великотърновската общественост да бъде реставрирана историческата църква е толкова силно, че през 1935 г. инж. Д.Бояджиев излиза в местната преса с определен план, който се заключава в следното: Църквата да се разруши, да се открият средновековните основи и върху тях да се издигне новият храм, като в него се запази съществуващото фуниобразно скривалище в преддверието; да се разкопае дворът северно от стълбите и край шосето, за да се разкрият килиите на манастира „Великата лавра"; след реставрацията дворът да се огради с хубава ограда и се превърне н в парк с декоративни дръвчета и цветя; Военното министерство още същата година да отпусне 200 000 лв. за набавяне на строителни материали, следващата година - нови 200 000 лв. и за две години храмът-паметник да бъде реставриран.[83]

В Търновския гарнизон е образуван Комитет за възстановяване на гарнизонната църква „Св.Четиридесет мъченици" в първоначалния ѝ вид с председател началникът на гарнизона и е основан фонд „Реставриране историческата църква „Св.Четиридесет мъченици" в гр. В. Търново".[84]През 1937 г. във фонда постъпват две крупни дарения. През м.май чрез Св. Митрополия анонимни дарители внасят сумата 50 000 лв.[85] На 13 юли с.г. с телеграма от София В. Търновският митрополит Софроний уведомява председателя на комитета полк. Сава Бакърджиев, че търновец, живущ в София, подарява чрез него 100 000 лв. за фонда послучай кръщението на престолонаследника княз Симеон Търновски. С писмо до Митрополит Софроний, публикувано в местната преса, полк. Бакърджиев от името на комитета, от свое име и от името на всички великотърновци благодари чрез него на щедрия дарител за възстановяването на храма-паметник. Полковникът потвърждава в писмото, че крупната сума е получена, записана в книгата и внесена във фонда.[86]

Трябва обаче да отбележим, че въпреки голямото желание на българската общественост, предприетите действия и положените усилия от много инстанции въпросът с реставрацията на храм-паметника „Св.Четиридесет мъченици" остава открит не само до края на разглеждания период, но и до настоящия момент.

Църквата „Св.Четиридесет мъченици", в която е вградена цялата ни средновековна история чрез трите каменни колони с надписа Родосто и надписите на хан Омуртаг и цар Иван Асен II, е посещавана от много български туристи - най-вече ученици от всички краища на България и чужденци от различни страни.За улеснение на чуждестранните туристи в началото на

1935 г. по идея на завеждащия старините Т. Николов надписите на Асеневата и Омуртагова колони, преведени дотогава само на български език, са преведени на английски от очната лекарка във В. Търново д-р Бъчварова и на немски и френски от учителките в Девическата гимназия г-ца Величка Минева и г-жа Алексиева - Кънева. Преводите са написани красиво от младия художник Ангел Каранешев и поставени в красиви остъклени рамки, средствата за които подарява бившият председател на окръжната сметна палата Иван Дечев.[87]

Църквата, като военен и културен паметник от времето на Второто българско царство, е показвана с чувство на национална гордост на чуждестранни специалисти и делегации. На 18 септ. 1934 г. във В.Търново пристигат, тържествено посрещнати от общинското ръководство и представителите на всички организации в града, тридесет и шест души французи, немци, датчани, чехи, румънци, руси, сърби, словенци и гърци - участници в IV-тия международен конгрес на византолозите в София, придружени от проф. Кр. Миятев и Ив. Велков. Според подготвената програма те посещават църквите „Св. Четиридесет мъченици", „Св.св.Петър и Павел" и „Св.Георги". Византолозите проявяват голям интерес към историята, архитектурата и живописта на трите църкви и особено към Асеневата и Омуртагова колони, като „някои от учените си правят бележки, а други сравняват по книгите , които си носят".[88] През 1935 г. църквата е посетена и разгледана от известния австрийски публицист и основател на Европейския интелектуалски съюз Карл Антон Принц Роан, придружен от председателя на Българо-немско-академическия клуб Иван Кирчев и секретаря на същия д-р Л. Гудев[89], както и от полска делегация, водена от министъра на просветата на Полша г. Иенджеевич и придружена от българския му колега ген. Т. Радев.[90]

През 1936 г. старият исторически паметник е посетен от участниците в IV-тия конгрес на славянските географи и етнографи, сред които има професори, директори и уредници на музеи[91],от делегатите на IV-тия всеславянски аптекарски конгрес в София[92], от видни чехословашки журналисти.[93]

На 3 септ. 1936 г. във В.Търново пристига семейство Джейг К. Портер (мъж и жена) от Сан Луиз, САЩ, които проучват по-важните градове и места в България. Статиите им, придружени с много илюстративен материал, са предназначени за „Националното географско списание", издавано в Северна Америка ,и което е най-разпространеното тогава в света списание на английски език. Статиите си те смятат да издадат и в специална книга, посветена на България. В църквата „Св.Четиридесет мъченици" те отделят голямо внимание на двете колони с Асеневия и Омуртаговия надпис. „Любопитното им око - посочва Т. Николов - бе привлечено от запазеният отчасти в вътрешното преддверие стенописен календар в образи като най-стар в света пример от стенописен календар. Не по-малък интерес проявиха от външността на западната стена , богато разчленена и украсена от ниши (слепи арки) и гледжосани разноцветни глинени чашки (панички).Направиха няколко фотографски снимки от тая ценна в всяко отношение църква".[94]

На 11 май 1937 г. във В.Търново гостува делегация на представителите на занаятчийските организации и занаятчийските камари в Белград, Атина, Пирея, Солун и др. начело с председателя на Българския занаятчийски съюз Вакилов, секретаря Янев и др. Съпроводени от представителите на търновските занаятчийски сдружения, гостите разглеждат старинната църква, а югославяните се покланят на гроба на Св. Сава Сръбски.[95] Същия ден гости на В. Търновския Митрополит Софроний са синодални български митрополити и представители на Външното министерство, придружаващи д-р В. Янич, председател на бюджетарната комисия в Белградската скупщина, и съпругата му. Гостите разглеждат с голямо внимание старата църква , отслужват кратка молитва, а д-р Янич се покланя на гроба на сръбския светец.[96]

Сведенията за броя на посетителите за 1937 г. са показател за големия интерес към старата царска църква. През годината тя е посетена от 25 000 туристи, сред които 700 чужденци от 16 народности, най-вече от Чехословакия и Полша. От българските посетители 4 466 са възрастни, 1030 - войници и офицери, останалите са учащи. В същото време се подчертава, че броят на посетителите нараства с всяка изминала година.[97]

През 1938 г. църквата „Св.Четиридесет мъченици" е посетена и разгледана от гостуващите в града ни от името на Английския учителски съюз на жените 19 английски учителки от Лондон, Манчестер и др.[98] През 1941 г. Й. Кулелиев запознава хора на македонските учители с историята на църквата [99], а през м. декември с.г. тя е посетена от голяма група германски журналисти - редактори на най-известните периодични издания.[100] Последните ни сведения относно интереса към църквата „Св. Четиридесет мъченици" като туристически обект и място за поклонение се отнасят за м.ноември 1942 г., когато тя е посетена от 30 журналисти, участници в проведената в града ни журналистическа конференция.[101]

В заключение трябва да посочим, че паметникът-църква „Св. Четиридесет мъченици", тясно свързан с важни събития от историята на България през XII-XIV в., играе значима роля и в новата българска история. Благодарение на положените грижи от страна на държавата, Търновския гарнизон, Археологическия комитет при читалище „Надежда" и всеотдайността на неговия председател Т. Николов, на Народния археологически музей и търновската общественост в края на разглеждания период църквата е в сравнително добро състояние.[102] И днес тя напомня на поколенията, че „българският народ в своето светло минало е ковал своята съдба не само със силата и грубото оръжие, а и със своята материална и духовна култура".[103]

БЕЛЕЖКИ

[1] **Бъчварова, Н.** Държавната културна политика и проблемите на музея при читалище „Надежда" във Велико Търново (1871-1945 г.). - ИИМВТ, VIII, 1993, 57-74; **Н. Бъчварова,**

Опазване и проучване на старините във Велико Търново и дейността на Тодор Николов. - ИИМВТ. IX. 1994. 37-64 и др.

[2] **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване Третото българско царство - 22 септември 1908 година - и историята на историческата църква „Св. 40 мъченици". Плевен. 1910. 44-45; **Иконом Хлебаров**. Храм - паметник на победите. Общински вестник В. Търново. X. № 24. 20 март 1934. 199; В. Янтра. I. № 5. 22 март 1935.

[3] **В. Янтра**. I. №5. ...; **В.х. Стоянов-Берон.** Археологически и исторически изследвания. Търново. 1886. 42-53.

[4] **В. Янтра**....

[5] Пак там. с.1; **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; **Свещ. Хлебаров,** Т. Възобновяване..., 44-45.

[6] **Общински вестник В. Търново**. 1928-1940 г.

[7] **Пулова, Н., Й. Пулов.** 18-ти пехотен Етърски на Н. В. цар Фердинанд I полк в дати и събития (1889-1944). В. Търново. 1997. 20.45. 67.

[8] **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 51.

[9] Пак там. 45.

[10] Пак там. 45.

[11] Пак там. 45; **И. Стоянов.** Стопански и политически живот (1878-1912г.). -В: **Тодоров, П., И. Стоянов, К. Панайотова.** Страници от новата история на Велико Търново (1878-1940 г.). В. Търново. 1993. 22.

[12] **В. Янтра**.... **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; ДВ. XXXII. №37. 18 февр. 1911. 2.

[13] **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; **В. Янтра**...; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 52; **Н. Жеков.** Едно духовно тържество. **Общински вестник В. Търново**. XV. №3. 25 март 1938. 19.

[14] **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...; **В. Янтра**...; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване...

[15] **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник..., 200; **В. Янтра**...; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 52.

[16] Същият. 199-201; **В. Янтра**..., 1; **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 53.

[17] **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 21-29; **Н. Пулова, Й. Пулов.**18-ти пехотен..., 59; Рескрипт на цар Фердинанд за приемане шефство над полкове, участвали в Тържественото обявяване Независимостта на България на 22 септ. 1908 г. в гр. Търново, град София, 8 октомври 1908 г. - ЦВА. ф. 1. оп. 5. а.е. 191. л. 182.

[18] **Свещ. Хлебаров, Т.** Възобновяване..., 51-52; **Б. Лилов.** Търновските старини и землетресението. ИБАД. т. III. св. II. 1913. 305.

[19] **х. Стоянов-Берон, В**. Цит. съч., 43-45; **С. Събев.** За търновските старини. В. Надежда. I. №6. 1ян. 1926.

[20] Пак там. 43-45; **С. Събев.** За Търновските..., 4.

[21] **Москов, М.** За старините във В. Търново. Общински вестник В. Търново. V. №3. 13 април 1928. 19.

[22] **Москов, М.** Разкопките в черковите „Св. Димитрий" и „Св. Четиридесет" в Търново. Търново. 1912. 20; **К. Тотев, И. Чокоев.** История на проучването на некропола на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици". - ИИМВТ. XI. 1996. 166.

[23] **х. Стоянов-Берон**. В. Цит.съч., 48.

[24] Пак там. 47; **М. Москов**. Цит. съч., 26. 29; **Свещ. Т. Хлебаров,** цит. съч., 45. 51; **Иконом Хлебаров.** Храм...; **Е. Дерменджиев.** За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново. - ИИМВТ. XIV. 1999. 115.

[25] **Панайотова, К.** Просветно дело и културен живот (1878-1940 г.).-В: Тодоров, П., И. Стоянов, К. Панайотова, цит.съч., 118; **Н. Бъчварова.** Опазване..., 39.

[26] **История на България**. т. 8. С., 1999. 379. 381; **Тотев, К., Д. Косева.** Нови данни за

стенописите от екзонартекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. - ИИМВТ, XIII, 1998, 226; **М. Москов.** За старините...; **А. Грабар.** Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици". В. Янтра, № 91, 21 март 1937; **Д. Косева, К. Тотев.** Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици" в светлината на последните проучвания. - ИИМВТ, XIV, 1999, 218; ДА - В. Търново, ф. 112 к, оп. 1, а.е.7, л. 234; а.е. 8, л. 22; **Н. Бъчварова.** Държавната ..., 65.

[27] **Грабар, А.** Стенописите в черквата „Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. - В: Андрей Грабар. Избрани съчинения. Т. 1, С., 1982, 21-22; Същият, в. Янтра...

[28] Пак там, 21; Същият, в. Янтра..., 1.

[29] Пак там, 21-37; Същият, в. Янтра..., 1-2.

[30] **Москов, М.**, цит. съч., 5.

[31] Пак там, 21; **К. Тотев, И. Чокоев.** История..., 166.

[32] **Москов, М.**, цит. съч., 22-24.

[33] Пак там, 26-28; **К. Тотев, И. Чокоев.** История..., 166.

[34] **Москов, М.**, цит. съч., 27-28; Пак там, 166.

[35] **Москов, М.**, цит. съч., 28.

[36] **Иванов, Й.** Св. Сава Сръбски в Търново. - В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т.1. 1982, 156; **К. Тотев, И. Чокоев.** История..., 166.

[37] **Филов, Б.** Търновските..., 305; Т. Теофилов. Западната пристройка на църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търнов - възможности за тълкуване и периодизация. - ИИМВТ, XIV, 1999, 137; **К. Тотев, И. Чокоев.** История...

[38] **Филов, Б.** Търновските..., 305, 307.

[39] **Тотев, К., И. Чокоев.** История...

[40] **ДА-В. Търново**, ф. 112к, оп. 1, а.е. 7, л. 152; **Н. Бъчварова.** Държавната..., 63.

[41] **Косева, Д., К. Тотев.** Стенописите..., 201; **Й. Алексиев.** Проучвания на средновековни обекти във Велико Търново и региона (история, резултати, проблеми). - ИИМВТ, VIII, 1993, 110.

[42] **Москов, М.** Дружество за реставриране на старините в В. Търново. Общински вестник В. Търново, XI, № 3, 13 май 1934, 18-19; **Й. Алексиев.** Проучвания..., 166.

[43] **Москов, М.** Дружество...

[44] **Бъчварова, Н.** Държавната ..., 64.

[45] **ДА-В. Търново**, ф. 112к, оп. 1, а.е. 7, л. 182.

[46] Пак там, л. 184.

[47] **Бъчварова, Н.** Опазване..., 40-41.

[48] **ДА - В. Търново**, ..., а.е. 8, л. 22.

[49] Пак там, л. 22.

[50] Пак там, л. 23.

[51] **Бъчварова, Н.** 120 години Исторически музей в град Велико Търново . - ИИМВТ, VI, 1991, 13.

[52] **ДА - В. Търново**....., л. 22; л. 73-75.

[53] **Бъчварова, Н.** Опазване....., 43.

[54] **ДА - В. Търново**..., л. 73.

[55] Пак там, л. 73, 123; а.е. 9, л. 12, р.36; **Н. Бъчварова.** Опазване ..., 45, 50; Същата, Държавната..., 64; **Цв. Колева.** Археологическият комитет и музейната сбирка при читалище „Надежда" възпитавали в патриотизъм и родолюбие подрастващото поколение. В. Времена, № 253, 11-17 юни 1996.

[56] **ДА - В. Търново**..., а.е. 8, л. 123; а.е. 9, л. 12, 36; Н. Бъчварова. Опазване..., 45.

[57] **Н. Бъчварова.** Опазване..., 44.

[58] **ДА - В. Търново**..., а.е. 8, л. 22.

[59] Пак там, л. 124.

[60] Пак там, л. 124.

[61] Пак там, а.е. 9, л. 12.

[62] Пак там, л. 36.

[63] **Бъчварова, Н.** Опазване..., 44-45.

[64] **Събев, С.** Писмо до редактора на в. „В. Търново". Общински вестник В. Търново, VI, №10, 19 юни 1929, 75.

[65] **Бъчварова, Н.** Опазване..., 45.

[66] **Николов, Т.** Закрепване и поддържане на старинните паметници на В. Търново и Арбанаси. В. Янтра, II, № 66, 23 авг. 1936; **Общински вестник В. Търново**, XIII, №27, 30 септ. 1936, 217.

[67] **Бъчварова, Н.** Опазване..., 46.

[68] Пак там, 41; **С. Събев.** За търновските старини. В. Надежда, II, № 1, 1 юни 1926.

[69] Пак там, 47; Същият, пак там, 2-3.

[70] Същият, пак там, 2.

[71] **Общински вестник В. Търново**, IV, № 18, 1.III.1928, 139.

[72] **Общински вестник В. Търново**, 1927-1942; **В. Янтра**, I, № 49, 22 март 1936; № 50, 29 март 1936.

[73] **Общински вестник В. Търново**, VI, № 29-31, 28 февр. 1930, 247; № 35, 28 март 1930, 279.

[74] **Теофилов, Т.** Западната пристройка..., 137; **Й. Иванов.** Св. Сава Сръбски..., 154, 156.

[75] **Донев, Д.** „Св. Четиридесет мъченици". Общински вестник В. Търново, X, № 24, 20 март 1934, 197.

[76] **Савов, М.** Да създадем национален мавзолей. Общински вестник В. Търново, XXI, № 4, 25 март 1942, 25.

[77] Пак там, XIX, № 12, 10 авг. 1942, 90.

[78] Пак там, VI, № 8, 14 юни 1929, 63; X, № 24, 20 март 1934, 198; XII, №7, 30 май 1935, 53; **в. Великотърновска трибуна**, I, № 18, 3 юни 1933.

[79] **Общински вестник В. Търново**, X, №24, 20 март 1934, 200-201; В. Янтра, I, № 5, 22 март 1935.

[80] **Общински вестник В. Търново**, X, № 24.... 200.

[81] **Даскалов, Вл.** По реставриране на старините. Общински вестник В. Търново, VII, № 15, 25 юли 1930, 113; № 21, 12 септ. 1930, 167; X, № 24, 20 март 1934, 203; **М. Москов.** Дружество...

[82] **Иконом Хлебаров.** Храм-паметник...

[83] **Инж. Бояджиев, Д.** Историческата църква св. 40 мъченици. В. Янтра, I, № 9, 20 април 1935.

[84] **В. Янтра**, I, № 5, 22 март 1935; **Общински вестник В. Търново**, XIV, № 18 и 19, 4 авг. 1937, 155; **В. Провинциален възход**, I, № 6, октомври 1937.

[85] **В. Янтра**, II, № 98, 31 май 1937; **Общински вестник В. Търново**, XIV, №13 и 14, 16 юни 1937, 107.

[86] Пак там, XIV, № 18 и 19...

[87] Пак там, XI, № 26, 22 февр. 1935, 213.

[88] **Кулелиев, Й.** Византолозите в В. Търново. Общински вестник В. Търново, XI, № 12 и 13, 29 септ. 1934, 100.

[89] **Общински вестник В. Търново**, XII, № 9, 20 юни 1935, 70.

[90] **Кулелиев, Й.** Полските гости в В. Търново. Пак там, XII, № 14, 10авг. 1935, 111.

[91] **В. Янтра**, II, № 68, 6 септ. 1936.

[92] Пак там, № 72, 6 окт. 1936.

[93] Пак там, №74, 18 окт. 1936.

[94] **Николов, Т.** Гости-приятели на България и В. Търново. В. Янтра, II, № 70, 20 септ.

1936.

[95] **Коларов, П.** Югославянски и гръцки занаятчии в гр. В. Търново. В. Янтра, II, № 97, 21 май 1937; **Р. Радославов.** Югославянските занаятчии за впечатленията си от В. Търново. Пак там, № 98, 31 май 1937.

[96] **Александров, Н.** Посещението на Синодалните Митрополити и Д-р Янич в Търново. Пак там, № 97, 21 май 1937.

[97] **Общински вестник В. Търново**, XIV, № 29, 8 дек. 1937, 230; **В. Провинциален възход**, I, № 10, 30 дек. 1937.

[98] **Общински вестник В. Търново**, XV, № 17 и 18, 20 авг. 1938, 140.

[99] Пак там, XVIII, № 8 и 9, 20 септ. 1941, 63.

[100] Пак там, № 13 и 14, 22 дек. 1941, 104-107.

[101] Пак там, XIX, № 16 и 17, 10 февр. 1943, 126.

[102] **Бъчварова, Н.** Опазване..., 57.

[103] **В. Янтра**, II, № 98...

HESTORY OF THE CHURCH ST FORTY MARTYRS FROM THE TURKISH YOKE LIBERATION TO 1945

Tsvetana Koleva

Summary

The following investigation is an attempt to explain more completely the history of St Forty Martyrs church from the Turkish yoke liberation to 1945.
One the basis of documentation, kept in the Public record office –Veliko Turnovo, the Central military record office – V. Turnovo, the Regional library „Slaveikov" – V. Turnovo the role in played in history of the country and town has been studied.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

УЧАСТИЕТО НА 20-ти ПЕХОТЕН ДОБРУДЖАНСКИ ПОЛК В ПЪРВАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА 1912-1913 година

КАТЯ МИТОВА – ГАНЕВА

С Княжески указ № 11 от 1 април 1889 г. официално се сформира 20-ти пехотен Добруджански полк от 2-ра и 3-та дружини на 8-ми пехотен Приморски полк. Първоначално е на гарнизон в Разград, а от май 1904 г. се премества във Велико Търново. В хода на подготовката за сформирането на 20-ти пехотен Добруджански полк е издаден Приказ № 125 от 8 март 1889г. на военния министър за формирането и функционирането му от 1 март 1889 г.[1]

Този полк не е бил предмет на изследване, за разлика от 18-ти пехотен Етърски полк, за който има не малко литература, история и хроника на полка, както и редица публикации, свързани с участието му във войните за национално обединение на България. И въпреки че 18-ти и 20-ти пехотни полкове участват заедно в сформированията на българската армия и техните бойци воюват рамо до рамо във всички войни след Освобождението, на 20 пехотен полк не е отделено нужното внимание. Така че историческата наука е длъжница на този героичен и заемащ значително място във военната ни история полк.

Предмет на настоящото съобщение е на базата предимно на архивен материал, съхраняван в Централен военен архив Велико Търново и друга литература да се проследи участието на 20-ти пехотен Добруджански полк в Първата Балканска война 1912-1913 г.

Официалното му наименование е 20-ти ПЕХОТЕН ДОБРУДЖАНСКИ НА НЕГОВО ЦАРСКО ВИСОЧЕСТВО ПРИНЦ КИРИЛ ПРЕСЛАВСКИ ПОЛК. Добито е по силата на рескрипта на цар Фердинанд I за приемане шефство над 18-ти и 20-ти пехотни полкове, участвали в тържественото обявяване на Независимостта на България (22 септември 1908 г.) във Велико Търново. Издаден е на 8 октомври 1908 г. в София.[2] Заедно с 18-ти ПЕХОТЕН ЕТЪРСКИ НА НЕГОВО ЦАРСКО ВЕЛИЧЕСТВО ЦАР ФЕРДИНАНД I ПОЛК представляват ядрото на Търновския военен гарнизон. Личният състав на тези полкове се набира изцяло от населението на Търновския регион. Войните им са творците на героичната летопис на Търновския край във всички войни за национално обединение.

През лятото и есента на 1912 г. политическото напрежение в България непрекъснато нараства. Очаква се денят, в който съюзените балкански държави

ще хвърлят силите си във война с Османската империя с цел доосвобождаване на балканските народи и тяхното национално обединение. 20-ти пехотен Добруджански полк, съобразявайки се с политическата обстановка на Балканите, както и решенията на главното командване на Българската армия, провежда сериозна подготвителна работа за водене на военни действия. От 2 до 15 септември се провеждат крепостни маневри около Шумен." За твърдо знание на службата и добро поведение" по време на тези учения са произведени в по-горен чин 66 бойци от полка.[3]

В навечерието на Първата балканска война 20-ти пехотен полк с командир полк. Иван Божков е включен в състава на II бригада с командир полк. Венко Софрониев, която бригада е в състава на Пета пехотна Дунавска дивизия. Освен 20-ти полк в нея влизат 2-ри, 54-ти, 18-ти, 45-ти и 46-ти пехотни полкове, 1-ви артилерийски и един конен полк, 5-та погранична и 2-ра пионерна дружини, както административни и тилови части и служби.[4] 5-та Дунавска дивизия, заедно с 6-та Бдинска и 4-та Преславска дивизии представляват състава на Трета българска армия, формирана на 17 септември 1912 г. в Русе. По време на Балканската война тя е под командването на ген. Радко Димитриев.[5]

На 17 септември 1912 г. в 18.30 ч. с телеграма от Щаба на 2-ра бригада в 20-ти пехотен Добруджански полк е съобщено за обявената още в 12,00 ч. с Царски указ обща мобилизация. По този повод командирът на полка полк.Ив. Божков издава заповед № 52 за развръщането му във военновременен състав и за формирането на новите поделения.[6]По силата на тази заповед обявява мобилизацията, както и списъкът на длъжностите, които ще се изпълняват от 17 септември. Заповядва новоназначените да приемат обявените длъжности в срок от 24 часа. Съставът (длъжностите по списък) на 20-ти полк към 17 септември 1912 г. е следният:

I. 20-ти пехотен Добруджански на НЦВКК Преславски полк

Щаб на полка

1. к-р на полка – подполк. Божков
2. адютант – кап. Атанасов
3. зав.прехранването – кап. Габровски

Музикантски хор
капелмайстор – капелм. Алексиев

Щаб на 1 дружина

1. дружинен командир – м-р Попов
2. командир на 1 рота – кап. Иванов
3. командир на 2 рота – пор. Брусев
4. командир на 3 рота – кап. Досев
5. командир на 4 рота – подпор. Маринополски

Щаб на 2 дружина
1. дружинен командир – м-р Петров
2. командир на 5 рота – пор. Стоянов
3. командир на 6 рота – подпор. Колев
4. командир на 7 рота – кап. Михайлов
5. командир на 8 рота – кап. Чорбаджиев

Щаб на 3 дружина
1. командир на дружината – м-р Иванов
2. командир на 9 рота – пор. Дончев
3. командир на 10 рота – кап. Янакиев
4. командир на 11 рота – кап. Василев
5. командир на 12 рота – кап. Шишков

Щаб на 4 дружина
1. командир на дружина – подполк. Бояджиев
2. командир на 13 рота – кап. Янчев
3. командир на 14 рота – подпор. Велизаров
4. командир на 15 рота – кап. Бакалов
5. командир на 16 рота – пор. Никифоров

Нестроева рота
1. командир – зап. подпор. Тодоров

Санитарна част
1. дружинен лекар – д-р Христо Иванов
2. дружинен лекар – зап. санитарен подполк. Димитър Коларовски

II. Допълваща дружина

Щаб на дружината
1. командир на дружина – зап.подп. Чинталов
2. адютант – зап. подпор. Василев
3. зав. прехранването – Недко Недев
4. командир на 1 рота – зап.подпор. Стоян Петров
5. командир на 2 рота - зап.подпор. Петър Добрев
6. командир на 3 рота – зап.подпор. Кусибелиев
7. командир на 4 рота – зап.подпор. Стоян Станев
8. командир на 5 рота – зап.подпор. Илия Ганчев
9. командир на 6 рота – зап.подпор. Златаров

Нестроева рота
1. командир и ковчежник – зап. подпор. Петър Потев

I-ва Опълченска дружина
1. командир на дружина – зап. подп. Българов
2. командир на 1 рота – зап. подпор. Жеко Тодоров
3. командир на 2 рота – зап. подпор. П. Малюшев
4. командир на 3 рота – зап. подпор. Н.К.Николов
5. командир на 4 рота – зап. подпор. Велико Вачев
6. командир нестроеви взвод – зап. подпор. Ангел Статело

II Опълченска дружина
1. командир на дружина – зап. подп. Куцаров
2. командир на 1 рота – зап. подпор. Иван Добревски
3. командир на 2 рота – зап. подпор. Черно Марков
4. командир на 3 рота – зап. подпор. Иван Бобев
5. командир на 4 рота – зап. подпор. Иван Стоянов

Командир на Нестроеви взвод – зап. подп. Ангел Радев

Численият състав на полка в навечерието на войната наброява около 3700 души (заедно с мобилизираните). Мирновременната организация на 20-ти полк е: Щаб, Картечна рота, две дружини, Музикантска команда и Нестроева рота.[7]

Явяването на запасните в търновските казарми при създаденото от мобилизацията общо въодушевление е празник за града.

На 22 септември 1912 г. в 7 ч. полкът в пълен състав, заедно с 18 пехотен Етърски полк е построен на Марно поле. След молебен и прочувствени слова е дадена команда за тръгване.[8] Започва дългият 160-километров поход към турската граница. 20-ти пехотен Добруджански полк тръгва по маршрута Йовковци, Елена, Буйновци. Той се явява втори ешалон, а като първи ешалон се движи 18-ти пехотен Етърски полк. На 24 септември продължава движението си като първи ешалон. Началният пункт е югоизточно от Твърдица. Редът на движението е 4-та дружина, 1-ва дружина, 2-ра дружина, Картечна рота, 3-та дружина.[9] Походът продължава през селата Дермен дере, Артаклар и на 28 септември полкът се установява на бивак в Ямбол. Издадена е и заповед №62 на командира времето до пладне да се използва за почивка и въвеждане на ред и чистота, а след пладне дружинните командири да проведат занятия по стрелба.[10] От 1 до 5 октомври целият полк е разположен на бивак при с.Арпач. Провежда единични, взводни и ротни учения, упражнения по стрелба, по патрулна и стражева служба.

Трета армия (в състава на която е и 20 пехотен Добруджански полк) е разположена югоизточно от Ямбол. Нейната основна задача е заемането на Лозенград и трябва да действа срещу левия фланг на турската тракийска армия. В това положение тази българска военна част посреща 5 октомври – деня на обявяването на войната срещу Турция. На действащата войска войната е оповестена с Височайша заповед № 15, издадена в Стара Загора на 5 октомври

1912 г.[11] На същата дата командващият Трета армия ген. Радко Димитриев се обръща към подчинените си войски с обща Заповед №7, издадена в Стралджа, а цар Фердинанд и всички министри от правителството се обръщат със специален манифест към българския народ.

На Трета армия предстои да атакува Лозенградския укрепен пункт. Тя изненадва противника с обходни действия и превзема града на седмия ден от обявяването на войната – 12 октомври. Противникът се отегля на втората си защитна линия между Люлебургаз и Бунархисар. Лично военният министър Назъм паша поема командването на турските войски. На 11 октомври се установява на бивак южно от Лозенград.

От 16 до 20 октомври 20-ти пехотен полк участва в голямото сражение по линията Бунархисар – Люлебургаз. По целия фронт се водят тежки кървави боеве. На 16 октомври падат в боя командирът на 13-та рота поручик Иванов, младият офицер от 2-ра рота запасният подпоручик Богдан Аврамчев, от 9-та рота – запасните подпоручици Александър Василев и Минко Попов. От рани на 18 октомври умира офицерът от 3-та рота Сотир Мандаджиев.[12]

За показана храброст при боевете около Бунар Хисар се награждават с производство в по-горен чин, считано от 22 октомври 1912 – 83 души.[13] Със Заповед №70 от 21 октомври 1912 г. за командир е назначен майор Иванов – командир на 3-та дружина до този момент, поради заболяване на полк.Божков.[14]

До 1 ноември 20-ти полк е разположен на квартири в северозападния квартал на Бунар Хисар. През този период се попълва съставът му с новобранци от Велико Търново, а също постъпват хранителни и бойни припаси. Списъкът на ранените, контузените и излезли извън строя се състои от 17 офицери. Убити са двама кандидат офицери, двама юнкери на 16 октомври и четиринадесет на 17 октомври. Ранени са пет свръхсрочнослужещи подофицери.

Със Заповед № 73 от 1 ноември 1912 г. за добро поведение и усърдие към службата в боевете при Бунар Хисар със знака за отличие на военния орден са наградени двадесет и трима души от полка, а в по-горен чин са повишени петдесет и седем бойци.[15]

От 24 ноември със заповед по бригадата под № 9684 за командир на 20-ти пехотен Добруджански полк се назначава подполковник Константин Антонов.[16] Новоназначеният командир приема полка и го повежда към Чаталджа, като по пътя го установява на лагер при с.Татаркьой. На 4 ноември за добра служба са повишени в по-горен чин още 15 добруджанци. Разпределят се и следните продоволствия: 100 чифта ботуши, 100 чифта цървули, 160 нови шинели.[17] На 4 и 5 ноември 20 пехотен полк не взема непосредствено участие в боевете при Чаталджа, понеже получава заповед да подпомогне заедно с 18-ти пехотен Етърски полк Трета Балканска дивизия. Вечерта на 5 ноември предвид тежките загуби командващият обединените Първа и Трета армии ген. Радко Димитриев дава заповед за прекратяване на военните действия. Частите се отеглят на позициите от които са започнали атаката. На 14 ноември военните действия са прекратени, а на 23 ноември в полка е прочетена телеграмата на министъра на

войната за сключване на примирието. На 11 декември в с. Мандра, където е разположен на лагер 20-ти пехотен полк, от Велико Търново пристигат нови 700, а на 14 декември още 710 нови млади войници, водени от подпоручик Фурнаджиев. Те попълват ротите на 20-ти, 18-ти и 46-ти пехотни полкове.[18] Със Заповед № 80 от 20 декември 1912 г. (с. Мандра) при тържествена обстановка, с молебен и парад, командирът на полка връчва на отличилите се в боевете 139 добруджанци ордена „За храброст"- IV степен.[19] По повод Коледа са получени 200 л вино и 50 л ракия. Със Заповед № 81 от 24 декември 1912 г. за Рождество Христово са дадени по 60 г вино и 10 г ракия на всеки войник от полка. Раздадени са също 50 куртки, 100 бр. бельо, 200 фуражки, 500 чифта цървули, 200 навуща, 230 качулки, 298 чифта ръкавици, брезент и др.[20]

На 28 декември 1912 г. при с. Татаркьой в полка се явява като доброволец известният търновски художник Борис Денев.[21]Той се зачислява към санитарната част на 20-ти пехотен Добруджански полк и участва в двете Балкански войни. На бойното поле, редом с бойците добруджанци, прави своите скици и рисунки от натура, които ще останат завинаги в съкровищницата на българското военно художествено изкуство.

Със Заповед №82 от 28 декември 1912 г. (с. Татаркьой) е уповестен списъкът на убитите, починалите от раните си и изчезналите без вест през първия период на войната с Турция от 20-ти пехотен полк.[22]

	Убити	Починали от рани	Без вест изчезнали
1 рота	2	4	10
2 рота	31	9	3
3 рота	24	7	4
4 рота	12	16	4
5 рота	8	2	-
6 рота	37	8	5
7 рота	34	8	-
8 рота	15	5	-
9 рота	33	8	18
10 рота	22	8	24
11 рота	14	9	1
12 рота	9	14	8
13 рота	28	5	10
14 рота	33	13	4
15 рота	17	12	14
16 рота	15	9	-
Всичко	334	137	101

Броят на ранените през същия период е следният:[23]

1 рота – 24	6 рота – 80	11 рота – 99
2 рота – 63	7 рота – 80	12 рота – 61
3 рота – 45	8 рота – 58	13 рота – 82
4 рота – 35	9 рота - 84	14 рота – 65
5 рота – 75	10 рота – 76	15 рота – 32

Всичко – 1043 души

На 10 януари в Турция е извършен държавен преврат. Младотурската партия начело с Енвер бей поема управлението. Новото правителство, имащо подкрепата на Германия, решава да продължи войната.

Военните действия започват с канонади по двете направления, както по Чаталджанската линия, така и при Одрин още на 21 януари – деня, когато изтича уговореният с протокола срок за примирие.

За зла участ зимата в началото на 1913 г. е незапомнено студена за тези южни места. Замръзват много хора и добитък. Войнишките легла подгизват от голямата влага, а студът и болестите изтощават до краен предел войската . Поради виелиците и лошото време продоволствените ешалони не могат да пристигнат навреме. Налага се да се намали дажбата на войници и коне.[24] Най-оптимистичният момент от този период е новината за падането на Одрин. Тя се посреща с мощно „ура" по всички позиции и биваци. След 6-месечна обсада пробивът е извършен в източния сектор от войските на генерал Вазов. Героичното настъпление принуждава турския гарнизон да капитулира на 13 март. Шукри паша предава сабята си на командващия Втора армия генерал Никола Иванов.

До края на м. март полкът води сражения при селата Орманлии и Сербелии, където дава поредните жертви – 5 убити и 19 ранени редника.

На 31 март след обед, се получава нареждане да се избягват престрелки по предната линия поради започналите преговори за прекратяване на военните действия. С особено въодушевление и радост българските войници посрещат съобщението за сключеното второ примирие за прекратяване на военните действия по силата на започналите на 1 април преговори за мир в Лондон. Въпреки това се издава Заповед №112 от 15 април 1913 г. (Караджакьой) за усилване на бойната готовност на полка, за произвеждането на всекидневни занятия по два часа, обучение по стрелба, по сгъстен строй, управление на взвода в бой, дисциплина на огъня, удар с нож и действия при нощна атака.

За добро поведение и усърдие към службата са повишени в по-горен чин със заповед на командира на полка – 368 добруджанци.[25]

Въпреки уморителните военни действия, 20-ти пехотен Добруджански полк живее и пълноценен живот, отбелязвайки своите празници. Така например на 6 май – Деня на храбростта и на ордена „За храброст", в полка е отслужен молебен и произведен парад. Патронният празник 11 май също е отбелязан по

подобаващ начин. По този повод е изпратена следната телеграма до патрона на полка княз Кирил Преславски: „От далечните бойни полета при живописния бряг на Черно море, пред сияещото Деркозко езеро, днес Добруджанци празнуват патронния си празник. Щастлив съм да поднеса на Ваше Царско Височество от името на всички чинове от полка и от мое име най-сърдечни поздравления и искрени благопожелания, като заедно с това засвидетелствам нашата готовност за изкарване до благополучен край великото дело – пълно освобождаване и обединение на многострадалния български народ. Молим всевишния да закриля със своята благодат нашия народ и да попътва Добруджанци за още по-славни дела".[26]

На 17 май мирният договор е подписан. Балканските съюзници получават всички турски територии западно от линията Мидия – Енос, с изключение на Албания, която образува отделна свободна държава.

Каквито и да са договореностите между съюзниците, още в хода на войната започват противоречията между тях. Назряват постепенно териториалните претенции на Гърция, Сърбия, Румъния. В тези критични дни става ясно, че всъщност съседите на България се подготвят и очакват война. Нужен им е само повод. И за жалост, той не закъснява. 20-ти пехотен Добруджански полк въпреки трудностите, многобройните дадени жертви, ранените и осакатени бойци, невероятната умора и изтощение, дава своя героичен принос и в следващата Втора Балканска, наречена още Междусъюзническа война.

БЕЛЕЖКИ

[1] **ЦВА**, Ф.1, оп.5, а.е. 93, л. 160.
[2] **Пак там**, а.е. 191, л. 182.
[3] **ЦВА**, Ф.759, оп. 1, а.е.21, л. 530.
[4] **ЦВА**, Ф.743, оп. 1, а.е. 558.
[5] **ЦВА**, Ф.740, оп. 1, а.е. 525.
[6] **ЦВА**, Ф.759, оп. 1, а.е. 21, л. 528.
[7] **Пак там**, л. 530.
[8] **История на 18 пехотен Етърски на Негово Величество цар Фердинанд I полк (1889–1939)**, С., 1939, с. 110.
[9] **ЦВА**, Ф.759, оп.1, а.е. 21, л. 597.
[10] **Пак там**, л. 601.
[11] **ЦВА**, Ф.1, оп. 5, а.е. 380, л. 35.
[12] **ЦВА**, Ф.759, оп.1, а.е. 21, л. 625.
[13] **Пак там**, л. 615.
[14] **Пак там**, л. 612.
[15] **Пак там**, л. 637.
[16] **Пак там**, л. 646.
[17] **Пак там**, л. 643.
[18] **Пулова, Н., Й. Пулов.** 18-ти пехотен Етърски полк, В. Търново, 1997, с.73.

[19] **ЦВА**, ф.759, оп. 1, а.е. 21, л. 464.
[20] **Пак там**, л. 649.
[21] **Пак там**, л. 653.
[22] **Пак там**, л. 654.
[23] **Пак там**, л. 683.
[24] **ЦВА**, Ф.759, оп.1, а.е. 24, л. 9.
[25] **Пак там**, л. 24.
[26] **Пак там**, л. 35.

Гробът на подпоручик Иван Стефанов, командир на първа рота от 20-ти Добруджански полк, убит на 5.V.1913 г. в с. Караджакьой, 1913 г. Худ. Борис Денев

THE PARTICIPATION OF TWENTIETH INFANTRY REGIMENT OF DOBROUDJA IN THE FIRST BALKAN WAR (1912-1913)

Katja Mitova-Ganeva

Summary

The present announcement has the modest task mainly on the basis of archival material, preserved in Central Military Archives – Veliko Turnovo to study the training and participation of 20th infantry regiment of Dobroudja in the First Balkan War. It is a first try to be studied the role of this heroic Tarnovo regiment, which takes significant place in the military history of Bulgaria.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЦЪРКВАТА „СВ. НИКОЛА" – ЕДИН ОТ НАЙ-ЗНАЧИМИТЕ ДУХОВНИ ЦЕНТРОВЕ НА ТЪРНОВО ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

ТЯНКА МИНЧЕВА

Дълбоките изменения в недрата на българското общество в края на XVIII и първата половина на XIX век във връзка с развитието на занаятите, търговията и разгърналата се борба за национална, църковна и културно-просветна независимост осезаемо рефлектират в областта на строителството. Сградостроителният порив на българина за големи, добре изписани храмове, за домове, отговарящи на възможностите и потребностите му, не отминава и старопрестолния град. Издигнатите църкви на Вароша - „Св. Никола" и „Св. Атанас", в Патрик Махала - „Св. Константин и Елена", в Болярската махала - „Св. Богородица", на Марино поле - „Св. Марина" и др. постепенно преначертават панорамата на града. Редом с минаретата и джамиите – единствените до този момент високи архитектурни силуети, се вписват и новопостроените църкви. В етапа на социалноикономическите преобразувания те изиграват огромна роля за духовната и културно-просветна консолидация на градската общност. За съжаление все още липсва едно цялостно изследване за всички търновски църкви от епохата на Възраждането, което да очертае конкретно мястото на всяка от тях във възрожденския процес. С изключение на „Св. Константин и Елена" за останалите няма цялостно проучване. Настоящото съобщение е опит да се проследят най-важните моменти от историята на църквата „Св. Никола" до Освобождението. Тя е първата от шестте, които майстор Колю Фичето издига върху каменната твърд на старопрестолния град.[1] Построена е въз основа на получен правителствен ферман и с благоволението на тогавашния владика Иларион Критски. Както повечето църкви на големия майстор и тя е трикорабна. Градежът ѝ започва 1834 г. под ръководството на Иван Давдата. На следващата година тук започва работа и установилият се в града през 1830 г. Никола Фичев, родом от махала Крънча, до с. Марча – Дряновско. През бунтовната пролет на 1835 г. младият балканджия е един от съзаклятниците във Велчовата завера – най-мощното революционно съзаклятие в страната през втората четвърт на XIX век, а след обесването на Димитър Софиялията довършва съборната църква в Преображенския манастир. Сръчността и уменията му на строител не остават незабелязани. След внезапното заболяване на Иван Давдата църковното настоятелство без

двоумение му възлага довършването на храма „Св. Никола". На освещаването му през 1836 г. е и владиката Иларион Критски. Възхитен от архитектурното изпълнение, той пожелава лично да поздрави майстора. Обаче калфите, чираците и работниците, които присъствали на тържеството, вместо да посочат оздравелия вече майстор Иван Давдата, посочват за майстор Никола Фичев. Неловката ситуация бързо била преодоляна, тъй като пред очите на всички блестял с огромна сила безспорният талант на младия строител . Тук той получава и първото си обществено признание – еснафът го провъзгласява официално за майстор и му запасва майсторска престилка, а владиката му връчва парична награда. Така от църквата „Св. Никола" започва творческата кариера на първомайстора на българската архитектура Колю Фичето.

Още след освещаването ѝ църквата „Св. Никола" се превръща в средище на духовния живот на градската общност. Тук, макар и с големи трудности, отец Зотик, даскал Стойко и градските първенци успяват да издействат разрешение богослужението да се извършва на български език. По този повод Петко Р. Славейков отбелязва, че в църквата „Св. Никола" се заражда българщината в Търново.[2] През 1872 г., 36 години след построяването ѝ, в двора е издигната 22-метрова камбанария, която през 1875 г. е снабдена с камбана от Русия. Закупува я и я изпраща посредством Главната агенция на руското параходно дружество и търговия в Цариград, одеският търговец Рашеев. Тежината ѝ е 14 пуда и 10 фунта. Най-напред я доставят на адреса на руския вицеконсул във Варна – Н. Г. Даскалов, а той от своя страна я изпраща на генералния консул А. Н. Кожил в гр. Русе. Оттам търновският търговец Димитър Мирчев, живущ в Русе, я докарва в родния си град.[3] След Освобождението поставят на камбанарията часовник и още две камбани. По време на земетресението през 1913 г. едната от тях пада и се счупва. Повреждат се също часовникът и кубето. Най-силно обаче земетресението засяга катедралния храм „Св. Богородица" в Болярската махала, дело също на Колю Фичето. Той се срутва до основи и до построяването на новата катедрала, в продължение на две десетилетия, функциите на катедрален храм изпълнява църквата „Св. Никола".

Още в първите години от съществуването си църквата „Св. Никола" се налага като своеобразен духовен център на целокупния градски живот. Тук се съсредоточават материалните помощи на българските еснафи, проповядва се на български, обслужват го активни като личности свещеници и учители. Оттук още през 40-те години на XIX век тръгват и най-масираните атаки срещу гърцизма и линията, която държи митрополитската институция. Много от духовниците, които служат в храма, вземат дейно участие в борбата за църковна независимост. Сред тях са протопоп Петко п. Николов (от 40-те до 70-те г.), поп Иван х. Кръстев Чуклев, наричан Самоводски (от 1844 до края на живота си), поп Стефан х. Гергинов (през 60-те и 70-те г.), отец Василий и поп Славчо Николов (през 60-те г.) и отец Илия Андреев Шишков (през 60-те и 70-те г.).[4]

От църквата „Св. Никола" през 1839 г. тръгва и новобългарската просвета в града. По подобие на откритото 1835 г. в Габрово взаимно училище и в

търновската църква „Св. Никола“ през 1839 г. разтваря врати първото българско обществено взаимно училище в града.[5] Обучението в него било безплатно и се провеждало върху материала, изложен във взаимоучителните таблици на Неофит Рилски. Преподавало се по т.нар. Бел Ланкастерски метод. Изучавали се дисциплините: четене, писане и смятане. Пръв учител в него става Петко Николов от гр. Елена[6], но той скоро приел свещенически сан под името Петко Икономов и мястото му на учител заема Никола Василев от с. Златарица – известен по-късно с името Златарски.[7] Преди да встъпи в длъжност, Никола Златарски отива в Габрово при приятеля си Цвятко Самарджиев. Тук изучава отблизо преподаването по Белланкастерската метода и когато се завръща в търновското взаимно училище, я прилага стриктно. От Габровското училище той доставя и всички необходими таблици за учебния процес. Строг учител и отличен калиграф, Никола Златарски бил особено взискателен към писмото на учениците си[8], насаждал у тях умения и прецизност към краснописа. Наред с калиграфските си умения той притежавал и невероятна певческа дарба. През лятото на 1844 г. създава към храма първия хор в града от 15 ученика. Този хор присъствал в репертоара на всяка по-значима обществена изява.[9]

През 1843 г. със средства, събрани от еснафа, църковното настоятелство построява нова сграда за училище в двора на църквата. „Св. Никола“. Първи учители в него са Никола Златарски и Пеню Давидов от Лясковец[10]. Изграждането ѝ съвпада с времето, когато у нас възникват първите класни училища – 40-те и 50-те години на XIX век, в чиито програми се въвеждат нови предмети с приложно-практичен характер.

През 40-те години на XIX век от църквата „Св. Никола“ тръгва и класното образование в нашия град. Заслугата за откриването му е на даскал Пеню Давидов от Лясковец, който идва тук през 1841 г. и се улавя най-напред за учител в метоха на Преображенския манастир, а след това в училището при църквата „Св. Никола“. Все още обаче в краеведската литература не е изяснен въпросът относно годината на откриването му. Според едни изследователи тя е 1847[11], а според други 1852 г.[12]. Като се има предвид, че през 30-те години на XIX век градът е обхванат от непознат до този момент национален подем, малко вероятно е българската общност в него да изостане в областта на класното образование. Тук през 30-те години на XIX век сее семето на бунта и просвещението игуменът на Преображенския манастир отец Зотик. Тук през 1835 г. се организирва едно от най-мошните революционни съзаклятия в страната – Велчовата завера. Оттук през 1838 г. се подема организираната борба за независима българска църква, а през 1839 г., по подобие на Габровското взаимно училище, се дава път на новобългарското образование в града.

Предположенията ни, че класно училище в Търново е открито преди 1847 и 1852 г., се подкрепят от две писма – на Пандели Кисимов и д-р Васил Берон, до директора на гимназията „Св. Кирил“ в Търново – Ст. Чолаков. В писмото си от 27.IV.1902 г. Пандели Кисимов пише на Ст. Чолаков: „Още при построяването на българското училище в църковния двор на „Св. Никола“ на

1844 г. при взаимното училище съвременно се откри и класно, състоящо се от 1 клас, с около 15-20 ученика, с един единствен преподавател, даскал Пеню (Петър Давидов от Лясковец). По-сетне на 1850/53 дойде на негово място нов преподавател, даскал Кънчо (К. Кесаров) от Габрово, при когото класните ученици са умножиха и той образува повече класа и учителствува до 1857 г."[13] Същата информация носи и писмото на д-р Васил Берон от 27.II.1902 г. „Съобразно с изразеното Ви желание в писмото си от 9 сего месеца под №119 чест имам да ви явя, че когато минавах през Търново в 1846 г. беше първия мога да кажа класен учител там Пеню Давидов (сакам от Лясковец)[14] – пише той на Ст. Чолаков.

Гражданският подем, който обхваща Търново през 30-те и 40-те години на XIX век, ни дава достатъчно основание да приемем, че класното образование в града не прави изключение от развоя на образователното дело в страната. Според нас и тук, още в началото на 40-те години на XIX век, има вече класно училище. Откриването му става през учебната 1844 година, както сочи Пандели Кисимов. Приемането на 1847 или 1852 г. за начало на класното образование в старата престолнина е в противовес на историческата действителност. В църквата „Св. Никола" класното училище остава до 1858 г., когато създадената Градска община го премества в сградата на закритото по време на Кримската война (1853-1856 г.) гръцко класно училище при църквата „Св. Богородица" под името „Св. Кирил"[15].

В построената през 1843 г. училищна сграда в двора на църквата „Св. Никола" по инициатива на будни търновски граждани през 1845 г. се открива и първото в града българско взаимно училище за девойки. Учителка в него става Теодора Христова – търновка, игуменка на девическия манастир „Св. Никола" в с. Арбанаси[16]. Като учители в него работят даскал Пеню Давидов (през 1849-1850 г.), Анастасия и Кина Джамджиеви (1857-1859), поп Стефан х. Гиргинов, Ана Хаджиюрданова от Елена (1866-1868). Стаята, в която се обучавали девойките, имала 9 чина и полукръзи край стените. През всичките години на съществуването си това училище остава взаимно. Класно девическо училище в Търново се открива на 1.VIII.1869 г. при църквата „Св. Константин и Елена" с учителка Еленка х. Ангелова от Севлиево[17].

През 1849 г. училищната сграда при църквата „Св. Никола" изгаря. Богатият търновски търговец х. Минчо х. Цачов „издига училище на свое иждивление", на три етажа[18]. Долният етаж служел за складове, а в горните два се учели децата от взаимното и класното училище. През 1852 г. към главното училище при църквата „Св. Никола" се създава библиотека, която след откриването на читалищната е предадена към нея, за да се ползва от цялото гражданство.

На 8.VI.1869 г. от църквата „Св. Никола" поема своя път и най-голямата културна институция в града – читалище „Надежда"[19]. Инициатор за основаването му е Димитър х. Павли Иванов – един от учредителите на Цариградското читалище. Той е избран и за пръв негов председател. Като приоритетна задача в работата си читалищното настоятелство залага отварянето

на библиотека с читалня. На 22.VII.1869 г. то определя и нова длъжност – книгохранител (библиотекар)[20]. За такъв е избран Васил Петков. Към библиотеката на читалището се открива зала за четене на вестници и списания, тъй като читалищното настоятелство абонира библиотеката за всички периодични издания в империята. Освен това много граждани правят и лични дарения[21]. На 16.VIII.1869 г. председателката на Женската община в града Евгения Кисимова дарява на читалищната библиотека 368 книги. По примера на читалището и Женската община разкрива, макар и по-малка, библиотека, която да се ползува от жените и девойките. Така от храма „Св. Никола" през 1869 г. тръгва и организираното библиотечно дело в града.

В заседанията си от 23.XI. и 7.XII.1869 г. читалищното настоятелство взема решение да се уреди и неделно училище, в което през почивните дни да се обучават калфите и чираците[22]. Тържественото му откриване става на 8.II.1870 г. По този повод в. „Македония" пише: „И днес са тури в действие идеята, която имахми да си отворим неделно училище. И наистина днес часът 4 отворихме училищната стая на „Св. Никола" за този предмет и сполуката ни дава надежда занапред. За пръв път се събраха 50 момчета от разни възрасти, почти всички слуги и чирачета и показаха всички такваз ревност и добра воля щото наистина не исками по-голяма награда за трудовете си". В следващите броеве в. „Македония" известява за бързо нарасналия брой на учениците в неделното училище. „Числото на новите ученици беше близо 100, а по „Св. Хараламбий" беше удвоено, тъй щото горното училище беше пълно, затова мислим да отворим и новото[23], четем на страниците му. Примера на читалището за отваряне на неделно училище последват както местната Женска община, така и някои селища.

От общата стая при църквата „Св. Никола" през март 1870 г. с пиесата „Многострадална Геновева" тръгва и театралната дейност в града[24]. Актьорите са само мъже, предимно читалищни дейци. На първото представление на 21.III.1870 г. присъства и мютисарифа, а за по-голяма тържественост ангажират и военна музика с 36 изкусни музиканти. На едно от поредните представления на „Геновева", през лятото на 1870 г., Христо Иванов Големия води и Васил Левски[25]. Представленията ставали в големия коридор на турската полиция (конака) и в училищните стаи при църквата „Св. Никола".

След Освобождението училищната стая при църквата „Св. Никола" се превръща в първи политически клуб на Млада България. Тук преди официалното откриване на Учредителното събрание през 1879 г. се провеждат предварителните неофициални заседания на народните представители от Мизия, Тракия и Македония, на които горещо се дискутира общонародният въпрос, т.е. въпросът за пълното освобождение и обединение на целия български народ, жестоко разпокъсан на Берлинския конгрес. Най-силно впечатлявал с речите си 25-годишният Стефан Стамболов, който идва в Търново като представител на македонските българи. Той не бил избран за депутат в Учредителното събрание, тъй като нямал навършени изискващите се 30 години. На заседанията в църквата

„Св. Никола“ младият Стамболов призовава народните избраници да не приемат решенията на Берлинския конгрес, разпокъсал жестоко отечеството ни. „Или всички българи свободни да бъдем в една независима държава, или всички пак роби, подвластни на Турция. Веригите на робството турско лесно ще съкрушим, ако останем под тая Турция, ако бъдем в онова положение, в което ни постави Цариградската европейска конференция, отколкото сега“ – заявява гордият българин[26]. Тук по време на дебатите по общонародния въпрос се оформят и двете политически течения в българското общество – на умерените (консерваторите) и на буйните (либералните), които ярко се открояват в самото Учредително събрание при изработването на Конституцията.

От изложеното дотук можем да обобщим, че през Възраждането храмът „Св. Никола“ в Търново е един от най-значимите духовни центрове на града. Оттук тръгва борбата за независима българска църква, оттук поемат своя път новобългарската просвета, класното образование, читалищната, библиотечната, театралната и хоровата дейност в града, а непосредствено след Освобождението – и политическите партии. На практика църквата е един реален център не само на религиозното и просветното дело, но и на гражданско-активизиращото се начало на градската общност, център на духовното консолидиране на целокупния градски живот.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Козаров, Г.** Майстор Никола Фичев – живот и дейност. -В: Майстор Никола Иванович Филев (Уста Колю Фичето) 1800-1881, с. 25 и сл.

[2] **Кисимов, П.** Историческите работи, Българска сбирка, Т. IV, 1894, с. 921; **Т. Драганова.** Развитие на училищата в Търново през XIX век.-В: Негаснещо просветно огнище, С, 1987, с. 34.

[3] **Архимандрит Инокентий.** Доставката на камбана за търновската църква „Св. Николай“ през 1875 г. Общ. в-к Велико Търново, бр. 16 и 17 от 25 ноем. 1933 г., с. 134.

[4] **Радев, И.** История на Велико Търново XV-XIX век, В. Търново, Изд. „Слово“, 2000 г., с. 314.

[5] **Кулелиев, Й.** Учебното дело във Велико Търново преди 100 години 1839-1939. Общ. в-к Велико Търново, бр. 3 от 6 февр. 1940, с. 18.

[6] **Ибришимова, П.** Към историята на училищата във Великотърновски окръг през Възраждането. ИОМ В. Търново, кн. III, 1966, с. 99.

[7] **Драганова, Т., Й. Димитров.** Просветното и културно развитие на Търново през XIX век: -В: Велико Търново през вековете, С, 1982, с. 205.

[8] **Пак там**, с. 206.

[9] **Пак там**, с. 226.

[10] Общ. в-к Велико Търново, бр. 16 и 17 от 1933 г., с. 132.

[11] **Драганова, Т.** Развитие на училищата в Търново през XIX век..., с. 36; **П. Ибришимова,** цит.съч.

[12] **Доросиев, Л. Ив.** Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението: В-Материали за изучаване на учебното дело в България, кн. I, С., 1925, 202-206.

[13] **Кисимов, П.** Историческите работи, ч. I, 27-47.

[14] **Добрев, Ст.** Кога е открито класното училище във В. Търново, Общ. в-к Велико Търново, бр. 15 от 25 юли 1930, с. 117.

[15] **Димитров, П.** Кратки сведения за живота на Велико-Търновската народна мъжка гимназия „Св. Кирил" –В: Юб. кн. на В. Търновоската народна мъжка гимназия „Св. Кирил" по случай 50 години от основаването ѝ и 75 години от откриването на класното училище в гр. В. Търново, Велико Търново, 1933, с. 31.

[16] **Кулелиев, Й.** Девическото образование във Велико Търново преди Освобождението 1822-1877, В. Търново, 1936, 10-13.

[17] В-к Право, год. VII, бр. 22 от 7 авг. 1872.

[18] ДА В. Търново, ф. 78,а.е.10, л.3; Цариградски вестник, год VII, бр. 308 от 22 декем. 1856 г.

[19] ДА В. Търново, ф. 112, а. е. 1, оп. 1, л. 11 и сл.

[20] ДА В. Търново, ф. 112, оп. 1, а. е. 2, л. 1-2. Протокол №2 от 22 юни 1869 г. на общото събрание на членовете на читалище „Надежда".

[21] **Пенчев, И.** Библиотечна и издателска дейност на читалище „Надежда" В: Народно читалище „Надежда" Велико Търново 1869-1969, С, 1969, с. 66.

[22] В. Надежда, г. II, бр. 11 от 1окт. 1943, с. 2; ДА В. Търново, ф. 78, а. е. 10, л. 3.

[23] В. Македония, бр. 28 от 24 февр. 1870 и бр. 29 от 28 февр. 1870; В. Свобода, бр. 19 от 12 март 1870, с. 151.

[24] ДА В. Търново, ф. 112, Протокол №8 от 2.II.1870; В. Надежда, бр. 10 от 15 септ. 1943 г.; В. Право, г. V, бр. 5, 1870 г.

[25] **Димитров, Ф.** Театралното дело и читалище „Надежда" –В: Народно читалище „Надежда", Велико Търново 1869-1969, С., 1969, с. 131.

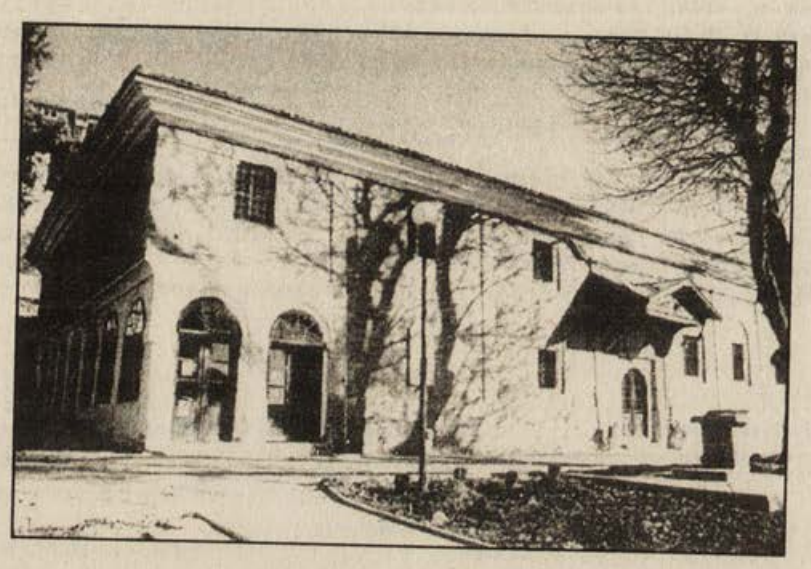
[26] **Маринов, Д.** Стефан Стамболов и новейшата ни история, С., 1992, с. 51.

ST. NIKOLA CHURCH - ONE OF THE MOST IMPORTANT CULTURAL CENTRES IN VELIKO TURNOVO DURING THE NATIONAL REVIVAL

Tjanka Mincheva

Summary

The report is the first attempt to outline the place and role of the church St. Nikola in the social and political changes in the Bulgarian society during the National Revival. The facts lead to the conclusion that during that period it is one of the most significant cultural centers in the town. It marks the beginning of the struggle for independent Bulgarian church, modern Bulgarian education, class education, community centers, libraries, theatres and choirs in the town and political parties after the Liberation. In practice, it is a center not only of religion and education but also the beginning of the local community, center of spiritus consolidation of the entire life in the old capital city.

Църквата „Св. Никола"
във Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ДЕЙНОСТТА НА РУСКИТЕ МЕДИЦИНСКИ РАБОТНИЦИ ПРЕЗ ВОЙНАТА 1877-1878 Г.

СТЕФАН БЕЙКОВ

Когато на 12/24 април 1877 г. руското правителство обявило война на Турция, в армията освободителка с въодушевление и готовност се явили голям брой доброволци, особено из средата на руската интелегенция и преди всичко на медицинските работници.

Непосредствено след поражението на Априлското въстание през август 1876 г., в руската армия била създадена доброволческа руско-българска бригада, към която бил командирован специален санитарен отряд от руски лекари. Бригадата се поддържала от Петербургския славянски комитет, в който вземал активно участие Д. И. Менделеев. Д-р С. П. Боткин с лични средства създал и изпратил в България санитарен отряд в състав 8 лекари, 4 фелдшери и 4 милосърдни сестри, а впоследствие и сам доброволно взел участие във военните действия.

Създаденото с помощта на руската армия българско опълчение било свързано с революционно-освободителното движение на българския народ. Особена група в състава на опълчението представлявали българските лекари – офицери, възпитаници на руските университети. На присъствието на българските лекари в опълчението голямо значение придавал главнокомандващият българското опълчение ген. Столетов. Той лично подбирал български лекари смятайки, че те са необходими не само като лекари, но и като хора, които добре познават страната.

Образци на войнска доблест и храброст, на беззаветен героизъм, наред с героите войници и офицери от руската армия показали руските медицински работници, дошли доброволно на фронта. На бойното поле работили около 1600 лекари и повече от 2000 медицински сестри, които обслужвали 200 000 армия.

„Смело може да се твърди,-казва по този повод Пирогов, че нито в една от миналите войни на бойното поле не е имало такъв умствен и научен капитал, както в тях".[1]

Наистина никога по-рано медицинското обслужване на армията не е било организирано в такъв обем и мащаб, както направили това руските медицински работници през тази война.

На ранените била давана лекарска помощ още в непосредствена близост с предните линии на фронта. Между военните медицински заведения през Освободителната война (1877-78 г.) действували за пръв път въведените през 1869 г. подвижни болници, постоянни лазарети, етапни и евакуационни пунктове.

Войната 1877-78 г. още веднъж ярко подчертала бележитите качества на руските лекари: патриотизъм, саможертва, професионализъм, човеколюбие. За хуманизма на руските медицински работници говори фактът, че не била отказвана помощ на ранените и пленени турски войници и офицери.

В редовете на руската армия се намирали най-изтъкнатите представители на руската медицина: основоположникът на военнополевата хирургия, Н. И. Пирогов (1810-1881), неговият достоен ученик и последовател – Н. В. Склифасовски (1836-1904), създателят на руската терапевтична школа – С. П. Боткин (1832-1885), създателят на съвременната хигиенна наука – Ф. Ф. Ерисман (1842-1915) и мн. други.

Целият свой огромен опит, всички свои знания те отдали за медицинското обслужване и осигуряване на бойните действия на руската армия за спасяването на ранените и болните.

Н. И. Пирогов, вече 60 годишен, взел доброволно участие в Освободителната война. На 10.X.1877 г. той, с риск на живота си преминал замръзналия Дунав. Намирайки се при главната квартира на главнокомандуващия войските той по собствена инициатива поел върху себе си по същество задълженията на главен хирург на армията. Великият учител на хирурзите неуморно посещавал болниците, преглеждал ранени и болни, обикалял полесраженията.

Когато посетил военновременните болници в Свищов, Плевен, Горни и Долни Дъбник, Русе, Търново, Бяла и много други, Пирогов констатирал, че неговите ученици умело прилагали принципите на учението му – консервативно лечение чрез поставяне на гипсови превръзки и пр. и водели борба срещу увеличаването на случаите с първични ампутации на крайниците.

Пирогов е взел пряко участие в кръвопролитните боеве под Горни и Долни Дъбник, при Бяла, Плевен и Елена.

Резултат от дейността на Пирогов в театъра на военните действия бил двутомния му труд „Военное-врачебное дело и частная помощ на театре войны в Болгарии и в тылу действующий армии в 1877-78 г."(I, II т. СпБ, 1879, 440 стр.), представляващ ценен научен и исторически паметник.„Аз се ръководих – пише той – не толкова от великите трудове на светилата на науката, колкото от собствените наблюдения и опит, получени в болничната, военната и гражданската практика".

В този труд Пирогов развива основните организационни въпроси на военномедицинската служба в армията, като се опира на опита от Кримската война (1853-1856). Убедително е доказана необходимостта да се организират на фронта подвижни импровизирани помещения за ранените.

Пирогов подлага на остра критика порядките, които съществували във

военновременните болници, и недостатъците на военносанитарната организация на армията. Той доказва целесъобразността на устройството в полеви условия на по-прости болници - палатки и дървени бараки. Тези бараки на Пирогов били първообраз на барачната система, която по-късно се превръща в павилионна система на болници.

Всички без изключение бележити военно-полеви хирурзи от XX в. повтарят знаменитият израз на Пирогов: „Войната е травматическа епидемия". Това знаменито определение на Пирогов е влязло във всичкии учебници по военна хирургия.[2]

Широко известно е също така изказването му, че „Не медицината, а организацията играе главна роля за подпомагане на ранените и болните в театъра на войната." Той бил убеден „...че за да се постигнат добри резултати във военнополевите болници, са необходими не толкова научна хирургия и лекарско изкуство, колкото година и добра организация".[3]

Както великия си учител, голямо внимание на въпросите от организационен характер отделил и Н. В. Склифасовски. Той участвувал в отличаващите се с особена напрегнатост и кръвопролитие втора и трета атаки на Плевен. Склифасовски пристъпил сериозно и всестранно към описание на санитарното състояние на личния състав на армията. Той бил горещ привърженик на максималното приближаване на медицинската помощ до ранените. Благодарение на неговото енергично настояване през Освободителната война предните и главни превързочни пунктове били приближени до бойното поле, което спасило живота на много войници и офицери.

Характерна особеност на организацията на медицинската помощ през тази война било широкото приложение на системата „разпръсване и сортиране на ранените". Въведената от Склифасовски правилна организация на сортирането на ранените в главния превързочен пункт премахнала безпорядъка в работата на лекарите и давала възможност да се откриват нуждаещите се от неотложна помощ.

Н. Склифасовски удивително точно определил истински народния характер на Освободителната война, "където участват масови армии, участва целият народ".[4]

По отделни данни от „Писма от България" на С. П. Боткин можем да заключим за голямата и достойна за внимание дейност на великия руски терапевт.

В България той открива инфекциозната жълтеница (1877).

Намирайки се като лейб-медик при главната квартира на главнокомандващия армията (април1877-ноември 1877), С. П. Боткин по собствена инициатива поема върху себе си по същество задълженията на главен терапевт на армията. Той обикаля болниците, давал консултации и не се уморявал да учи лекарите. Успял да проведе профилактичната хининизация на войските, настойчиво се борел за подобряване храната на войниците. Боткин открил причините за масовото измръзване краката на войниците при Шипка. Той доказал, че освен

студът тук голямо значение имало отслабването на войниците поради болести и изтощение от недостатъчно хранене. „При по-обстойно изследване – пише той в едно от своите писма – се оказва, че тук студът играе съвсем второстепенна роля: главната причина е в предшествуващото болестно състояние на тия хора, които почти всички преди замръзването са имали треска или разстройство".[5]

За замръзналите мъченици на Шипка пише и военният кореспондент В. И. Немирович-Данченко: „...никой не мислеше за тях, защото техния живот не беше скъп за никого". Авторът цитира и показанията на д-р Таубер, който твърди, че замръзването на краката на войниците започвало от горната част на ходилото, тъй като ботушите, които им давали от интенданството, били малки и трябвало да ги разрязват.[6]

Както Пирогов и С. Боткин смятал, че в условията на война „...не е необходим толкова лекар, колкото добър организатор".

Рязко критично отношение проявил Боткин към общия ред и по специално към организацията на снабдяването и обслужването на войниците в действуващата армия. „Ако успеем - пише той – да довършим войната, без да зимува армията, това би било извънредно голямо щастие за Русия: колко народ би се спасил от нашата администрация, която е по-пагубна за армията от турските куршуми".[7]

И тази война, независимо от по-доброто техническо снабдяване на армията, отколкото по време на Кримската война, неизбежно пак се придружавала от тежки последици както за самата армия, така и за местното население. Огромно разпространение имали епидемичните заболявания.

И ако Кримската война помогна на Пирогов да разработи нови блестящи методи във военно-полевата хирургия и за организиране лекуването на ранените, войната от 1877-78 г., продължавайки тия традиции, при личното участие на самия Пирогов, внесла онова ново, което съществувало на равнището на медицинските знания от онова време – санитарното направление.

Напредничавите идеи на времето диктували своите задачи. Тези задачи били разрешени от създателя на обществената хигиена Ф. Ф. Ерисман, „в чийто ръце- по думите на Сеченов, хигиената стана дейно начало против много обществени недъзи и язви". След пристигането си в България Ф. Ерисман оперативно, може да се каже пътьом, разрешил успешно проблеми за ликвидиране на санитарните последици от войната, като демонстрирал огромните възможности на хигиената.

В България Ерисман заварил „...епидемии, когато лекарите и медицинския персонал нищо не можеха да направят и сами заболяваха от тия болести". „Нито един лекар-пише Ерисман-нито една сестра не оцеляла от заразата, разнесена от транспортираните болни и особено от пленените болни турци, грижата за които също лежеше върху руския медицински персонал".[8]

През декември 1877 г. на много места в Северна България, където имало военни болници, се появили заболявания от петнист тиф, а през февруари 1878 г. в цялата армия се разразила епидемия. През юни 1878 г. тифусната

епидемия обхванала и Южна България. „Цялото население е болно-писал Немирович-Данченко, - лазаретите представляват само преходни станции към гробищата".[9] Той също потвърждава, че почти всички лекари, както военните, така и от Червен кръст и целия медицински персонал, заболели.

„Всички намиращи се тук военновременни болници бяха препълнени - четем в статията на Ерисман, - лазаретите на гвардейските пехотни дивизии вместо 80 души дълго време събираха 1000 и повече болни... През военновременната болница №74 за три седмици преминаха 14 000 болни".[10]

Ф. Ерисман доказал, че главна причина за разпространението на петнистия тиф и останалите болести били не труповете на убитите, както мнозина тогава мислели, а нерационалното разпределение на войските, извънредната сгъстеност в къщите и неспазване на най-елементарни санитарни и хигиенни правила. За ликвидиране на създалото се положение Ерисман разработил обмислена до най-малките подробности система на дезинфекция и прочистване на страната. Ръководената от Ф. Ерисман комисия извършила оздравителни работи на болниците в Русе, Разград, Шумен, Силистра, Бяла, Търново, Дряново, Габрово.

За да се прекрати епидемията, по указание на комисията войските на редица места били извеждани от заразените къщи в предварително приготвени лагери или в дезинфикцирани помещения.

В очистването на градовете за унищожаване на последиците от войната голямо участие взели и представителите на Руския Червен кръст. В доклад на заседанието на Руското дружество за опазване на народното здраве представителят на Руския Червен кръст Маляревски описал антисанитарното състояние на руската армия и на ония места, където са ставали боевете. Той разказва, че дори ручеите, които се стичали от връх Шипка в р. Тунджа, били отровени от разлагащите се трупове, стотици от които се намирали на Шипченския проход. Това причинило масов мор по добитъка и увеличило чревните и тифусните заболявания сред населението.

Трябва да се подчертае, че ако между руските военни лекари имало и такива, които формално, по чиновнически се отнасяли към работата си, то доброволците лекари от Червения кръст работели със сърце, влагайки всичките си знания и умения в благородното дело за оказване помощ на болните и ранените.

Заслужава да бъде спомената и дейността на руските жени в Освободителната война.

В началото на войната в Русия вече имало значителен брой лекари жени. Женските лекарски курсове в Петербург, създадени с усилията на най-добрите руски лекари, дали по това време и първите жени военнополеви хирурзи, които се проявили блестящо на бойното поле.

В края на м. май 1877 г. в Дунавската армия пристигнала първата група студенти-слушателки от V курс. Всички в армията били командировани: 40 слушателки от курсовете като лекари и 12 като фелдшери. Те работели в

болниците под непосредствено ръководство на висококвалифицирани хирурзи --Н. В. Склифасовски, И. Корженевски, И. Носилов, С. Янович-Чаински и др.

Самоотверженатa дейност на жените военнополеви хирурзи получила положителна оценка от военномедицинското ръководство. Полевият инспектор В. Приселков в официален доклад до Петербург (6.XII.1877) дал добър отзив за работата на слушателките от женските лекарски курсове в превързочните пунктове, в санитарните влакове и във военновременните болници на действуващата армия.

За работата на жените военнополеви хирурзи Н. Пирогов пише: „Появяването на частна помощ в лицето на жени-лекари и хирурзи в театъра на войната е още твърде ново, за да съдим за него. Това, което съм слушал за дейността на тая категория женска помощ свидетелствува само, че и тук отделни личности се оказват напълно достойни за своето признание. Сам аз имах случай, когато посетих военновременната болница №57 в Зимнич, да видя при привързването на ранените една жена хирург; тя сама следеше лечението и ми съобщаваше съвсем делово и точно забележките си за хода на лечението, като не ми остави да желая нищо по-добро".[11]

Ласкави отзиви са дали много главни лекари на военновременните болници и председатели на евакуационни комисии, в които са работели жени лекари.

Руските жени лекари за сетен път доказали, че жената е способна да бъде военнополеви хирург.

Широко развитие и разпространение получило възникналото през предишната война (Кримската 1853-1856) по почин на Пирогов и възглавено от него движение на медицинските сестри – грижи за ранените.

Големите Плевенски битки, които се придружавали от поток ранени, изисквали да се увеличи броят на действуващите военновременни болници и голям брой сестри и санитарен персонал на бойното поле. Започналата във войската в края на 1877 и началото на 1878 г. епидемия от петнист тиф засегнала тежко и санитарния персонал на бойното поле. Много сестри заболели от тиф. Във връзка с това през февруари 1878 г. отново започнало отправянето в България на сестри от Червен кръст. В последните месеци на 1878 г. по искане на главнокомандуващия на действащата армия поради необходимостта да се комплектуват болниците, които оставали на Балканския полуостров, в България отново били изпратени сестри от резервите.

През време на войната (1877-78) от различни места на Русия в България и Румъния били отправени като сестри около 2000 жени.

Според описанията броят на болните, обслужвани от една сестра, понякога бил много голям. Например за един ден една сестра трябвало да превърже до сто ранени. През августовските битки на Шипка през ръцете на четири сестри за най-късо време преминали около 3000 ранени. „...Случваше се сестрите, сами също болни - пише Немирович-Данченко, - между припадаците от треска да продължават да обслужват болните. Много от тях умрели край болните като войници на поста си"... Имало и такива случаи, когато сестрите в студеното

време, когато наоколо имаше непроходима кал, когато краката потъваха до колене в лепавицата, даваха на болните ботушите си, а сами оставаха в стари и скъсани обувки".[12]

Медицинските сестри обслужвали ранените с изключителна грижа и внимание, показвайки образци на грижи за тях, станали традиционни за руските сестрински школи. „...Оттук е ясна оная любов, с която те се ползваха сред войниците, ясни са ония сълзи, с които ранените, отивайки си, оставяха сестрите..." – пише в своите спомени Илинский.[13]

Българският народ, който се сражавал рамо до рамо с руските войници, не можел да не оцени подвига на руските медицински работници и особено на жените. Той издигнал паметници на руските медици, загинали за свободата на България в София. В Плевен бил построен, като изящна беседка, паметник на милосъдната сестра Юлия Вревская, която работила и загинала в болницата при Плевен, а в град Бяла – на сестра Шаховска. В много други селища на страната са издигнати скромни паметници, посветени на войните в бяло, които със своя благороден труд и грижи са допринесли за извоюването на дългоочакваната свобода.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Пирогов, Н. И.** – Военно-врачебное дело и частная помощ на театре войны в Болгарии и тылу действующей армии. С. Петербург, 1879 г., ч. I, II, 404, 382.

[2] **Опел, В. А.** – Очерки о хирургии войны, 1940 г., 309.

[3] **Пирогов, Н. И.** – Начала общей военно-полевой хирургии, Москва, 1941 г., 338.

[4] **Склифасовски, Н. В.** – Из наблюдений во время славянской войны 1878 г. Военно-медицинский журнал, СпБ, 1878 г. 127.2.

[5] **Боткин, С. П.** – Писма из Болгарии (1877-1878), СпБ, 1893. 210.

[6] **Немирович-Данченко И. В.** – В годы войны (дневник руского корреспондента 1877-1878), т. I-II, С. Петербург, 1878, 450.

[7] **Боткин, С. П.** – Писма из Болгарии (1877-78 г.), СпБ, 1893, 210.

[8] **Ерисман, Ф. Ф.** – Дезинфекция в Болгарии, Здорове, СпБ, 1879, 114, 116, 122.

[9] **Немирович-Данченко, И. В.** – В годы войны (дневник руского корреспондента 1877-78), т. I-II, С. Петербург, 1878, 450.

[10] **Ерисман, Ф. Ф.** Цит. съч., с. 114 и сл.

[11] **Пирогов, Н. И.** – Военно-врачебное дело и частная помощ на театре войны в Болгарии и в тылу действующей армии в 1877-1878 г., С. Петербург, 1879, ч. I, II, 404, 382.

[12] **Немирович-Данченко, И. В.** – В годы войны (дневник руского корреспондента 1877-1878 г.), т. I-II. С. Петербург, 1878, 450.

[13] **Илинский, П. А.** – Русская женщина в войну 1877-78 г., СпБ , 1879, 227.

RUSSIANS MEDICAL WORKERS' ACTIVITY DURING THE WAR OF LIBERTATION (1877-1878)

Stefan Beykov

Summary

This report represents an attempt to trace back the work of the medical workers (the medical activity) during the Russian-Turkish war (1877-1878). The report results with the conclusion that the organization of the medical service in the army has never been of such large dimensions, as it was during the War of Liberation.
Special attention is paid on the new ways of organizing the field surgery invented by N.I.Pirogov, N.V.Sklifasovski, S.P.Botkin and other doctors.
Last but not least is the participation of women-doctors and nurses in the War, whose care for the wounded is an example of dedication and lore of mankind.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ДНЕВНИКЪТ НА Й. В. ГУРКО „ЗАПИСКИ ЗА КАМПАНИЯТА 1877-78 г.“

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Твърде голямо е литературното наследство от Руско-турската освободителна война 1877-78 г. То не е еднородно нито по историческа стойност, нито по своите концепции. „Тук са и мемоарите на видния държавен и военен деец Д. А. Милютин, на офицери от Генералния щаб, взели непосредствено участие в осъществяването на плана за войната по задание на щаба на действащата армия (М. А. Хазенкамф, П. Д. Паренсов, Д. А. Скалон и на боевите офицери...), а по-късно големи военни теоретици и военни историци (А. Н. Куропаткин и А. К. Пузиревски...), на офицерите от Генералния щаб Г. И. Бобриков и П. П. Карцов.“[1]

И днес, 125 години след завършването на войната, има бели петна, които се попълват. Ценният дневник на Й. В. Гурко „Записки за кампанията 1877-78 г.“, запазен в руските архиви, е публикуван в България на руски език в сборника „Дневници, спомени, записки, кореспонденции“. Дневникът не е голям, съдържа само 22 страници, но в него се крият много истини за войната, неизвестни до днес. Аналитично и критично генерал Гурко пише за победите и пораженията на руската армия. За нас представляват интерес оценките му за Главната квартира, за императора Александър II, за престолонаследника Александър Александрович, за Главнокомандващия княз Николай Николаевич, за генералите и офицерите.

Дневникът започва от 13 юни 1877 г., деня, в който Александър II призовава ген. Гурко да се яви в действащата Дунавска армия. Завършва на 5 октомври 1877 г. в навечерието на решителните боеве при селата Горни Дъбник и Телиш. В дневника не е описана цялата освободителна война, а само отделни моменти (преди всичко боевете за Плевен.)

Две противоположни чувства се борят в Гурко, когато той разбира, че е мобилизиран. Едното е чувството на радост и удовлетворение, че ще воюва, другото е чувството на голяма отговорност, която поема като командващ. Тъй като до този момент генерал Гурко е обучавал гвардейци и никога не е командвал бойна част, той се притеснява дали това, което е преподавал на теория, ще съумее да го приложи на бойното поле. Той изпитва и чувство на жалост към съпругата си, която ще го преживее по-тежко.

Генерал Йосиф Владимирович Гурко

Гурко пише в своя дневник, че трябва да се върне назад и да обясни как е бил извикан в армията. В края на месец октомври 1876 г. Гурко научава, че Великият княз Николай Николаевич „ще моли императора да го назначи за началник на кавалерията в действаща армия".[2] В този момент го обхваща чувство на радост и удовлетворено самолюбие, тъй като страшно се е ядосвал, че гвардията не се мобилизира. Той не вярва на тази вест, тъй като е по-младши по чин от всички началници на кавалерийски дивизии, намиращи се в мобилизираните корпуси.

След известно време Главнокомандващият му съобщава, че ще моли императора да го назначи за командир на кавалерията, която трябва да предшества настъплението на армията. При втора среща с княз Николай Николаевич генерал Гурко научава, че престолонаследникът Александър Александрович „не е съгласен да те пусне".[3] При третата си среща с Главнокомандващия той е обнадежден, „ти си ми необходим и полезен, тъй като другите началници на дивизии не ги бива".[4] След този разговор Гурко пише, че се вдига барометърът на неговите очаквания. Най-съзнателно и сериозно започва да се готви за бъдещото си участие във военните действия. Прави си собствен мобилизационен план. Изучава бъдещия театър на войната. Тази предварителна подготовка му позволява само за 24 часа да бъде готов за заминаване. Цялата зима на 1876-77 г. прекарва в неопределено очакване и започва да губи всякаква вадежда. По време на парад в Санкпетербург

престолонаследникът Александър Александрович се обръща към Гурко: „Аз мисля, че за Вас е обидно да оставате тук."[5] Офицерска чест и чувство за войнски дълг прозира в отговора: „Не само е обидно, но дори е срамно."[6] Тъй като Гурко има своя собствена теория за обучаване на кавалерията, различна от тази на княз Николай Николаевич, двамата влизат в голям конфликт през лятото на 1876 г. Уверен в своята правота, Гурко споделя: „Ако е угодно на Господа аз да водя дивизията в бой, ще я водя, но не така както ни учи той, а както аз го разбирам".[7] Затова за назначението си в действащата армия той смята, че е надделяло мнението на Александър II. Когато разбира, че отива на война, от топографския магазин на Главния щаб си купува австрийска карта на Турция, с която не се разделя до Сан Стефано. Тя е негов спътник и верен помощник в трудните походи на Предния и Западния отряд.

В дневника много сърдечно е описана раздялата с офицерите от дивизията. Гурко ще командва непознати части, знае, че ще му е много трудно, но вярва, че ще оправдае надеждите на началството и честно ще изпълни своя воински дълг. На прощаване неговите колеги го благославят и му подаряват малка иконка, която не сваля от себе си и не се разделя с нея до края на войната. И още един факт говори, че Гурко е дълбоко вярващ. В Москва той отива в катедралата да се помоли на известната икона на Иверската Богородица. Сбогуването със семейството се запечатва трайно в съзнанието му. Всички – сестра му, съпругата му и децата преживяват много тежко този момент. Обичта към децата си Гурко изразява по своеобразен начин. Подареният от сина му Дима букет го следва през целия военен поход, може би от сантименталност или от суеверие.

Когато генерал Гурко пристига в Главната квартира в Зимнич – Румъния, той е впечатлен от представянето, което запомня завинаги. „Целият щаб на Великия княз ме посрещна с отворени обятия, кой искрено, кой лицемерно".[8] Императорът е щастлив, че Свищов е превзет с много малко жертви. С гордост Александър II сочи мястото на десанта и казва, че всичко това е наше. Представя му племенника си Александър Батемберг, който ще бъде в Предния отряд, и му заръчва да го пази. Нареждането на Главнокомандващия е Гурко да превземе с Предния отряд Търново, а след това да премине Балкана.

Още от първите дни в действащата армия генерал Гурко се сблъсква с полевото интендантство. Снабдяването на неговия отряд е затруднено. Чиновниците не само не изпълняват своите задължения, но и всячески пречат за нормалното обезпечаване с храни и провизии. Верен на истината, Гурко споделя „ние живеехме не с реквизиции, а изключително с грабеж за сметка на благодетелните турци и на щедростта на търновските, казанлъшките и ески-заарските жители, които на свой ред не се разориха от тази щедрост, тъй като на нас ни даваха това, което събираха от турските ниви".[9] Гурко е критично настроен към руската интендантска служба, защото нейната недобросъвестна дейност рефлектира пряко върху българското население.

След превземането на Търново и успешното преминаване на Балкана от Предния отряд Главнокомандващият предоставя на генерал Гурко пълна

свобода на действие.

На 28 юни генерал Гурко е в императорската квартира в Бяла, за да докладва на императора Александър II. Приет е много радушно. Гурко споделя: „Русия е задължена изключително на руския войник, който не умее да отстъпва, нито един войник в света не би задържал Шипка с онези малобройни сили и по онзи глупав начин, по който ние превзехме Шипка."[10] Генералът запознава императора с истинската картина на боевете при Нова Загора, Калитиново, Стара Загора. Той не спестява своите критики към висшите офицери, а точно и правдиво описва техните действия.

За завоюваните победи генерал Гурко получава благодарност от княз Николай Николаевич и престолонаследника Александър Александрович. В Бяла се взема решение Главната и Императорската квартири да се преместят в с. Горна Студена. „Избирането на с. Горна Студена за седалище на Главната квартира било продиктувано от новите изисквания за водене на войната,

Главната квартира на Руския император в село Горна Студена.

наложени след неуспеха на отряда на генерал Гурко при Стара Загора и провалянето на двете атаки за овладяване на Плевен. Горна Студена заемала централно местоположение по отношение на Източния (Русчушкия), Западния (Плевенски) и Южния (Шипченски) фронтове. Освен това селото било най-близко до единствената връзка с базата на руската армия отвъд Дунав – преправата при Свищов. Горна Студена станала главен пункт за управлението на войските. Оттук се отправяли полкове за фронтовете при Плевен, Шипка, Русе или Разград".[11] В Горна Студена главната квартира функционира 44 дни – от 27 юли/9август до 10/22 октомври. В нея се свикват най-важните военни съвети, издават се заповеди, приемат се рапорти. На 13 септември генерал Гурко се явява на рапорт в Горна Студена и е поразен от променения вид на императора, вследствие на третия неуспешен щурм при Плевен. Намерението

на императора е да изпрати Гурко с гвардията да деблокира Шипка.

На 15 септември отново Гурко е в Главната квартира. Заповедта на Главнокомандващия е генералът да разположи дивизията си в село Долна Липница, а на 17 септември тя трябва да участва в императорския преглед в с. Горна Студена.

Критичните ноти в дневника на Гурко се усилват и той придобива все по-миноpен тон. „... нашата Главна квартира представлява картина, достойна за оплакване, в нея всички са под впечатлението на погрома при Плевен. Идваха подкрепления и не знаеха какво да правят с тях, къде да ги дянат – ту ги пъхаха при Плевен, без да почакат няколко дни до идването на гвардията, изключително от това, че по време на щурма ги подтикна Скобелев и сега са готови нищо да не правят, докато не дойде през Дунава последният от извиканите от Русия полкове, а това трябва да стане, не по-рано от края на октомври."[12] На вцепенението и бездействието в щаба на руската армия Гурко противопоставя реда и организацията в армията на Осман паша при Плевен, който използва ситуацията и успява да се снабди с продоволствие за 4 месеца, за да държи в плевенските траншеи русите през цялата зима, а с настъпването на пролетта да отстъпи в Орхание, където към това време от ръцете на бедните българи ще бъде завършен нов, сто пъти по-страшен Плевен, снабден за продължителна обсада с всичко най-необходимо. С чувство на съжаление генерал Гурко заключава, че по това време руската Главна квартира живее ден за ден, като се радва и на най-малките победи над турците.

Генерал Гурко се среща за първи път с генерал Тотлебен в Горна Студена, възхитен от него той пише: „Видът на този човек, с името на който е свързана една от най-блестящите епопеи в новата ни история, ми направи много приятно впечатление. Той горещо ме поздрави с постигнатите от мене успехи, без ни най-малка завист, а впрочем, а и той нямаше за какво да завижда, неговата дума стои и струва много повече от мойте скромни заслуги."[13] Генерал Гурко е помолен от генерал Тотлебен да поеме командването на кавалерията при Плевен. Гурко обяснява, че императорът го изпраща на Шипка, което съвпада и с неговото желание. На 17 септември генерал Гурко е на царския преглед в Горна Студена с цялата си дивизия. Великият княз го уведомява, че е назначен от императора за командир на кавалерията при Плевен от 21 септември, а дивизията му остава в с. Долна Липница. „Съзнавам чистосърдечно - Плевен не ме притегляше, изпитвах непреодолимо отвращение към него, както и към нашите нещастия."[14] По-нататък пише в дневника си, че новото му назначение е като отиване в изгнание, има чувството, че искат да се отърват от него и да назначат друг командир на дивизията.

На 22 септември генерал Гурко е отново в Горна Студена на съвещание при Великия княз. Там са румънският принц Карол, Зотов, Тотлебен, Непокойчицки, Криденер, Масалски. Най-важният въпрос, който се обсъжда, е да се поиска от Александър II гвардия за боевете при Плевен, за да се сменят 4-та казашка и 2-ра пехотна девизии, които да се изпратят на софийското шосе в тила на Плевен.

Гурко е назначен за командир на кавалерията на Западния отряд.

Ситуацията, която той заварва при Плевен е плачевна. На 8 септември русите пропускат Шефкет паша да влезе в Плевен. Турците успяват да се укрепят при селата Телиш, Горни и Долни Дъбник. Овладяването им след това коства на русите твърде много жертви.

Назначаването на Гурко в Плевен се приема от генералите Гудим, Воронцов и др. като нещо обидно, защото той е по-нисш от тях по чин. А самият генерал Гурко е поразен и разочарован от безхаберието на генерал Воронцов, разположил своята част така, че белите палатки се набиват право в очите на турците, намиращи се в Горни Дъбник.

Тъй като при Плевен румънската кавалерия е подчинена на Гурко, той с чувство на самоирония споделя как се справя с румънския език. За първи и вероятно за последен път поздравява румънците със заучени фрази, без да знае тяхното истинско значение. Справедливо преценява, че румънският бивак се намира в по-неблагоприятни условия, но в сравнение с руския е по-добре оборудван и там цари ред. Отдава дължимото на румънската армия под командването на княз Карол. Не без чувство на хумор Гурко казва искрено за княза, че „личността му е твърде симпатична, жалко само че му се налага да ръководи такава симпатична наука“[15] като войната. На 3 октомври Гурко се среща с Главнокомандващия. Той представя своите искания, които трябва да обезпечат успешното овладяване на софийското шосе: „аз не мога да водя отряда си там, докато не се убедя, че там няма да умре от глад, тъй като може да се излезе с чест от най-трудните обстоятелства, но няма друго средство за борба с глада, освен да нахраниш хората. Следователно за изпълнението на замисления от мен план трябва да имам войска за здраво осигуряване на моя път и сухари, а ние при Плевен нямаме нито едното, нито другото…“.[16] Понякога стечението на обстоятелствата съдейства за бъдещия изход на военните действия. Така става и сега, на 3 октомври лейбгвардейският казашки полк чества своя полкови празник. Същия ден Кавказката армия спечелва Авниарската победа и благодарение на нея Гурко побеждава със своите аргументи императора Александър II. Целият по-нататъшен ход на кампанията и краят на войната са начертани от генерал Гурко от действията, които ще се развият при Плевен.

На съвещанието при Александър II са Главнокомандващият, началник-щабът Непокойчицки и военният министър граф Д. А. Милютин. Най-напред генерал Гурко описва действителното положение на софийското шосе. Иска да се вземат такива решения, които да осигурят успеха на планираните операции. Той замисля неговият отряд да овладее селата Пордим, Горни Дъбник и Телиш и да излезе на софийското шосе. Очертават се три възможности. Първата – Осман паша да хвърли своите резерви, като види руските войски на софийското шосе на заплашвания пункт. Поради това русите трябва да разполагат с войници, за да отблъснат Осман паша. Втората възможност е Осман паша да нападне пътя и да прекъсне връзката ни с Пордим по шосето Плевен - Ловеч и затова ние трябва да заемем Рижата планина. Третата опасност е Ширкет да съедини

батальоните, намиращи се на софийското шосе, с други, за които ние имаме само смътно понятие. Гурко казва какви са неговите искания: „Необходима ни е една дивизия кавалерия и една дивизия пехота. За да бъде единно командването, аз моля за втора гвардейска пехотна и за втора гвардейска кавалерийска. Императорът, който досега външно беше съгласен с моите доводи, се спря и каза: Аз вече ги обещах на Саша, очаква се Сюлейман да предприеме нещо против него".[17] Гурко пояснява, че турците не са страшни при настъпление, а въпросът за Плевен е въпрос за честта на Русия. Не е достатъчно Осман паша да се изгони от Плевен, той трябва да се арестува. Военният министър Милютин допълва, че гвардията е последният резерв и трябва да се изчака идването на гренадирите в края на октомври. Гурко продължава, че Осман паша ще се премести от Плевен в Орхание или Берковица и благодарение на хубавото време ще може да се снабдява с продоволствие и провизии и ще издържи и на тримесечна блокада. При сегашното хубаво време ние бедстваме без сухари, а през декември-януари ще умрем от глад или ще отстъпим Плевен. Тези неоспорими аргументи окончателно убеждават Александър II и той се обръща към началник-щаба: „Ще помоля този път да не се налага да отлагаме действията вследствие на недостига на сухари. В доклада си аз доложих на императора, че на нас ни е необходимо с 5-та дивизия да се запасим със сухари тези дни, тъй като съм оставил 1-ва гвардейска дивизия да се храни с царевица, която се събира от нивите."[18] В края на съвещанието императорът завършва с това, че е уверен, че Гурко ще направи всичко, което зависи от него, за да завърши успешно. Можем да се гордеем, че село Горна Студена остава завинаги в аналите на Руско-турската освободителна война: „В Горна Студена не е имало сражения. Не се е проливала човешка кръв, но от всички български села Горна Студена е селото, което в историята ще е с най-блестящо значение, тъй като тук окончателно се начерта съдбата на войната."[19] Като се връща от Горна Студена, Гурко катастрофира. По този повод той казва: „на когото му е съдено да живее, той ще живее, и след това, по време на цялата кампания никога мисълта, че мога да бъда убит или тежко ранен, не ме спохожда, на мен ми се струва, че изпълнявам нещо, което ми е предопределено свише."[20] Само смел човек, само герой може да не се бои от смъртта.

В записките има много лични авторови оценки и безпощадна критика към висшето командване и някои офицери: „Животът в Главната квартира беше еднообразен и затова скучен. Те живееха в театъра на войната, но не знаеха повече от това, което знаеха всички грамотни, които имаха възможност да четат вестници."[21] Разочарован от некомпетентността, глупостта и пошлостта, Гурко разсъждава с чувство на съжаление, че на хора с такъв умствен багаж са поверени честта на Русия и живота на стотици хиляди хора. Отрицателно е отношението на генерала към пиянството, гуляите и играта на карти. За него пиянството е слабост. Показателно е гостуването при генерал Драгомиров, когато Гурко само от приличие излива две чаши шампанско, което ненавижда. Предпочита да пие само чай. Описаното в дневника от генерала напълно се

покрива с характеристиката, направена от испанския военен кореспондент Енрике Дюпюи де Лом:„Гурко е на 49 години. Той е баща на голямо семейство и няма друго състояние, освен заплатата си. Той работи неуморно и прекарва по цял ден на кон или в писане и е толкова въздържан, че за него във войската се говори, че никога не яде и най-много – понякога да пие чай."[22] Верен на себе си и на истината генерал Гурко оценява хората по техния ум, по техните дела, а не по чиновете и постовете, които заемат във военната йерархия. Той искрено се разкайва, че преди войната е хранил илюзии за способностите на княз Николай Николаевич да се справи със задачата, която му е възложена. Спорил е с онези, които са казвали, че той просто е съвсем глупав, за да я изпълни задоволително. Гурко, както и повечето мислещи хора в Русия, е имал високо мнение за характера на Непокойчицки и е смятал, че двамата – Главнокомандващият и началник-щабът ще бъдат едно щастливо съчетание: „В единия има знания, ум, опит, а у другия – смелост, решимост и онзи опит да прозираш с чувство обстоятелствата, а не с ума си, които са присъщи на някои не съвсем умни хора и с които смятах, че е надарен и велият княз."[23] На Николай Николаевич му липсва храброст и кураж. Най-голямото петно на неговата репутация му поставя вторият щурм за Плевен и падането на Шипка, и в двата случая той трябваше да застане начело на отрядите, на които даваше поръчения. Според Гурко Главнокомандващият не е изпълнил своя дълг към отечеството.

В дневника си генерал Гурко пречупва събитията на кампанията през своите собствени мисли и преживявания и рисува удивително точна и реалистична картина на войната. Записките респектират с искреността и непосредствеността си. Те са най-чиста проба свидетелства за многоликия характер на войната. Гурко преследва своите цели докрай. Както смело воюва на бойното поле, така твърдо воюва и с руското Главно командване и успява да начертае на картата бъдещите ходове на противника и на руската армия. Уверен в своята правота, с много търпение, такт и воля той налага своите виждания. Умее да печели битки и да стане един от най-големите пълководци в Освободителната война, да се нареди в кохортата наред с героите-генерали Драгомиров, Скобелев, Столетов, Тотлебен.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вълов, И.** Руски дневници за Освободителната война. С., 1997, с. 10.

[2] **Дневници, спомени, записки, кореспонденция. Руско-турска война 1877-1878.** С., 1998, с. 24.

[3] **Пак там**, с. 25.

[4] **Пак там**, с. 25.

[5] **Пак там**, с. 25.

[6] **Пак там**, с. 25.

[7] **Пак там**, с. 25.

[8] **Пак там**, с. 27

[9] **Пак там**, с. 28.

[10] **Пак там**, с. 29.

[11] Освобождението на Великотърновски окръг 1877-1977, С., 1987, 29-30.
[12] Дневници, спомени..., с. 32.
[13] **Пак там**, с. 33.
[14] **Пак там**, с. 33.
[15] **Пак там**, с. 35.
[16] **Пак там**, с. 40.
[17] **Пак там**, с. 41.
[18] **Пак там**, с. 42.
[19] **Освобождението на Великотърновски окръг 1877-1978.** С., 1977, с. 30.
[20] **Дневници, спомени...**, с. 43.
[21] **Пак там**, с. 43.
[22] **В-к Литературен фронт**, бр. 9, с. 7 от 27.02.1975.
[23] **Дневници, спомени...**, с. 43.

MEMORIES OF GENERAL GURKO ABOUT RUSSO-TURKISH WAR 1877-1878

Pavlina Vladeva

Summary

General Gurko is one of the most famous military commanders during the war between Russia and Turkey. In his book (Memories) he tells about the victories and the defeats of the Russian troops, criticizes the mistakes of the Officers, shows the important decisions, taken by the Headquarters, established in the village of Gorna Studena, near Veliko Turnovo. That decisions marked out the way of the War of liberation.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ИСТОРИОГРАФИЯ НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ФИЛОСОФСКИ И СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ТРАДИЦИИ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО (1990 – 2000)

ЦВЕТИНКА ЦОЛОВА

Съвременната историография на възрожденските философски и социологически традиции във Велико Търново за периода 1990 – 2000 г. обхваща научните изследвания върху творчеството на онези мислители, които пряко или косвено са свързани с историята на Търновския регион – П. Хилендарски, М. Преображенски, З. Зограф, С. Врачански, Сп. Габровски, Н. Жеков, Ив. Селимински, П. Берон, В. Берон, Кл. Браницки, Ив. Гюзелев, Ст. Михайловски, Й. Бакалов, Р. Радославов. Същевременно тя предполага описание на съвременните философски и социологически текстове като семиотични факти, придобили самосъзнателно битие в историческия семиозис на българите.

По отношение историята на изучаването и изследването на възрожденските философско-социологически принципи българската историогрофия във Велико Търново има не само краеведско, но и национално значение. Не случайно градът е център на Националното дружество на краеведите в България, както и на Националното дружество по История на българската философска култура.

В тази връзка настоящото научно съобщение има за цел да постави началото на една систематизация, отнасяща се до търновските научни приноси в историографията на възрожденските философско-социологически идеи. Изборът на анализираните трудове е мотивиран от тяхната роля при актуализацията на **проблема за социалните ценности като фундамент на националната идентичност на българина през Възраждането**. В случая е необходимо използването на **исторически (синхронен и диахронен) подход** в съчетание със **семиотическия подход**. По такъв начин ще се разкрие културно -историческата приемственост между историографията в търновските традиции и възрожденската философия и социология на българите, както и мястото им в **историческия семиозис на националната самосъзнателна култура**. Последният е носител на памет и исторически знания, функциониращи в системата на националните ценности като средство за онтологизация на

българското духовно битие.

В по-голямата си част историческите изследвания на възрожденските философски и социологически принципи в Търново за периода 1990 – 2000 г. са насочени към дейността и творчеството на отделни мислители. В това отношение на първо място следва да се отбележи публикуваният през **1990 г.** сборник „Софроний Врачански и проблемите на националната ни култура (1739 – 1989)", който включва материали от проведената през 1989 г. юбилейна научна сесия по случай 250-годишнината от рождението на видния български богослов и философ. Тя обединява усилията на съвременни търновски учени по проблема за възраждането на българската философска мисъл, чието начало се свързва с името на **Софроний Врачански (1739 – 1813)**. В този смисъл изнесените доклади разкриват неговия философско-нравствен светоглед, както и връзките му с Търновския край [1]. Става ясно, че българският митрополит е осъзнавал необходимостта от възраждане на любомъдрието като вътрешна съзерцателна философия на българите, реализирана в търновските средновековни традиции. Призивът му към усвояване на философски знания е доказателство за стремежа на българското културно битие да се издигне на духовно равнище и да функционира в европейското културно пространство съгласно световните самосъзнателни критерии. Това от своя страна предполага изграждане на български учебни институции от европейски тип. Именно Софроний пръв улавя тази обществена необходимост, чието по-нататъшно успешно реализиране става белег за социалното съзряване на нашето възрожденско общество.

В историята на възрожденската философска култура в Търново многократно се споменава и името на **д-р Васил Хаджистоянов Берон (1824 – 1909)**. Неговият живот и научно творчество са често изследвани през периода 1990 – 2000 г. На първо място следва да се отбележи издаденият през 1990 г. от БАН сборник „Д-р Васил Хаджистоянов Берон. Живот и научно творчество", в който са включени следните търновски разработки: „Васил Хаджистоянов Берон и философското обосноваване на логиката" и „Проблемът за съотношението между истина и нравственост в „Логика" на д-р Васил Хаджистоянов Берон" [2]. В тях се подчертава огромното значение за историята на българската философска мисъл на осъщественото от възрожденския мислител философско-нравствено обосноваване на логиката. То отчита връзката между истина, знание и нравственост, както и нейното практическо проявление в социалните отношения и поведение на българите.

В. Берон счита, че природата на истината е Логосна. Следователно логическата наука следва да рефлектира своите философско-методологически предпоставки. По този начин може да се разкрие метафизическата вкорененост на логическото знание. Ето защо според споменатите търновски изследвания тези схващания на възрожденския философ поставят българската логическа наука в контекста на светогледните проблеми. Същевременно те допринасят за формирането на самосъзнателната идентичност на народа ни съгласно духовните традиции на българската култура и свързаните с нея социални

ценности.

При историческата реконструкция на българския възрожденски Логос във В. Търново през 1990 г. особено значима се оказва и проведената на 27 – 28 септември научна сесия на тема: „Манастирът „Св. св. Петър и Павел – средище на религиозно-духовен и културно-просветен живот". Тя е мотивирана от общия исторически интерес на търновските изследователи към Петропавловския манастир като пазител на българските духовни традиции през вековете. С неговата история са свързани имената на такива видни възрожденци като М. Преображенски, С. Врачански, Н. Жеков, Кл. Браницки, Й. Бакалов и др.

Изнесените доклади проучват влиянието на манастира върху възрожденския културен процес, мотивите за основаване на Първата Духовна семинария в него, както и философската и социологическата култура на нейните ръководители и ученици [3]. Материалите от научната сесия са издадени през 1992 г. в сборника „Петропавловският манастир – средище на духовен живот". Информация за нея е публикувана още през 1990 г. във в-к „Народен глас" (бр. 194), както и в сп. „Научен живот" (кн.6).

В последното намира място и друго изследване, касаещо историята на търновските философско-социологически идеи. То е озаглавено „Моделът на света в творчеството на Захарий Зограф и духовният живот на В. Търново през Възраждането" [4]. В него се подчертават социокултурните функции на „Колелото на живота" в историята на Търновския регион, както и неговата роля за осъществената приемственост между философската култура на Търновската книжовна школа и възрожденските самосъзнателни традиции.

Историческият интерес във В. Търново към възрожденския духовен семиозис продължава и през следващите години. През **1991 г.** са публикувани две изследвания върху етико-социологическото творчество на **Климент Браницки (Васил Друмев, 1841 – 1901)**, а именно: „Основни принципи на православно-християнската етика на митрополит Климент Търновски" в сп. „Нашата вяра" и „Митрополит Климент Търновски като защитник на православната християнска етика" в сп. „Духовна култура" [5]. Споменатите разработки изясняват връзката между нравствената философия на епископ Браницки и християнската православна етика. Същевременно разкриват влиянието на неговите философски и социологически идеи върху процеса на усъвършенстване и самоосъзнаване на българина през Възраждането.

Несъмнено нашите възрожденски мислители (свързани пряко или косвено с Търновския край) са имали ясно съзнание за необходимостта от утвърждаване единството на философските и верските принципи като средство за самоидентификация на българското обществo. Затова не случайно публикуваното през **1992 г.** отново в сп. „Нашата вяра" изследване за св. Софроний е озаглавено: „Св. Софроний Врачански – първият православен български възрожденски философ" [6]. От него става ясно, че българският духовник създава първите възрожденски образци по мъдрословие – сентенциите (гноми), като по този начин се стреми да пробуди теоретическия

и практическия разум на българина. Същевременно той прави два преписа на „История славяноболгарская" (1765 – 1785), с което съдейства за утвърждаване принципа на историзма, въведен за първи път в българската възрожденска философия от **Паисий Хилендарски (1722 – 1789).**

Като основополагаща идея в творчеството на нашите възрожденски историописци принципът на историзма ценностно мотивира историческото познание и самопознание на народа ни. Показателно в това отношение е издаденото във В. Търново през **1993 г.** учебно пособие „Материали по българска историография. Част I . Възрожденска историопис"[7], в което се разкриват главните тенденции в развитието на възрожденската историческа мисъл. За целите на настоящото изследване интерес представлява разделът „Паисиева историческа школа". В него са представени Паисиевата, Зографската и Спиридоновата история, които в голяма степен формират историческото съзнание и духовния облик на българското възрожденско общество.

Втората част на учебното пособие „Материали по българска историография" излиза през **1996 г.** [8].То включва съчинения, които трайно се вписват в тъканта на българската историческа мисъл от края на XIX и началото на XX в. Книгата е рецензирана в „ЛЮБОМЪДРИЕ. Архив за българска философска култура" том V [9]. Рецензията обръща внимание на опита на автора да свърже методиката на историята и българската историография с историята на българската философска мисъл. В най-голяма степен за това свидетелства третият раздел на учебното пособие: „Философия и методика на историята", в който са включени схващанията на Ив. Гюзелев и Н. Алексиев за историята на българите.

Важен принос при проучването на търновските духовни традиции осъществява изследването „Из историята на философската култура във Велико Търново", публикувано също през 1996 г. То проследява динамиката на философските ценности в Търновския регион от орфизма до Възраждането, като разкрива влиянието на орфическото предфилософско мислене върху питагореизма, платонизма, неоплатонизма и християнския неоплатонизъм. Последният е непосредствено свързан с исихастките метафизични принципи на Търновската книжовна школа. Те се възраждат в Търново от Климент Браницки, който от 1878 г. до 1884 г. е ректор на Петропавловската духовна семинария, а през 1884 г. е избран за канонически митрополит на Търновската епархия. Неговото творчество и сакрално дело допринасят в голяма степен за утвърждаване социалните ценности и националната идентичност на българите.

Влиянието на аскетическата исихастка традиция може да се открие и в творчеството на друг възрожденски мислител – **Стоян Михайловски (1856 – 1927).** През 1996 г. се навършват 140 години от неговото раждане, което мотивира следните търновски публикации: „Стоян Михайловски (1856 – 1927) като философ и богослов" в сп. „Философски алтернативи" и „Стоян Михайловски (1856 – 1927) като философ – богослов и неговата религиозна лирика" в сп. „Кула" [11]. В тях се оценяват приносите на българския мислител в областта на философията на религията и религиозната философия през

Възраждането. Оказва се, че неговият личен катехизис (вътрешен онтологичен модел) е формиран под влияние на баща му – Никола Михайловски, защитил докторат през 1848 г. в Московския университет и учителствал в Елена, Сливен и Търново. Самият Ст. Михайловски работи като съдия и адвокат във В. Търново. Но проявеният от него още в ученическите години интерес към историята на философията и философските проблеми продължава през целия му живот. Той е обусловен от стремежа на българския възрожденец към битието на Истината като висша цел на разума.

Известно е, че философската мисъл на Ст. Михайловски придобива синтетичен израз в неговото творчество. В този смисъл достойнството на споменатите публикации от 1996 г. е, че успяват да реконструират метафизическия светоглед на мислителя, определящ неговото достойно място в самосъзнателната история на Търновския регион.

С последната косвено е свързано и името на **Иван Селимински (1799-1867)**, който пише за историята на Търново. През **1997 г.** в сп. „Философия" е публикувано търновско изследване на неговата забележителна личност и творчество [12]. То акцентира върху приносите на Ив. Селимински в историята на българската самосъзнателна мисловност. Като философ той полага усилия да регистрира не само историята на идеите, но и на случилите се събития, за да пробуди интереса на българина към миналото му и да укрепи неговото историческо съзнание. От статията става ясно, че българският мислител търси първоосновите на нашата самосъзнателна идентичност в палеобалканските традиции. По такъв начин той показва, че българската философска мисъл следва да рефлектира своите митологични предпоставки. На тази основа може да се разкрие дълбокият битиен корен на българския дух и неговото естествено предназначение. За тази цел според Ив. Селимински е необходимо усъвършенстване на българското образование посредством усвояване на философски, социологически и етически знания. В този смисъл публикацията от 1997 г. подчертава актуалността на неговата програма за Българското възраждане и в съвременната духовна ситуация. Философските и социологическите ценности и днес са важен фактор при формирането на българската самосъзнателна идентичност, както и за осмислянето на нейната вкорененост в трако-пеласгийската култура. Не случайно Ив. Селимински счита Хестия за законодателка на балканските народи.

С култа към Хестия вероятно е свързана и историята на Петропавловския манастир. Такова схващане се обосновава в статията „Богословие и християнска философия в първото духовно училище за свещеници", публикувана също през 1997 г. в сп. „Образование" [13]. Според нея най-ранните форми на духовен живот в района на манастира се отнасят към античния култ към Хестия (или Артемида), за което свидетелстват намерените фрагменти антична керамика. Предполага се, че през Възраждането тук са извършвали философско-богословска дейност С. Врачански и Н. Бозвели. В Петропавловския манастир е основано и Първото духовно богословско училище (1874) в България, чийто

ректор става **Недьо Жеков (1840 – 1907)**. Като изследвач на св. Евтимиевия език родният философ се стреми да възроди исихастките духовни традиции в българското образование и да разкрие сакралните основания на българския езиков семиозис. По време на неговата философско-просветна дейност в манастира е основано и Първото българско философско дружество „Познай себе си" (1875), чиято основна цел е самопознанието като средство за умствено и нравствено усъвършенстване на българина.

В дейността на дружеството взима участие и друг български философ – **Йоаким Бакалов (1862-1952)**. Той постъпва в Петропавловската семинария през 1879 г. По това време неин ректор е Климент Браницки, който пробужда самосъзнателното мислене на бъдещия философ. Значителни проучвания върху творчеството на Й. Бакалов и неговото значение за историята на възрожденската духовност в Търново се осъществяват през **1998 г.** Сп. „Кула" публикува статията „Йоаким Бакалов в историята на българската духовност", а в сп. „Образование" е поместено търновското изследване „Йоаким Бакалов (1860-1952) и българското образование" [14]. Двете публикации осмислят връзката между отстояваните от нашия възрожденец православни ценности и националната идентичност на българския народ. Оценява се неговият принос при изследването и популяризирането на обичаите, вярванията и езика като традиционни ценностни устои на българите в Търновския (и Севлиевския) край. Подчертава се фактът, че Й. Бакалов превежда първите учебници по история на философията, с което несъмнено разширява обхвата на книжовните самосъзнателни ценности през Българското възраждане.

С историята на възрожденската метафизика в Търново, както стана ясно, се свързва и творчеството на **Захарий Зограф (1810-1853)**. За научния интерес към него през 1998 г. свидетелства издадения от БАН сборник „Философска култура и национални ценности", където е публикувано търновското изследване „Българската философска култура и моделът на света в творчеството на Захарий Зограф (1810-1853)" [15]. То метафизически реконструира възрожденския светогледен модел, представен с иконографски средства от Захарий Зограф в църквата на Преображенския манастир. Аналогичен модел е изобразен и в църквата „Рождество Христово" в с. Арбанаси, както и в Батошевския манастир. Споменатата публикация разкрива възрожденския онтологичен модел като синкретично средоточие на философските, нравствените и естетическите ценности на българина, както и на неговия стремеж да осмисли екзистенциалните основания на своята идентичност. Същевременно в изследването се обосновава тезата, че моделът на света опосредства връзката между Предвъзраждането (свързано с Търновската книжовна школа) и Възраждането, когато отново Търново има съществено значение за утвърждаване на духовните принципи в системата на националната култура. Именно в Търново д-р Васил Хаджистоянов Берон пише първата българска философска „Логика". Тя генерира нови самосъзнателни ценности на Балканите и по този начин обвързва социокултурното развитие на нашето възрожденско

общество с висшите цели на разума. Оригиналният подход на В. Берон при обосноваването на логиката като наука и до днес не е развит в българската теоретическа мисъл. Това мотивира неговите съвременни изследвания в края на XX в. През 1998 г. излиза публикацията „Васил Хаджистоянов Берон (1824-1909) и възраждането на логико-философската култура на Балканите". А през **1999 г.** в сп. „Философия" е отпечатана статия по случай 90 години от смъртта на видния възрожденски философ [17].

Известно е, че името на неговия вуйчо – **Петър Берон (ок. 1799-1871)**, макар и косвено, също се свързва с историята на търновските възрожденски традиции. Търновското образование е повлияно не само от неговата дарителска дейност. За това свидетелства публикуваната през 1999 г. статия „Петър Берон (1799-1871) и възраждането на българското философско образование" [18]. В нея се анализират приносите на нашия възрожденец в историята на българската самосъзнателна култура. Експлицира се основната идея на „Рибен буквар" (1824), според която необходимостта от философски знания е обусловена от самите възрожденски социално-икономически процеси, както и от световните тенденции в развитието на науката. По убедителен начин е представено идейното влияние на П. Берон върху динамиката на социалните ценности на българина съобразно водещите европейски критерии.

Очевидно българските възрожденски мислители са се стремяли към идентификация с истинни (ценностни) образци. Този стремеж мотивира както творчеството на нови логосни ценности, така и възраждане на изконните духовни принципи, отстоявани в исихастката метафизика на Трети Рим (Второ българско царство). Показателна в това отношение е отпечатаната през 1999 г. от Университетското издателство в Търново „Историография на Търновската книжовна школа. XIX век" Част I [19]. В нея се проучва интересът на българските възрожденци към средновековните самосъзнателни традиции. Паисий Хилендарски и Спиридон Рилски (Габровски) са представени като едни от първите историописци през Възраждането, обръщащи се към богословско-философските образци на Търновската книжовна школа.

През 1999 г. Университетското издателство „Св.св. Кирил и Методий" публикува и друга книга, имаща несъмнен принос по отношение историята на търновската възрожденска култура. Тя е озаглавена „Радко Радославов – Жизнен път и творчество" [20]. Книгата получава адекватен отзвук в „ЛЮБОМЪДРИЕ. Архив за българска философска култура" том VI [21], където по-подробно е анализиран културният семиозис в духовния живот и просветната дейност на българския възрожденец от Златарица. Подчертават се неговите връзки с такива видни философи като Ив. Гюзелев, В. Берон, Й. Бакалов и др. Същевременно става ясно, че в творчеството на **Радко Радославов (1841 – 1894)** се съдържат наченки на метафизическо мислене, обусловени от неговия личния катехизис (естетвен онтологичен модел) . За утвърждаване на социалните ценности като фундамент на националната идентичност на българина особено значение има написаният от него учебник

„Отечествоведение“. Той е издаден в Търново през 1884 г. и по убедителен начин доказва, че името на Р. Радославов трайно се вписва в историята на българските самосъзнателни култура.

За съвременната актуализация ва възрожденските логосни образци във Велико Търново особено плодотворна се оказва последната година на разглеждания период. Тогава са публикувани редица търновски изследвания върху историята на възрожденската философска и социологическа мисъл. Някои от тях са: „Изграждане на духовната култура на българския народ според Климент Браницки (Васил Друмев,1840-1901)“ [22], „Възпитаникът на Киевската духовна академия Климент Браницки (Васил Друмев) и утвърждаването на православната духовност в България“,„Иван Гюзелев (1844-1916) – възпитаник на Одеската семинария“, „Йоаким Бакалов (1862-1952) и неговата просветна дейност“, „Възпитаникът на Киевската духовна академия Йоаким Бакалов и руската история на философията в българското образование“ [23] и др.

През **2000 г.** във Велико Търново са издадени и две внушителни по обем изследвания, отделящи значително място на Търновското духовно възраждане, а именно: „История на Велико Търново. XVIII-XIX век“ [24] и „История на Велико Тъново“ том 2 [25]. Те също свидетелстват за съвременния научен интерес към участието на такива възрожденски мислители в самосъзнателния живот на Търновския регион като Н. Пиколо, М. Преображенски, Н. Жеков, Кл. Браницки и др. Същевременно изследванията разкриват ролята на търновските манастири като важни национални центрове, съхраняващи висшите социални ценности и традиционната идентичност на българския етнос.

По отношение на съвременната историография на възрожденските духовни традиции във В. Търново следва де се изтъкне и публикуваната през 2000 г. „ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОСОФСКА МИСЪЛ. От Възраждането да съвременната българска философия” том 2 [26]. Тя съдържа първото по рода си (идеологически необременено) систематично изследване на българската самосъзнателна мисъл. Това обяснява и нейното многократно рецензиране в периодичния научен печат. Едно от достойнствата на книгата е прилагането на херменевтичен подход към духовното битие на всеки български философ. Това позволява да се реконструира неговият естествен (метафизичен) светоглед, както и мястото му в цялостната тъкан на българската философия. Същевременно става ясно, че философските текстове на нашите мислители придобиват историческо битие в самосъзнателния семиозис на българите. По такъв начин историята на българската философска мисъл се разкрива като история на българския разум и неговите самосъзнателни ценности. Книгата анализира и философските учения на онези възрожденски мислители, които пряко или косвено са свързани с историята на Търновския регион, като отчита техните теоретични постижения с оглед съвременното състояние на науката. Несъмнено това е значителен принос, имащ не само краеведско, но и национално и интернационално значение.

В заключение може да се отбележи, че анализираните трудове (публикувани

през периода 1990 – 2000 г.) убедително разкриват възрожденските философски и социологически традиции като важна част от духовната история на българите. Същевременно те отговарят на съвременната потребност от преосмисляне на нашите исторически самосъзнателни образци с оглед Новото българско възраждане, пред което сме изправени днес. Това налага по-нататъшно проучване на този многообхватен проблем, касаещ историографската систематизация на съвременните изследвания върху българския възрожденски Логос.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Данков, Е.** Философската култура на Софроний Врачански – В: Софроний Врачански и проблемите на националната ни култура (1739-1989). В.Търново, 1990, с. 92-97; **Р. Данкова.** Някои аспекти от етиката на Софроний Врачански. -Пак там., с.109-114; **Т. Минчева.** Връзките на Софроний Врачански с Търновския край. -Пак там, с.121-128; **Ив. Радев.** „Софрониевци" от Търновския край.- Пак там, с. 28-39.

[2] **Данков, Е.** Васил Хаджистоянов Берон и философското обосноваване на логиката – В: Д-р Васил Хаджистоянов Берон. Живот и научно творчество. С. ,1990, с. 94-105; **Р. Данкова.** Проблемът за съотношението между истина и нравственост в „Логика" на д-р Васил Хаджистоянов Берон. -Пак там, с. 121-130.

[3] **Радев, Ив.** Петропавловският манастир и възрожденският процес през XIX век (кратък обзор) – В: Петропавловският манастир – средище на духовен живот. -В.Търново, 1992, с. 26-35; **Н. Горанов.** Петропавловската духовна семинария (сведения за основаването , утвърдителите и ръководителите на училището).- Пак там, с. 36-51; **Е. Данков.** Манастирът „Св. св. Петър и Павел" – средище на философска култура.- Пак там, с. 61-70; **Р. Данкова.** Нравствено-богословските схващания на митрополит Климент Търновски (Васил Друмев).- Пак там, с.104-106; **А. Ачев.** Иван Гюзелев и Петър Генчев – учители в духовното училище при Лясковския манастир (1876-1877).-Пак там, с. 130-126.

[4] **Данков, Е.** Моделът на света в творчеството на Захарий Зограф и духовният живот на В. Търново през Възраждането. – Научен живот, кн. 6., С., 1990, с. 22-23.

[5] **Данкова, Р.** Основни принципи в православно-християнската етика на митрополит Климент Търновски. – Нашата вяра, кн.1-2, Ст.Загора, 1991, с.105-109; **Р. Данкова.** Митрополит Климент Търновски като защтник на православната християнска етика. – Духовна култура, кн.2, С. ,1991, с.14-23.

[6] **Данков, Е.** Св. Софроний Врачански – първият православен български възрожденски философ. – Нашата вяра, кн.7, 8, 9, Ст.Загора, 1992, с. 27-31.

[7] **Проданов, Н.** Материали по българска историография. Част I. Възрожденска историопис. В. Търново, 1993.

[8] **Проданов, Н.** Материали по българска историография. Част II. Българската историческа мисъл в края на XIX и началото на XX век. В. Търново, 1996.

[9] **Данков, Е.** Идеята за българска история, историография и философия – В: ЛЮБОМЪДРИЕ. Архив за българска философска култура, т. V, В. Търново, 2002, с. 55-57.

[10] **Данков, Е.** Из историята на философската култура във Велико Търново – В: Юбилеен сборник 30 години Великотърновски клон на Съюза на учените в България. В.Търново,1996, с. 181-187.

[11] **Данков, Е.** 140 години от рождението на Стоян Михайловски. Стоян Михайловски (1856-1927) като философ и богослов. – Философски алтернативи, кн.5, С. ,1996, с. 134-138;

Е. Данков. Стоян Михайловски (1856-1927) като философ-богослов и неговата религиозна лирика. – Кула, кн. 3, Казанлък, 1996. с. 46-55.

[12] **Данков, Е.** 130 години от смъртта на Иван Селимински. – Философия, кн. 4-5, С., 1997, с. 54-58.

[13] **Данков, Е.** Богословие и християнска философия в първото българско духовно училище за свещеници. – Образование, кн. 6, С. ,1997, с. 37-43.

[14] **Данков, Е.** Йоаким Бакалов в историята на българската духовност. – Кула, кн. 3. Казанлък, 1998, с. 86-95; **Р. Данкова.** Йоаким Бакалов (1860-1952) и българското образование. – Образование, кн. 4, С., 1998, с. 56-60.

[15] **Данков, Е.** Българската философска култура и моделът на света в творчеството на Захарий Зограф (1810-1853) – В: Философска култура и национални ценности. С. 1998.

[16] **Данков, Е.** Васил Хаджистоянов Берон (1824-1909) и възраждането на логико-философската култура на Балканите (Към метафизиката на възрожденския неоплатонизъм) – В: Трудове на ВТУ „Св.св. Кирил и Методий", т. 3, кн. 3, Философия, В. Търново, 1998, с. 111-122.

[17] **Данков, Е.** Васил Хаджистоянов Берон (1824-1909) – основоположник на философската логика в България. – Философия, кн. 1, С., 1999, с. 36-40.

[18] **Данков, Е.** Петър Берон (1799-1871) и възраждането на българското философско образование в съответствие с европейските критерии. – Образование, кн. 5, С., 1999, с. 85-95.

[19] **Савов, Г., Д. Кенанов (Съст.).** Историография на Търновската книжовна школа. XIX век. Част I, В. Търново, 1999.

[20] **Георгиев, Л.** Радко Радославов – Жизнен път и творчество. В. Търново. 1999.

[21] **Данков, Е.** Българското пространство и културният семиозис в просветната дейност на Радко Радославов (1841-1894). – В: ЛЮБОМЪДРИЕ. Архив за българска философска култура, т. VI, В.Търново, 2002, с. 208-215.

[22] **Данкова, Р.** Изграждане на духовната култура на българския народ според Климент Браницки (Васил Друмев, 1841-1901). – В: Първооснови на морала (Метаетиката в българската традиция), В. Търново, 2000, с. 75-85; **Р. Данкова.** 160 години от рождението на Васил Друмев. – Начално училище, кн. 2, С., 2000, с. 81-89.

[23] **Данкова, Р.** Възпитаникът на Киевската духовна академия Климент Браницки (Васил Друмев) и утвърждаването на православната духовност в България – В: СБОРНИК. Научни съобщения. Исторически музей, гр. Габрово, 2000, с. 414-420; **Е. Данков.** Иван Гюзелев (1849-1916) – възпитаник на Одеската семинария (Философия на математиката и геометрията. Проблемът за абсолютното съзнание).-Пак там, с. 421-438; **Р. Данкова.** Йоаким Бакалов (1862-1952) и неговата просветна дейност.- Пак там, с. 362-365; **Е. Данков.** Възпитаникът на Киевската духовна академия Йоаким Бакалов и руската история на философията в българското образование.- Пак там, с. 404-413.

[24] **Радев, Ив.** История на Велико Търново XVIII – XIX век. В. Търново, 2000.

[25] История на Велико Търново. Том 2, В. Търново, 2000.

[25] **Данков, Е.** ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ФИЛОСОФСКА МИСЪЛ. От Възраждането до съвременната българска философия, т. 2, В.Търново, 2000.

HISTORIOGRAPHY OF RENAISSANCE PHILOSOPHICAL AND SOCIOLOGICAL TRADITIONS IN VELIKO TURNOVO (1990 – 2000)

Tsvetinka Tsolova

Summary

The contemporary historiography of the renaissance philosophical and sociological traditions in Veliko Turnovo for the period 1990 – 2000 covers the research studies of the works of those renaissance thinkers who directly or indirectly are connected with the history of the area of Turnovo. At the same time it suggests the description of the conemporary philosophical and sociological texts as semiotical facts, that have acquired their own self-conscious existence in the historical semiosis of the Bulgarians.

In this context the present research announcement has for an object to initiate a systematization, referring to the research contribution of Turnovo in the historiography of the renaissance philosophical – sociological ideas. The choice of the analysed works is motivated by their role in the actualization of the problem about social values as a foundation of the national identity of the Bulgarian through the Renaissance. In this case it is necessary to use the historical approach (both synchronic and diachronic) in combination with the semiotical approach. In this way the cultural – historical continuity between the historiography of the traditions in Turnovo and the renaissance philosophy and sociology of the Bulgarians will be revealed, as their place in the historical semiosis of the national self-concious culture.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЗА РОЛЯТА НА ПЕРИОДИЧНИЯ ПЕЧАТ В РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕТНОГРАФИЯ В КРАЯ НА XIX И ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XX В.

ТЕМЕНУГА ГЕОРГИЕВА

Освобождението на България от османска власт условно бележи началото на нов период в развитието на българската етнография, който в своите хронологически рамки обхваща последните две десетилетия на XIX в. и първата половина на XX в. Интересът към традиционната култура и бит се засилва изключително много. Започва усилено събиране и обнародване на етнографски материали. Значителен принос за развитието и утвърждаването на етнографията като наука имат редица академично подготвени и високообразовани изследователи – езиковеди, филолози, историци. Търсейки поле за изява те осъзнават необходимостта от организирането на системна научна дейност. Важна роля за това, наред със създаването на етнографски общества и музейни сбирки, изиграва и периодичният печат, който продължава да популяризира събраните теренни материали и фолклорно-етнографски разработки.

И след Освобождението заслуга за това има Периодическото списание – печатен орган на Българското книжовно дружество, възобновило дейността си в София през 1881 г. с инициативата и сътрудничеството на К. Иречек.[1] В своята програмна статия още при създаването си Книжовното дружество си поставя две основни цели: обработване и усъвършенстване на българския език и народна словесност; изучаване на българската история и отечество, което включва и осветляване на народния бит и култура. Последното обаче дълго време не може да излезе от рамките на популяризаторската дейност и се ограничава с частично публикуване на пословици, народни песни, приказки и вярвания от различни български краища. Прави впечатление, че публикуването им се прави предимно с оглед на специфичните наречия в нашия език в различните краища, т.е. за осветляване на езикови проблеми. От 1885 г. в Периодическото списание се обособява цял дял за български народни умотворения, включващ песни, приказки, поговорки и гатанки.

Чрез печатния си орган Българското книжовно дружество поощрява интереса на много от първите ни фолклористи за опазване на словесното народно творчество.[2] И след Освобождението свои теренни материали и статии публикуват редица изявени народоведи и учени, като П. Р. Славейков

(„Български пословици“, 1882, кн. 1 и 2; „Няколко думи за шопите“, 1884, кн. 9), Еф. Каранов („Народни приказки“, 1883, кн. 5; „Няколко думи за „Кадин мост“ и за вярвания при съграждането на нови здания“, 1884, кн. 7), М. К. Сарафов („Народностите в източната част на Княжеството“, 1883, кн. 5; „Народностите в западната част на Княжеството“, 1884, кн. 8), К. Иречек („Помашки песни от Чепино“, 1884, кн. 8 и др.), Ц. Гинчев, М. Дринов, К. Шапкарев, Д. Маринов и др. Основният акцент в Периодическото списание обаче са изследванията с историко-географска, езиковедска и литературоведска проблематика. Макар и да не отделя достатъчно голямо и последователно внимание на народната култура, то е първото българско научно периодично издание, което публикува етнографски материали.

С прерастването на Българското книжовно дружество в Българска академия на науките през 1911 г. започва да излиза и новият печатен орган – Списание на БАН, като приемник на Периодическото списание. В броевете, издавани от клон „Историко-филологичен и философско-обществен“, наред с исторически и езиковедски проучвания намират място и някои изследвания с фолклорно-етнографска проблематика. Свои статии и студии в Сп БАН публикуват Ст. Л. Костов, А. П. Стоилов („Ламите и змейовете в народната поезия“, 1920, кн. 22), Л. Милетич („Седмоградските българи и техният език“, 1926, кн. 33), Ив. Шишманов („Към терминологията на българските народни носии“, 1933, XLV) и др.

Засиленият интерес към народното творчество и бит провокира все повече учени да се занимават и с етнографски проучвания. Значителна роля за развитието на научните изследвания в тази насока и за популяризирането на народните умотворения изиграва започналият да излиза от 1889 г. под редакцията на проф. Ив. Шишманов Сборник за народно творчество, наука и литература (преименуван през 1913 г. на Сборник за народни умотворения, наука и книжнина). Сборникът поставя началото на етнографската периодика у нас и първоначално излиза като орган на Министерството на народното просвещение. От 1903 г. той се издава от Българското книжовно дружество, а от 1911 г. се поема от Българската академия на науките. След 1942 г. престава да излиза за няколко години, а през 1949 г. е подновен като издание на Етнографския институт с музей при БАН.[3] Въпреки че това издание е замислено като периодично, то не излиза всяка година, като различен е и броят на отделните книжки, издадени през различните години. Замислен като „етнографски журнал в най-широкото значение на думата“ сборникът обхваща наред с етнографски и редица обширни фолклорни, езиковедски, литературни, природонаучни, историко-археологически и историографски изследвания. На сборника сътрудничат не само видни учени, но и широк кръг любители-народоведи от цялата страна, като около него се обединява почти цялата събирателска дейност в следосвобожденския период. С течение на времето той се превръща в ценен извор на данни за народните празници, обичаи, обреди, знания, за различни явления на материалната култура, за обществената организация на

традиционното българско село и обичайно-правните норми.[4]

В СбНУ публикуват свои изследвания и теренни материали близо двеста автори. Някои от тях, занимаващи се с фолклорно-етнографска проблематика, са постоянни сътрудници и определят високото научно съдържание на изданието. Тук ще спомена само най-ярките представители на етнографската научна мисъл през разглеждания период и най-значимите техни трудове, излезли на страниците на СбНУ.

Изключително плодотворна е дейността на Ив. Д. Шишманов, който публикува в сборника редица студии и статии като: „Значението и задачите на нашата етнография" (I, 1889); „Принос към българската народна етимология" (IX, 1893); „Константин Фотинов, неговият живот и неговата дейност" (XI, 1894); „Песента за мъртвия брат в поезията на балканските народи" (ч. I в т. XIII, 1896, ч. II и III в т. XV, 1898) и др.

Бележит сътрудник на СбНУ е М. Драгоманов, публикувал „Славянските сказания за пожертвувания на собствено дете" (I, 1889); „Забележки върху славянските религиозни етически легенди" (VII-VIII, 1892) и др.

Значими етнографски приноси оставя Д. Матов, от 1892 г. съредактор с Ив. Шишманов на СбНУ. Такива са „Гръцко-български студии" (IX, 1893), „Бележки върху българската народна словесност" (X, 1894), „Македонско-славянски сборник" (XI, 1894) и др.

Не може да не отбележим и ценните за българската етнография и езикознание разработки на проф. Любомир Г. Милетич, обнародвани на страниците на сборника: „Стари пътувания през България" (ч. I и II, т. VI, 1891), „Седмиградските българи" (XIII, 1896), „Книжнината и езика на банатските българи" (XVI-XVII, 1900), „Източните български говори" (XXI, 1905) и др.

Димитър Маринов също публикува някои от своите най-значими историко-етнографски научни изследвания в сборника. Ценен принос представляват студиите му „Материали за веществената култура на Западна България" (XVIII, 1901), „Веществена култура в народното вярване", „Понятия и вярвания за невидимия свят", „Богомилство" (и трите в т. XXVIII, 1914) и др.

През първите десетилетия на XX в. изтъкнат сътрудник на СбНУ е и Михаил Арнаудов, чиито фолклорно-етнографски проучвания и до днес представляват основно градиво за съвременните изследователи. Тук ще отбележим най-значимите от тях като: „Български народни приказки" (XXI, 1905), „Фолклор от Еленско" (XXVII, 1913), студиите му върху българските обреди и легенди „Кукери и русалии" и „Вградена невяста" (XXXIV, 1920), „Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни" (XXXV, 1923) и др.

Наред с тях в СбНУ ценни приноси в областта на етнографията оставят изтъкнати народоведи и учени като К. Шапкарев, А. Т. Илиев, Цани Гинчев, Йордан Иванов, Йордан Захариев, А. П. Стоилов, В. Стоин, Р. Кацарова и много други.

В СбНУ обнародват свои етнографски и фолклористични изследвания редица чуждестранни учени, като д-р И. Бассанович („Ломският окръг", V,

1891; „Към етнографиката и археологията на Горна и Долна Мизия", XI, 1894), Н. С. Державин („Болгарские колонии в России", XXIX, 1914) д-р К. Иречек („Етнографически променения в България от основаването на Княжеството" и „Материали за историята на българското Възраждане", V, 1891), О. К. Волков („Сватбарските обреди на славянските народи", XI, 1894), д-р И. Поливка („Магьосникът и неговият ученик. Сравнителна фолклорна студия", XV, 1898; „Бележки към приказките на Шапкаревия „Сборник умотворения", кн. VIII-IX и XVIII , 1901), които също дават своя принос за развитието на етнографската наука у нас.

В СбНУ има и постоянни рубрики – това е разделът за фолклор, където от т. I до т. XVIII в резултат на сериозна събирателска дейност са публикувани в систематизиран ред множество песни, приказки, пословици, гатанки, предания, вярвания, тълкувания, клетви и благословии, баяния, врачувания и лекувания, детски залъгалки и игри, обичаи. Те представляват изключително богат изворов материал, чиято значимост се изразява както в това, че е събиран от добросъвестни и теоретично подготвени народоведи, така и с факта, че е записан в период, в който промените в бита и културата на населението навлизат все по-осезаемо. Издаването на крупния Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, около който се обединява почти цялата събирателска дейност в страната, определя и голямата заслуга на Министерството на просвещението за развитието на българската етнография след Освобождението.

За развитието на етнографската периодика несъмнени заслуги имат и Известията на Народния етнографски музей в София. Първи том на този печатен орган на нашето най-старо етнографско музейно средище излиза през 1907 г. по инициатива и под редакцията на Д. Маринов. След значително прекъсване Известията продължават да излизат периодически между двете световни войни (от 1921 до 1943), отначало под редакцията на Ст. Л. Костов и А. П. Стоилов, а по-късно на Кр. Миятев. До издаването на ИНЕМ у нас няма списание, специализирано върху проблемите на българската етнография. Целите, които си поставя Народният етнографски музей чрез своя печатен орган допринасят съществено за организационното израстване и укрепване на нашата етнографска наука. Основните задачи на ИНЕМ са: да обнародва и популяризира събрания богат изворов материал по българските земи, без оглед на политическите граници - „от Тулча до Охрид, от Морава до Чаталджа и от Дунав до Бяло море", да събуди интерес у чужденците и любов у българите към ценностите на нашата народна култура, и да групира около изданието всички труженици, занимаващи се с етнографски проучвания.

В общо 14 годишнини на Известията се съдържат разнообразни материали из областта на етнографията, фолклора и музейното дело, които и днес представляват солидна научна основа. Широка изследователска дейност на страниците на ИНЕМ разгръщат редица вече утвърдени етнографи и фолклористи като: Ст. Л. Костов („Сокаи", 1921, I; „Прелици", 1924, 1-2; „Македонски убруси и сокаи", 1925, 1-4; „Стари къщи в Банско", 1926, 1-4;

„Белодрешковци в Северозападна България", 1932, год X-XI и др.), А. П. Стоилов („Войник на сватбата на жена си", 1921, I; „Славянски вярвания за небесната дъга", 1924, 1-2; „Сестра-отровница", 1924, 3-4; П. Р. Славейков и българския фолклор", 1927, 1-4 и др.), Хр. Вакарелски („Каносване, обичай из българска сватба", 1927, 1-4; „Из веществената култура на българите", 1929, VIII-IX год. и 1932, X-XI год.; „За самовилите-орисници ", 1936, XII год.; „Сватбената песен. Мястото и службата й в сватбения обред", 1939, XIII год. и др.), Е. Петева („Български народни накити", 1926, 1-4 и 1927, 1-4; „Животински и човешки фигури в българската текстилна орнаментика", 1929, VIII-IX год.; „Шевични паралели", 1932, X-XI год.; „Металически съдове", 1939, XIII год. и др.), а също и А. Страшимиров, М. Арнаудов, А. Иширков, В. Стоин, Р. Кацарова, Й. Захариев и много други. Някои томове на Известията включват като приложение илюстрации на шевици и народни женски костюми, както и етнографската карта на Добруджа от А. Иширков. В рубриката „Материали" се обнародват народни песни, пословици, поговорки, приказки, народни обичаи, носии, предмети на бита, названия и вярвания от различни български краища. В ИНЕМ се формира още една постоянна рубрика - „Оценки и вести", в която се публикуват рецензии на излезли книги и статии с фолклорно-етнографска проблематика.

Друг печатен орган, в който намират място проучвания в областта на етнографията и фолклора е месечното списание „Български преглед". То излиза периодично от 1893 г. до 1900 г. като списание за наука, литература и обществен живот. В редакционния му комитет участват учени като Л. Милетич, Ив. Шишманов, А. Иширков. Освен езиковедски изследвания те публикуват в списанието и редица свои етнографски приноси: „На гости у банатските българи" (1896, 1, 2), „У седмиградските българи" (1896, 6), „Ловчанските помаци" (1899, 5) на Л. Милетич; „Спомени за Цани Гинчев" (1894, 1), „Бележки за България в ръкописното наследство на П. Шафарик" (1896, 1), „Нови данни за историята на нашето Възраждане" (1898, 11) и др. от Ив. Шишманов; „Долината на р. Осъм" (1897, 2), „Румънска Добруджа" (1898, 3-4) и др. на А. Иширков. Освен тях на сп. „Български преглед" сътрудничат и Д. Матов със своите студии „Невярна Груйовица. Баладен мотив из нашата народна поезия" (1894,1), „Верзиуловото коло и навите" (1895, 9-10); А. П. Стоилов - „Родителската клетва според нашата народна поезия" (1896, 3) „Сънища и тълкуването им у народа" (1896, 9-10, 12), „Стрижба" (1900, 5); а така също и Ст. Шишиков, Д. Маринов, В. Кънчов, М. Арнаудов и др.

След многогодишно прекъсване излиза кратко продължение на „Български преглед"[5], вече като списание за славянска филология под редакцията на Ст. Романски, в което се публикуват предимно езиковедски разработки и кратки податки относно някои народни обичаи и термини.

Силен тласък за развитието на научно-изследователската работа в областта на фолклорно-етнографските проучвания през разглеждания период дава откритията през 1893 г. в Софийския университет курс по славянска етнография

към Катедрата по славянска филология, воден последователно от Д. Матов, Л. Милетич и Ст. Романски. Под тяхното научно ръководство израстват редица академично подготвени изследователи, чиито трудове, четени в семинара, биват публикувани в излизащите от 1904 до 1943 г. Известия на семинара по славянска филология.

Ценен принос за нашата етнография представлява изключително богатото на изворов материал специализирино списание на Д. Маринов - „Жива старина".Пет книги от тази поредица излизат самостоятелно (кн. I-IV, 1891-1894; кн. VI, 1907), а две от тях (V, VII) излизат в СбНУ (в кн. XVIII, 1901 и в кн. XXVIII, 1914).[6]

Предимно етнографско е съдържанието и на редактираните от Ст. Шишков издания „Родопски напредък", „Славееви гори" и „Родопски сборник". Макар и замислени като научно-популярни списания, те имат подчертан краеведчески характер и публикуват изобилен материал относно бита, езика, произхода и словесното творчество на българите-мохамедани.

Значителна роля за популяризирането и развитието на етнографската наука в България в края на XIX и първата половина на XX в. изиграват и редица по-малки периодични издания, на чиито страници се публикуват разнообразни емпирични материали и научно-популярни статии. Без да се спираме подробно на тях ще споменем списанията „Училищен преглед"[7], „Българска сбирка", „Родна реч", „Македонски преглед", „Архив за поселищни проучвания", както и множеството научно-литературни списания с по-обща културно-просветна насоченост , като „Градина" на Ил. Блъсков, „Труд" на Ц. Гинчев, „Денница" на Ив. Вазов, „Заря" под редакцията на В. Друмев, „Родопски преглед" и др.

Периодичният печат в България през разглеждания период изиграва значителна роля за развитието на нашата етнография и фолклористика не само с широкото поле за изява, което предоставя на редица любители и академично подготвени изследователи на българската народна култура за обнародването на събирачески и научни приноси. На страниците на периодичния печат излизат и първите методологически указания за събирателска и научна дейност. От изключително значение е публикуваната програмна статия на Ив. Шишманов в т. I на СбНУ, 1889 г. –„Значението и задачите на нашата етнография". В нея под влияние на последните достижения на европейската научна мисъл той формулира основната проблематика на етнографската наука и очерта предметната й област, с което постави нейното развитие на научни основи в един важен , преходен етап от културното ни развитие. Целта на програмната статия е не само да привлече към изследователско-събирателска дейност все повече радетели на българските старини, но и да им даде сравнително солидна за времето си теоретична подготовка за това чрез подробни указания за мястото, начина и метода на записване и описание на народни песни, обичаи, обреди, народни вярвания и т.н. Статията е принос на Ив. Шишманов за утвърждаването на научния подход в етнографските проучвания и поставя изискването за професионална квалификация на бъдещите изследователи. По-късно приноси

в тази насока оставят А. П. Стоилов, публикувал в ИНЕМ (кн. 1, 1923) кратък въпросник от десет точки за събиране на фолклорни материали и особено Хр. Вакарелски с неговия „Въпросник-упътване за събиране на етнографски материали", издаден отново на страниците на ИНЕМ. Първата част „Веществена култура" на въпросника излиза през 1931 г. като приложение към ИНЕМ, год. X-XI, а продължението му ч. II и ч. III - „Духовна и обществена култура"- излиза като приложение към XII год., 1935 г. Непосредствено след публикуването му сп. „Училищен преглед"[8] е отпечатан много добър отзив за него, където се подчертава значението и ползата от едно такова систематизиране на събирателската дейност и стремежа тя да се постави на научни основи.

Независимо от разнородния си харктер (специализирани или научно-популярни издания) периодичният печат у нас в края на XIX и първата половина на XX в. дава силен тласък за развитието на етнографските проучвания. В началото на разглеждания период се отдават предпочитания на изследвания предимно в областта на етногенезиса, словесното творчество, вярванията и обичаите, но постепенно те се разширяват и обхващат в значителна степен веществената и нормативна култура, както и проявите на народното изкуство. На страниците на периодичния печат не само се поставя началото на системни научни разработки, но се отдава и голямо значение за популяризиране богатството на традиционната народна култура сред българската общественост.

БЕЛЕЖКИ

[1] К. Иречек тогава е министър на народната просвета (1879-1884).

[2] По-подробно - **Леков, Д.** „Българското книжовно дружество и проблемите на фолклора", 399-407, -В: Проблеми на българския фолклор, С., 1972.

[3] „Към нов етап в българската етнографска периодика", БЕ, 1975, кн. 1, 3-7; **Етнография на България**, С., 1980, т. I, 135-136.

[4] **Кръстанова, К.** „Извори и история на етнографското проучване на българите" 75-76, -В: Българска народна култура, С., 1981 г.; **Вакарелски, Х.** Етнография на България, С., 1977 г., 51-52.

[5] Излизат само 4 книжки: 1929-1930, кн. 1-3 и 1933, кн. 1.

[6] **Етнография на България**, т. I, С., 1980, с. 138.

[7] Сп. „Училищен преглед" излиза като официално издание на Министерството на народното просвещение.

[8] **УПр.**, 1935, кн. 9, 1105-1106.

ABOUT THE ROLE OF THE PERIODICALS IN THE DEVELOPMENT OF THE BULGARIAN ETHNOGRAPHY AT THE END OF 19TH AND THE FIRST HALF OF 20TH C.

Temenouga Georgieva

Summary

After the Liberation of Bulgaria from the Turks, the interest in the Bulgarian national culture and way of life increased considerably. The periodicals contributed much for the popularization of the ethnographic studies. The article includes the specialized periodicals during that period. Mentioned are the authors with their most significant studies in the sphere of the ethnography and folklore.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЕДНА ХИПОТЕЗА ОТНОСНО НЕОЛИТИЗАЦИЯТА НА ЦЕНТРАЛНА СЕВЕРНА И СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

ПЕТЪР СТАНЕВ

Проблемът за неолитизацията като процес, довел до извършването на т.нар. „неолитна революция", за пръв път е поставен от Гордан Чайлд през 30-те години на XX век. Крайният резултат е преминаването от присвояваща към произвеждаща икономика[1].

Според Р. Брейдууд, проучвал след Втората световна война обектите Джармо и Чейюню тепеси, земеделието и животновъдството на Близкия изток възникват в обширни райони на хълмистите предгория в зоната на „Плодородния полумесец", простиращ се от Ливан, през Таврос и Иракски Кюрдистан до Южен Загрос[2]. Вавилов смята, че Предноазиатското огнище на възникване на земеделието представлява огромен, разнообразен във физикогеографско отношение район[3]. Според него видообразуването е протекло в относително тесни райони в границите на разпространение на дивите растения. Той приема, че има независими един от друг центрове на поява на домашните растения. Массон твърди, че раннозем еделските култури от различните центрове на Близкия изток не възникват по едно и също време, че преходът към произвеждаща икономика е бил полицентричен[4]. Харлан приема, че процесът на домистикация може да започне в различно време в редица несвързани помежду си групи население в широк регион от Палестина и Югоизточна Турция до Западен Иран и Закавказието[5]. Според Мерперт даже в пределите на Близкоизточния център не трябва да се говори за нито едно териториално ядро на неолитната революция[6].

В продължение на много години неолитизицията на Югоизточна Европа, и най-вече на Тесалия и Пелопонес, се свързвала с културната дифузия от Предна Азия и Анатолия. Приемало се, че Югоизточна Европа, в това число и българските земи, е играла ролята на „трансмисия" на културните достижения, проникващи в Европа от Близкия изток, т.е. господствала е формулата „Ex Oriente Lux". Дифузионистите и до днес приемат, че през неолита сме свидетели на няколко импулса на културна дифузия от Анатолия към Югоизточна Европа. Привърженици на дифузионизма в по-голяма или по-малка степен са В. Милойчич[7], М. Гарашанин[8], В. Титов[9] и др. От друга страна, в противовес на дифузионистите, привърженици на миграцията от Анатолия, са застъпниците

на становището за автохтонното развитие на неолитните култури в Европейския Югоизток. Най-изявени представители на тази хипотеза са Д. Теохарис[10] за Тесалия, Д. Срейович[11] за Сърбия и Г. Георгиев[12] за българските земи. Успоредни с тези противостоящи си една на друга хипотези се появяват и такива, отчитащи както инфилтрацията от Анатолия в Югоизточна Европа на отделни групи население, т.е. внедряването отвън на определени иновации, така и достатъчно развитата местна среда. Привърженици на тази хипотеза са Д. Меларт[13], Р. Треил[14], К. Перле[15], Н. Мерперт[16], Е. Комша[17], Г. Лазаровичи[18], М. Ника[19], Х. Тодорова[20] и др. Според Р. Треил Егейският и Балканският свят по-скоро е бил погранична зона, отколкото промеждутъчна между близкоизточния и европейския културни ансамбли[21].

В началото на 60-те години Г. Георгиев допуска за българските земи самостоятелното протичане на неолитизационни процеси в Североизточна България. Доказателство за това мнение е откриването по повърхността на подвижните пясъци в местността „Побити камъни", в района на селата Белослав, Страшимирово, Слънчево, Баново, град Девня и др. селища в Североизточна България на късно мезолитни оръдия изработени от кремък[22]. Според него налице са били палеоботанически данни, че на територията на България са съществували условия за възникването на земеделието и животновъдството. Тук, подобно на Близкия изток, е бил разпространен диворастящият лимец. (Tr. aegilopoides), потомка на който е култивираната през неолита в българските земи еднозърнеста пшеница (Tr. monococum)[23]. Приемал е, че етапа предхождащ Караново I трябва да се търси вероятно по терасите на реките в предпланините, а не в равнинните места, които в началото на неолита изглежда не са били подходящи за заселване[24].

Почти по едно и също време през 1974 г. П. Детев и Х. Тодорова проучват обектите Куклен в предпланините на Източните Родопи[25] и Поляница – платото в Североизточна България[26], където откриват керамика предхождаща Караново I, отнасяща се към монохромната фаза на керамичния неолит. Материали от същата фаза на ранния керамичен неолит са открити от: П. Станев през 1984 г. в основата на енеолитната селищна могила до с. Джулюница[27], Ст. Чохаджиев и А. Бакъмска през 1986 г. в Крайници в басейна на р. Струма[28], В. Попов и И. Вайсов през 1991 г. в неолитното селище Копривец[29], П. Станев през 1992 г. в неолитен комплекс Орловец[30], П. Станев, В. Николов и Ст. Станев в неолитно селище Помощица[31], и П. Станев и Н. Ленски в неолитното селище Плочите – Велико Търново[32]. С изключение на Крайници останалите обекти се намират в Централна Северна и Североизточна България в басейна на Долния Дунав.

Според Х. Тодорова неолитизацията на Северна България се извършва от запад към изток, посредством басейна на р. Дунав[33]. В първите си публикации за Орловец ние също възприехме тази хипотеза[34]. В следващите си работи обаче приехме, че първите заселници на Централна Северна и Североизточна България най-вероятно са се установили тук, идвайки от юг, от Анатолия през Босфора и Дарданелите, Източните Родопи и Западна Странджа, Източна

Средна гора и Старопланинските проходи[35]. В подкрепа на тази хипотеза се явяват обектите с материали от монохромната фаза на ранния керамичен неолит Илипънар[36] и Фикир тепе[37] на източния бряг на Мраморно море, Коджа чешме[38] и Куклен[39] в Тракия.

Пред изследователите обаче стои открит въпросът за какво в случая се касае: за културно влияние, осъществено за кратко време от отделни представители на по-напреднали в своето развитие групи, или за тотално заселване на опразнената от местното население територия на Централна Северна и Североизточна България от големи етнокултурни групи, придошли от юг със своите културни традиции.

Наличието на местно епипалеолитно население в Централна Северна България все още е хопотетично. Така ще бъде до установяването в резултат на археологически проучвания на следи от епипалеолитно заселване на региона. Според нас, ако се приеме за вярна информацията на Р. Попов, че в Малката пещера до Преображенския манастир[40] са намерени кремъчни оръдия от късния палеолит, априори може да се допусне съществуването на неголяма епипалеолитна група, населяваща Беляковското плато. Откритите за кратко време селища от монохромен ранен неолит подкрепят становището, че при засилен научен интерес ще се открият сигурни следи от местни епипалеолитни общности. В полза на една такава хипотеза е наличието им в съседни на интересуващия ни региони[41]. Освен това откритата във фаза Орловец A_{1a} апликирана към керамичен съд антропоморфна женска фигурка като иконография стои по-близко до каменните Венери, характерни за къснопалеолитното изкуство, отколкото до схематично представените релефни антропоморфни фигурки по раннонеолитната керамика от Европейския Югоизток и Предна Азия.

Вкопаното в терена жилище от фаза Орловец A_{1a} в Орловец има аналогии в Хасуна I_a и ранните хоризонти на Чейюню тепеси в горните басейни на реките Тигър и Ефрат[42]. Такива аналогии откриваме и при грубата керамика. Съотношението между груба и фино изработена сива и черна тънкостенна керамика, както и такава ангобирана със светлокафява охра от фаза Орловец A_{1a} има паралели в Сотто[43], Мазгалия[44], Хасуна I_a[45]. Една антропоморфна фигурка от фаза Орловец A_1 има еквиваленти в Чейюню тепеси[46] в Турция и Сараб[47] в Месопотамия.

В заключение може да приемем, че при затоплянето на климата от „Плодородния полумесец" започва придвижването на човешки популации на запад и северозапад. Част от придвижилите се на северозапад групи достигат Босфора и Дарданелите, откъдето се прехвърлят в Югоизточна Европа. Представители на тези етнокултурни групи достигат до Централна Северна и Североизточна България. Установили се тук, те влизат в определени взаимоотношения с местните епипалеолитни групи. Налагайки своите по-развити културни традиции, те поставят началото на раннонеолитните общества в Централна Северна и Североизточна България.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чаилд, Г.** Древнейший Восток в свете новых раскопок. Москва-Ленинград, 1956, с. 165.

[2] **Braidwood, R., B. Howe.** Preistoric investigations in Iraqi Kurdistan, SADS, 1960, p. 176.

[3] **Вавилов, Н.** Проблемы происхождение мирового земледелия в свете современных исследовании.-Москва-Ленинград, 1965, т. 5, 148-151.

[4] **Массон, Н.** Среднея Азия и Ближний Восток. С., 1964, с. 110.

[5] **Harlan, J. A** Wield Wheat harvest. in Turkey. Archaeology, 1967, p. 201.

[6] **Мерперт, Н. Я.** „Неолитическая революция" на Ближнем Востоке (некаторые моменты разработки проблемы в зарубежной науке). – КСИА, Вып 180, с. 55.

[7] Milojcic, V. Chronologie der jungeran Steizeit Mittel –und Sudosteuropas. Berlin. 1949, p. 49.

[8] **Гарашанин, М.** Хронология и генезис на неолита в Централната и Югоизточна част на Балканския полуостров. - Археология, 1966, кн. 1, 16-24.

[9] **Титов, В.** Проблема хронологий неолита и энеолита Юговосточной Европы. - Советская Археология, 1974, кн. 4, с. 32.

[10] **Teocharis, D.** Neolitic Greece. – Athens, 1973, p. 36.

[11] **Srejovic, D.** The Neolitic of Serbia. A Review Research. – The University of Belgrad, 1987.

[12] **Georgiev, G.** Il. Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Sudbulgarien). – L 'Europe a la fin de l'age de la pierre, Praha, 1961, p. 45.

[13] **.Mellaart, J.** Prehistory of Anatolia and its Relation with the Balkans.- L'etnogenese des peuples Balkaniques. – S., 1969, p. 127.

[14] **Treul, R.** La neolitisation dans les Balkans: quelques reflexions prematurees. – Aurenche, O., Cauvin, J. (Eds.) Neolitisation. Oxford, BAR, international Series, 1989, p. 129-144.

[15] **Perles, C.** La neolitisation de la Grece. Auzeche, O., Cauvin, J. (Eds.)Neulitisation, Oxford, BAR, international Series, 1989, p. 102.

[16] **Мерперт, Н. Я.** Г. Ил. Георгиев и некоторые ключевые вопросы Балкано-Дунайского региона. Праисторически находки и изследвания.. В: Сб. в памет на проф. Г. Ил. Георгиев С., 1993, 53-59.

[17] **Comca, E.** Neoliticul Pe teritorul Romaniei- consideratii., B, 1987.

[18] **Lazarovici,G.** Neoliticul Banatului.-Cluj-Napoca, 1979, p. 15-32.

[19] **Nica, M.** Nouvelles donees sur le neolitique ansien d'Oltenie. – DACIA, 1977, XXXI.

[20] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Новокаменната епоха в България. С., 1993, 42-64.

[21] **Treil,R.** Op. cit., p. 141.

[22] **Георгиев, Г. Ил.** Развита родова община през новокаменната и каменно-медната епоха. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки.- История на България. С.,1979, т. 1, с. 52.

[23] **Георгиев, Г. Ил.** Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи.-Археология, 1974, 4, с. 15.

[24] **Пак там,** с. 15.

[25] **Детев, П.** Раннонеолитното селище до с. Куклен. –В:Сп. Родопи, 1976, кн. 6, с. 35.

[26] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Цит. съч., 127-128.

[27] **Станев, П.** Топография и стратиграфия на неолитен комплекс Орловец. Жилищна архитектура на раннонеолитното селище.-ИИМВТ, 1995, т. X, с. 59.

[28] **Tchochadjiev,S., A. Bakamska.** Etude de site neolithique ansien de Krainizi dans le departement de Kustendil.-Studia praehistorica, 1990, p. 26.

[29] **Попов, В.** Периодизация и хронология на неолитните и халколитните култури от поречието на река Русенски Лом. Р., 1996, с. 15.

[30] **Станев, П.** Цит. съч., 57-66.

[31] **Станев, П.** Неолитни култури в басейна на реките Банински и Черни Лом.-В: Сб.

Попово в миналото, 1994, I, с. 8; **Николов, В.** Сондажни проучвания на праисторическото селище в м. „Изгорялата нива" край с. Помощица, Поповско през 1995 година.-В:Сб. Попово в миналото, II, 1997, с. 33-37.

[32] **Станев, П., Н. Еленски.** Раннонеолитното селище Плочите – В. Търново – резултати от досегашните проучвания.- Съюз на учените в България – клон В. Търново, 1998, с. 36.

[33] **Тодорова, Х., И. Вайсов.** Цит. съч., с. 60.

[34] **Станев, П.** Топография и стратиграфия на..., с. 57.

[35] **Станев, П.** Генезис и синхронизация на неолитните култури в Централна Северна България.-Архив за поселищни проучвания.1997, кн. 3-4, с. 15-16.

[36] **Rodenberg.J.** (Tissen). Baitenhius Preminaly report on the archaeological invagtigations at Ilipinar in NW Anatolia.- Anatolia, 1989-1990, p. 61; **Van As A., L. Jacobs, M. Wijnen.** Contributien the Study of the Developement of Earli Farming in Nortwesten Anatolia.- The Aimof Laboratory Analises of Ceramica in Archaeology, Stocknolm, 1995, p. 63-74.

[37] **Parzinger, H.** Studien zur chronologie und Kulturgeschichte der jungstein-Kupfer-und frubronzezeit Zwischen Karpater und Mitleren taurus.- Mainz am Rhein, 1993, I.

[38] **Ozdugan, M., Y. Miake, N. Dede.** An intekim Report on excavation at Jarimburgaz and Toptepe in Eastern Thrace.- Anatolia, 1991, 17, p. 59-121.

[39] **Детев, П.** Цит. съч., с. 35.

[40] **Попов, Р.** Беляковското плато. Пещери и доисторически селища.С., 1925, с.17-25.

[41] **Станко, В. К.** К проблема сложения гребеньковской культуры.- Иследования по археологии Северо-западного Причерномория.-К., 1986, 13-26; **Jovanovic, B.** Die architectur und keramik des Siedlung Padina B am Fisernen Top, Jugoslavien.- Germania, 65, 1987, 1-16; **Paunescu, A.** Epipaleoliticul de la Guina Turcului., Dibovac, SCIV, 1970, p. 14-29.

[42] **Бадер, Н.** Древнейшие земледелцы Северной Месопотамии. Москва 1, 1989, с. 210-224.

[43] **Пак там,** с. 109.

[44] **Пак там,** с. 69.

[45] **Пак там,** с. 210-212.

[46] **Morales, V.** Figurin and other clay objects From Sarab and Cayunu (The oriental institute of the University of Chicago). Chicago, 1990, p. 11.

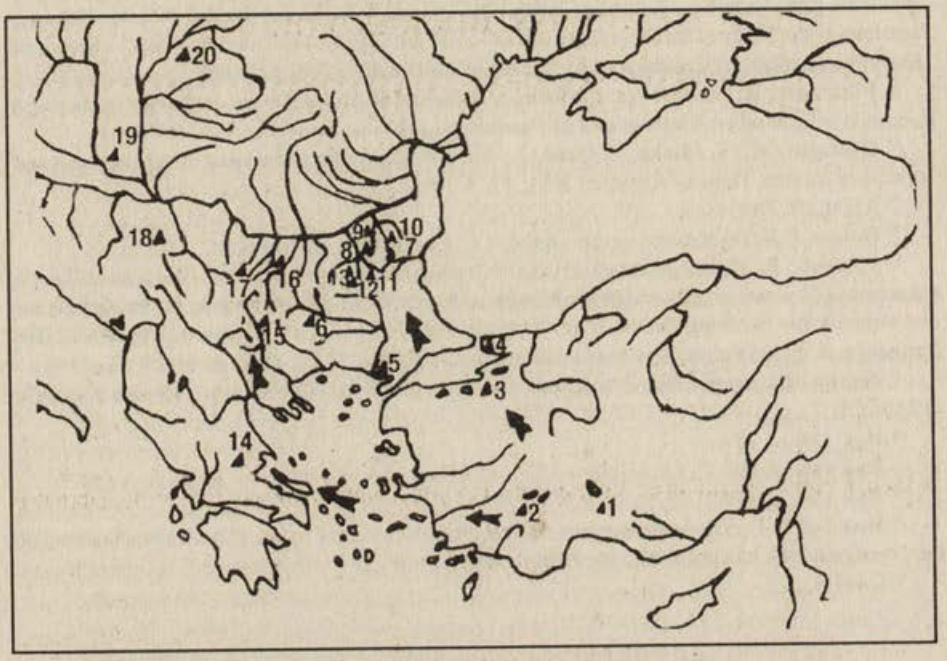
[47] **Ibidem,** p. 7.

A HIPOTHESIS ABOUT THE PROCESS OF NEOLITHISATION OF NORTH-CENTRAL AND NORTH-EAST BULGARIA

Petar Stanev

Summary

On the question about the process of neolithisation of the South-east Europe exist three main hypothesis. Ones state that the region of South-east Europe played the role of „transmission" of cultural innovations to Europe from the Middle East. On the contrary to the diffusionists, who support the theory for the migration from Anatolia, stay those that support the supposition for the local development of neolithic cultures in Sout-east Europe. According to the third hypotheses there are certain innovations that were implanted to the already developed local environment.

1 – Чатал Хююк, 2 – Хаджилар, 3 – Илиптънар, 4 – Фикир тепе, 5 – Коджа чешме, 6 – Куклен, 7 – Поляница, 8 – Орловец, 9 – Копривец, 10 – Помощица, 11 – Джулюница, 12 – Плочите-Велико Търново, 13 – Самоводене, 14 – Ахилеон, 15 – Кранянци, 16 – Оходен, 17 – Белотинци, 18 – Дивостин, 19 – Доня Браневина, 20 – Гура Бачулуй.

Карта на селища от най-ранните фази на керамичния неолит на България, Югоизточна Европа и Предна Азия

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

НЯКОИ БЕЛЕЖКИ ПО ВЪПРОСА ЗА МЕТРОПОЛИЯТА НА ЗАПАДНОПОНТИЙСКИЯ КОЙНОН

ЗЛАТОЗАРА ГОЧЕВА

Проблемите, свързани със Западнопонтийския койнон, се поставят в науката вече повече от един век[1], но тяхното разрешение става все по-сложно, или по-скоро самите проблеми се увеличават и задълбочават с появата на все по-нови и нови епиграфски паметници, които дават и нови интересни данни. Все още не може да се смята задоволително разрешен въпросът за положението на койнона в провинция Долна Мизия, за отношението понтарх - архиереус - pontifex provinciae и др. Макар вече доста многоброен, епиграфският материал от една страна, е все още недостатъчен за разрешаването на тези въпроси и дори в някои случаи създава и известни противоречия на пръв поглед. От друга страна, всички данни не се разгледани и съпоставени изцяло тематично. Нашата задача в случая не е така нескромно и широко поставена и не смятаме да разрешим или дори да поставим всички тези въпроси така, както те съществуват в научната литература. Ще се спрем само на един съвсем малък проблем, който обаче смятаме достатъчно важен в изясняването историята на койнона и отношенията и връзките на отделните градове в него. От друга страна струва ни се, че той най-малко е засяган или е споменаван съвсем бегло. Това е въпросът за метрополията на койнона. От епиграфските материали на очи бие много голямото разнообразие и количествено и качествено на данни от Томи. Сигурните податки за неговото средищно положение в койнона в един определен период е дало основание Томи да се сочи като единствен център на койнона по време на цялото му съществуване[2]. И в последното изследване на Г. Михайлов по този въпрос има само няколко реда, от които не става много ясно неговото мнение по този въпрос. Но все пак по-скоро и той приема като единствен главен град на койнона Томи, и то като се базира само на нумизматични данни[3]. По нататък въпреки така основния преглед, който прави на целия наличен епиграфски материал, на този въпрос той повече не се връща. Също така и И. Стойан по този въпрос споменава само няколко думи, като приема, че „може би след Одесос", но без никакви повече обяснения, но все пак Томи е единствена метрополия на койнона[4]. Действително, изказвани са

съмнения, но само мимоходум не са разгледани наличният епиграфски материал и не е обърнато внимание на данните, които могат да дадат и други мнения по въпроса. Ние си поставяме именно тази задача, ако не би могло окончателно да се разреши въпросът, да се насочи мисленето и в една по-друга посока.

Наистина, няма никакво съмнение, че Томи по различни, може би преди всички икономически причини, получава най-значително развитие в този район на Понта и неговото място начело на койнона идва съвсем естествено. Тук обаче се поставя въпросът за историята на койнона преди втората половина на II в., от когато имаме и сигурни данни за налагането на Томи като негова метрополия. Този именно въпрос остава все още неясен и не може да се смята напълно решен. Най-ранните данни, които сочат Томи като столица на койнона, е надписът на автономните монети, които сече градът от времето на Антонин Пий (138-161) и Филип Араб (244-249). Надписът, който те носят - Τομιτῶν μητρόπολις, с право Г. Михаилов отбелязва като не съвсем правилен граматически (съчетаването на определението на монетата като монета на жителите на Томи с определението „метрополия" в номинатив) в сравнение с по-късно появилото се определение по монетите, сечени вече по времето на Марк Аврелий (161-180) μητρόπολεως Πόντου Τόμεος[5]. Но именно това развитие на надписа по монетите, като първо свидетелство сигурно за Томи като метропилия на койнона, пак насочва, ако не изключва напълно, то все пак насочва към една датировка за начало на това явление едва в първата половина на II в. Епиграфските материали са най-рано също от римската епоха, когато може би трябва да потърсим и пълното оформяне на койнона, и това сигурно е така. Всички други податки за връзка между отделните му членове от една по-ранна епоха само по писмени сведения в повечето случаи действително има относително частичен и временен характер. Освен това, като имаме предвид значението на койната като формации, които се явяват в самите римски провинции и обединяват общности, оформени в самите провинции, които имат за цел да запазят известна самостоятелност на тези общности и на тяхната култура като едно административно образование вече в самата римска провинция , тяхната по- ранна датировка не е обоснована. Тук няма да се спираме на сложния въпрос за създаването на койнона – най- рано в III в. пр. Хр.[6] или малко по-късно, свързан с някаква организация на понтийските градове срещу Лизимах (323-281), или съюз на отделни градове, свързано с Митридат (302-266) срещу римляните и т. н. И тук доста убедително е възражението на Г. Михайлов за датирането на надписа от Месембрия[7], който обикновенно се използва като аргумент за датировката на произхода на койнона. Според него по палеографски данни той би трябвало да се датира в началото на I в. пр. Хр. Освен това в него се споменават действително три града на койнона – Аполония, Месамбрия, Томи и Истрия. Но едва ли би могло това да се свърже с пентаполиса, защото няма всички негови градове. С това той отхвърля един от аргументите за по-ранната датировка на създаването на койнона[8].

Най-многобройните ранни официални материали, свързани със Западнопонтийския койнон и неговата организация след Томи, са тези от Одесос. На една мраморна база е запазен надпис, чиято датировка не може да бъде съвсем точно определена[9], но според Стойан[10] е II в., като дори той съвсем неопределено приема и като възможна датировка I в., дадена също преди него и от Момзен и Тутен. Данните, които самият надпис обаче дава, може би действително го поставят между първите надписи на койнона. В него е почетен гражданин на Одесос, като е изрично посочено, че ...ἄρξαντα τῆς πόλεως καὶ Πενταπόλεως καὶ τειμηθέντα ὑπὸ τοῦ κοινοῦ τῆς Πενταπόλεως. Тук действително няма споменаване на титлата понтарх, но няма съмнения, че определението, че управлява града и койнона, означава точно това. Може би това е в началото на създаването на койнона и определено тази титла не е съществувала и е предадена описателно. Титлата понтарх вероятно се явява по-късно, с оформянето на койнона и неговата администрация. Струва ми се, че не може да има никакво съмнение, че тук става въпрос за Одесос и най-вероятно този архонт на града изпълнява и двете длъжности именно в Одесос, където и при това положение би трябвало да е и метрополията на пентаполиса. Ако приемем датировката I в., може да се сметне това за доказателство, че поне тогава вече е бил създаден и Западнопонтийският койнон.

В един друг надпис, за съжаление пак с не съвсем точна датировка, а неопределено – I – II в., който преставлява фрагмент от база, е почетен от булето и демоса Поплий Елий Проклиан, споменат като ποντάρχος[11]. Най-вероятно е, че в случая става въпрос за жител на Одесос, който е и понтарх. Почетен е от булето и демосът на града, което подчертава официалния характер на надписа.

В друг надпис с почти същата датировка е почетена от булето и вероятно и демоса една жрица, която е посочена като γυνατκα δὲ τοῦ ποντάρχου – без съмнение става дума за главна жрица от Одесос, която едновременно с това е и съпруга на понтарха[12]. Надписът е доста повреден и не е изключено и той да е архиереус, което обикновенно се случва. В друг надпис[13], преставляващ мраморна плоча, счупена в горната част – вероятно надгробен надпис, името на лицето не се чете, а само определението τὸν ποντάρχην καὶ ἀγωνοθήτην, едно съвем нормално съчетание на двете длъжности в койнона. Като понтарх той административно отговаря за изпълнението на различните официални прояви на култа, към което се причислява и организацията на различни игри и състезания. Същото съчетание на двете длъжности предполага Г. Михайлов в един друг надпис от Одесос, който преставлява една доста очукана мраморна плоча с доста повреден надпис[14]. Във втория ред почти сигурно се чете πον]τάρχην и след това само едно а, което Г. Михайлов допълва като ἀ[γονοθέτην καὶ υἱὸν τῆς πόλ[εως... освен това той е споменат по-нататък и като ἱερέα Ποσειδῶνος καὶ Θεοῦ Μεγάλου καὶ Ἀπόλλωνος. Всичко това го свързва с официалната религия на града, а и с койнона, тъй като Аполон е безспорно покровител на койнона, както на всичките му членове. Теос Мегас

вече е, без изрично да е опоменато тук, покровител на Одесос. Ако го приемем като основен град на койнона, а и появата на един споменат така анонимно Велик бог може да се отнася и до целия койнон, може би и в някаква връзка с Одесос. Посейдон е нормално да се почита като покровител на една общност, свързана така тясно с морето и в зависимост във всяко отношение от него.

От този преглед на материалите става ясно, че в по-ранната римска епоха създаденият вече понтийски койнон има изградена организация с понтарх и метрополия, който най-вероятно, както личи от наличните епиграфски материали, е бил Одесос. Вероятно едва вече в средата на II в., по известни причини, по времето на Антонин Пий се появяват и първите монети, сечени от Томи, на които фигурира надпис, който, както Г. Михайлов отбелязва μητρόπολις, се появява малко неправилно граматически. Може би точно тогава можем да датираме и налагането на Томи като метрополия на койнона, докато дотогава такъв е бил Одесос.

При липсата на все още ненапълно достатъчни и категорични доказателства, едва ли може да се смята този така дребен на вид, но от особено важно значение за историята на понтийския койнон въпрос за напълно разрешен. Но все пак има неща, които правят впечатление, и нашата цел е да им обърнем внимание и ги покажем от тази страна, която в повечето случаи е отмината без коментар, и да очакваме бъдещи нови материали, които могат да дадат по-категорично решение на въпроса.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Perrot, G.** Mémoires d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire. 1874, p. 192 sq.

[2] **Stoian, I.** De nouveau sur la communauté des cités grecques du Pont gauche, Latomus, 24, 1965, p. 70- 89 et litt.; **Г. Михайлов, Г.** Западнопонтийският койнон, ИНМВ, 16 (31), 1980, 21-46 и цит. лит.

[3] **Михайлов, Г.**, цич. съч., с. 22.

[4] **Stoian, I.**, op. cit., p. 85.

[5] **Михайлов, Г.**, цит. съч., 22; **B. Pick u. K. Regling**, Die antiken Münzen Nord-Griechenland: Die antiken Münzen von Dacien und Moesien. II Halbband, Berlin, 1910, 683.

[6] **Perrot, G.**, op. cit.

[7] **Mihailov, G.**, IGBulg., V, № 5097=320

[8] **Михайлов, Г.** Западнопонтийският..., 31-32.

[9] **Mihailov, G.** IGBulg., I, № 64.

[10] **Stoian, I.**, Latomus, 24, 1965, № 1.

[11] **Mihailov, G.** IGBulg., № 64 bis.

[12] **Пак там**, № 27.

[13] **Пак там**, № 295.

[14] **Пак там**, № 67.

SOME NOTES TO THE QUESTION ABOUT THE METROPOLIS OF THE WEST-PONTIAN KOINON

Zlatozara Gotcheva

Summary

Explained is the essence of the koinonos as administrative formations which were established in the Roman provinces and united communities aimin to preserve certain independence of their culture within the limits of the Roman province.
On the basis of numismatic data and epigraphic material we conclude that the West-Pontian koinon was established in the 1st century.
Initially as a principal city wich established organisation with pontarch and mertopolis have been Odessus . Probably at the time of Antoninus Pius (138-161), in the middle of the 2nd c. as a metropolis of the koinon was elected Tommi.

Мраморен релеф от Месембрия,I в. пр. Хр.

Мраморна статуя на Ерос от Никополис ад Иструм

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ТРАКИЙСКИЯТ КУЛТУРЕН ПЛАСТ ОТ ЦАРЕВЕЦ – ОБЕКТ № 8

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

Обект № 8 е разположен върху западния склон на хълма Царевец. Обхваща пространството, заключено между Малката порта и църква № 10, западната крепостна стена и централната алея, водеща от главния вход до лобната скала.* Тракийската епоха в тази част е засвидетелствана в най-долния пласт от стратиграфското разположение на културните пластове на хълма. Пластът съдържа материали, отнасящи се към три периода от развитието на тракийската култура у нас: късната бронзова, ранната желязна и късната желязна епохи (Ангелов, 1972, 259-270; Slavchev 1978, 337-360; Dolmova-Loucanovska 1980). Започва непосредствено под сградите на ранно-византийския период и достига до нивото на скалата. Поради голямата денивелация на терена покрай западната крепостна стена и различната дълбочина на нивото на скалата той започва на дълбочина от 4,60-4,80 м и достига в северните квадрати до 5,60 м, а в южните – до 6,50-7,80 м. Пластът е силно разрушен от сградите на ранновизантийския град, чиито основи в повечето случи достигат до нивото на скалата и са вкопани в него. Трудността при проучването му произтича и от това, че разкритите основи на сгради от по-горните културни напластявания трябваше да бъдат запазени, поради което той се проучваше в много стеснени участъци и на голяма дълбочина. Поради това цялостни жилища не бяха разкрити, а само части от отделни съоръжения като пещи, огнища, дупки от колове и др. Тази беше и причината да не могат да се разграничат ясно отделни жилищни хоризонти, както и трите представени периода на тракийската култура. Керамиката се намираше смесена и нейното определяне се извърши на базата на типологически сходства с керамиката от други добре проучени и датирани обекти.

В най-северната част на обекта, в квадрат XLII/2, на дълбочина 5,10 м се разкри основата на пещ № 1. Тя е разположена на 1,60 м източно от крепостната стена и на 0,85 м южно от северната стена на квадрата. Има полуелипсовидна форма. Изградена е от подложка от дребни чакълести камъни, измазани отгоре с дебел слой глина, която е опалена до червено от продължителното използване на пещта. Подовата ѝ замазка е силно разрушена. Има размери: дължина изток-запад 0,85 м, ширина север-юг – 0,60 м (**Обр.1, Обр.2а**).

В същия квадрат, на дълбочина 5,60 м от повърхността и на 0,50 м под първата пещ, се разкриха разрушенията на пещ № 2. В източната си част тя леко се застъпва от пещ № 1. Имала е кръгла форма. От север и запад е силно разрушена. Подовата ѝ замазка е по-добре запазена. От изток е запазена малка част от свода ѝ. Изградена е от подложка от дребни чакълести камъни, измазани отгоре с дебел слой глина (**Обр.1, Обр.2а**). До нея беше намерена почти цяла глинена кана с дръжка, отнасяща се към късната бронзова епоха (**Табл.IV**). Размери при сегашното състояние: дължина изток-запад 0,45 м, ширина север-юг 0,65 м.

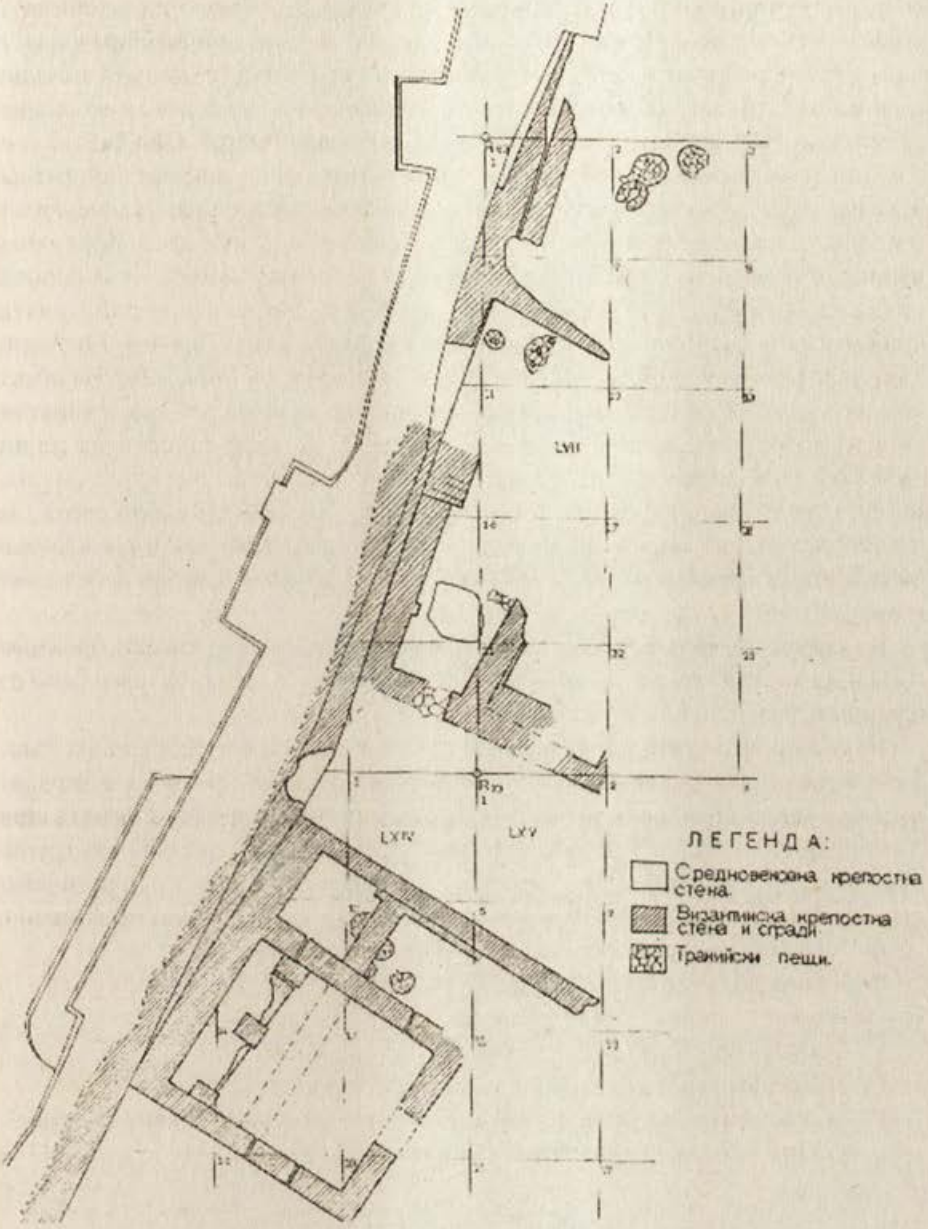
В същия квадрат, при разкопаване на пътеката, се разкриха разрушенията на пещ № 3. Разположена е североизточно от гореописаните две пещи. Подовата ѝ замазка е силно разрушена, поради което точните ѝ размери не могат да бъдат установени. Тя е изградена по същия начин, както разкритите до сега пещи. За подложка са използвани дребни чакълести камъчета, измазани отгоре с дебел слой глина.

В квадрат XLIX/3, на нивото на скалата, беше достигнато на дълбочина 4,20 м. На 0,60 м западно от източната страна на квадрата при разкопаването на пътеката между XLIX/3 и XLIX/8 се разкри изсечено в скалата огнище. Вдлъбнатините на скалата били измазани с глина, която при функционирането на огнището се е изпекла до керемиденочервено. Около него имаше петна от дървесна пепел и дребни въглени. Не беше установен под или очертание на жилище.

В западната половина на квадрат LVII/6, на дълбочина 6,20 м и на 0,30 м източно от трасето на ранновизантийската крепостна стена се разкри пещ № 4. Подовата ѝ замазка е много добре запазена. Пещта е изградена от подложка от дребни чакълести камъни, измазани отгоре с дебел слой глина. Има елипсовидна форма и размери: дължина север-юг 0,80 м, ширина изток-запад 0,65 м. Запазена е малка част от нейния свод. В същия квадрат, източно от гореописаната пещ, на 2,0 м източно от вътрешното лице на ранновизантийската крепостна стена, се откри част от жилище. Разкрити бяха три дупки от колове с диаметър 0,10 м и компактна маса от горяла стенна мазилка около тях. Намерените дупки от колове показват, че жилището е имало лека дървена конструкция, което е характерно за жилищата от периода на бронзовата епоха. Изградено е чрез забити в земята колове, които са преплетени с пръти и отгоре измазани с глина. При изкопа за градежа на крепостната стена и южния зид на разкритата в този участък сграда от ранновизантийската епоха жилището било разрушено (**Обр.1**).

В източната част на квадрат LVI/20, на дълбочина 4,0 м, се очерта петно от горяла глина с керемиденочервен цвят. По-голямата част от петното остава на изток, в неразкопания терен. По всяка вероятност се касае за огнище, което се очерта с правоъгълна форма и размери на откритата част: дължина север-юг 0,85 м, ширина изток-запад 0,50 м.

В северозападната половина на квадрат LXIV/10, на дълбочина 4,80 м, се

Обр.1. *Ситуационен план на разкритите пещи на обекта.*

очертаха четири силно разрушени пещи - №№ 5, 6, 7, 8. Ранно-византийската сграда от IV век, разкрита в тази част на обекта, е вкопана в тракийския пласт и основите ѝ разсичат пещите. Поради това от тях са открити малки участъци и не могат да бъдат установени точните им размери. Изградени са по същия начин, както останалите разкрити на обект № 8 пещи (**Обр.1, Обр.2а**).

Като се има предвид дълбочината на разкритите пещи, които се намират на няколко сантиметра от нивото на скалата, както и намерените фрагменти от глинени съдове около тях, те могат да бъдат отнесени към къснобронзовия период от развитието на тракийската култура на хълма Царевец. Този период обхваща времето от 1500-1200 години пр. Хр. съгласно разработената хронология и периодизация на бронзовата епоха у нас (Георгиев, Мерперт, 1965,155; Georgiev 1967,125; Mikov 1971,55; Катинчаров 1974,1-24). На обект №8 на хълма Царевец могат да се разграничат най-малко два жилищни хоризонта от това време, за което свидетелства застъпването на пещи №№ 1 и 2. При изграждането на пещите е продължена една по-стара традиция, позната ни от неолита, енеолита и ранните периоди на бронзовата епоха. За по-продължително задържане на топлината като подложка при изграждането на пещите са използвани дребни камъни, върху които е измазан дебел слой глина.

В тази част на хълма преобладават фрагменти от съдове от късната бронзова и късната желязна епоха, докато ранножелезният период е представен само от единични фрагменти.

Късна бронзова епоха. Керамиката от този период е изработена на ръка. Тя е намерена в достатъчно количество, което позволи да се направят статистическа обработка и някои наблюдения относно технологията при изработването на глинените съдове. Съдовете се разделят на две основни групи: от фина и груба керамика. От категорията на фината керамика се разграничават два вида в зависимост от прибавения опоснител към глиненото тесто, а именно:

$Ф_1$ – тестото представлява пречистена глина без примеси;

$Ф_2$ – глиненото тесто съдържа дребен пясък.

От грубата керамика се разграничиха четири вида:

$Г_1$ – глиненото тесто представлява пречистена глина;

$Г_2$ – глиненото тесто съдържа едрозърнест пясък;

$Г_3$ – глиненото тесто съдържа шамот (счукани на ситно глинени съдове);

$Г_4$ – глиненото тесто съдържа пясък и плява.

групи	брой	% от вида	% от керам.	групи	брой	% от вида	% от керам.
$Ф_1$	9	30	10,97	$Г_1$	11	21,15	13,41
$Ф_2$	21	70	25,60	$Г_2$	37	71,15	45,12
				$Г_3$	3	5,76	3,65
				$Г_4$	1	1,92	1,21
	30				52		

Съотношение между отделните групи керамика

Основната част от съдовете от къснобронзовия пласт принадлежат към групата на грубата керамика, с примеси от едър пясък в глиненото тесто. Следват тези от фина глина, примесена със ситнозърнест пясък. На трето място се нареждат съдовете от фино пречистена глина. Като единични фрагменти се намират и части от глинени съдове с примеси от шамот и плява в глината. Преобладава кафяво-черния цвят, следван от черния и сиво-черния.

Цвят	брой	%
Кафяво-чер	37	48,05
Чер	17	22,07
Кафяв	4	5,19
Бежово-чер	4	5,19
Керемидено-червен	2	2,59
Бежов	3	3,89
Сиво-чер	9	11,68
Сиво-кафяв	1	1,29
	77	100,00

Цветове и тоналност на глинените съдове

Вид на повърхността	брой	%
Груба	2	2,63
Загладена	52	68,42
Полирана	12	15,78
Шликована	9	11,84
Шупли	1	1,31
	76	100,00

Съотношение на различните начини на обработка на повърхността на глинените съдове

Срещат се следните форми на съдове:

- Паници със завит навътре ръб на устието, с полусферично тяло (**Табл.I/2-7, III/9-10**).
- Купи със завит навътре ръб на устието, тяло с форма на обърнат пресечен конус (**Табл.I/1**).
- Паници с S-овиден профил на тялото, при което устието е профилирано навън и диаметърът му е по-голям от този в средата на съда (**Табл.II/1-11, III/1-7**).
- Паници с горна цилиндрична и долна полусферична част (**Табл.III/8**).
- Купи с извит навън ръб на устието (**Табл.III/12**).

- Паници със сферична форма (**Табл.III/11**).
- Чаши с S-овиден профил, равно отрязано дъно и висока вертикална дръжка (**Табл.III/14**).
- Кани с извит навън ръб на устието, фуниевидна шия с вертикална дръжка, която има малки израстъци в горния край (**Табл.V/1**).
- Кани с профилиран навън удебелен ръб на устието, биконично тяло с подчертан среден ръб и равно отрязано дъно. Имат вертикална дръжка с квадратно сечение, издигаща се малко над устието и завършваща малко над най-издутата част на тялото, с три малки израстъка отгоре (**Табл.IV**).
- Дълбоки бъчвовидни съдчета (**Табл.III/13**).
- Съдове с прав ръб на устието, къса конична шия и сферично тяло (**Табл.III/15**).

а б

Обр.2. *а) пещи в кв. XIX/2*
б) пещи в кв. XIV, разсечени от ранновизантийски зид

От къснобронзовия пласт на обект 8 на Царевец произхожда част от съд с необичайна форма и неясно предназначение (**Табл.V/8**). Изработен е от фина глина с примеси от пясък. Има бежово-черен петнист цвят. Дъното е с елипсовидна форма, равно отрязано, като от вътрешната страна има монтирани два конични израстъка. От външната страна то е отделено от тялото чрез хоризонтален ръб, прекъснат с ямички. Интересна е както формата на съда, така и функционалното му предназначение. Той напомня твърде много съвременните съдчета за изцеждане на цитрусови плодове. Можем да допуснем, че точно такова е било предназначението на съда и в древността.

Голяма част от съдовете били снабдени с една, две или няколко дръжки, каквито са открити в най-разнообразни форми. Главно те биват хоризонтални или вертикални. От вертикалните дръжки масово срещащите са високо

издигащите се над устието на съда. Те са с плоска външна част, триъгълно сечение, разширени в основата си и постепенно стесняващи се нагоре (**Табл.V/21**). Характерни за тях са пъпките и израстъците, разположени в най-високата им част (**Табл.V/1**). Останалата част от съдовете имали вертикални дръжки с правоъгълно, кръгло, елипсовидно или неправилно сечение, с гладка лицева повърхност или с широк канелюр в средата (**Табл.V/2-7, 9-23**). Срещат се и дръжки, украсени с вертикални или коси плитки канелюри (**Табл.V/26**). Последните напомнят вити дръжки.

С хоризонтални дръжки били снабдени дебелостенните големи съдове. Това са езичести дръжки, най-често с правоъгълно сечение. (**Табл.V/24, 25, 27, 31**). Някои купи също имат хоризонтални дръжки, като те са поставяни на периферийния ръб и често са с прищипване в средата (**Табл.I/1**).

Дъната на съдовете са оформени по два начина – равно отрязани или с ниско конкавно столче (**Табл.VI**).

Съдовете от къснобронзовия пласт на изследвания от нас обект обикновено са без украса. Последната се среща като изолирано явление. Открити са единични фрагменти с врязана украса от хоризонтални успоредни линии и триъгълници, запълнени с мрежовиден орнамент. Устията на някои паници са украсени чрез торквиране. Това са коси успоредни канелюри с ляв или десен наклон, разположени по ръба на устието. Този орнамент е най-често срещан при паниците със завит навътре ръб на устието и по-рядко при тези с извит навън ръб (**Табл.I/3-7; III/10, 12, 17, 18**). По-рядко, обикновено при дебелостенните съдове, се среща украса от насечки по ръба на устието. При някои от паниците са характерни хоризонталните широки канелюри под ръба на устието, съчетани с коси канелюри по тялото. Като цяло канелираният орнамент се среща твърде рядко като украса, нанесена по външната повърхност на тялото на съдовете. Най-често дръжките са с канелюри – единични в средата (**Табл.V/1, 6, 7**), множество дребни и плитки вертикални (**Табл.V/10, 17, 19**) или плитки коси, имитиращи вити дръжки (**Табл.V/26**). Характерна украса върху високите дръжки на чашите и каните са израстъците или пъпките в най-високата им част. Дебелостенните съдове имат украса от хоризонтални релефни ръбове, прекъснати с ямички (**Табл.V/8**).

По форма и украса глинените съдове от къснобронзовия пласт на хълма Царевец намират паралели с керамиката от късната бронзова епоха от Деветашката пещера (Миков, Джамбазов, 1960,121-180), с материалите от праисторическото селище от късната бронзова и ранната желязна епоха „Овчарица 2" в района на Марица-Изток (Кънчева, Русева 1991,71-82), с керамиката от култура Тей IV и V, характерни за територията на Румъния, чийто край румънските изследователи отнасят към XIII век пр. Хр. (Leahu,115-125).

Ранна желязна епоха. Между керамиката от късната бронзова и ранната желязна епоха не може да се постави рязка граница. Забелязва се плавно преливане, както впрочем и на други места у нас, на едната епоха в другата. В тази част на хълма Царевец (обект 8) керамиката халщатски тип се среща в

твърде ограничено количество. Намерените единични фрагменти имат характерния наситен чер цвят. Срещат се фрагменти букел керамика (**Табл.V/ 28, 29, 30**), фрагменти с украса от кръгчета с тангенти. Последните синхронизират керамиката от обекта с тази от пласта Троя VII $в_2$ (Димитров 1968,1-15), Пшеничево (Чичикова 1968, 15-27) и др.

Късна желязна епоха. Керамиката от това време се разделя на две групи. Към първата спадат съдовете, изработени на грънчарско колело от фина глина. Това е познатата ни сива тракийска керамика. Втората група включва дебелостенните съдове, изработени на ръка. Те са използвани най-често за съхраняване на зърнени храни и течности.

*Сива тракийска керамика.*Съдовете са изработени на грънчарско колело от добре пречистена глина, без примеси. След изпичането си те са придобили характерния за този период сив цвят и по-рядко сиво-чер. Повърхността им е гладка, в някои случаи полирана. Срещат се следните форми на глинени съдове:

• Паници със завит навътре ръб на устието и полусферично тяло (**Табл.VII/2**). Най-често ръбът на устието е удебелен, като понякога под него има езичеста дръжка или израстък (**Табл.VII/1, 7, 11**). Подобни съдове са открити в Севтополис (Чичикова 1984,18-65).

• Паници с профилиран ръб на устието и S-овиден профил на тялото (**Табл.VIII**). Някои от тях са с езичести дръжки или израстъци на ръба на устието. Аналогични съдове откриваме отново в Севтополис (Чичикова 1984,18-65).

• Кани с фуниевидно устие, висока конична шия, сферично тяло и леко конкавно дъно. Обикновено имат вертикална плоска дръжка, излизаща над устието и завършваща в най-издутата част на тялото (**Табл.VII/4; IX/1, 2**).

• Чаши с удебелен, извит навън ръб на устието и S-овиден профил на тялото (**Табл.XI/1**).

• Цедки с прав ръб на устието, S-овиден профил на тялото и остро дъно. Снабдени са с вертикална дръжка с елипсовидно сечение, захваната за ръба на устието и най-издутата част на тялото (**Табл.IX/3**).

Чашите, каните и някои дебелостенни съдове притежават разнообразни дръжки – вертикални и хоризонтални. От първите най-често се срещат с кръгло или неправилно елипсовидно сечение и с гладка или канелирана повърхност (**Табл.X-XI**). По-малък е броят на витите дръжки с кръгло сечение (**Табл.X**). Вертикалните дръжки могат да бъдат още с правоъгълно или елипсовидно сечение, с гладка повърхност, с два или няколко плитки или дълбоки канелюри и с изпъкнал ръб по средата. Обикновено при каните дръжките се издигат високо над устието, с което се продължава една стара традиция от бронзовата епоха. Към вертикалните дръжки се отнася и една висока дръжка, направена по интересен начин (**Табл.X/5**). Най-напред са източени три тънки дръжчици с кръгло сечение, след което са слепени. По този начин цялата дръжка е получила сечение на трилистна детелина. Част от паниците били снабдени с хоризонтални дръжки, получени обикновено чрез удебеляване и разширяване на ръба на

устието (**Табл.X/2**). Хоризонтални дръжки с кръгло сечение се срещат и върху дълбоките съдове (**Табл.X/1, 2**).

Дъната на съдовете на сивата тракийска керамика са равно отрязани или със столче – ниско, високо или сложно профилирано (**Табл.X/9-15, 18, 19, 22-25**).

Съдовете обикновено нямат украса. Тя се среща като изолирано явление. Естетическият ефект на този вид съдове се получава обикновено чрез тяхната форма. Най-често срещана е канелираната украса, състояща се от плитки или по-дълбоки канелюри, нанесени по устията на паниците или като широка канелюра по вертикалните дръжки. Среща се и врязаната украса (**Табл.X/16, 20, 21**), с която обикновено се отделя шията от тялото на съда. Понякога врязана украса от концентрични успоредни линии се среща в съчетание с хоризонтална зигзагообразна линия, със снопчета успоредни вертикални линии или с врязани успоредни прекъснати хоризонтални чертички. При някои от съдовете шията е отделена от тялото чрез успоредни коси чертички. С подобни насечки е украсен в някои случаи и ръбът на устието на някои съдове.

Съдове, изработени на ръка. Наред със съдовете от фина глина, изработени на грънчарско колело, през късната желязна епоха продължава производството на глинени съдове на ръка. По този начин били правени големи дебелостенни съдове, използвани за съхранение на зърнени храни, както и някои по-малки съдчета. При тях глината е с примеси от значително количество пясък и натрошени глинени съдове. След изпичането са придобили сиво-чер опушен, кафяво-чер или бежов цвят. Срещат се следните типове съдове:

- Урнообразни съдове с бъчвовидна форма (**Табл.XII/1, 2**).
- Съдове с полусферична форма, езичести дръжки и релефни ръбове (**Табл.XII/4-8; Табл.XIII/1, 3, 4**).
- Дълбоки съдове с профилиран навън ръб на устието и фуниевидна шия (**Табл.XII/10**).
- Дълбоки съдове с прав, понякога удебелен ръб на устието и фуниевидна шия (**Табл.XII/10**).
- Дълбоки съдове с прав, понякога удебелен ръб на устието, къса цилиндрична шия и сферично (**Табл.XII/11**) или вретеновидно тяло (**Табл.XII/3-12**).

Съдовете, изработени на ръка, най-често са снабдени с езичести дръжки, които са с разнообразна форма (**Табл.XIII**). Най-често срещани са обикновените езичести без украса. Част от дръжките съдържат насечки или един или два канелюра по средата. По-малък е броят на тези с правоъгълно сечение, които могат да бъдат без украса или с хоризонтален релефен ръб по средата. Срещат се още и такива с кръгло сечение, някои от които украсени с кръгли ямички.

Съдовете от късната желязна епоха, изработени на ръка, много често са украсени. Най-характерна е релефната украса, състояща се от ръбове, прекъснати с ямички (**Табл.XIII**). Ръбовете могат да бъдат поставени хоризонтално, вертикално или под формата на гирлянд. Релефният ръб е

нанесен върху ръба на устието на глинените съдове или малко под него. Релефната украса от ръбове, прекъснати с ямички, се среща в най-разнообразни варианти, често пъти в съчетание с езичести дръжки и пъпки. Ямичките по релефния ръб са кръгли или елипсовидни, по-тесни, по-широки или коси. Върху някои от урнообразните съдове се среща и вдлъбната украса от ямички, нанесени под ръба. Макар и рядко се среща и украса от насечки по ръба на устието при някои от съдовете.

Приема се, че периодът на късната желязна епоха у нас съвпада с латенската епоха в Централна Европа, която се датира от Vв. пр. Хр. до установяването на римското владичество по нашите земи. В границите на това време се отнася и пластът от късната желязна епоха от обект № 8 на хълма Царевец. Глинените съдове от късната желязна епоха намират паралели сред тракийската керамика от Севтополис (Чичикова 1984, 18-65), Перник (Чангова с кол. 1981,52-104), Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960,121-180).

И така, тракийската култура на обект № 8 на Царевец е представена в най-долния културен пласт. Лежи непосредствено под разрушенията на сградите от ранновизантийския град, над скалата. Добре представен е пластът от късната бронзова епоха, който е засвидетелстван с части от жилища и съоръжения като пещи, огнища и други. Керамиката от него позволи да се направят някои детайлни наблюдения относно технологията на изработването на глинените съдове и доколкото е възможно бе определена и тяхната форма. Ранната желязна епоха в тази част на хълма е слабо представен чрез единични фрагменти от глинени съдове. Доста интензивно продължава животът тук през късната желязна епоха.

БЕЛЕЖКИ

*Обектът е проучен през 1969-1970 г. Ръководител на разкопките е ст.н.с. Й. Алексиев, зам.-ръководител - авторът.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов 1972 - Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на Двореца. - Царевград Търнов, т. 1, 259-270.

Георгиев, Мерперт 1965 - Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у с. Езеро, близ г. Нова Загора в 1963году, ИАИ, XXVII, 155.

Димитров 1968 - Д. П. Димитров. Троя VII $б_2$ и балканските тракийски и мизийски племена, Археология, 1968, 4, 1-15.

Катинчаров 1974 - Р. Катинчаров. Периодизация и характеристика на културата на бронзовата епоха в Южна България, Археология, 1974, 1, 1-24.

Кънчева- Русева 1991 - Т. Кънчева Русева. Праисторическото селище от късната бронзова епоха и ранната желязна епоха „Овчарица - 2", Марица Изток, Археологически проучвания, т. I, 71-82.

Миков, Джамбазов 1960 - В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера, София, 121-180.

Чичикова 1968 - М. Чичикова. Керамиката от старата желязна епоха в Тракия,

Археология, IV, 15-27.

Чичикова 1984 - М. Чичикова. Антична керамика. I Тракийска керамика, Севтополис,1, 1865.

Чангова с кол. 1981 г. - Й. Чангова и колектив. Тракийското селище от I-то хилядолетие пр. н. е., Перник, I, София, 52-104.

Georgiev 1967 - G. Georgeev. Beitrage zür Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien, AA, 42, p. 125.

Djambov, Dolmova-Loukanovska 1980 - J.Djambov, M.Dolmova-Loukanovska. L'agglomeration trace sur la colline Carevec à Veliko Tarnovo, Pulpudeva, 3, 193-198.

Leahu - V.Leahu. Muzeul de istorie a Orasulei Bucuresti.

Mikov 1971 - V. Mikov. La Bulgarie à l'âge du bronze, Studui Balkanistica, S., L'ethnogenese des peulpe Balkanique, 55.

Slavcev 1978 - P. Slavcev. Die Trakische Rultur des mittelalterlichen Tarnovo, Pulpudeva, 2, S., 337-350.

THE THRACIAN CULTURAL DEPOSIT ON TSAREVETS – SITE No.8 IN VELIKO TURNOVO

Valka Ilcheva

Summary

This is the first publication of the results of the archaeological excavations (1969-70) of the Thracian cultural deposit at the site Tsarevets No.8 The site is located on the west slope of the hill and covers the area between the Little Gate, Church No.10, the west fortress wall and the main walk leading from the Main Entrance to the Execution Rock. In this part of Tsarevets, there are substantial Late Bronze and Late Iron Age features. This area doesn't appear to have been inhabited by people during the Early Iron Age. The foundations of eight furnaces, hearths and part of a habitation represent the Late Bronze Age. The pottery from the Late Bronze and Late Iron Age is examined with reference to its technology and classification.

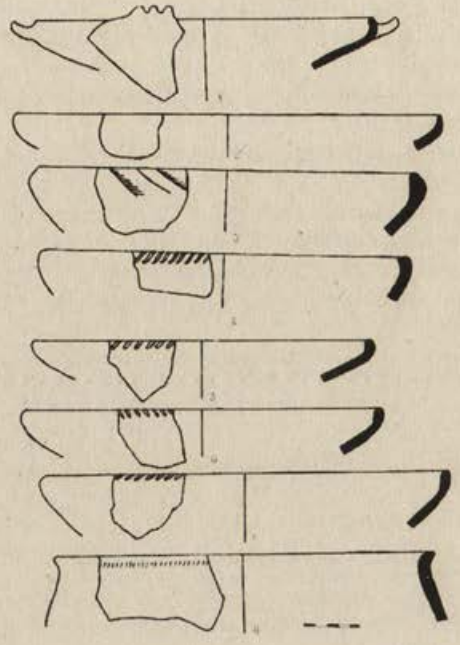

Таблица I. *Глинени съдове от късната бронзова епоха.*

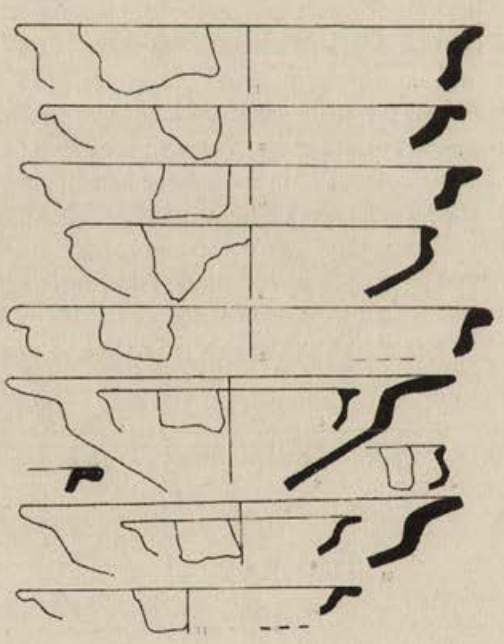

Таблица II. *Глинени съдове от късната бровзова епоха.*

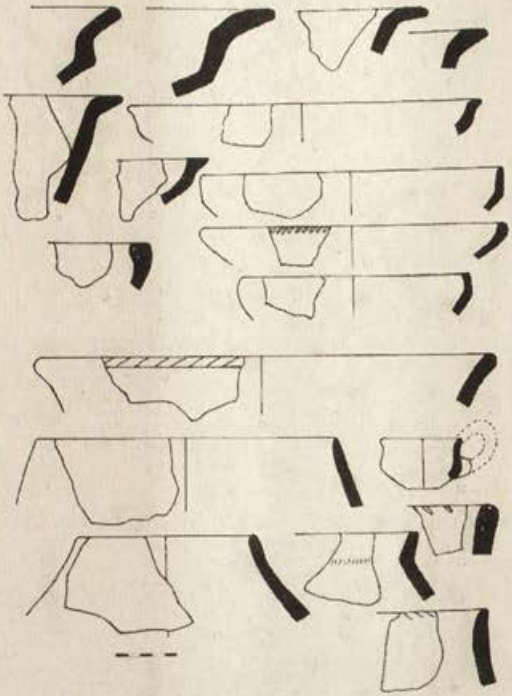

Таблица III. *Глинени съдове от късната бронзова епоха.*

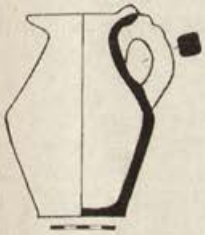
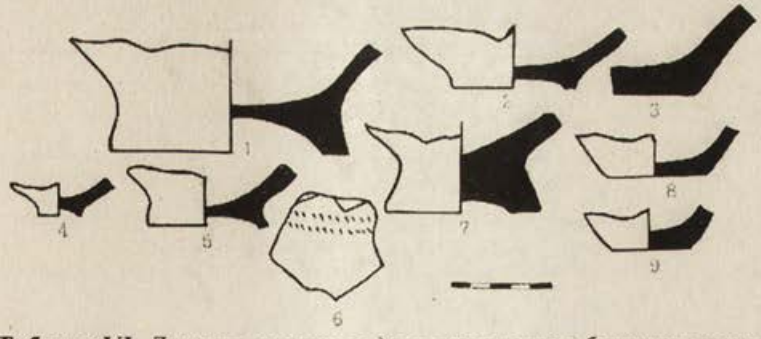

Таблица IV. *Глинена кана от късната бровзова епоха.*

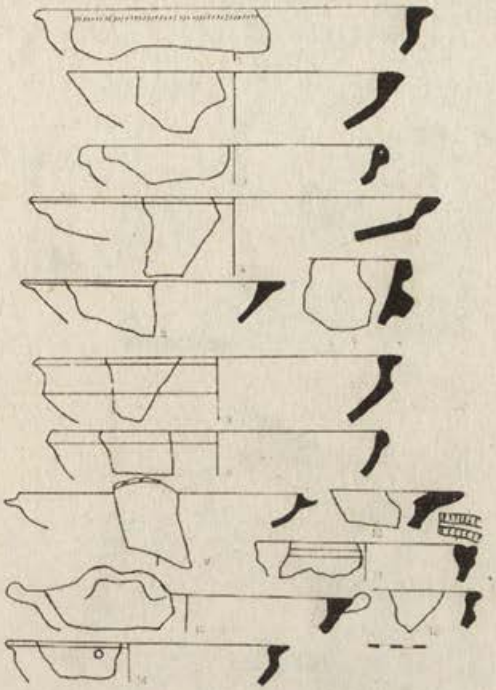
ТаблицаVI. *Дъна на глинени съдове от късната бронзова епоха.*

Таблица V. *Глинени съдове и дръжки от късната бронзова епоха.*

Таблица VII. *Глинени съдове от късната желязна епоха, изработени на колело.*

ТаблицаVIII. *Глинени съдове от късната желязна епоха, изработени на колело.*

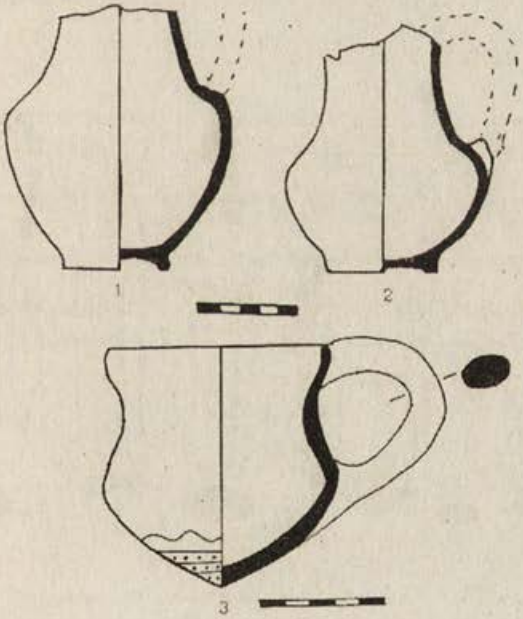

Таблица IX. *Глинени кани ицедка, работени на колело - късна желязна епоха.*

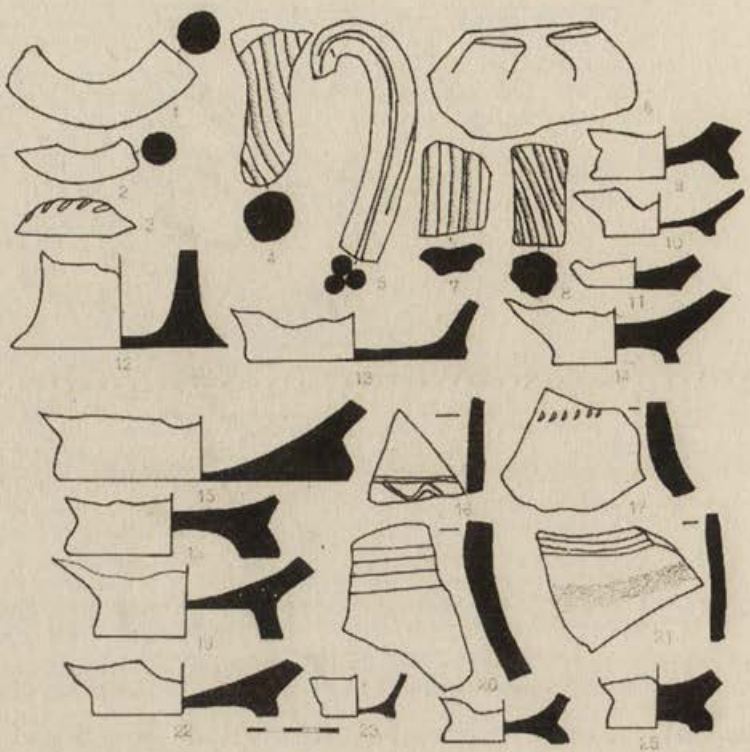
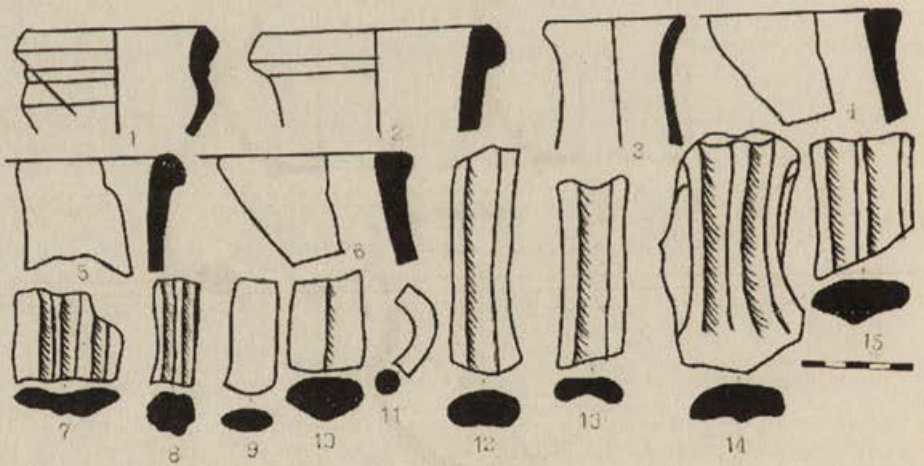

Таблица X. *Дръжки, фрагменти с украса и дъна на съдове от късната желязна епоха, изработени на колело.*

ТаблицаXI. *Глинени съдове и дръжки от късната желязна епоха, изработени на колело.*

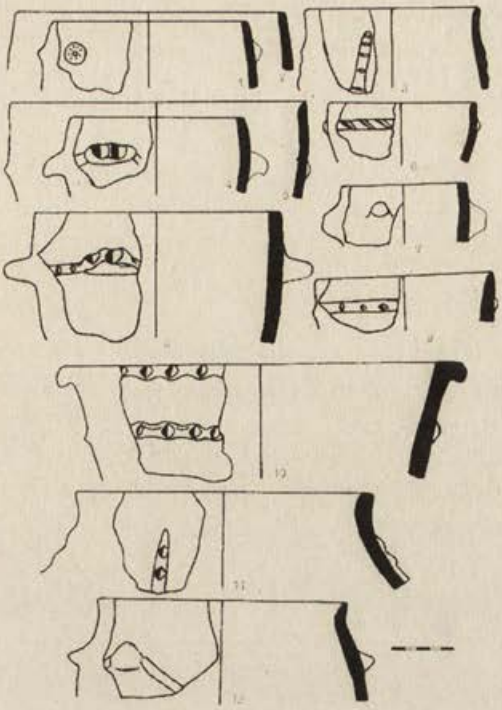

Таблица XII. *Глинени съдове от късната желязна епоха, изработени на ръка.*

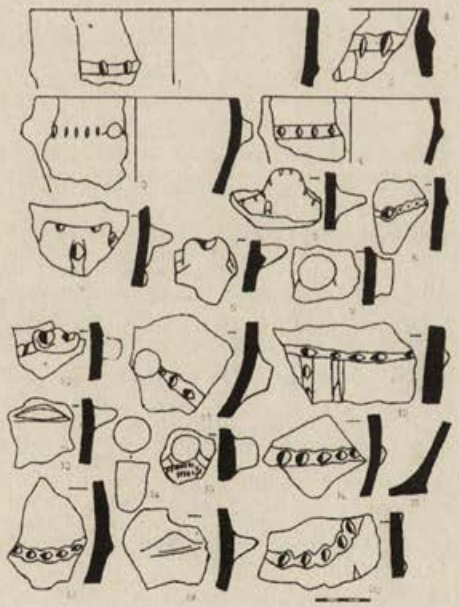

Таблица XIII. *Глинени съдове и фрагменти с украса и дръжки от късната*

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА ЦАРЕВЕЦ-ОБЕКТ №41 (ИЗТОЧНА КРЕПОСТНА СТЕНА)

МАРИЯ ДОЛМОВА

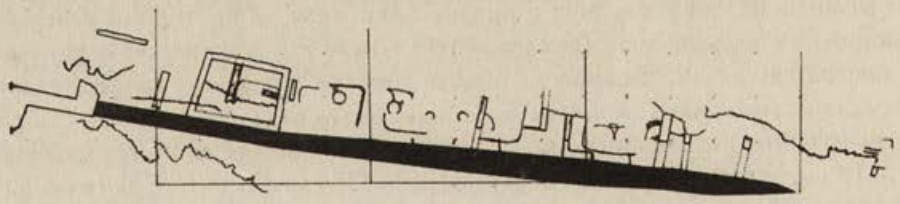
С оглед на цялостното археологическо и архитектурно изясняване на укрепителната система на Царевец през 1982-1985 г. се проведоха разкопки на източната крепостна стена, северно от Френкхисарската порта и на терасата пред нея **(Обр.1)**. Това, което ги отличава от проучванията на останалите крепостни стени и съоръжения на хълма, е едновременното изследване на стената и квартала край нея, което дава възможност за изясняване на връзките между тях и на по-точното датиране на строителните етапи в изграждането.

И докато резултатите от проучаванията на укрепителната система станаха известни и бяха въведени в научно обръщение, то по-ранните следи от живот по терасата на източния склон на хълма останаха необнародвани. Първите обитатели в очертанията на сектор 41, както и на целия хълм били древните траки.[1] Културният пласт е с дебелина 0,30-1,00 м. Стратиграфски той е разположен върху скалния грунд и изпълнен със сиво-черна до сиво-жълта пръст, примесена с ломени камъни, късове глинена мазилка и предмети на бита. Пластът е по-добре запазен в южния участък на сектора, където е задържан на терасата от здравия фундамент на ранновизантийската крепостна стена **(Обр.2)**.

Останките от жилища по терасата на източния склон показват, че са вкопавани на дълбочина 0,40-0,60 м в жълта пръст или в скалния грунд **(Обр.3,4)**. С проследяване пода на жилищата в скалата се установиха, доколкото беше възможно от оставената за експониране средновековна архитектура, вътрешните очертания на жилища с приблизителни размери: 4 х 5 м, 4 х 3 м. Това били наземни жилища с правоъгълен план, ориентирани север-юг, застроени в последователен ред спрямо скалния венец.[2] Стените били от колове с преплетени пръти, обмазани с глина, от която са намерените глинени късове отухлена мазилка в резултат на опожаряването на жилищата. Според отпечатъците в глинената мазилка се вижда, че коловете са имали диаметър 1,1-1,7 см, разположени един от друг на 1,2-2 см. От намерените дупки в скалния граунд се вижда, че централните носещи подпори имали диаметър до 0,20 м, докато тези в ъглите били със значително по-малки размери. Подовете били

Обр. 1. *Общ план на Царевец.*

Обр.2. *План на тракийската и ранновизантийската архитектура.*

намазани с глина, непосредствено върху скалния грунд. При повечето жилища, най-често в югоизточните им ъгли се откриха ями, сега разрушени, със заравнено дъно и кръгла форма, надзиждани във височина, с диаметър 1,10-1,40 м. Такива ями имало и около жилищата. Повечето от тях са празни, но считаме, че са използвани за зърнохранилища, а само малка част от тях като септични, в които се откриха множество керамични фрагменти.

Различният керамичен материал в жилищата показва многократно изграждане. Смесването на битова керамика от различни периоди на тракийската епоха има и друга причина - това е стратиграфското нарушаване на пласта през ранновизантийската епоха, в резултат на строителството на терасата.

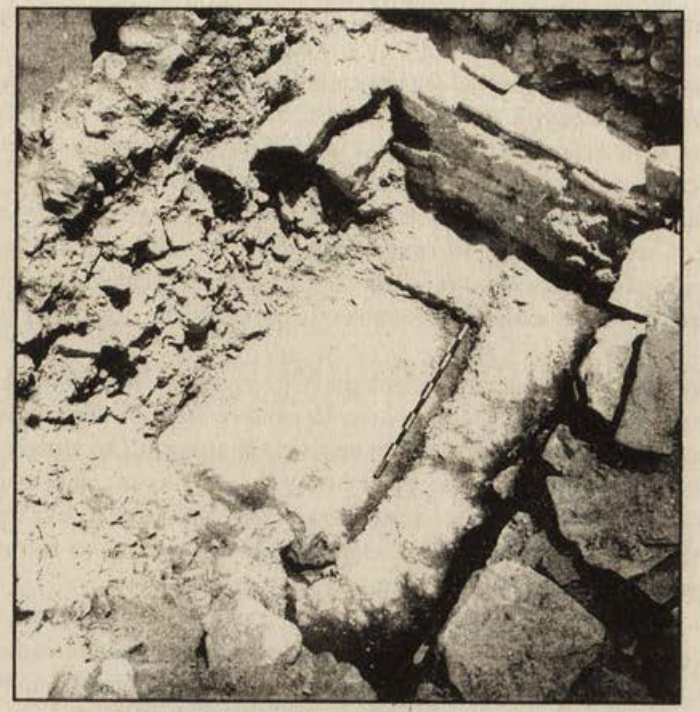
Изграждането на наземни жилища по ръба на терасата е известно указание, че през късножелязната епоха селището на Царевец е било обградено от стена, която предпазвала неговите обитатели от падане в пропастта. Останки от такава не се откриха, причина за което смятаме, че е дълбокият фундамент на ранновизантийската стена. Предположението е уместно, като се има предвид, че по това време – VI-V в.пр.Хр. са изградени крепостните стени на тракийските селища в Перник, Шумен, Чертиград и др.[3]

Тракийският културен пласт е изпълнен с голямо количество битова керамика, силно натрошена, от която се възстанови незначителна част. Разделяме я на две големи групи – керамика от ранножелязната епоха и от късножелязната.

Керамиката от ранножелязната епоха е представена от неголям брой керамични фрагменти от съдове с урнообразна форма, с големи и средни размери. Те имат високи, цилиндрични устия и сферично тяло с 4 букела по плещите. Размерите са в зависимост от размера на съда, за който са предназначени. Украсата е врязана – спирали, свързани с тангенти, утроени зигзаговидни линии, инкрустирана с бяла ангоба и торквирана **(Обр.5)**. Работени са на ръка, от глина с примес от песъчинки, а след изпичането получили светлокафяв до сиво-чер цвят. Подобни съдове са познати от други сектори на Царевец и имат паралели в много селища у нас и в чужбина през ранножелязната епоха.[4] Тяхното местонамиране по най-ниската тераса на източния склон на Царевец е свидетелство, че тракийското селище през този период, обхващало освен централното плато на хълма, така и неговата периферия.

Голямо разпостранение през разглеждания период според находките получили паниците с конична форма, право устие и равно дъно. Освен тях се ползвали чаши с торквирана повърхност и високи Г-образни дръжки с четвъртито, плоско или триъгълно сечение и украса от канелюри или врязани линии **(Обр.5-5, 8)**. Блюдата с широка периферия имат светлокафев до сиво-чер цвят с излъскана повърхност. Украсата е врязана, канелирана или торквирана.[5]

Керамиката от късножелязната епоха значително превишава количеството

Обр.3. *Жилище №1 – югозападен ъгъл.*

Обр.4. *Жилище №2 – общ изглед.*

на ранножелязната. Представена е от множество керамични фрагменти на различни по форма съдове, работени на ръка и колело и употребявани едновременно. Вносната керамика от това време е представена от отделни фрагменти от гръцки чернолакови съдове.

От керамиката, работена на ръка, най-многобройни били урните с цилиндрична или по-рядко кошеровидна форма. Това са тежки и масивни съдове с разнообразно приложение в домашния бит.[6] Най-често се употребявали урни със средни и големи размери. В горната част на тялото има четири дръжки с кръгла или овална форма, някои прищипнати и свързани една с друга чрез релефни пояси, прекъснати от малки ямички или резки. Изработени са от тесто с примес от песъчинки и малки камъчета, лошо изпечени, със светлокафяв до сивокафяв цвят. Украсата е релефна от прави или радиални пояси. Една част от урните имат опушени от поставянето им на огнището дъна. Някои имали похлупаци с кръгла форма, без дръжка.

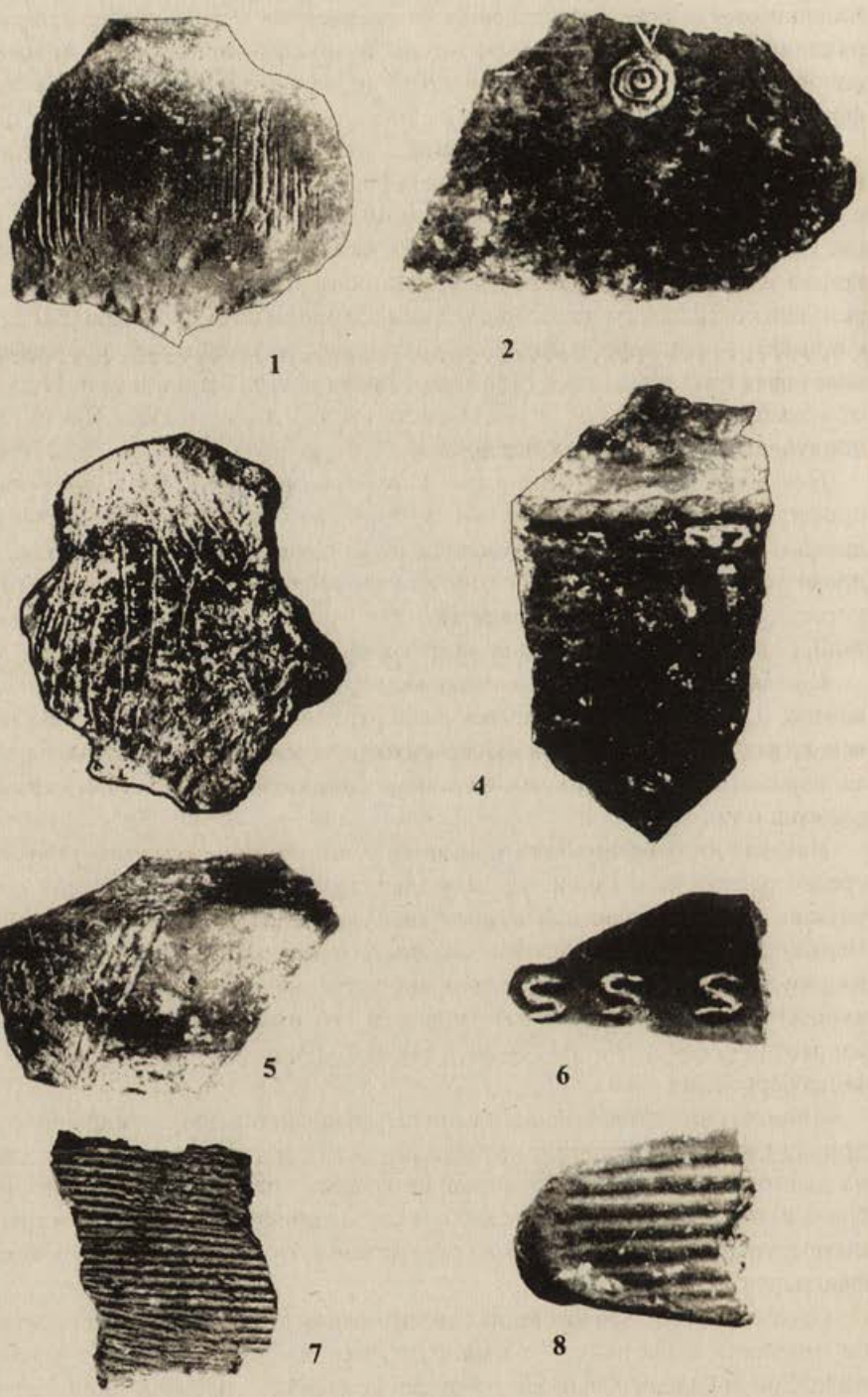
По-малко са гърнетата, които според намерените фрагменти имали профилирани устия, сферично тяло и равно дъно, повечето с къса вертикална дръжка. Наред с тях са използвувани дълбоки паници с конично тяло и стеснено право устие с две подковообразни или шнуровидни дръжки, захванати под устието.[7] Малък е броят на фрагментите от чаши с право устие и кошеровидно тяло, с керемиденокафяв до сиво-кафяв цвят.

С голямо многообразие се отличава керамиката, работена на грънчарско колело, но поради силното натрошаване не позволява възпроизвеждането на всички форми и типове съдове. Повечето от тях имат местен произход, а другите са изработени под влияние на някои гръцки форми амфори, кратери, киликси и т.н.

Най-разпространени били паниците с широк ръб, конично тяло и две срещуположно поставени хоризонтални дръжки от една права или от две усукани ленти, с врязана или щемпелувана украса и тъмносив до сиво-чер цвят.[8] Изработени са от добре пречистено тесто и са добре изпечени. Блюдата са големи и разлати съдове с профилирано устие, конично тяло и дъно с високо кухо столче. Повечето са без украса, а ако има такава, тя е от врязани концентрични окръжности. Някои от тях имат дупчици в горната част на тялото за прокарване на връв.

Широко разпространени били каните с фуниевидно до цилиндрично устие, прищипнато ойноховидно и кълбовидно тяло с ниско пръстеновидно столче на дъното. Те имат по една вертикална дръжка с плоско сечение с канелюри. Цветът след изпичането е светлосив и често тъмосив, а украсата-врязана или щампелувана. С подобна форма били цедките, от които са открити отделни фрагменти.

Сред съдовете, изработени под гръцко влияние, с най-голяма популярност се ползвали амфорите. Те имали големи и средни размери и високи цилиндрични дръжки, най-често украсени с канелюри и врязани концентрични окръжности. Широко приложение имали питосите с късо, профилирано устие

Обр.5. *Керамични фрагменти от ранножелязната епоха.*

и вретеновидно тяло, използвани за зърнохранилища.

От вносната керамика най-разпространени били амфорите, по дръжките на които са открити печати на о-в Родос, с който селището поддържало оживени търговски контакти през VI-IV в.пр.Хр., чрез гръцките колонии по Черно море.[9]

Предметите на бита са представени от глинени прешлени за вретено със сферична форма, цилиндричен отвор, работени на ръка и от тежести с врязана украса, повечето от късножелязната епоха. Сред малкото намерени железни предмети е откритият мотикокопач, какъвто вече е познат от Царевец.[10]

Проучванията на тракийския културен пласт показват, че източният склон на Царевец е бил заселен още в ранножелязната епоха, когато селището обхващало целия хълм. Повече данни има за живота по склона през късножелязната епоха, от което съдим, че през VI-IV в.пр.Хр. селището е преживяло разцвет, за който допринесли и търговските му контакти със Средиземноморието. От това време са повечето материали, открити в културния пласт.

Въпреки че върху тракийския културен пласт имаше отделни находки и градежи от античността, те не се свързваха с пласт от това време. Локализирани са в южния участък на сектора, непосредствено върху скалния грунд. Това са фрагменти от червенолакови блюда и панички, както и части от глинени канделабри. Находките се датират с монети от Максимиан (286-305) и Констанций II (337-361) в първа половина на IV в.

Известно е, че продължител на тракийското селище на Царевец е селището от римската, а по-късно от ранновизантийската епоха. Малкият брой находки от сектор 41, подобно на откритите в други сектори на хълма, говорят, че през античността селището е било недостатъчно организирано, а животът по източния склон имал спорадичен характер.

Резултатите от проучването на сектор 41 на Царевец свидетелстват за продължителен живот по източния склон на хълма. Най-ранните следи се отнасят към XII-X в.пр.Хр., когато било основано първото селище от древните траки. Намерената букел керамика в очертанията на разрушените жилища говори за широките размери на тракийското селище. Но най-многобройни са материалите от VI-II в.пр.Хр., които бележат разцвета на селището. Амфорните печати от островите Тасос и Родос сочат търговски контакти със Средиземноморието по това време. След II в.пр.Хр. селището западнало, но животът в него продължил до завладяването му от римляните, които го преизградили съобразно новите обществено-икономически и политически условия.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Долмова, М.** Разкопки на Царевец – сектор XLI. : Археологическиразкопкии открития през 1984 г., Сливен, 1984, с.204.

[2] **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското селище на Царевец.- Tracia, VI, S, 1984, с. 237.

[3] **Чангова, Й.** Тракийското селище от I хил.пр.н.е. – Перник, I, С., 1981, с. 52 и сл.; **Антонова, В., Попов, Н.** Нови данни за ранния халщат в Североизточна България. Tracia, VI, S, 1984, с. 169; **Велков, В., Гочева, Зл.** Тракийската крепост „Чертиград" в Стара планина. – Археология, XIII, 1971, кн. 4, с. 53.

[4] **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., 239-240, обр. 21-3 и посл.л-ра; **Бонев, Ал.**, Тракийските земи и формациите Троя VI и Троя VII– Векове, 1983, кн.2, с. 30.

[5] **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 239 и сл., обр. 113; **Антонова, В., Попов, Н.**, Цит. съч., с. 180, т. 5.

[6] **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., 242-243, обр.5 и посл. л-ра.

[7] **Detev, P.** Le tell Razkopanica. – UAU, XXXVI, 1981, p. 170, fig. 38.

[8] **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 244, обр. 7.

[9] Пак там, с. 249; **Ангелов, Н.** Културни пластове преди изграждането на двореца. – Царевец Търнов, I, С., 1973, с. 269.

[10] **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 247, обр. 11; **Vulpe, Al.** Zur mittleren hallstatzait in Rumenien. - Dacia, IX, 1965, p. 115, abb. 6_{12}.

EXCAVATIONS AND RESEARCHES OF THE HILL OF TSAREVETS – 41 (EASTERN FORTRESS WALL)

Maria Doulmova

Summary

The researches of sector 41 have shown that the Eastern slop of the hill of Tsarevets was settled as early as the beginning of the Iron Age, when the village spread all over the hill. More data about the life during the late Iron Age are available, which show off that in VIth -IVth c. B.C., the village has been prosperous, due to the trade relations with the Mediterranean area. The greatest part of the materials, that have been found during the excavations, are from this time.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

КЕРАМИКА НА КОЛЕЛО ОТ V-III в. пр. Хр. В ТРАКИЙСКОТО СЕЛИЩЕ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ

БОГДАНА ЛИЛОВА

При разкопките на обект Царевец VII, разположен на запад от крепостната стена на Двореца, е открит разнообразен и богат керамичен материал, който съдържа изделия предимно с местен характер. Той е намерен при редовни археологически разкопки от Е. Манова през 1969/71 г. и Л. Квинто през 1973/74 г. заедно с незначително количество цели глинени съдове, дребни метални находки и др.[1] Създаването на типологическа и хронологическа характеристика на керамиката от обект VII, въпреки фрагментарното състояние на материала, използвайки сравнителния анализ, е задачата на настоящата работа. С нея се надяваме да допринесем за изясняване характера и многообразието от форми на най-масово използвания материал в бита от най-дълбока древност - глинените съдове от втората половина на I хил. пр. Хр. в селището на хълма Царевец. Предмет на нашата работа е керамиката със сив цвят, работена на колело.[2] Поради малкото запазени цели съдове се ограничаваме да изложим типичните фрагменти от различни групи съдове работени на колело през периода V-III пр. Хр., с което се надяваме не само да се изясни характерът е обемът на местното керамично производство, но и да се проследят евентуалните търговски контакти, осъществявани в селището през късножелязната епоха[3]. Фрагментите от сива керамика на колело принадлежат на няколко групи съдове, определени в зависимост от своята форма и функционално предназначение. От проучените артефакти, предимно устия, някои типични дъна и стени, се формират няколко основни групи съдове на колело, които със сигурност биха могли да се възстановят: амфори с равно широко дъно; дълбоки кратеровидни съдове; кани; паници; дълбоки гърнета. Тракийската керамика на колело е изработена от добре подбрана, пречистена или с дребни примеси глина, като преобладава сивият цвят в различни нюанси. Както вече е известно в науката, грънчарското колело се появява в Тракия през втората половина на VI в. пр. Хр. С времето от края на VI-началото на V в. пр. Хр. е свързана и най-ранната тракийска керамика на колело от селището на хълма Царевец .

Амфорите с широко равно или конкавно дъно са между най-ранните съдове на колело в селището. В Тракия те се откриват сравнително рядко, използвани

предимно в погребалните практики, добре датирани в V, IV до средата на III в. пр. Хр[4]. От единадесетте екземпляра, които представяме, преобладават фрагменти от амфори с цилиндрична шия и изтеглено навън, закръглено или профилирано венче (**Обр.1а**). Амфорите с фуниевидно устие са четири екземпляра (**Обр.1в**). Единият от тях е със следи от излъскани вертикални линии по шията. Всички имат сив цвят и покритие с ангоба. Само един от фрагментите е със запазена част от вертикалната дръжка с елипсовидно сечение (**Обр.1с**). Той е от помещение №2, открит на дълбочина 3,10 м. Типичното дъно за тези амфори е равно и широко, но има екземпляри, открити в района, които са с леко конкавна форма.[5] На север от Балкана, на територията на България, това е най-голямото известно ни количество амфори с равно или конкавно дъно, открити в едно селище. С характерното си профилирано устие, къса шия, заоблено тяло и равно дъно те имат форма, която имитира гръцките съдове[6]. Диаметърът на устието при екземплярите от селището на Царевец варира от 16 до 19 см. Паралел с посочените екземпляри са Обр. 8 и 9 от Царевец, датирани II-I в. пр. Хр.[7] На юг от Балкана, в могилния некропол от Д. Сахране, този тип амфори се датира от IV в. пр. Хр.[8] Сред местната тракийска керамика в откритите селища и култови места по горното течение на р. Места, проучвателите споменават за амфоровидни съдове единствено в светилището при с. Бабяк.[9] За територията на север от Дунав Crişan представя амфорите от Пойна като имитация на гръцките амфори и приема датировката им общо III-II в. пр. Хр.[10] По Москалу нашите екземпляри са тип 22, варианти а, в, с. Те се разполагат общо в границите на V-III в. пр. Хр. Преобладаващ тип е 22, вариант с, който е от IV в. пр. Хр. Паралел намираме и с екземпляри от Alexandria, датирани VI-V в. пр. Хр.[11] В границите на V-III в. пр. Хр. са и екземплярите от Царевец VII.

Към съдовете с две хоризонтални дръжки, които се разделят от М. Чичикова на две групи: първата е на дълбоки съдове с кратеровидна форма и две хоризонтални дръжки, а втората - на дълбоки купи с хоризонтални дръжки-леканета, спадат 12 фрагмента.[12] В първата група съдове с кратеровидна форма има представител на един съд с профилирано венче и запазена извита под прав ъгъл хоризонтална дръжка с кръгло сечение, прилепена за стената под устието. Тялото е със заоблена форма (**Обр.2**). От същия тип е и стена заедно с част от дръжката на сив кратеровиден съд. Паралел за последните намираме в тракийските селища Севтополис, Перник, в некропола от с. Проф. Иширково и др[13]. Датират се общо в рамките от края на V-IV и началото на III в. пр. Хр. По Москалу кратеровидните съдове са тип 23, като нашият екземпляр е най-близо до вариант с.[14]

Към групата на дълбоките купи с хоризонтална дръжка - лекане се включват три фрагмента (**Обр.3 а, в, с**), всичките с различна форма и размери при устието (от 21 до 25 см) и с различна характеристика. Единият е със завит навътре ръб на устието и косо отрязано равно венче. Другите два са със силно подчертано и изтеглено навън венче. Единият от тях има дръжка с кръгло сечение,

прищипната и прилепена към периферията на устието, а другият има четири концентрични дълбоки жлеба върху равната плоскост на венчето, дръжка с неправилна кръгла форма, която е под устието, прилепнала към стената. Всички фрагменти са от добре изработени съдове със сив цвят и огладена твърда повърхност. От района на с. Хотница е известен подобен съд.[15] По Москалу тази група съдове са тип 20-леканета с варианти. Обр. 3а е тип 20, вариант а и с паралел от Федещи се датира към края на IV-средата на III в. пр.Хр. Другите два фрагмента не се покриват с вариант по Москалу и за тях е познат паралел на вносна продукция от Агората в Атина.[16]

Каните са следващата група тракийски съдове, която се представя само с един почти цялостно запазен съд (**Обр.4**). Нашият екземпляр е тип 30 по Чичикова[17]. Има биконично силно издуто тяло със следи от дръжка с елипсовидно сечение, която излиза от най-изпъкналата част. Дъното е леко конвексно, с ниско пръстеновидно столче. Устието не е запазено, поради което не може да се определи точната му форма, която би могла да бъде и на ойнохое. Размерите са по-малки от тези на севтополските канички от този тип. Търновският екземпляр има запазена височина от 8,3 см, диаметър на тялото 8,0 см и диаметър на дъното 5,0 см. От селището е известен още един, почти цялостно запазен екземпляр на каничка, която, както се вижда от снимката в публикацията, е тип 31 по Чичикова, с най-издута част в долната трета на съда и добре запазено извито и заоблено устие.[18] Известно е, че тази форма на съдове за съхранение на течности е с подчертано гръцко влияние, още по-точно с атическо влияние.[19]

От проучените фрагменти най-многобройна е групата на паниците. Те имат различни размери, форма на тялото и устието, но всички са с нюанси на сивия цвят. Групират се в няколко типа и варианти. На първо място поставяме седем панички с конусовидно тяло и завито навътре устие (**Обр.5**). При някои екземпляри венчето е удебелено (**Обр.5а, в**) - тип 26 по Чичикова [20] и тип 10 по Домарадски [21]. **Обр.5 в** е тип 26, вариант б по Чичикова. Има подчертано устие с три врязани концентрични жлеба. Другите фрагменти са от панички с изтънено венче (**Обр.5 с**). Последните са тип 27 по Чичикова и се датират преди края на IV в. пр. Хр. Домарадски ги определя като тип 7, със същата датировка, а по Москалу те са тип 10 с и имат паралел с паничка от Ешелница със сначително по-ранна дата.[22] В местността Пещерата-изток, в землището на с. Хотница има една добре запазена паница от този тип[23]. От същия тип паници със завит навътре ръб на устието освен с конусовидна форма има и съдове със заоблено тяло (**Обр.6**). Те са шест фрагмента от устие (тип 26, вариант в и тип 28 по Чичикова), с твърда огладена повърхност. Между тях има тънкостенни, но преобладават среднодебелостенните. Пет са с един, три или групирани в пояси от два или три броя врязани концентрични жлеба под устието (**Обр.6 а**). Втори вариант са два фрагмента на дълбоки паници, среднодебелостенни (**Обр.6 в**), с гладки стени и подчертано венче. Датират се с паралели от Севтополис след 300 г. пр. Хр.[24] Последните два екземпляра по Р. Георгиева са

на купи тип I, които тя датира общо VI-III в. пр. Хр.[25] От обект Царевец 13 също са известни паници със завит навътре удебелен или изтънен ръб на устието.[26] Диаметърът на паничките от Царевец VII варира от 15 до 20 см, като само една е по-голяма, с диаметър 28 см. Формата им определено има гръцко влияние.

Към третия вариант поставяме паниците, които имат по-сложно профилирано устие и форма на тялото. Определяме го като биконично (**Обр.7 а, в, с и 7.1**). От обект Царевец 13 са представени четири разновидности от този тип паници, които авторът определя с S-овиден профил на тялото.[27] При нашите екземпляри се различават два начина на оформяне на устието и венеца. Единият е с изправен ръб на устието и заоблено венче. Тук се нареждат 3 фрагмента от среднодебелостенна керамика с твърда, добре изгладена повърхност, два от които имат излъскана украса. При единия това е пояс от три излъскани ивици, подчертаващи устието (**Обр.7 а**), а при другия фрагмент е пояс от х-овиден орнамент под устието (**Обр.7 в**). Третият фрагмент има релефни линии, подчертаващи устието (**Обр.7 с**). Вторият е с изправен ръб на устието и жлеб върху равно изрязаното венче (**Обр.7 в**). Тези паници имат по-голям диаметър-от 16 до 24 см, и много напомнят формата на фиала, която вероятно те имитират. Този тип не е известен сред местната тракийска керамика на колело от Севтополис.

Другите биконични паници са с изтеглен хоризонтално навън ръб на устието, с различна дължина и заоблено или профилирано венче (**Обр.7.1**). Тези съдове са с диаметър от 15 до 27 см, дебелостенни и среднодебелостенни, предимно дълбоки паници. Изключение е **Обр.7.1 а**, при който венчето е профилирано, но е трудно да се определи дълбочината на съда. Като друг вариант представяме още три фрагмента от дебелостенни съдове с голям диаметър-до 35 см (**Обр.7.1 в**). Последния вариант намираме в Царевец 13, Пещерата-изток, крепостта при гр. Никопол и от тракийския некропол при с. проф. Иширково.[28]

Обособената група съдове с различни форми съдържа екземпляри, които трудно могат да бъдат определени по-точно, някои от тях дори са единични. Отделени са в група на дълбоки съдове - купи и гърнета, които имат профилиран ръб на устието, подчертано завит навътре или в различна степен изтеглен навън (**Обр.8 а, в, с**). Това са три среднодебелостенни съда с конусовидна форма, профилирано устие с диаметър 20 и 30 см, изработени от глина с малко примеси (**Обр.8 а**). Освен тази форма има още няколко фрагмента на профилирани устия, различно скосени, от съдове с цилиндрична или полусферична форма, устията на няко? от които са подчертани с врязана линия отвън (**Обр.8 в**). При тях преобладават дебелостенните екземпляри. По форма подобни съдове са известни от Царевец в землището на с. Хотница.[29] В тази група поставяме още два фрагмента от дебелостенни съдове със силно извито навън устие. Единият е със заоблено венче, а другият с хоризонтално отрязано венче и жлеб по средата(**Обр.8 с**). Подобни екземпляри има от обект Царевец 13.[30]

Освен устията, които дават информация за формата на съда, интерес представляват и стените, от които черпим сведения най-вече за украсата. Известно е, че при сивата тракийска керамика на колело тя е много ограничена, предимно врязана или пластична. Представените стени от Царевец VII имат украса от подредени в пояси концентрични прави или вълнообразни линии, или редуващи се пояси от двата вида. Върху съдове с дупки - стени или дъна, също има комбинирана украса (**Обр.9**). Като цяло стените на сивата керамика са изчистени, гладки и леки, а формата на съдовете е стройна.[31]

Дъната, които се разкриват на обект VII, са също от добре познатите форми - равни, пръстеновидни или по-сложно профилирани (**Обр.10**).

По въпроса за местното производство на тази керамика, както и за нейния занаятчийски характер няма съмнение. Неясен е само характерът на фрагментите от съдове с излъскана повърхност, като последната увно има украсителен характер. Голямото разнообразие на форми и типове съдове, както и високото качество на изработка, ни дават право да смятаме, че на хълма Царевец е имало интензивен живот през класическата и ранноелинистическа епоха.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Квинто, Л.**, Келтски материали от от III-I в. пр.н.е. в тракийското селище на Царевец. - В : Юбилеен сборник, т. 1, 1985 г. сс. 55-68.

Тук използвам възможността да изкажа своята благодарност на автора, който ми предостави керамичния материал от I хил. пр. Хр. за проучване, както и на колегите от Филиала на АИМ при БАН, ст. н. с. д-р Й. Алексиев и Р. Анчева, които направиха възможен дост?па ми до него. Не мога да не спомена и ст. н. с. д-р М. Домарадски, който насърчи и подпомогна моите интереси към материала, както и не на последно място съвместната ни работа със студентите от първите випуски на специалност Археология при ВТУ-Руска Русева, Таня Цветанова и Албена Тодорова.

[2] **Долмова-Лукановска М.**, Към въпроса за тракийското селище на Царевец.- Thracia, 6, 1984, с. 244-246.; **Цончев Д.**, Сивата тракийска керамика в България. - ГНАМП, III, 1959, с. 93-133, обр.1-89.

[3] **Квинто, Л.**, Цит. съч., с.60.

[4] **Čičikova M.**, Developpement de la ceramique thrace a l'epoque classique et hellenistique.- In: AAPh, Studia Archeologica, ASB, София 1963, p. 40, обр. 4,1.; **Чичикова М.**, Античната керамика. - Севтополис, т. 1, С., 1984, с. 32, обр. 8, 9 и пос. лит.

[5] **Квинто, Л.**, Цит. съч., с. 55-56; **Илчева В.**, Хотница. Стари селища и находки. Част II (под печат), табло. 7/3, от селище в м. Горното селище, с. Хотница; **Долмова-Лукановска М.** Цит. съч., с.244.

[6] **Crişan I.**, Ceramica Daco-Getica, Bucureşi 1969, pp. 85-86, Pl.XXII и посоч. лит.

[7] **Ангелов, Н.**, Културни пластове преди изграждането на двореца. Тракийски културен пласт.- В: Царевград Търнов. т. I, БАН, С. 1973, сс. 259-270., обр. 8,9.

[8] **Гетов Л.**, Могилни погребения при Д. Сахране.-ИАИ, т. XXVIII, 1965, с. 205, обр. 3.

[9] **Домарадски М., Георгиева, Р.**, Глинени съдове. Обща характеристика на керамиката. - РП, XXVI, С., 1999, с. 27, Табл. XIX/1.

[10] **Crişan I.** Op.cit., Pl. XXII 2,3.

[11] **Moscalu M.**, Ceramica Traco-Getic1, Bucureşi, 1983, pp.132-137.

[12] **Čičikova M.,** Opus cit., обр. 1, 2, 3, 4.

[13] **Чичикова М.,** цит. съч., с. 32, обр. 8; **Чангова Й.,** Тракийското селище от I хилядолетие пр. н. е.- Перник, БАН, София, 1981г., с. 87, обр. 41; **Георгиева Р., Бъчваров Ив.,**Тракийски некропол при с. Проф. Иширково, Силистренско. Силистра 1994, гроб 5, табло VII, 2.

[14] **Moscalu,** Opus cit., pp. 137-142.

[15] **Илчева В.,** цит. съч., селище м. Крушките, табло 11, 4.

[16] **Moscalu M.,** Op. cit., pp 127-128; Sparkes and Talcott. - In: AA XII, New Jersey, 1970, Pl. 86, 1833, 1834.

[17] **Чичикова М.,** цит.съч., с. 38.

[18] **Ovtscharov T.,** Thrakisches Material vov der Terrasse östlich der Patriarchalkirche in V. Tarnovo. - In: Karasura I , Neisbach 2001, 271-277, Taf. 3,16.

[19] **Чичикова М.,** цит. съч., стр. 44 и посочената там литература.

[20] **Чичикова М.,** цит. съч., с. 35.

[21] **Домарадски, М., Георгиева Р.,** цит. съч., с.22.

[22] **Чичикова М.,** цит. съч., с. 35; **Домарадски, М., Георгиева Р.,** цит. съч., с. 17; **Moscalu M.,** Op. cit., pp 115-116.

[23] **Илчева В.,** цит. съч. в бел.5, табло 5, 6.

[24] **Чичикова М.,** цит. съч.., стр.35, обр.10, I, 82.

[25] **Георгиева Р.,Бъчваров Ив.,**Тракийски некропол при с. Проф. Иширково Силистренско. Силистра 1994, с. 21-22.

[26] **Илчева В.,** Тракийският културен пласт на Царевец-обект №13 във Велико Търново. - В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров, РИМ, В.Т.,2002, с. 33-38, Табл. IV, 1,4.

[27] **Илчева В.,** цит. съч., табло IV, 6,7,9.

[28] **Илчева В.,** цит. съч.; **Бонев Ал.,** Тракийска керамика от средоневковния град край Никопол. - В: Археология, XL,1999, 3-4, обр. 9 ; **Георгиева Р., Бъчваров Ив.,** Цит. съч. табл. VII, 3; VIII, 6,7,8; IX, 6; XII, 7,8, и XIX, 4 от гробове 5, 6, 8,14, които авторът определя като варианти 3а и 3б на паници, които ги датира общо V-IV в. пр. Хр.

[29] **Илчева В.,** цит. съч., в бел. 5, Табл.3/2е бел.22, Табло IV/3.

[30] **Илчева В.,** цит. съч., в бел.22, табл. V,1; **Домарадски М., Георгиева, Р.,** цит. съч.,Табл VI/8 и табл. XXXI/2.

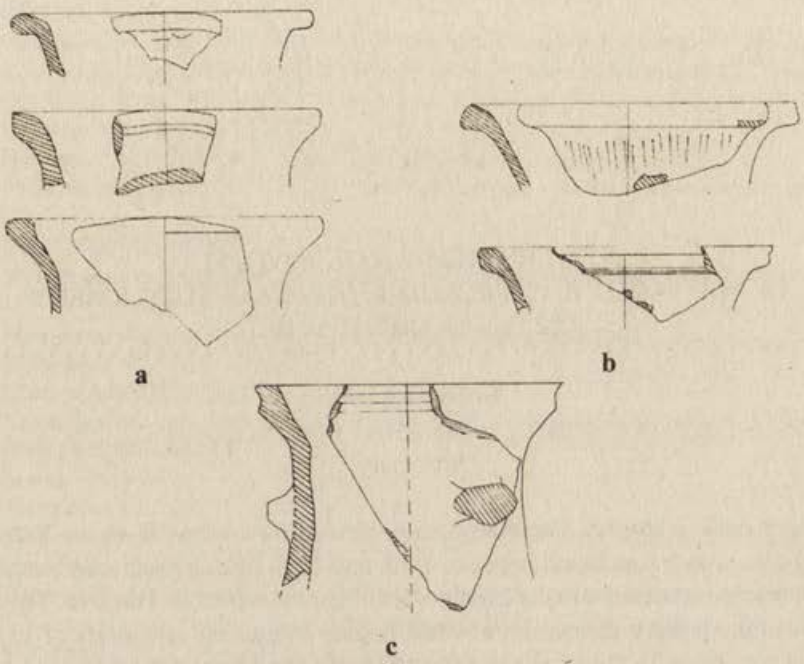
[31] **Чичикова М.,** цит. съч., с.35, обр.20.

POTTERY THROWN ON A WHEEL OF THE 5th-3th C. B. C. FROM THE THRACIAN SETTLEMENT ON THE TSAREVETS HILL

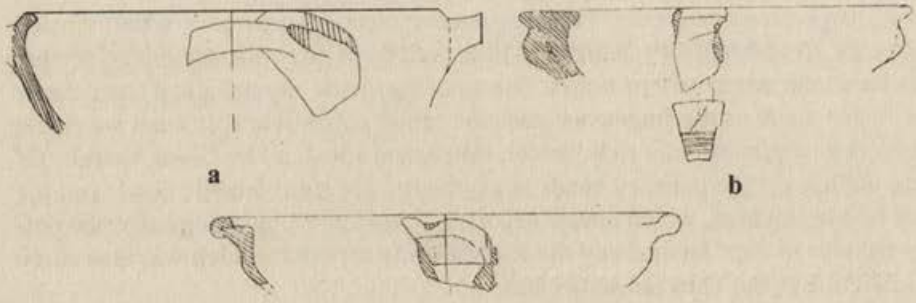
Bogdana Lilova

Summary

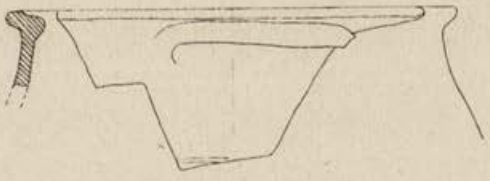
The paper deals with grey Thracian pottery thrown on a wheel from the Tsarevets hill VII site, which was found between 1969 and 1974 during research excavations of the Thracian settlement in the Mediaeval Bulgarian capital of Turnovo. The fragments of grey pottery thrown on a wheel belong to several categories of vessels, grouped according to their form and function. On the basis of the artefacts , predominantly mouths, some typical floors and walls, several basic groups of pottery thrown on wheel can be defined, which are perfectly reconstructible: amphorae with a broad flat or a concave floor; deep vessels of a crater-like shape; lekane; jugs; bowls; large bowls and pots. Thracian pottery manufactured on a wheelis made from caefully selected clay, which has been well purified or slightly mixed, so that grey predominates in various tinges. The typological and chronological characteristics I have made of the fragments leads me to the conclusion that there was local production of pottery of a rich variety, influenced above all by Greek vessels. Of great interest are the polished bands along the rims of some biconic bowls and the neck of one amphora, which have a decorative character. Chronologically, the pottery belongs to the Classical and the Earlyhellenistic period, which was also atime of active life in the Thracian settlement.

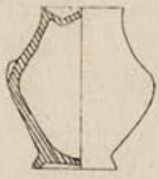
Обр.1 a, b, c *Амфори*

Обр.3 а, в, с *Леканета*
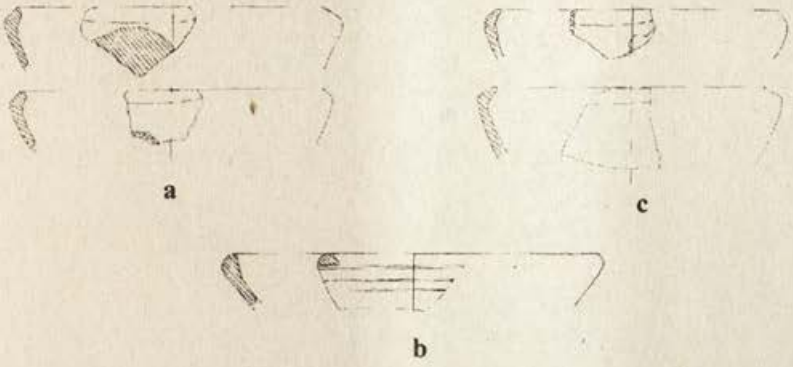

Обр.2 *Кратеровиден съд*

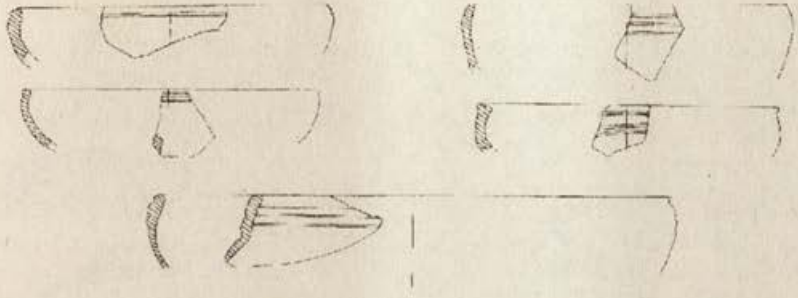

Обр.4 *Кана*

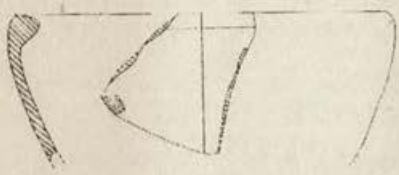
M:1:4

Обр.5 a, b, c *Конусовидни паници*

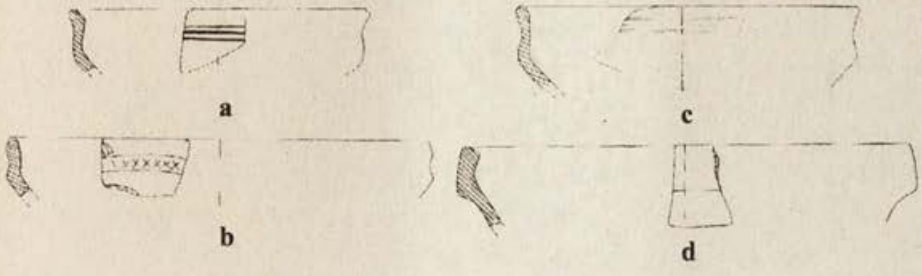

a-*паници с врязан жлеб под устието*

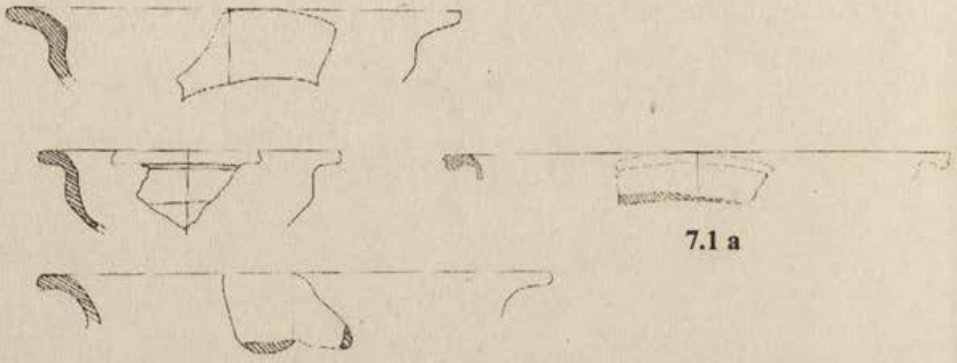

b-*дълбоки паници удебелено венче*

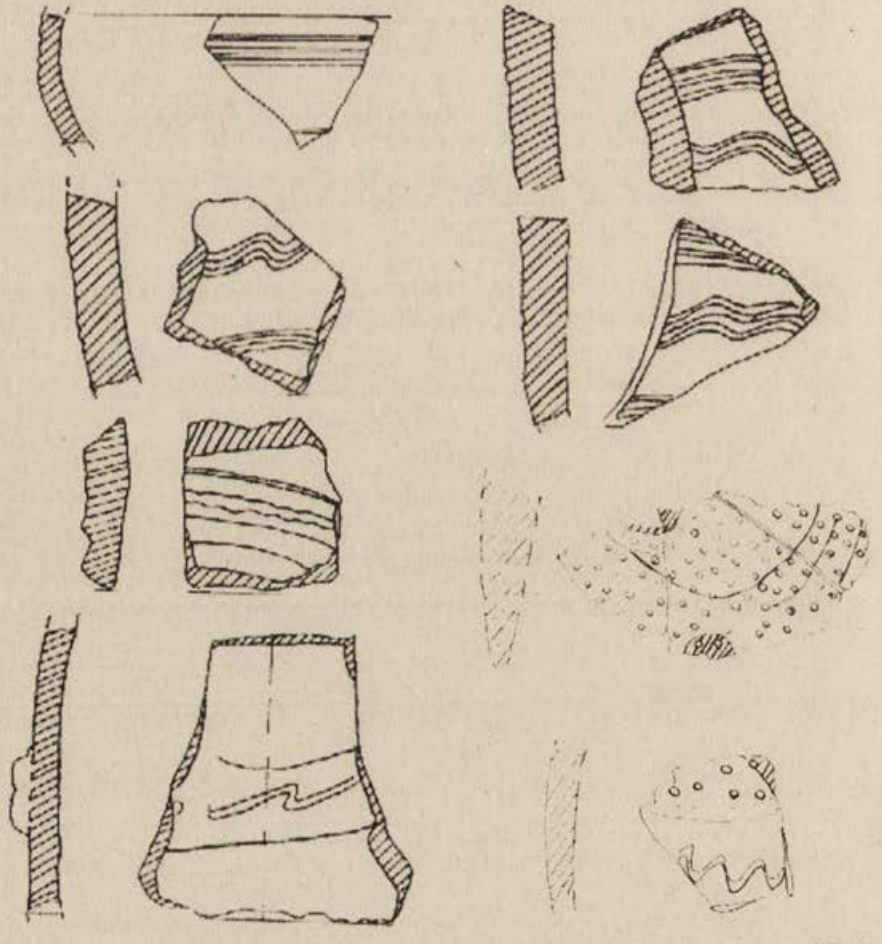
Обр.6 a, b *Паници със заоблено тяло и завит навътре ръб на устието*

Обр.7 a, b, c, d *Паници с биконично тяло* **M: 1:4**

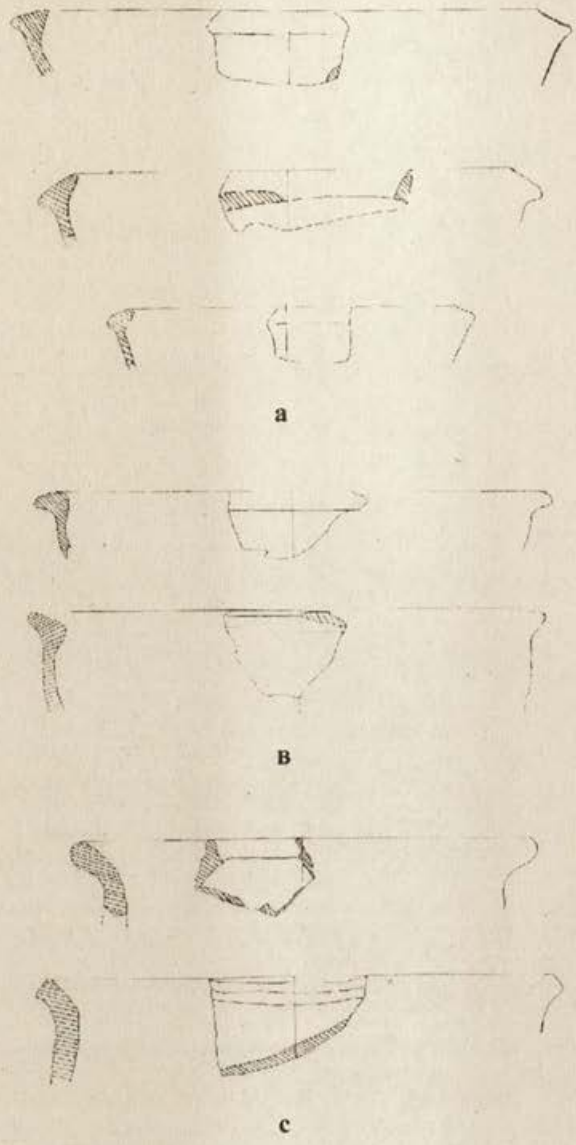

Обр.7.1, 7.1а *Биконични паници*

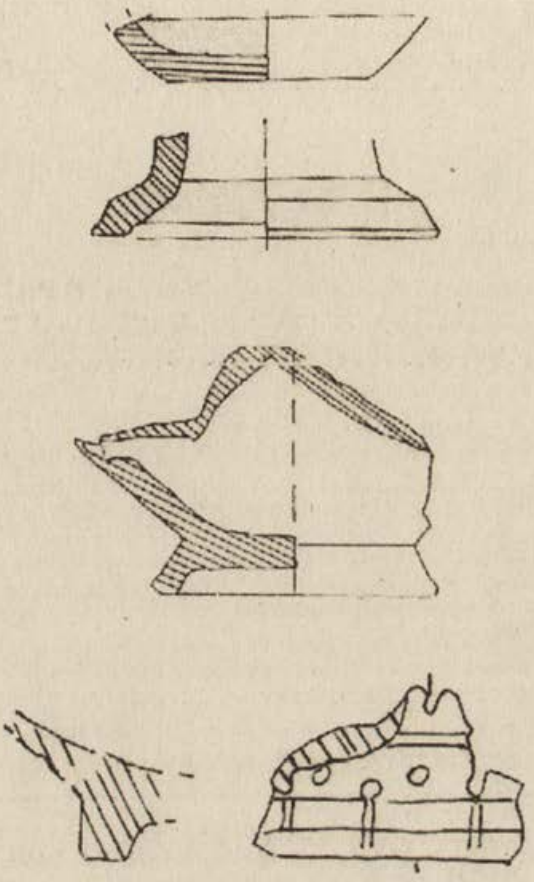
Обр.9 *Стени с пластична релефна украса*

М: 1:4

Обр.8 a, b, c *Дълбоки купи и гърнета*

М: 1:4

Обр.10 *Дъна*

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ТРАКИЙСКО КУЛТОВО СЪОРЪЖЕНИЕ В ИЗТОЧНОТО ПОДНОЖИЕ НА ТРАПЕЗИЦА ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МИРКО РОБОВ

Системните и мащабни археологически проучвания в източното подножие на хълма Трапезица във Велико Търново с променлива интензивност продължиха между 1971 и 1985 г. Завършиха с консервацията и експонирането на църквата „Св. Димитър", както и на установения около нея голям столичен манастир. Границите на проучвания участък тук са между напречния крепостен зид, който се е спускал от скалния венец на хълма в посока към т. нар. Владишки мост от юг приблизително до подножието на хълма Гарга баир от север.

Като цяло проблемите, свързани с проучванията тук имат определено важно значение по отношение на градоустройствената характеристика на този участък през няколко исторически епохи – тракийското поселение между края на бронзовата и късножелязната епоха, през късната античност и ранновизантийската епоха, през предстоличния и столичния период на Търново, както и времето на османското владичество.

Основен е столичния период (XII-XIV в.) с несъмнено значимите резултати най-вече по отношение на църковното и манастирско строителство, на стопанската характеристика, както и хронологията и военно-стратегическия замисъл при включването на тази част от подножието в общото укрепено пространство на града.[1]

През този период по двата бряга на реката израстват множество църкви, някои от които включени в големи столични манастири като „Св. Димитър", „Св. Четиридесет мъченици", „Св. Равноап. Петър и Павел", а вероятно и „Св. Богородица Темнишка". Последният не е точно локализиран, но неговата църква някои изследвачи са склонни да свържат с днешната „Успение Пр. Богородица".[2]

Така при недокрай изясненатa градоустройствена структура в подножията на двата хълма и сравнително недотам обхватните досегашни проучвания, както и поради съвременната населеност на района, остава едно общо впечатление за съществуването на една своеобразна култова зона. През 70-те години на XIV в. е била включена в общото укрепено пространство на столичния град.[3]

Установената при разкопките хронология отвежда най-ранното обитаване към късно-бронзовата епоха (XIII в. пр.Хр.), с находки, установени и по двата бряга на реката.[4] Значими са също и придобитите данни от двата периода на желязната епоха, когато на територията на по-сетнешния Търнов се оформя и бележи разцвет голямо тракийско селище[5]. То се свързва с племената уздицензи и кробизи,[6] които древните автори споменават като обитатели на тази област. Според данните от проучванията е просъществувало около 13 века. Разцветът му се отнася към VI-I в. пр.Хр.[7]

Такива са и данните от проучването на най-долните пластове на Царевец. Разкрити са останки от надземни и вкопани жилища, всяко от които със самостоятелна пещ или огнище. Обикновено били ориентирани в посока север-юг с оформени входове от изток.[8]

Данни за обитаване от тракийско население са установени и върху съседния хълм Трапезица.[9]

В подножието, по двата бряга на реката, останки са установени в участъците, където при проведените разкопки на практика е изчерпано културното наслояване – т.е. около църквата „Св. Четиридесет мъченици" и манастира Великата лавра, около църквата „Св. Димитър", при църквата „Св. Равноап. Петър и Павел", в района на бившата фабрика „Васил Мавриков" и т.н.

Сигурни данни за крепостни градежи от това време по скалния венец на Царевец не са установени.[10] Не е все още ясно и дали е бил укрепен съседния хълм Трапезица. Останките от обитаване са свързани предимно с разкритите жилища или части от тях, пещи, огнища, ями, както и масов материал от живота през тази епоха.

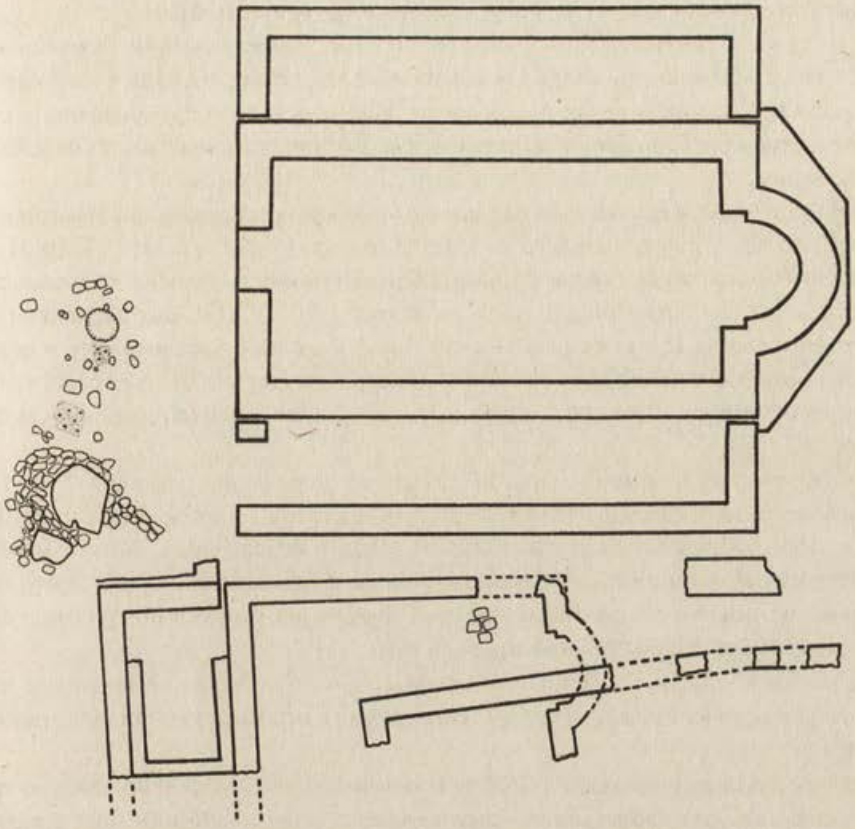
В цялостната картина, изградена на базата на досегашния етап на проучвания тук, по отношение на тракийското поселение, разположено на територията на по-сетнешния Търнов определено бяло петно е наличието на паметници, свързани с култовите вярвания на местното население.

В този смисъл несъмнен интерес представлява едно съоръжение, разкрито западно от църквата „Св. Димитър". **(Обр.1)** То е проучено още през 1982 година. В експозиционния проект на комплекса съоръжението е запазено в подземна галерия, непосредствено под нивото на дворната настилка. Изпълнението е по проект на арх. Теофил Теофилов.

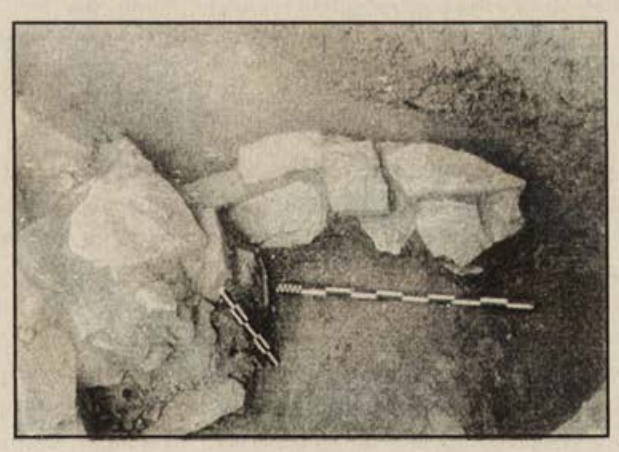
Самото съоръжение е установено на дълбочина от 3,40 м спрямо въпросната дворна настилка. Оформено е върху нивото на стерилния слой, по отношение на който се наблюдава леко изявена денивилация към запад.

Пластът с тракийски материали, датиращи от ранно- и късножелязната епоха е с дебелина около 0,60 м. Освен керамика тук се попадна и на други интересни предмети, свързани с бита на обитателите – двуостри кремъчни ножове, каменна тесличка, каменни брадви и др.

Всъщност установените съоръжения са две и са ситуирани едно върху друго. По-ранното е разкрито отчасти, а вероятно не е и цялостно запазено. От него е установена малка дъга, като останалата ù част е застъпена от по-късното

Обр.1.*План на тракийско светилище западно от църквата „Св. Димитър"*

Обр.2. *Част от застъпеното по-ранно кръгло съоръжение.*

съоръжение, поради което не може да бъде доразкрита. (**Обр.2**)

Дъгата е оформена в един ред. Градена е с ломени камъни без спойка помежду им. Дебелината ѝ е 0,45 м, а запазената дължина – 1,46 м. Разкритият участък е в посока югоизток-северозапад. Най-вероятно в първоначалния си вид това по-ранно съоръжение е било с форма на кръг, останалата част от който не е запазена.

Кръгла е общата форма и на следващото, по-късно съоръжение, оформено непосредствено върху ранното, и по-точно върху част от него (**Обр.3**) е създадено около голям скален блок, попаднал тук очевидно като отломък от скалния венец на Тарапезица. Блокът е с размери 2,07/1,70 м, като заравнената му горна повърхност е обърната към юг. В най-ниската ѝ част има улей с леко заоблени ръбове и не съвсем правилна геометрична форма. Дали е естествено образование или плод на допълнителна обработка, не може категорично да се установи.

Околовръст на каменния блок, по цялата му периферия, допълнително са подредени по-малки безформени ломени камъни, които оформят пояс с ширина 1,10 м. Най-добре е запазен участъкът от запад и северозапад, като от изток част от тези камъни липсват. Очевидно това е и причината, поради която се разкриха останките от другото по-ранно съоръжение, които в по-голямата си част са оставали под въпросния каменен пояс.

Друг блок, също с внушителни размери, опира към периферията на съоръжението от югозапад, като обаче едва ли има някаква функционална връзка с него.

Голямо огнище с размери 1/1,05 м е запазено непосредствено северно от съоръжението, като очевидно е пряко свързано с него. (**Обр.4**) Това е така, защото веднага след въпросното огнище са установени останките от тракийско жилище, с малка яма, оформена в пода и огнище с размери 0,57/0,62 м. (**Обр.5**) В пласта на това жилище се намериха многобройни фрагменти от глина, с която е била измазана дървената конструкция. По тези фрагменти ясно личат запазените легла от дървени пръти.

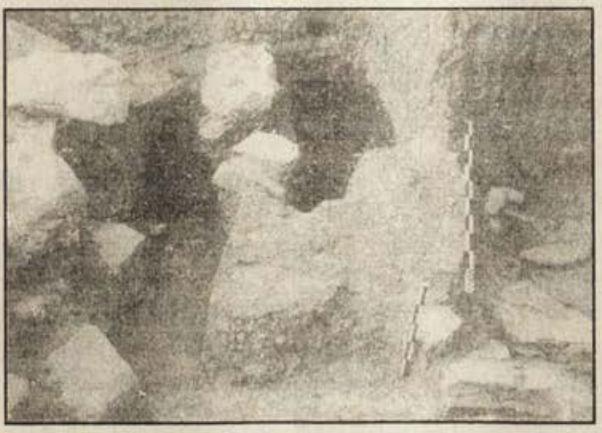
Големият скален блок, както посочихме вече, произхожда от скалния венец на Трапезица, попаднал тук след откъртване. Такива отломъци, повечето с внушителни размери и необработена повърхност, се откриват на различни нива, включително и над пластовете от столичния период на Търнов. Единствено обаче при този е оформено съоръжение, видимо резултат на човешка ръка.

При въпросното съоръжение, както и при по-ранното, което е частично застъпено от второто, е постигната по различен начин кръгла форма – при по-ранното с едноредов градеж, а при по-късното – чрез оформяне околовръст на скалния отломък на пояс от подредени по-малки ломени камъни.

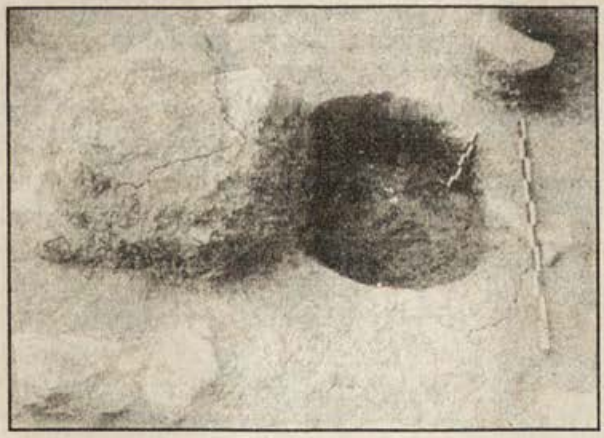
Точен паралел на тези съоръжения сред досега установените и изследвани паметници на тракийската мегалитна култура не бихме могли да посочим. Включването обаче на камъка и огъня[11], очевидно са свързани с определена конкретна мистериална обредност.

Обр.3. *Тракийско култово съоръжение.*

Обр.4. *Огнище северно от съоръжението.*

Обр.5. *Останки от тракийско жилище северно от съоръжението (огнище и яма).*

Ориентацията на горната равна повърхност на скалния блок към юг насочва към един по-определен култ, този към земята и Слънцето, т.е. към светлината и твърдта. По отношение на подобен соларно-хтоничен култ паралелите са повсеместни.[12]

Обект на култови обреди били определени, свещени места със своите природни особености, сред които и скали с някои особени форми.[13] В тях естествено човекът откривал образа на божествената сила.

Наличието също така на голямо огнище непосредствено до каменното съоръжение би могло определено да се приобщи към някои известни източни практики в почитта към огъня на определени сакрални и битови равнища.

Култовите особености, свързани с почитта към сили, откривани тъкмо в заобикалящата природа и определено свързани с живота и самото съществуване на човека, както при всички примитивни народи, са намерили място и в тракийската култова обредност.[14]

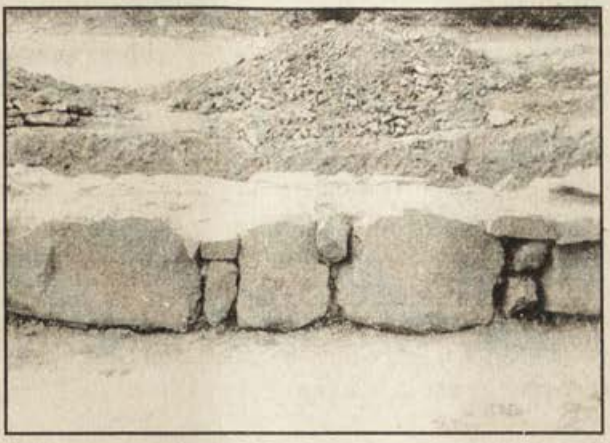
Несъмнен интерес представлява и установеното „застъпване" на двете съоръжения, което естествено би могло да се свърже с определено доработване на съоръжението в резултат на развитието на самия култ. Тук обаче не бихме могли да се опрем на конкретни примери, засвидетелстващи такава практика, а следователно и да се ангажираме категорично с подобни изводи. Твърде възможно е съоръженията да са попаднали едно върху друго напълно случайно.

Бихме искали да обърнем внимание и на още един резултат от проучванията в източното подножие на Трапезица, който най-вероятно има отношение към визираната епоха. Той би могъл да допълни някои от представите ни по отношение характера и устройството на тракийското поселение тук.

Големи скални блокове като описания вече се откриха на различни нива при разкопките в западната част на комплекса, в пластовете, датирани от ранножелязната епоха до тези от столичния период на Търново, а също и над тях. Всички те очевидно произхождат от скалния венец на Трапезица и са попаднали тук в резултат на естествената ерозия на скалния венец или пък вследствие на някакви катаклизми.

Наред обаче с тези скални отломъци се откриват и други, които са грижливо оформени в резултат на допълнителна обработка. Техните размери са внушителни. Дължината им достига до 1,60 м, ширината – до 0,85, а височината – до 0,70 м. Както споменахме по-горе, откриват се изключително в западната част на комплекса, като почти всичките са включени при изграждането на западния ограден зид на манастирите, в неговата основа. (**Обр.6 и 7**) В останалите сектори на оградния зид, а също и в манастира като цяло, каменни блокове с подобни внушителни размери не са открити.

Произходът на този строителен материал, поне на етапа на досегашните проучвания не би могъл да се свърже с определени по-ранни градежи, установени в подножието на Трапезица, а секторът, където единствено е вложен, ни дава определено основание да допуснем, че е свлечен тъкмо от билото на хълма.

Обр.6 и 7. *Големи каменни блокове в основата на западния ограден зид на манастира.*

Вложени в оградния зид на манастира около църквата „Св. Димитър", чието изграждане датира не дълго след издигането на храма[15], големите каменни блокове естествено не биха могли да произхождат от средновековната укрепителна система на хълма. Тук ествено трябва да отбележим, че следи от по-ранно укрепване на досегашния етап от проучванията на Трапезица не са установени.

Очевидно е, че първоначалното предназначение на големите каменни блокове е в някакъв солиден градеж, хронологически предхождащ укрепването на хълма в началните години от столичния период на Търнов.

Разкопките през последното десетилетие върху хълма, предимно в неговата южна половина, очертаха един хронологичен профил, в който средновековния културен пласт (XIII-XIV век) е върху слой с материали от къснобронзовата и желязната епохи.[16] Съвсем условно, разбира се, отчитайки началния етап в

проучването на Тарапезица, последният строителен период върху хълма, предшествал столичния, трябва да се отнесе към голямото тракийско поселение. Най-вероятно тъкмо от това време датират и неизвестните като план и характер солидни градежи, в които именно са били употребени въпросните големи каменни блокове, открити западно от църквата „Св. Димитър". От тях те са били свлечени по стръмния скат и преупотребени в изграждането на един от най-ранните култови ансамбли в Търнов.

Като цяло проучванията в източното подножие на Трапезица, в района на църквата „Св. Димитър", очертаха една интересна сакрална приемственост в продължение на повече от двадесет столетия. Така непосредствено върху кръглото съоръжение, оформено с едноредов каменен градеж и датиращо от края на ранножелязната епоха, е оформено ново съоръжение, около големия скален отломък.

В края на XII век непосредствено източно е издигнат храмът на Аесеневци, функционирал заедно с оформения около него манастир докъм третата четвърт на XIII век.[17]

В края на XIV или началото на XV век непосредствено южно от църквата „Св. Димитър" била изградено друга еднокорабна църква за нуждите на създадения тук голям християнски некропол. Този втори храм просъществувал докъм XVII век,[18] когато отново била възстановена и частично стенописана църквата „Св. Димитър".

През 1848 год. с парите на местния Табашки еснаф това свято място било оградено,[19] а в началото на 80-те години храмът е реставриран в днешния си вид по проект на арх. Т. Теофилов[20] в архитектурната среда на големия столичен манастир.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Робов, М.** Нови данни за строителната хронология в района на източното подножие на хълма Трапезица в Търново (края на XII-XIV век). -ГМСБ, кн. XX, 1994, 61-66.

[2] История на Велико Търново, т. I, С., 1986, с. 273; **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания във Велико Търново. -Търново, 1986, 93-95; **Попов, А.** Асеновци и „Новият град" в Търново. Векове, 1985, 4, с. 6.

[3] **Робов, М.** Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. - Археология, 1988, 4, с. 43; Migne. Patrologia graeca, et 154, coll. 973-976.

[4] **Попов, А.** Иван-Асеневият манастир „Великата лавра" в Търнов. -В Сб: Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 19; История на Велико Търново, т. I, с. 31.

[5] **Пак там**, с.31; **Ангелов, Н.** Културните пластове преди изграждането на двореца. Царевград Търнов, т. I, С., 1973, с. 269.

[6] **История на Велико Търново**, т. I, с. 30.

[7] **Пак там**, 30-31.

[8] **Пак там**, с. 31.

[9] **Долмова, М.** Сграфито керамика от Трапезица. -ИРИМВТ, XV-XVI/2000-2001, с. 119.

[10] **История на Велико Търново**, т. I, с. 30.

[11] **Фол, В.** Скалата, конят, огънят. Ранна тракийска обредност. С., 1993, с. 156.

[12] **Пак там**, с. 151.

[13] **Пак там**, с. 31; История на България, т. I, С., 1979, с. 252.

[14] **Пак там**, с. 250.

[15] **Робов, М.** Нови данни..., пос. съч., с. 63; **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. -Археология, 1985, 1, с. 30.

[16] **Долмова, М.** Пос. съч., с. 119.

[17] **Робов, М.** Нови данни..., 64-66.

[18] **Робов, М.** Църква №2 и хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица. -Пети музейни четения, посветени на проф. д-р Д. Овчаров (под печат).

[19] **Москов, М.** Разкопките на черковите „Св. Димитрий" и „Св. Четиридесет" в Търново. Търново, 1912, 7-8.

[20] **Теофилов, Т.** Архитектурният образ на „Св. Димитър". Сб. Прослава на Велико Търново, С.,1978, 250-251.

A THRACIAN RELIGIOUSAPPURTENANCE SITUATEDAT THE EASTERN FOOT OF THE HILL OF TRAPEZITSAIN THE TOWN OF VELIKO TURNOVO

Mirko Robov

Summary

During the research work concerning the great Thracian settlement in the section, which is to the west of the St. Dimitrius church, the ruins of two round buildings were uncovered. They were found in the layers dating from the earliest and latest iron epoch. The earliest of them is partly preserved in mono-construction, arch-shaped. Later, on the ruins of the first construction another one was erected having

stones arranged all around a big block of rock facing the south with its upper surface. A big fireplace has been preserved in the north part. Including both – stone and fire – apparently is connected with a certain mysterious ritualism. The orientation of the construction to the south directs to the cult of the Eerth and the Sun, that is to say – the light and the hardness.

The parallels of such a solar – terrestrial cult are all over and the uncovered appurtenances illustrate a part of the religious ritualism of the Thracions in this region.

Реставрираната църква „Св. Димитър“ във Велико Търново

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ДВА ШЛЕМА ОТ ДРЕВНА ТРАКИЯ

СТАНИМИР ДИМИТРОВ

Целта на настоящата статия е да се разгледат две откъснати една от друга находки,открити на теритоията на България. Усилията ни са насочени към една нова тяхна интерпретация и обвързването им в единен контекст.

През 1961 г. северно от Казанлък при изкопни работи, на дълбочина 1,40 м, са открити прегънат на две железен меч и смачкан бронзов шлем. Находката е публикувана от Л. Гетов, който насочва вниманието си към меча, определяйки го като „келтски тип" и го датира в среднолатенската епоха – 250-100 г. пр. Хр. (**Фиг.1**)[1]. Шлемът само е описан, като е представена и негова реконструкция. Авторът посочва, че не може да приведе сравнителни паралели и въз основа на меча го датира в същия хронологически период. По-късно други автори твърдо го определят като келтски.[2]

Шлемът, открит при Казанлък, има ниска камбановидна форма, височина 28 см, ширина при основата 26 см и дебелина на листа 0,2 см. Върхът завършва с къса втулка, в която според Л. Гетов е стояла апликация, но според мен това е място за закрепяне на плюмаж. В долния си преден край шлемът има слабо изразен сенник, отделен от основното тяло с изпъкнал ръб, започващ отстрани откъм ушите. Над този ръб има още три други, образуващи на челото триъгълен фронтон, плавно спускащ се надолу и завършващ с волути. Над мястото за ушите има два отвора, останали, според автора, от загубени сега набузници. Видимо е нагъването в долната задна част, което няма нищо общо с по-късната, вероятно нарочна деформация на шлема. Интересен е и изпъкналият ръб в тилната част, от който вероятно е започвало и скосяването на калотата, може би в действителност по-ниска от предложената в реконструкцията на Л. Гетов (**Фиг.4**).

Авторът на първичната публикация отбелязва, че не може с абсолютна сигурност да твърди каква е етническата принадлежност на шлема, както и че е възможна малка разлика в годините на изработване на двата предмета, която обаче не нарушава посочената по-горе датировка. Като цяло от редовете му прозира тълкуването на шлема като келтски. Единственото по-различно мнение е изказано от Ив. Църов по повод на друг шлем, открит в Търновско. Според него най-вероятно и двата са македонски, останали от походите на Филип II и сина му Александър по нашите земи.[3]

Фиг.1. *Шлем от Казанлък.*

Фиг.2. *Шлем тип „Пилос" с посветителен надпис, Гърция.*

Фиг.3. *Шлем тип „Пилос", Гърция.*

Фиг.4. *Реконструкция на шлема от Казанлък (по Л. Гетов).*

Фиг.5. *Шлем от с. Мерданя.*

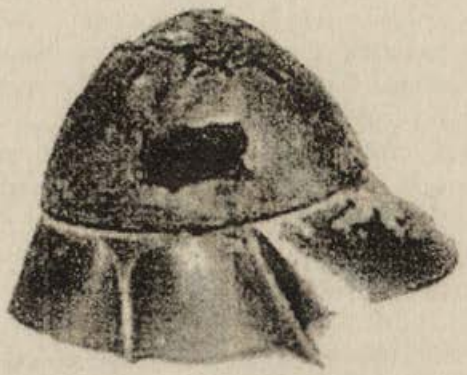

Фиг.6. *Шлем тип „тесалийски", Гърция.*

За по-добро онагледяване на тезата ни ще разгледаме няколко келтски шлема от видовете „Монтефортино“ и „Кулус“, от които се развиват римските републикански и имперски шлемове (**Фиг.10**)[4]. Тези шлемове, изработени от бронз или желязо, на пръв поглед имат белезите на този, разглеждан от нас. Най-общо формата им е конусовидна, с по-ниска или по-висока калота, често с малък задтилък или слабо изразен сенник. На върха завършват с топче, изковано заедно с цялото тяло, запълнено с олово, понякога със скулптура на птица или животно, срещат се и такива с отвори за плюмаж.Необичайни за този тип шлем се явяват украсата от волути и особено нагъването в долната част, предпазващо ушите при шлема от Казанлък. Липсват и характерните за келтските шлемове набузници. Според Л. Гетов, както бе отбелязано по-горе, те са се закрепяли в двата странични отвора, а по-късно са изгубени. Считаме обаче, че те въобще са липсвали, защото там, където са гореспоменатите отвори, шлемът се разширява навън, спускайки се над ушите и горната част на скулите. Издадената повърхност е пазела от сечащи удари отгоре и отстрани, така че набузници не са били необходими.

Подобна извивка се открива в една група шлемове, чиято поява се отнася към началото на IV в. пр. Хр., известни като „тесалийски кавалерийски тип“. Този нов вид предпазен доспех осигурявал добра защита на главата и особено ушите и скулите от сечащи удари, без да затруднява кръговия обзор. Именно затова Ксенофонт го препоръчвал на конниците. Подобен шлем, само че комбиниран с „тракийски тип“, произхожда от находката при Олонещи, Молдова, датирана в края на IV в. пр Хр., свързвана с Александровия стратег Зопирон. (**Фиг.9**)[5]. При него особено добре са изразени сенникът и предпазната част над ушите, която преминава в малък задтилък .Това плавно преливане се наблюдава и при казанлъшкия шлем, въпреки по-късните деформации. Такъв тип в неговата изчистена форма носи един от персонажите върху т. нар. „Александров саркофаг“, отъждествяван от някои автори с македонския генерал Хефестион (**Фиг.12**). Ако се съди по формата на калотата, сенника и предпазната част над ушите, с такъв шлем е въоръжен и един от приближените на Александър Македонски, изобразен върху мозайка, открита в Помпей (**Фиг.15**). Тя датира от I в. пр. Хр., но е доказано, че повтаря гръцки оригинал от IV в. пр. Хр., откогато датира и саркофагът. Добре запазен екземпляр произхожда и от р. Тигър (**Фиг.6**)[6].

Въз основа на горепосоченото може да се обобщи, че бронзовият шлем от Казанлък се отнася най-общо към IV-III в. пр. Хр. Имал е ниска камбановидна форма с предпазна част над ушите и се е закрепял на главата с ремъци, прекарани през отворите от двете му страни. Тъй като той е открит заедно с меча в един контекст, техният *terminus ante quem* се явява посоченият от Л. Гетов период. Въпросът е как двата предмета са се озовали заедно, след като между тяхната изработка има разлика най-малко от 100 години? Според нас са възможни две хипотези. През Античността, както и през Средновековието оръжието, в частност защитното, е било трудно за изработка и поради това

Фиг.7. *Шлем тип „тесалийски", Гърция.*

Фиг.8. *Шлем тип „Пилос", Апулия, Италия.*

Фиг.9. *Шлем тип „тесалийски", Олонещи, Молдова.*

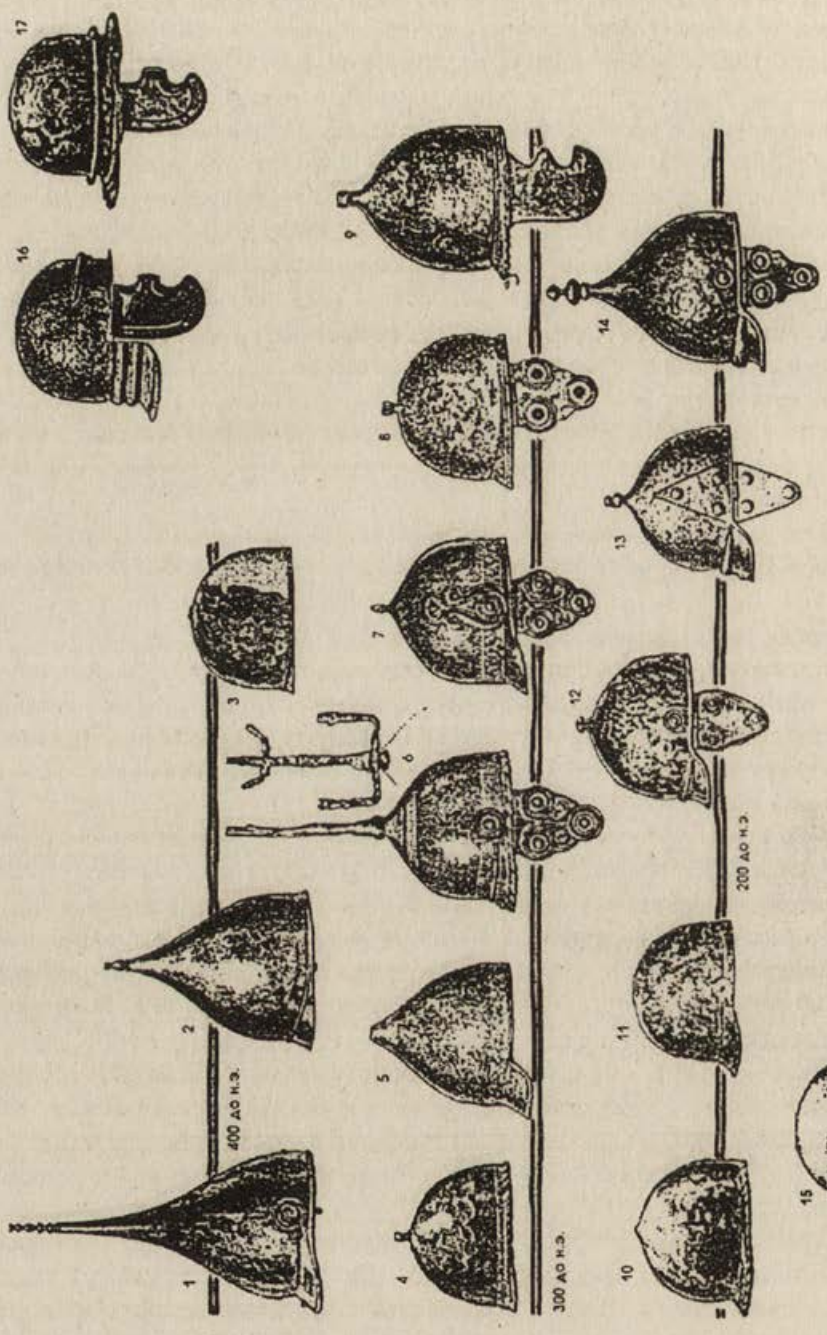
Фиг.11. *Релеф от Магнезия (по П. Конали).*

скъпо и рядко като притежание.[7] Честа практика е предаването му от поколение на поколение, а също и използването на трофейно такова. Тесалийската конница, известна със своите бойни качества, е широко използвана от Филип II и неговия прославен син. Вероятно при последния тесалийският кавалерийски шлем, лек, функционален и удобен, е възприет и от хетерите, съставящи тежката конница на Македония. За това говори мозайката от Помпей, изображението върху „саркофага на Александър", както и находката от Олонещи, свързвана с похода на александровия стратег Зопирион на север. В случая се присъединяваме към хипотезата на Ив. Църов, че шлемът от Казанлък вероятно е попаднал по нашите земи след някой от походите на македонските владетели-баща и син, срещу траките. Показателно в случая е местонамирането му до Казанлък, т.е. в началото на старопланинските проходи. Именно там, според античните автори, македонските нашественици срещнали големи трудности. Твърде е възможно шлемът, взет като бойна плячка, да се е използвал от няколко поколения мъже и в даден момент, при неизвестни за нас обстоятелства, да е поставен в земята заедно с меча.

Втората хипотеза е свързана с големите келтски нашествия на юг, когато били оплячкосани Гърция и Македония и дори царят Птолемей Керавнос паднал убит в бой. При това пострадали много светилища, като свещените дарове, трезорирани там от векове, били разграбени от галите. Сред тях имало доста оръжие, посвещавано по един или друг повод на боговете. Твърде вероятно сред тези воински дарове да е бил и бронзовият шлем, посветен там за някоя от победите на Филип II или Александър III. След похода той бил отнесен на север, където при някакъв обряд бил ритуално смачкан и заедно с нагънатия меч заровен в земята.

Вторият шлем също е случайна находка, открит при разораване на могила до с. Мерданя, В. Търновско. Находката е открита твърде фрагментирана и това е наложило нейното възстановяване (**Фиг.5**)[8]. Шлемът е изработен от тънка бронзова ламарина, с височина 24,4 см и диаметър 23,5 см. Има неправилна конусовидна форма, силно издължена към върха. В предната част две релефни ивици оформят фронтон, завършващ с две волути в краищата. Към шлема е принадлежала бронзова пластина с отвори върху нея. Тя е определена от автора, публикувал находката, като затилък, а отворите са служели за закрепване към централния корпус. Според нас този фрагмент е затилък, но той е бил изкован заедно с шлема - нещо характерно за гръцките и римските образци.Отворите най-вероятно са за закрепяне на подплатата от кожа или плат от вътрешната страна на шлема.[9]

Подобни шлемове се откриват в големи количества в Гърция и Италия. Като цяло конусовидният шлем, известен като тип „Пилос", се разпространява масово в Елада през V-III в. пр. Хр., продължавайки най-вероятно по-стари традиции, отнасящи се към микенската култура (**Фиг.2 и 3**). Подобен шлем с релефен фронтон с волути се съхранява в Ашмол Мюзиъм, Оксфорд датиран в края на IV в. пр. Хр. (**Фиг.13**). Същият вид защитен доспех носи и военачалник

Фиг.10. *Келтски шлемове (по П. Конали).*

Фиг.12. *Релеф от т. нар. Александров саркофаг, Инстанбул.*
Фиг.13. *Шлем тип „Пилос" (по П. Конали).*
Фиг.14. *Шлем тип „тесалийски" (по П. Конали).*

Фиг.15. *Битката при Граник, Фрагмент от мозайка, Помпей.*

върху релеф от светилището на Артемида от Магнезия, датиран от III в. пр Хр. (**Фиг.11**). Шлемовете тип „Пилос" са широко разпространени и сред обитателите на Централна и Средна Италия (**Фиг.8**), като на север търпят конкуренцията на друг подобен тип – „Негау". Високата му конусовидна форма е спомагала за приплъзването на сечащите удари, липсата на набузници подпомагала война да вижда и чува всичко около себе си.

В първоначалната публикация шлемът е датиран най-общо в IV-II в. пр. Хр. Считаме това за резонно, като е възможно долната граница да се измести в III в. пр Хр., което се подкрепя и от находките от Гърция.

В заключение можем да обобщим, че двата разгледани по-горе шлема са изработени извън пределите на Тракия, носейки характерните белези на два отделни типа, формирани през вековете. Най-общо датировката им може да се отнесе в IV-III в. пр. Хр. Имаме достатъчно дани за използването и на двата модела в македонската армия, което, съчетано с местонамирането на находките в началото и края на два от Старопланинските проходи, ни кара да приемем изказаната по-ранна хипотеза, а именно че шлемовете са останали след някой от походите на Филип и Александър Македонски. Вероятно след това са използвани още известно време и в един момент са били трезорирани в земята.

Можем само да се надяваме, че бъдещи находки ще ни дадат възможност да хвърлим нова светлина върху защитното въоръжение от епохата.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Гетов, Л.** 1962. Нови данни за въоръжението у нас през латенската епоха. Археология, 3, 41-43.

[2] **Домарадски, М.** 1984. Келтите на Балканския полуостров. С., 133.

[3] **Църов, Ив.** 1994. Въоръжение от късножелязната епоха от региона на Велико Търново. Известия на историческия музей във Велико Търново, IX, 97-124.

[4] **Rusu, M., O. Bandula.** 1970. Mormintul unei careteni celtice de la Ciumesti. Baia Mare, p. 137-138.; **Russel Robinson, H.** The Armour of Imperial Rome. London, 1967 p. 13-17.; **Goldsworthy, A. K.** The Roman army at war. 100 BC – AD 200. Oxford, 1996, p. 212-215; **Warny, J.** Die Kriegskunze der Griechen und Rumer. Salzburg, 1981. p. 131-138; **П. Конноли.** Греция и Рим. Москва, 2000, 120-124.

[5] **Сергеев, Г. Л.** 1966. Олонештский античный клад. Вестник древней историй, 132-142.

[6] http://perso.wanadoo.fr/samuel/pages/rome.htm

[7] **Swaddling, J.** 1987. An unusual Greek Bronze Helmet. The Antiquaries Journal, vol. LXVII, part II, London, p. 125-129.; **Flower, H. I.** 1997. An Inscribed Cuirass taken at Fallerii Veters: Reconcideration XI Congresso Internazionale di Epigrafia Greca e Latina, Roma, p. 101-104.; **Василев, В.** 1979. Шлемът от Върбица, Преславско и шлемовете от халкидски тип в Тракия. Векове, 6, 70-71.; **Горелік, М. В.** 1983. Про „Фракійські" шоломи. Археологія, т. 44, 20-21.

[8] **Църов, Ив.** 1994. Въоръжение от късножелязната епоха...

[9] Характерно е закрепването на подплатата чрез отвори за гръцките шлемове, докато при римските тя се залепя. Виж: **Russel Robinson, H.** The Armour of Imperial Rome. London, 1967.

HELMETS FROM ANCIENT THRACIA

Stanimir Dimitrov

Summary

The author looks at two helmets discovered accidentally – the first one is from South Bulgaria and the second is from North Bulgaria.
The first helmet is from Kazanlak and it was considered like Celtic up to now. The author uses comparative data and defines it like Greek „type Pilos" from 4rd c. B.C.
The second helmet is from Veliko Turnovo and has many parallels with finds and pictures of antiquity vases and the author dated it in 4rd-2nd c. B.C.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЗАПАДНИЯТ АКВЕДУКТ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ: АРКАДАТА В ДОЛИНАТА НА РОСИЦА

ИВАН ЦЪРОВ

През последните години се увеличиха познанията за западния (главен) акведукт на римския град Никополис ад Иструм. Аркадата, върху която той е разположен, пресичайки от юг към север долината на р. Росица, е един от основните сектори, където са съсредоточени усилията на проучвателите (**Обр.1**). Като важно хидротехническо съоръжение, нейното изследване предоставя голямо количество информация за инженерната практика и дистрибуцията на вода в римска Тракия.

Обр.1. *Карта на трасето на акведукта с местоположението на аркадата (4).*

Разкопките през 1996-2002 г. установиха, че аркадата пресича речната долина [Църов, 2002, 35], а не само коритото на реката, както доскоро битуваше в литературата [Цончев, 1931/4, 136]. Дължината ѝ към момента се изчислява на

2785 м с уговорката, че е възможно посочената цифра да претърпи корекция поради незавършените проучвания. Котата в южния ѝ край е около 96 м, а в северния около 93 м, което прави денивелация на съоръжението от около 3 м. За да се изчисли наклонът в проценти, се използва формулата Y= (h:s) x 100, където Y е %; h –денивелация (пад); s – разстояние между началната и крайната точка на интересуващия ни участък. В конкретния случай Y= (3:2785) x 100 = 0,11% или хидравличния наклон в този сектор от акведукта е 1,08м/1000 м. Констатираният процент е значително по-нисък от предписания от Витрувий наклон от не по-малко от 1/2 стъпка на всеки 100 стъпки дължина [Vit. De Arch., VIII, 6/1]. Изчислено по същата формула, това прави 0,5%, което в метричната система е 5/1000 м. Разминаването между римската архитектурна теория и практика е често констатиран факт при акведуктите от различни провинции на империята [Hodge, 1992, 347]. Вероятно малкият хидравличен наклон на акведукта върху аркадата е умишлено търсен ефект, целта на който е снижаването на скоростта на протичащата вода и по тоя начин намаляване на разрушителното ѝ въздействие върху конструкцията. Околният релеф показва, че е имало възможност началото ѝ да бъде направено на по-висока кота.

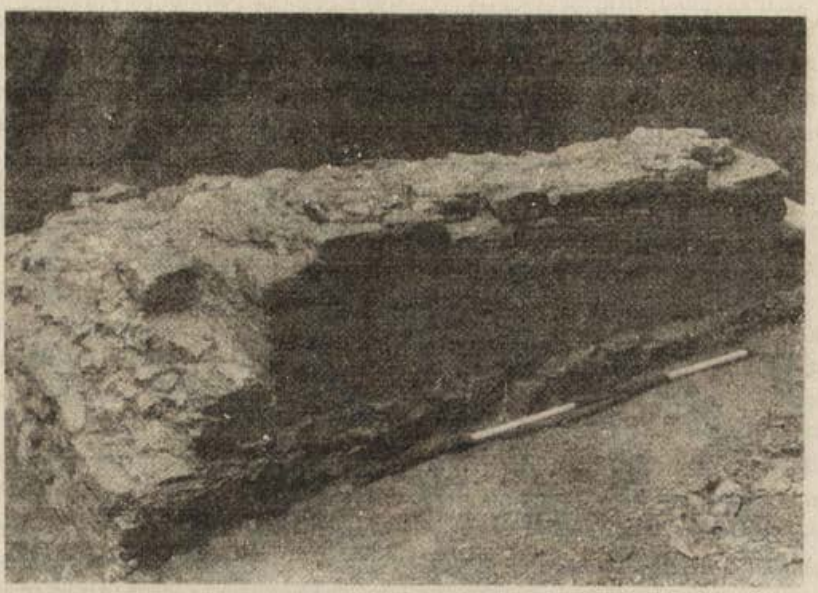
Доскоро съществуваха колебания от кой тип е акведуктът върху аркадата – гравитачен или под налягане (сифонен). Последните разкопки от 2002 г. до голяма степен, ако ли не и окончателно сложиха край на тази дилема. Тъй като в южния край на аркадата не бе открит приемен резервоар, който би бил част от един сифон, то остава валидно предположението, че акведуктът в този участък е от гравитачен тип [Църов. 2002, 36-37]. Височината му до канала (*specus)* е била 15-16 м в зависимост от котата на терена, която е 79-80 м. Само над речното корито (кота 75 м) височината е била 19 м. Аркадата е имала една или, по-малко вероятно, две кондигнации. Упорито отстояваното от Поултър становище за наличието на сифон не е подкрепено от други сериозни технически аргументи освен откритите в реката осем каменни тръби [Poulter, 1998, 29-30; Poulter, 1999, 155; Poulter, 2002, 18]. Мястото им в конструкцията предстои да бъде изяснено.

Начало на аркадата от юг в арея *„Rusalia"* е четириъгълен кей с размери 2,97 x 2,5 м. На 4,2 м северно от него има втори подобен, който е частично разкрит и има размер 2,96 м (з-и). Следващите шест кея имат размери 2,95-3,0 м (з-и) и 3,6-3,8 м (с-ю). Отстоят на разстояния от 4,05-4,15 м. Прави впечатление различната им форма и размер по оста на аркадата, докато ширината е почти еднаква. Приемаме, че причината за това е в резкия пад на терена от юг към север. Първите два кея, изградени на място, където наклонът е по-малък, са били ниски и имат четириъгълна форма. Следващите шест проучени, а както по всичко личи и непроучваните, при които височината се е увеличавала заради снижението на терена, имат кръстовидна форма. Раменатa на кръста са имали функцията на контрафорси, като по този начин се е увеличавала устойчивостта на конструкцията срещу странично налягане. В долината на Росица обикновено силните въздушни течения имат посока от

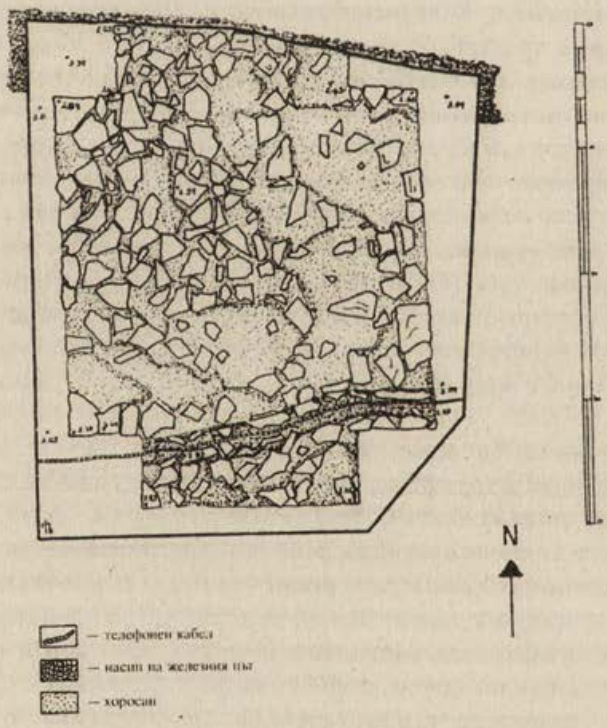
запад към изток, което е напречно на аркадата. Кръстовидната форма е използвана и при кейовете на акведуктите *Gier* в Галия [Burdy, 1991, 41-42] и *Frejus* в Испания, при който обаче раменатa са наклонени [Hodge, 1992, 144]. Изглежда това конструктивно укрепване не се е оказало достатъчно, тъй като в един по-късен етап от съществуването на аркадата е била предприета сериозна реконструкция. Между втория и третия кей е изградена кула, в която вторият кей е вграден изцяло, а от третия – 1/3 част. При констатираното ниско качество на строителство и големина на фугите на места до 0,15 м възможността това да е приемен резервоар на сифон (*venter)* е недопустима. Има форма на неправилен четириъгълник, на който северната и южната страни имат дължина 7,2 м, западната 7,53 м, а източната 7,4 м. Вероятно се е издигала по-високо от нивото на аркадата и е била предназначена да укрепва началото на съоръжението.

Свързващи конструкции са изградени между всички останали проучени в този сектор кейове. Между третия и четвъртия конструкцията заема цялата им ширина – 2,9 м, докато при следващите само челото на надлъжното рамо – 1,8 м. Сигурно доказателство за разминаване във времето на изграждане на кейовете и свързващите ги конструкции е наличието на фуги между тях и нееднаквите компоненти на използвания хоросан. Какъв е интервалът от време, не може да се установи. В тази връзка са интересни констатациите на Фронтин, управител на комисията по водоснабдяването на Рим при император Нерва (96-98 г.), който в трактат „За акведуктите" пише: *„Необходимостта от ремонти се налага от следните причини: повреди се нанасят от необуздаността на собствениците на граничещи земи, поради старост, опустошителни бури или поради дефекти в оригиналната конструкция, което се случва доста често при новите строежи. Като правило тези части от акведуктите, които са на арки или са разположени на хълмове, а от тези на арки пресичащите реки части, страдат най-много от застаряване и от опустошителните бури"* [Front. De Aquis, II, 120, 121]. Поради пълното ограбване на суперструкцията в разглеждания сектор, на този етап не е решено дали свързващите конструкции са изпълвали или не пространствата под арките. Подобни са открити при акведукт №2 на Филипополис [Кесякова, 1999, 101-102].

Проученият друг кей от аркадата в арея *„А"* [Poulter, 1999, 152], при който е запазена част от суперструкцията, дава представа за начина на изграждане и външния вид на съоръжението (**Обр.2**). Размерите му са 3,6 м (с-ю) х 2,9 м (з-и) и е изграден от споен с хоросан ломен камък. Лицата на кея са от редове блокчета, прилежно фугирани и разчертани – *opus incertum-anticuum.* Вероятно във височина е имало тухлени пояси, съдейки по наличието на тухли в деструкциите. В ъглите са направени засечки, чрез които се получава устойчивата кръстовидна форма, подобна на разгледаните по-горе кейове от арея *„Rusalia"*. Разликата е, че в този случай не слизат под нивото на античния терен.

Обр.2. *Кей в арея „А“.*

Обр.3. *Кей в арея „Железен път №1“.*

Подобен кей бе разкопан в арея „Железен път №I" на линията София-Горна Оряховица [Църов, 2002, 35]. Размерите му са 3,9 м (с-ю) х 2,93 м /(з-и). Изграден е с познатата кръстовидна форма, като субструкцията е в *opus mixtum* (**Обр.3**). Безспорно това е формата, която са имали повечето кейове на аркадата.

В арея „*B*" на десния бряг до речното корито на Росица са проучени още два кея [Poulter, 1999, 153]. Тяхната конструкция е съвсем различна от тази на описаните до тук. Половината по диагонал на лежащия непосредствено до водата кей е вкопана във високия около 3 м глинест бряг. Изграден е от големи варовикови блокове, свързани с железни скоби, а във вътрешността с хоросан – *opus quadratum*. Някои са сполии от по-стари монументални строежи, преизползвани тук вторично. Този факт подсказва евентуални реконструкции, които към момента също остават недатирани. Размерите на кея са 6,5 м (с-ю) х 3,5 м (з-и). Запазен е на височина от 2,3 м. Тясната северна страница е изградена равно с рустицирани блокове (**Обр.4**), докато при западната страница те са поставяни под различен ъгъл един спрямо друг – съзнателно търсено конструктивно решение. При увеличен напор на речните води по този начин блоковете се заклинват и се повишава устойчивостта на кея като цяло. Разчистените от изток деструкции показаха, че във височина аркадата е била изградена от камъни, тухли и хоросан – *opus reticulatum*.

На 5 м южно от описания е разкопан втори подобен нему кей с размери 5,7 м (с-ю) х 3,5 м (з-и). И тук са използвани сполии – каменни пейки и ложета с декоративни крака във вид на лъвска лапа и овален елемент, каменна полутръба. Наличието им също предполага сериозен ремонт на кея в даден етап от съществуването му, при който са преизползвани архитектурни детайли от близката околност или от отдалечения (на 12 км) Никополис [Църов, 2002, 36].

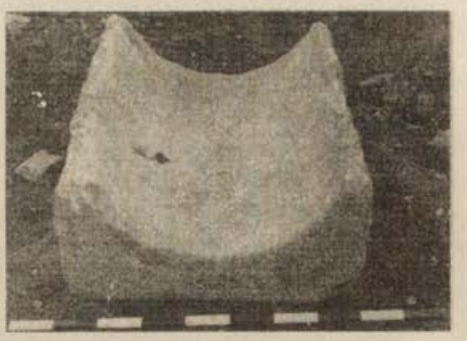
Въпреки че сега са изцяло на сушата, в миналото кейовете от арея „*B*" са имали пряк контакт с речните води. Възможно е това да е ставало само при високо ниво на водата. Фактът е регистриран на една стара фотография, правена през 1895 г. [Шкорпил, 1905, обр.CVI-1]. На нея също се вижда трети кей, подобен на описаните, който не е проучван археологически (**Обр.5**). Данните, получени от геоморфологическото изследване на околността, потвърждават промените в речното корито [Neuman, 1997, 24-26].

Големи каменни блокове се виждат и в речното корито, като маркират местата на други кейове. Необходимостта от специално оборудване забавя детайлното им изследване. Все пак вижда се, че разстоянията между тях са по-големи от тези на сушата, което е направено с оглед безпрепятственото пропускане на водите.

Северния край на аркадата не може да бъде фиксиран точно, тъй като е унищожен при свличане на земни маси. Един доста повреден участък, вероятно от конструкцията на канала под дъното му, сега лежи на самия ръб на високия бряг на надзаливната тераса, на кота 93,04 м. Близостта му до линията на аркадата определя нейната приблизителна кота на това място.

Обр.4. *Кей в арея „В“.*

Обр.6. *Полутръба от акведукта.*

Обр.5. *Фотография на К. Шкорпил от 1895 г. на кейовете от арея „В“.*

Обр.7. *Преизползвани полутръби от акведукта в крепостта „Градището“.*

При разкопките в различните ареи е установено, че деструкции лежат по-малко на запад и повече на изток от съоръжението. Това дава основание да се предполага, че аркадата е рухнала в източна посока при някакъв природен катаклизъм – вероятно силно земетресение. В последвалите векове околното население е разграбвало удобните за преизползване строителни материали, което довело до пълното ѝ изчезване от панорамата.

Все още не е изяснена конструкцията на канала (*specus)* върху аркадата през различните периоди на съществуването му. Известни са около 30 цели и фрагментирани варовикови полутръби (**Обр.6**), 8 варовикови тръби и многобройни фрагменти от глинени тръби. Една от хипотезите е, че водата протича по глинени тръби. По откритите фрагменти вътрешният им диаметър се изчислява в границите 0,15-0,43 м. Отчитайки, че при ръчното им формуване е много трудно да се получи еднакъв размер, както и допустимата грешка при измерването, то все пак разликата е твърде голяма, за да се приеме безусловно, че са еднотипни. Предстои да се изясни дали са съществували паралелно или в различно време тръбопроводи с нееднакъв диаметър, които лежат в един или повече успоредни каменни улеи с дъговидно сечение, направени от полутръби, поставени по протежение на съоръжението. Подобни, имащи трапецовидно сечение на улея полутръби са откривани в Одесос, но не като елемент от конструкция на аркада [Хаджистоянов, 1938, 127, фиг.3]. Неизяснението проблем при такова решение е покриването на тези улеи, защото в открит вид функционирането им би било в разрез с обичайната практика и такава вероятност е нищожна. Ако пък полутръбите са използвани като похлупаци на глинен тръбопровод, което е друга хипотеза, необяснимо остава положението, при което са лягали върху недобре оформените им ръбове между улея и страниците, както и наличието при някои екземпляри на следи от хоросан върху дъната и страниците. При някои от полутръбите са оформени яки, а при един фрагмент - двустранно шийки, като по този начин са се свързвали чрез муфи. Тази констатация подкрепя повече първата хипотеза, но не изключва автоматично втората. Все още не е изяснено мястото на варовиковите тръби с диаметър на отвора 0,4 м, както и периода, през който те функционират като елемент от конструкцията. Тъй като всички известни са извадени в миналото от речните води [Цончев, 1931/4, 138] и няма открити на сушата, логично е да се допусне, че са били разположени само в надречния сектор на аркадата.

Засега трудният проблем с хронологията на съществуването на аркадата и датирането на извършваните реконструкции и ремонти стои открит. Като неразделна, макар и специфична част за нея важат известните факти, касаещи други сектори от акведукта. Вероятно строителството е започнало при император Траян (98-117 г.). По него време в провинция Тракия, в чиито граници е Никополис със своята градска територия, са работели архитекти по водоснабдяване. Това е отразено в разменената кореспонденция между императора и Плиний Млади, управител на провинция Витиния, датирана в 112 г. [Plin. Epist., X, 41,42]. Строителството на скъпото и сложно инженерно

съоръжение вероятно е продължило години наред и е било завършено при управлението на император Хадриан (117-138 г.). Към това заключение води формата на каптажа, която намира точен паралел с каптажа на акведукта на Рациария, добре датиран чрез печати върху вградените в него тухли [Atanasova, 1980, 86]. Крайната дата на съществуването на конструкцията като водопреносно съоръжение не излиза извън рамките на IV век. Каменни детайли от аркадата са вградени в северната порта и кулата край нея на укрепеното селище „Градището", проучвано от българо-британска археологическа експедиция. То отстои на 0,3 км източно от аркадата, на десния бряг на р. Росица, срещу с. Дичин. Фортификацията му се датира след 395 г. [Poulter, 1999, 161-164], което означава, че тогава акведуктът вече не функционира и служи като място за извличане на обработен камък. Откритите около 25 полутръби, преизползвани при строителството на сгради във вътрешността на укреплението (**Обр.7**), го потвърждават категорично.

БЕЛЕЖКИ

Front. De Aquis – Sextus Iulius Frontinus. De Aquis

Plin. Epist. – C. Plinius Caecilius Secundus. Epistulae.

Vit. De Arch. – Marcus Vitruvius Pollio. De Architecture.

Кесякова, 1999 – Е. Кесякова. Филипопол през римската епоха. София, 1999.

Хаджистоянов, 1938 – Й. Хаджистоянов. Старият римски водопровод в Варна. – Водоснабдяване и канализация. Списание на българските специалисти по водно и канализационно дело, 1938, 10.

Цончев, 1931/4 – Д. Цончев. Водопроводите на ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟΝ. - ГПНБМ, 1931/1934 г.

Църов, 2002 – И. Църов. Западният акведукт на Никополис ад Иструм – 70 години по-късно. – The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002.

Шкорпил, 1905 – К.Шкорпил. Абоба-Плиска. - ИРАИК, X, 1905 /албум/.

Atanasova, 1980 – J. Atanasova. La conduite d'eau de la ville de Ratiaria. – Ratiarensia, 1980.

Burdy, 1991 – J. Burdy. Some Directions of Future Research for the Aqueducts of Lugdunum (Lion). – Future Currents in Aqueduct Studies. London, 1991.

Hodge, 1992 – A.T. Hodge. Roman Aqueducts and Water Supply. London, 1992.

Neuman, 1997 – H. Neuman. Geomorphic Investigations at the Settlement Hill at Gradisteto in the Floodplain of the River Rositsa. – A Bulgarian/British Programe "The City and Village in the Roman and Late Roman Empire: Nicopolis ad Istrum and Village in its Territory. Report on the Second Season of Field-work 1997. Nottingham, 1997.

Poulter, 1998 – A. Poulter. The Bulgarian/British Archaeological Programme: The Ancient City and its Territory. Report on the 1998 Season. Nottingham, 1998.

Poulter, 1999 – A. Poulter. The Transition to Late Antiquity on the Lower Danube: an Interim Report (1996-8). – The Antiquaries Journal, Vol.79, 1999.

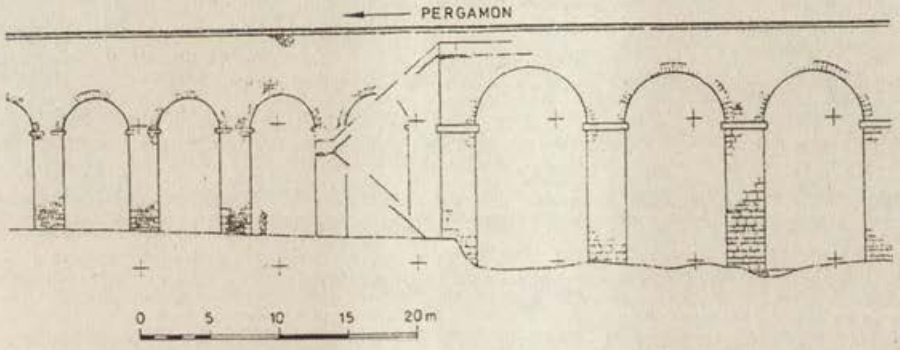
Poulter, 2002 – A. Poulter. From City to Fortress and from Town to Country: 15 Years of Anglo-Bulgarian Collaboration. – The Roman and Late Roman City. Sofia, 2002.

THE WEST AQUEDUCT OF NICOPOLIS AD ISTRUM: THE ARCADE IN THE VALLEY OF ROSITSA

Ivan Tsarov

Summary

The 1996-2002 researches show that the aqueduct of Nicopolis ad Istrum (Lower Moesia) crosses the valley of the river Rositsa on an arcade. This arcade is 2785 m long and 15-16 m high. The hydraulic gradient of *specus* is 1,08/1000 m – perhaps intentionally searched effect for slowing the water stream. The piers of the arcade have cruciform. Near the river banks they are build by huge chalk blocks. The arcade has been reconstructed and repaired and several times.

Графична възстановка на римски акведукт

Останки от римски акведукт в Австрия

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

КЪМ ПРОБЛЕМА ЗА ЛОКАЛИЗАЦИЯТА И ХРОНОЛОГИЯТА НА ЕМПОРИОНИТЕ В АДМИНИСТРАТИВНАТА ТЕРИТОРИЯ НА НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

МЕТОДИ БИНЕВ

По дефиниция емпорионите са неградски тържища, които влизат в по-общата група на полуградските викуси. Тази селищна форма има по-усложнена пространствена схема, което предполага и наличието на вътрешни комуникации, аналогични по функции на градската улична мрежа, както и архитектурни звена, обслужващи специалните функции на въпросните обекти[1]. Същите функции се проявяват и в социално-икономически план, изразяващ се в привилегирования им статут и по-значителен поселищен мащаб спрямо селата (vicus), като те са предмет на ангажираност на държавната имперска администрация. Показателен в това отношение е надписът от 202 г., съдържащ информация за създаването на тържището Пизос (при с. Димитриево, Чирпанско), в който са изброени поименно заселниците там[2].

В рамките на градската територия на Никополис ад Иструм засега са идентифицирани два обекта, функционирали като неградски тържища. Въз основа на частичното им археологическо проучване е разкрита до известна степен пространствената им схема, което дава основание да се направи и тяхна вариантна социално-икономическа интерпретация.

Името на емпорион Пиритензиум е известно от три епиграфски паметника, открити при дн. села Горско Косово (на латински език)[3], Бутово (на старогръцки)[4] и Сломер (на латински)[5]. Местонамирането на първия надпис дава основание в научната литература още от началото на миналия век да се прокара тезата, че въпросното тържище се намира при с. Горско Косово[6]. Това становище е опровергано успешно от Т. Завадски[7]. Основание за това дава най-вече последният открит надпис, носещ името на емпориона, този от Сломер, обнародван първо от Б. Султов[8]. От обстоятелствата при откриването му става ясно, че той е пренесен от някъде другаде. Имайки предвид, че разстоянието между Сломер и Горско Косово е около 40 км, е по-вероятно да се търси по-близък археологически обект, от който да произлиза паметникът. Според Завадски, за да функционира емпориона, са необходими добри комуникативни

възможности, което предполага той да лежи върху основен път. През Бутово се кръстосват важната артерия от лагера на I Италийски легион – Нове към Шипченския проход с известния ни от Певтингеровата карта път от Мелта за Марцианополис през Никополис ад Иструм[9]. Там е имало пътна и митническа станция между провинциите Тракия и Долна Мизия. Също така прави впечатление, че от района на Бутово – Недан са ни известни четири лица, които носят титлата булевт (от надписа с членовете на Дионисовия тиаз, от 227 г.[10]), а към тях може да се прибави и още един, известен от надпис върху надгробна плоча от средата на II в.[11] По дефиниция неградските тържища са полуградски викуси и имат някои структурни елементи на града, като вероятно и буле. Това дава основание на горния автор да допусне, че тези градски съветници (вероятно само част от тях – бел. МБ) са участвали в управлението на тържището[12]. Италийските им имена потвърждават хипотезата, че селищната форма касае преките интереси на имперската власт.

Тук е необходимо да се обърне внимание и на още един проблем. Надписът на старогръцки език е публикуван от Г. Михайлов в корпуса с епиграфските паметници на старогръцки език като произхождащ от с. Буково[13]. Село с такова име не съществува. Най-близки по звучене са имената на селата Букурово (дн. с. Младен на юг от с. Горско Косово) и Бутово. По-вероятно ми се струва предположението, че като Буково е изписано погрешно второто село.

Предложената локализация за тържището се потвърждава и от следното съображение. Както бе споменато, на един емпорион са необходими добри комуникативни възможности. Римският път, който преминава в близост до Горско Косово, пресича планината през Русалийския проход, който е значително по-неудобен от Шипченския. Също така първият е по-слабо обезопасен, а военно присъствие се регистрира по второто трасе освен при с. Бутово и при с. Шипка, на южния склон на Хемус, по данните от надпис от първата половина на II в[14]. Тази локализация се потвърждава косвено и от наблюдението, че в района на с. Бутово се засвидетелства най-голямо разнообразие и количество на археологически материали, свързани с религиозния живот на населението в административната територия на Никополис ад Иструм, което може да се обвърже с производството и търговия със същите на съответното място[15]. Точната идентификация на Пиритензиум Завадски обвързва с археологическите останки от римско време между селата Бутово и Недан[16]. Според нас като емпорион е функционирало укрепеното селище под с. Бутово, което Б. Султов изследва и обнародва резултатите[17]. При археологическото проучване на останките под източната и централна част на днешното село е разкрит освен керамичния квартал и дебел крепостен зид и основи на големи постройки с градеж от ломени камъни на червен хоросан. Сред находките са и множество архитектурни елементи – корнизи, капители, бази и пр. Пак от там произлизат и бронзови статуетки, оброчни плочки и монети. Проучвателят определя обекта като укрепено селище, но според мен по-точната идентификация е емпорион Пиритензиум.

Емпорион Дискодуратере е локализиран в м. Градището, между селата Гостилица и Славейково, на левия бряг на р. Янтра. Изследван е чрез археологически разкопки, произвеждани само в някои от секторите на обекта. Отличните комуникационни възможности на поселението се предопределят от факта, че там са се кръстосвали няколко трасета, като самото тържище е изпълнявало и функциите на пътна станция[18]. Именно с такава селищна форма е първата идентификация на археологическите останки, направена от К. Шкорпил[19]. През 1922 г. се извършват археологически разкопки в района на южната порта на тържището и Ив. Велков публикува епиграфския материал, от където става известно и името Дискодуратере[20].

Емпорионът е основан по време на управлението на император Марк Аврелий (161-180) и принадлежи административно към територията на Августа Траяна в провинция Тракия[21]. За последен път по епиграфски данни тържището се регистрира като принадлежащо на горната провинция по времето на Филип Араб (244-249 г.) в надпис на старогръцки език[22]. През Аврелианово време Дискодуратере се появява в надписите, които съдържат името на Никополис ад Иструм и имената на долномизийските консуларски легати[23].

В периода от 1958 до 1961 г. Б. Султов провежда следващи археологически разкопки[24]. Проучени са крепостни стени, вътрешността на укреплението и са изяснени части от планировката на тържището. Самото укрепено пространство е с площ около 11-12 дка, приблизително с формата на правоъгълник, издължен в посока изток-запад. Дебелината на крепостната стена е 1,4-1,6 м и е изградена от ломени камъни на бял хоросан. При проучването на обекта е разкрита южната порта (единствената), както и шест различни по вид кули, като в тях се намират материали предимно през IV-VI в., а най-ранните са от средата на III в. Липсата на материали, датирани от II – първата половина на III в. поставя под съмнение дали разглежданите археологически останки принадлежат на тържището, основано по времето на Марк Аврелий. Анализът на нумизматичния материал показва най-голяма циркулация за IV и V в. Липсват монети, сечени по-рано от времето на управлението на имп. Септимий Север (193-211)[25].

Така представеният материал дава основание за следните наблюдения:

В архитектурен план и двете тържища притежават солидна укрепителна система. Необходимостта от нея е продиктувана както от специфичните им функции, така и от факта, че вероятно са и пътни станции разположени на трасето, преминаващо Хемус през днешния Шипченски проход. Ако се върнем на отдавна поставения проблем в литературата за границите на територията на Никополис ад Иструм, може да се предположи, че на юг тя е минавала през Дискодуратере, а от запад през Пиритензиум при с. Бутово. Принадлежността на първото към територията на Августа Траяна поне до управлението на император Максимин I (235-238) и впоследствие контролирано от Никополис ад Иструм[26] според мен може да се интерпретира не като промяна на трасето между двете територии, а по скоро като чисто административно прехвърляне на тържището под контрола на втория град. Може да се допусне, че

Дискодуратере е функционирал и като митническа граница между териториите на двата града и провинциите Долна Мизия и Тракия.

Дискодуратере е придаден на Никополис ад Иструм по времето, когато престава да функционира Пиритензиум – най-вероятно унищожен от готите през средата на III в., предвид че те нанасят огромни щети именно в западната част на градската територия.

В плана както на социално-икономическата, така и на военно-политическата интерпретация на материалите може да се отбележи следното. Пиритензиум и Дискодуратере се намират в западната част на административната територия на Никополис ад Иструм. И двата емпориона лежат на важния път, свързващ Дунавския лимес от Нове с провинция Тракия през Шипченския проход. По същото трасе или в близост до него са открити и най-големите монетни съкровища от разглеждания ареал, трезорирани по времето на Принципата (при дн.с. Вишовград и гр. Павликени)[27]. Засега е установено сравнително слабо военно присъствие, което по-скоро служи за охрана на трафика и митнически контрол между Долна Мизия и Тракия. За такова говори известният надпис на Дионисовия тиаз от 227 г., открит при с. Бутово, където са упоменати редица военни длъжности[28]. Всичко това дава основание да се допусне силното развитие на икономическите параметри на живота в тази област. С преобладаващо военно значение е било трасето, пресичащо територията на Никополис на изток от градския център с начална станция кастела Ятрус на Лимеса и пресичащо Хемус през Хаинбоазкия и Върбишкия проходи. За това предположение ми дава основание както липсата на податки за подобен на гореописания икономически просперитет на областта на запад от Никополис ад Иструм през I-III в., така и продължителното използване на артерията, засвидетелствано от късноантичните фортификационни съоръжения по протежението ѝ[29].

Добрите комуникационни възможности на района при дн. с. Бутово се дължат и на преминаването оттам на още един път, използван активно през античността. Той е свързвал Мелта с Марцианополис през Никополис ад Иструм. Това са и пътните станции по него, които са ни известни от Tabula Peutingeriana[30]. Имайки предвид, че разстоянието между пътните станции обикновено е с дължина еднодневен преход и че според въпросната итинерария от Мелта до Никополис ад Иструм е 50 римски мили, то би следвало да се очаква, че между тях има поне още една (неозначена) станция. Според мен такива функции е имал емпорион Пиритензиум или отделна станция в близост до тържището. Това се подкрепя и от надписа върху надгробна плоча на един бенефициарий от I Италийски легион[31]. Лицата с такава длъжност често били командировани в провинцията, като една от основните им задачи била свързана с контрола на пътните станции, като са подчинени пряко на провинциалния управител[32]. Същото се подкрепя и от допускането, че в този се е намирало подразделение на I Италийски легион, базирайки се на анализа на епиграфските паметници и тухлите с печати на легиона. За това ни дава сведение и

споменатият надпис, произхождащ от Бутово и съдържащ имената на 109 члена на дионисовия тиаз, като голяма част от тях са военни лица[33]. Това военно присъствие, както и засиленото присъствие в района на население с италийски произход, потвърждават хипотезата за митническите функции на станцията на границата на територията на Никополис ад Иструм, очертана от Б. Геров[34]. От гр. Павликени произлиза епиграфски паметник от името на друг бенефициарий консуларис[35], като е възможно да е пренесен от станцията при емпориона или да произхожда от друга такава в района на днешния град[36]. Така като вариантно решение на част от проблема със съоръженията, обслужващи въпросното трасе може да се допусне функционирането в близост на (или в единен архитектурен комплекс с) емпорион Пиритензиум на пътна станция. Вероятно аналогична е и ситуацията при Дискодуратере, още повече че отстои от горния обект на около 25 римски мили, т. е. еднодневен преход по пътя от Нове за Августа Траяна през Шипченския проход.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Динчев, В**. Полуградските неукрепени селища през римската, късноримската и ранновизантийската епоха (I – началото на VII в.) в днешните български земи. – История, 3-4, 1996, с. 99 сл.

[2] **IGBulg.**, III (2), № 1690.

[3] **ILBulg.**, № 400.

[4] **IGBulg.**, II, № 695.

[5] **ILBulg.**, № 443.

[6] **Шкорпил, К.** СбНУ, 7, 1892, с. 84; Султов, Б. Принос към епиграфиката на Долна Мизия. – Сб. Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 242-243.

[7] **Zavadzki, T.** Emporium Piritensium. Contribution a la geographie historique des provinces de Thrace et de Mesie Inferieure. – Bulletin de Correspondanse Hellenique, 88, 1964, p. 531-538. Мнението на Завадски се приема от Б. Геров – виж: Земевладението в Римска Тракия и Мизия (I – III в.) – ГСУ ФФ, 72, 2, 1980 и от Т. Иванов – виж: Постижения на римската археология в България през 1944-1974 г. – Археология, 4, 1974, с. 44.

[8] **Султов, Б.** Цит.съч., 242-243.

[9] **Zavadzki, T.** Op.cit., p. 536.

[10] **Геров, Б**. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. .- ГСУ ФФ, 48, 1952/53, № 397.

[11] Пак там, № 387 (=ILBulg., № 433).

[12] **Zavadzki, T**. Op.cit., p. 537.

[13] Виж бел. 4.

[14] **IGBulg.**, III (2), 1971 bis.

[15] **Владкова, П.** Култовете в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. - Сб. Международна конференция, посветена на В. Бешевлиев (под печат).

[16] **Zavadzki, T**. Op.cit., p. 537.

[17] **Султов, Б.** Един занаятчийски център в Долна Мизия. – Археология, 4, 1962, с. 30-39. Същият. Павликенският край през античноста.- Сб. Павликени и павликенският край.С., 1977, с. 43.

[18] Виж бел. 9.

[19] **Шкорпил, К**. План на старата българска столица Велико Търново. – ИАД, 1, с. 154, обр. 17.

[20] **Велков, Ив.** Антични паметници из България. – ГНМ за 1922-1925 г., С., 1926, 127-137.

[21] **IGBulg., II**, №727, 730.

[22] **Султов, Б.** Един нов епиграфски паметник от Дискодуратера. – ИОИМВТ, 1, 1962, 21-22.

[23] **Геров, Б.** Северната граница на провинция Тракия. – ИАИ, 17, 1950, 23-25.

[24] **Султов, Б.** Археологически проучвания в Дискодуратера от 1958 до 1961 г. – ИОМВ, III, 1966, 25-44.

[25] **Герасимов, Т.** Паричният пазар в тържището Дискодуратера.-ИОИМВТ, 2, 1965, 25-45.

[26] **Велков, Ив.** Цит. съч., с. 131-133, № 3, с. 135 сл.

[27] **Владкова, П.** Монетни съкровища от територията на Никополис ад Иструм – Епохи, 4, 1994, 118-125.

[28] **Геров, Б.** Романизмът… № 397, **Владкова, П.** Култовете…

[29] **Стефанов, Ст.** Старините по долния басейн на Янтра, С., 1956, 12-18, 72 и сл.

[30] **ЛИБИ**, С., 1958, II, с. 26; **Лаков, П.** Учебен факсимиле атлас. С., 1984, с. 36.

[31] **ILBulg.**, № 430= Геров, Б., Романизмът…№ 78.

[32] **Иванов, Р.** Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С., 1999, с. 68.

[33] **Владкова, П.** Цит. съч.

[34] **Геров, Б.** Северната граница на провинция Тракия.- ИАИ, XVII, 1950, с. 19-25.

[35] **ILBulg.**, № 425= Геров, Б., Романизмът…№ 79.

[36] **Владкова, П.** Цит. съч.

ABOUT LOCALIZATION AND TIME – SEQUENCE OF EMPORIUMS ON THE URBAN TERRITORY OF NICOPOLIS AD ISTRUM

Metodi Binev

Summary

There are two sites on the urban territory of Nikopolis ad Istrum, which were working like market places. These are the market places known as Emporium Piritensium and as Emporium Discoduraterae.

Emporium Piritensium is known from three epigraph inscriptions, founded near by present day village of Gorsko Kosovo, Butovo and Slomer. On the grounds of the location of the first inscription some scholars, even in the beginning of the 19th century, localized it near the present day village of Gorsko Kosovo. The discovering of other superscriptions gave an opportunity to suppose that the location of Emporium Piritensium was near the present day village of Butovo.

The archaeological exploration verified that proposition, as well the investigation of economic and communication possibility of the area during the Roman era.

The market place of Discoduraterae is situated in the locality Gradishteto and Slaveikovo.

Both emporiums were working like traveling and custom stations, supposed on basis of analyses of the familiar facts and findings.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ОЩЕ ВЕДНЪЖ ЗА НАДГРОБНИТЕ ПЛОЧИ, ВГРАДЕНИ В ЦАРСКИЯ ДВОРЕЦ НА ЦАРЕВЕЦ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Вградените в северната кула на средновековния царски дворец на Царевец надгробни плочи са били неednократно обект на публикации и рядко интерпретирани цялостно. Първата публикация е на Я. Стефанова (Стефанова, 1950) непосредствено след тяхното откриване. Включени са в Корпуса на латинските надписи в България (ILBulg., 1989). При цялостната публикация на дворцовия комплекс в поредицата „Царевград Търнов" авторът също ги представя с кратки бележки (Ангелов 1973, 189-191).

Ние се връщаме още веднъж на темата, като вниманието ни е насочено към една от двете надгробни плочи с надпис на латински език (**Обр.1**). Причините за това са няколко: недостатъчното и пълно интерпретиране на формата и украсата на паметника от изброените по-горе проучватели, необходимостта от някои бележки върху латинския текст и етническата и социалната принадлежност на починалия и неговото семейство, както и изясняване местопроизхода на надгробния паметник.

Размерите на плочата са следните: 3,15 х 1,10 х 0,42 м. Тя е разчленена на фронтон, надписно поле и цокъл. Фронтонът е дъговиден, без да представлява идеален полукръг, като архиволтът стъпва непосредствено върху рамката на надписното поле. В пространството между архиволта и ъглите на плочата е представен декоративен мотив от релефни акантови полупалмети, напомнящи страничните акротерии на архитектурните паметници.

В полето на фронтона са представени три бюста – на мъж, жена и дете. Човешките фигури като мотив в украсата на надгробните паметници се срещат, макар и рядко, като илюстрация на социалното положение или занаята на починалия (Димитров 1942, 93, 17, обр.45). В нашия случай явно не става дума за подобно изображение. При други паметници се откриват представени бюстове, фигури в полуръст или цели фигури. При последните не може да се говори за портретно изображение поради схематичното и сумарно представяне на фигурата в ограниченото по площ фронтонно поле. В първите два обаче, където попада и надгробната плоча от Търново, можем да търсим представяне на надгробен портрет. Идеята е образите на покойниците да останат запазени

за поколенията. Макар и малобройни, в провинциите Долна и Горна Мизия са открити надгробни паметници, при които със сигурност може да се твърди, че означените в надписите личности отговарят на тези, отразени в релефите върху надгробните плочи. Такива са случаите от Монтана (Димитров 1942, 62, обр.96), от Белене (ILBulg, 337), от Ескус (Димитров 1942, 61, обр.46) и др. Прави впечатление, че изброените от нас примери произхождат от западната част на провинция Долна Мизия. За територията на Никополис ад Иструм положението е по-различно. Върху надгробна плоча от Полски Сеновец (ILBulg., 391), където починалият е изпълнявал длъжността на едил (надзорник и регулатор на пазара), са представени бюстове на мъж и жена. Върху надгробна плоча от Горско Косово (ILBulg., 397) са изобразени само два бюста, а в надписа се споменават освен починалия и съпругата му, още майката и децата, т.е. не е представена върху релефа цялата фамилия. Два бюста са представени и върху надгробна плоча от селището при Бутово-Недан (ILBulg., p. 435). Още две от вградените в стените на двореца на Царевец плочи са с подобни изображения (Ангелов 1973, 191). Последният факт между впрочем показва, че те са дело вероятно на едно и също ателие.

Така направеният кратък преглед доказва, че традицията да се представят портретни изображения на починалия и членове на семейството му е по-популярен в западната част на провинция Долна Мизия. А що се отнася до територията на Никополис ад Иструм - тези паметници се срещат само там, където има сигурни данни за висока степен на романизация или за заселили се в края на I – началото на II век ветерани.

Представянето на бюстове върху надгробни паметници не е характерно за провинция Тракия и за земите южно от Стара планина. Този тип изображения не се срещат и върху плочите от Черноморските градове. Те са характерни за провинция Македония (Димитров 1942, 107), където са пренесени от Северна Италия. До Мизия (Горна и Долна) специфичният начин на украса достига по Дунавския път. Т.е. в представените бюстове във фронтонното поле на разглеждания от нас паметник откриваме италийско влияние, сравнително рядко срещано върху надгробни паметници от територията на Никополис ад Иструм и нехарактерно за градските некрополи. На Царевец обаче са намерени три еднотипни паметника.

Надписното поле на плочата е отделено от фронтона и цокъла чрез сложно профилирана рамка, върху която обаче липсва характерната за паметниците от региона релефна украса. Профилирана рамка без украса в Долна Мизия се среща сравнително рядко спрямо броя на плочите с растителна украса (Димитров 1942, 57).

В горната част на полето е представен релеф на Тракийския конник. Трябва да отбележим, че релефно изображение в надписното поле се среща изключително рядко и са известни само отделни случаи, когато в полето на надписа са вмъкнати и други релефни изображения (Conrad 2001, Abb.4). Т.напр. върху паметник от Марцианопол под надписа е изобразена ваза (Димитров

1942, 16, обр.45), а в надгробна плоча от Ятрус над надписа, без да има разграничително поле, се забелязват следи от четири бюста (Димитров 1942, 47, обр.64).

Изображения на Тракийския конник, главно в горната чат на надгробните плочи, като украса на фронтона най-често се срещат както в Горна, така и в Долна Мизия. Понякога са представени ловни сцени – плоча от Ломско (Димитров 1942, 19, обр.33), в други случаи сцени, които нямат ловен характер – Ботевград (Димитров 1942, 53,55, обр.88,96). Изключително интересни са две плочи от Врачанско и Белослатинско (Димитров 1942, 51,50, обр.85,86), където сцените са изобразени в два регистъра.

В нашия случай изображението на Тракийския конник не може да се отъждествява с покойника, каквито са някои от интерпретациите на подобен вид паметници от Тракия и Мизия (Димитров 1942, 87). Там конникът е представен с портретни черти или като бог. Върху надгробната плоча от Търново изображението напомня на статуя на Тракийския конник, представяща триумфиращ ездач. Такава е известната статуя от Брестник, Пловдивско, както и тази от Лесичери (Църов 1996, 113, обр.7). И ако трябва да търсим аналогии, то можем да ги открием в изображенията на триумфиращ император, често срещани върху релефи, саркофази, монети. Според нас в изображението на Тракийския конник върху разглежданата от нас плоча откриваме желание за подчертаване на тракийския произход на починалия булевт.

От двете странина Тракийския конник има представен по един бръшлянов лист – символ на безсмъртието. Тракийският конник е божеството, в което ще се слеят душите на смъртните, за да добият безсмъртие.

Самият надпис като текст няма някакви особености (**Обр.2**). Той е добре публикуван и разчетен (Ангелов 1973, 190; ILBulg.). Започва със стандартното посвещение на подземните богове, което подсказва, че надгробният паметник е бил със значението на олтар.

В **превод** текстът гласи: „Флорус Герулонис, градски съветник (на Никополис ад Иструм), живя 40 години. Съпругата Касия Ника и синът Фестивус издигнаха паметника на добре заслужилия. Клаудиус, освободен роб на Тит, се погрижи да бъде направен (паметникът)."

Два момента от надписа будят интерес. Първият е за етническата принадлежност на починалия и неговото семейство. Наблюдаваме, съдейки от имената на фамилията, твърде интересно смесване на три етнически елемента. Починалият съпруг, който е булевт (градски съветник) в Никополис ад Иструм, е романизиран тракиец. Герулонис е тракийско име и явно бащата на починалия е носел само тракийското си име. (Интересен факт е този, че същото име откриваме и в надгробен надпис на булевт от Лясковец – ILBulg., 378, като името носи член на семейството на булевта). Начинът на именуване показва известно гръцко влияние. Съпругата, както издава името, е романизирана гъркиня – Касия Ника. Синът вече носи римско име.

В семейството най-вероятно са владеели и трите езика, като това е сигурно

за бащата. Като трак по произход, той е знаел тракийски. Като булевт е владеел гръцки, защото е известно, че в града гръцкият език е ползван както в официалните надписи, така и в посветителните. Фактът, че надгробният надпис е на латински език, доказва, че в семейството този език също е бил ползван. Не е изключена възможността бащата на починалия да е бил ветеран, на което да се дължи както романизацията на фамилията, така и нейното социално и материално положение. Така чрез надгробния паметник от Търново наблюдаваме едно интересно и категорично смешение между три етноса – тракийски, гръцки и италийски.

Само с няколко думи ще се спрем на социалния статус на починалия. На възраст 40 години той е бил градски съветник в Никополис ад Иструм. Това, че в надписа не се споменава името на града, в който той е булевт, е характерно и за всички останали надписи на булевти от територията на Никополис. Причината е тази, че тъй като това е единственият градски център в региона, при това с гръцка уредба, не е било необходимо изричното упоменаване, защото от надписа се е разбирало за кой град става дума.

Друг интересен факт е този, че гръцкият термин булевт, равен на лат. decurio, е употребен в латински надпис и това не е единствения случай, а явление, характерно за всички римски градове с гръцка уредба (Геров 1946-47, 76). Тази е и причината гръцката дума да остане непреведена в латинския надпис.

От територията на Никополис ад Иструм чрез епиграфски паметници са ни известни имената на общо 15 булевти. Някои от надписите са оброчни или посветителни, а пет – надгробни (от Търново, Горна Оряховица, Лясковец, Дамяново и Севлиево). От некрополите на самия град не е открит надпис на булевт. Този факт поставя въпроса случайно ли е това отсъствие, или действително градските съветници на Никополис ад Иструм не живеят в самия град, или поне не са били погребвани в градския некропол, а в своите имения, разположени по-близо или по-далеч от градския център. Според нас второто мнение на този етап на проучване натежава. Възможно е булевтите да са имали жилища и в самия град, но тях те са използвали само тогава, когато са пребивавали в Никополис ад Иструм и участвали в заседанието на булето. Поне така е било за времето от средата на II до началото на III век, от когато датират всички епиграфски паметници. Възможно е също така надгробните надписи да принадлежат на лица, които само формално участват в управлението на града, докато активните участници са живеели в самия Никополис (Романизмът, с.72, бел.42). Ако е било така, то причината за това явление трябва да търсим в уголемяването на градската територия след управлението на император Хадриан и при Септимий Север. Освен на булевти, надписи от това време са открити и на други магистрати или свързани с религията лица. Не може да се приеме, че всички тези пръснати на различни места и отдалечени на значително разстояние от града надписи са разнесени от градските некрополи. В този смисъл смятаме, че надгробната плоча, вградена в стените на царския дворец на Царевец, заедно с другите, открити на същото място, произхожда от некропол на villa rustica,

намираща се в непосредствена близост до по-късния средновековен (респективно съвременен) град. Многобройните открити култови паметници в и около Велико Търново са също категорично доказателство за това мнение (Лунгарова 2000, 91-98).

В заключение искаме още един път да подчертаем, че надгробният паметник на латински език на тракиеца Флорус Герулонис, булевт в римския град Никополис ад Иструм и женен за жена с гръцки произход, вграден в стените на средновековния царски дворец, е един от многобройните примери за това, че Търново е кръстопът на цивилизации.

БЕЛЕЖКИ

Ангелов 1973	Надписи от двореца на Царевец – В: Царевград Търнов, т.1, С., 1973.
Димитров 1942	Димитров, Д.П. Надгробни плочи от римско време от Северна България. С., 1942.
Геров 1946-47	Геров, Б. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи – ГСУ ифф, т. XLII, год. 1945-46; т. XLIII, год. 1946-47.
Лунгарова 2002	Лунгарова, П. Култовете на територията на Никополис ад Иструм (по данни от епиграфските паметници от Велико Търново – Сб. The Roman and late Roman City, S., 2002.
Романизмът	Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велико, ч. 2, ГСУ филологически факултет, т. XLVII, год.1950-51/1951-52; т. XLVIII, год. 1952-53.
Стефанова 1950	Стефанова, Я. Антични паметници от Никополис ад Иструм във Велико Търново – ГНАМП, II, 1950.
Църов 1996	Църов, Ив. Дикилиташ – Стълбо – Марков камък – Лесичерски стълб. Един Хероон? – В:Юбилеен сборник 30 години Великотърновски клон на СУБ, кн. I, В. Търново, 1996.
Conrad 2001	Conrad, Sven. Die Grabstelen der Provinz Moesia inferior. Zeugnisse der Romanisierung an der unteren Donau – BAR Int. Ser. 921, Oxford 2001, 91-113.
IGBulg.	Mihailov, G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCMLVIII (София, 1958).
ILBulg.	Gerov, B. Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae. Serdicae, MCMLXXXIX (София, 1989).

Обр.1 *Надгробна плоча на булевт на Никополис ад Иструм от царския дворец на Царевец.*

Обр.2 *Латинският надпис върху надгробната плоча на булевт от Царевец.*

ONCE AGAIN ABOUT THE GRAVESTONES, BUILT IN THE KING'S PALACE ON THE TSAREVETZ HILL

Pavlina Vladkova

Summary

The inscription on the one of the found gravestones, built in the king's palace on the Tsarevetz hill, gave us the information about a boule in Nicopolis ad Istrum. Probably around the contemporary city of Tyrnovo there has been the villa rustika of a magistrate, where he had been buried after his death. Within the borders of the administrative territory of Nicopolis ad Istrum are found other tombstones of the town counselors and this fact puts the question whether they have lived in the city and buried in their estates, or they has discharged their duties and has lived in their villas constantly.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЕПИТЕТИТЕ НА ЗЕВС И ХЕРА В ЕПИГРАФСКИТЕ ПАМЕТНИЦИ ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ПЕПА ЛУНГАРОВА

От Никополис ад Иструм и прилежащата му територия са известни 15 паметника с надписи на старогръцки и шест на латински език, посветени на боговете от Капитолийската триада.

Десет от паметниците със старогръцки надписи са открити във В. Търново, на хълмовете Царевец и Трапезица. За три от тях се предполага, че са пренесени от Никополис ад Иструм (IGBulg., II: 664, 667, 668). В тях върховните божества се явяват с малоазийски епитети: Ζεὺς Ὀλύμπιος, Ἥρα Ζυγία и Ἀθηνᾶ Πόλιας. Малоазийски е и епитетът Κεραύνιος в един надпис от Никюп (IGBulg., II: 669) и в друг – от Трапезица (IGBulg., II: 670). Това са ари от варовик, издигнати от жители на Никополис ад Иструм (IGBulg., II: 664), никейци (IGBulg., II: 667, 668) и траки, вероятно освободени роби (IGBulg., II:670). Единият от жертвениците е с посвещение за здравето и благополучието на император Антонин Пий (IGBulg., II: 664), а два са в чест на августолюбивите победители в свещени състезания химнопевци (IGBulg., II: 667, 668). Известно е, че те са участвали в тържествата в чест на императора, като са изпълнявали специални химни (Гочева 1984: 88). Посочените паметници се свързват с официалното почитане на императора и неговото семейство. Почитта към Юпитер е израз на преклонението пред личността на императора, към Юнона – пред тази на императрицата, а към Минерва – пред мъдростта в упражняването на власт (Beaujeu 1955: 302-303). От епитетите в надписите съдим за малоазийския аспект на Капитолийския култ в Никополис ад Иструм.

По-голям интерес предизвикват пет от паметниците със старогръцки надписи. В четири от тях е почетен Зевс, а в един – Хера. Сред четирите се откроява жертвеник, намерен на хълма Царевец, в който Зевс е с епитет καρποδότης – „плодоносец". Посвещението е отправено също и към συνβωμοὶ θεοί, т.е. към боговете, които се почитат при един и същ олтар, респективно Хера и Атина, ако следваме традицията на култа към Капитолийската триада. Самият епитет обаче, който е hapax за територията на Долна Мизия и Тракия,

води към аналогия с еквивалентния латински епитет frugifer (Dessau, ILS: 3017). Зевс е почетен не като върховно божество, а като бог, носещ плодородие. Ние сме склонни да предположим връзката му с Liber. Посвещения на Iupiter Liber са известни от територии извън пределите на споменатите провинции (Dessau, ILS: 3065, 4906, 9236). Свързването на Iupiter с Liber pater знаем от посвещение върху олтар от Troesmis. Почитането му с върховния бог показва официалния характер на неговия култ в Дакия, откъдето е проникнал в Долна Мизия (Тодоров 1928: 25). В надпис от Tropaeum Traiani, в посвещение към Юпитер и Либер, са включени още Херкулес и Церера (Ibidem). Първоначално Либер е почитан с Церера в посветения от A. Postumius храм, а по-късно той е бил отъждествен с Дионис (Ibidem). Свързването на Юпитер с плодоносно божество намираме в надпис от Рациария (Геров 1952/53: 198): IOM et Cereri Augustae. Независимо, че в последния посветителната формула принадлежи на официалния култ, прави впечатление фактът, че капитолийският бог е почетен с Церера. Като следствие от гореказаното можем да направим предположението, че συνβωμοι θεοί не са Хера и Атина, а Либер и Церера. Посвещението е направено от Ἀπολινάρις, за когото можем да съдим, че е тракиец, изхождайки от името (Бешевлиев 1965: 17).

Два от паметниците са в чест на Ζεὺς Ὀκκονηνος. В открития на хълма Царевец олтар, украсен с букрании и гирлянди, посветителят е Παλούμβος Ἀπολλωνίδου, νικαιεύς (Лунгарова 1995: 55-59), а в оброчната плочка от В. Търново Ἀσκληπειάδης Ἀσσκλεπειοδότου оказва почит освен на Зевс и на добрия съсед - ἀγαθῷ γείτονει (IGBulg., II: 718). За епитета Ὀκκονηνος се знае, че е тракийски. Култът на Зевс Ὀκκονηνος е пренесен от Никея, като названието е изведено от името на селото Ὀκαηνῶν. Вероятно Зевс е бил почитан като „бог, свързан с полето и селския живот, тъй като всички надписи, касаещи неговия култ, са намерени в извънградски регион" (Kolendo, Božilova 1997: 187). Включеното посвещение „на добрия съсед" липсва в други паметници от Долна Мизия и Тракия. Според Г. Михайлов (IGBulg., II: 718) то предизвиква очудване. За съжаление паметникът е загубен. Може би тук е почетен добрият съсед по име. Два надписа с този епитет на Зевс са открити в Тракия – в ἐμπόριον Θουιδας (Велков 1982: 40-43). Според В. Велков там е имало светилище. Намерените оброчна плочка и жертвеник във В. Търново свидетелстват, че вероятно и тук, на хълма или в подножието му, е имало подобно светилище. Като потвърждение на тази хипотеза са намерените още две подобни в украсата си ари (с букрании и гирлянди) без надписи, както и една, в която Зевс е без епитет, но има изображение на мълния (IGBulg., V: 5252). Вероятно посветителят Ἥλιος Εὔμουσος е тракиец, който е приел гентилното римско име като praenomen, което е много разпространено като явление от средата на II век. Изображенията на Зевс с мълния Seure нарича les images thraces de Zeus Kéraunios (Seure 1913: 228-233). Едно от тези изображения виждаме върху вотивна плочка от с. Самоводене (IGBulg., II: 717), върху която се чете Ζιαμετρα (може би Ζιαμετραλις), за което Г. Михайлов предполага,

че или е собствено име, или е име на божеството. Същото име намираме и в единственото посвещение на Хера от В. Търново (IGBulg., II: 719), направено от Ζιαμετραλις Βιθυος, който е бил жрец – εἰερεύς, и е почел Ἥρα Εἰθία Θουρμη. Εἰθία е гръцки епитет и означава „права, справедлива, щастлива", а Θουρμη е тракийски и има значения на „бегачка, вестителка" (Георгиев 1977: 61). Върху оброчната плочка е представена седяща Хера, от дясната страна на която има олтар. Подобно почитане на Хера сама е известно от района на Филипопол (Гочева 1985: 109). Според Зл. Гочева тя се покрива с някаква по-стара представа за богиня-майка, което е тракийското интерпретиране на култа към Зевс и Хера. На хълма Царевец, в източната стена на северната бойна кула, е вградена надгробна плоча (IGBulg., II: 694). Върху фронтона има релефна сцена с тракийски конник, с ход на коня надясно, а пред коня жена, седнала на висок трон с дълъг хитон и мантия. С дясната си ръка тя подава нещо на коня. Може би това е Хера? От надписа разбираме, че Μουκατραλις Βειθυοτ издига паметник на баща си Βειθυος, живял шестдесет години. Можем да допуснем, че това е същият този жрец от вече споменатата оброчна плочка, който е действал в светилище, намиращо се на хълма или в близост до него.

Сред монетите от Никополис ад Иструм най-многобройни са тези със Зевс и Хера. Зевс е представен седнал на престол или прав, с патера и жезъл, с орел или без орел, или държащ в ръцете си Ника. Сравнително рядко е представен с мълния в ръка (Гочева 1984: 87). На Хера изображенията са в една и съща характерна иконография – с патера и жезъл или в момент на жертвоприношение (op. cit.: 88).

В разгледаните надписи върху трите жертвеника и двете оброчни плочки от В. Търново с посвещения на Зевс и Хера върховните божества се явяват с тракийски епитети и изображения, различни от използваните в официалния култ. Тракийски са и имената на посветителите. Единият от тях е жрец. Вл. Георгиев отбелязва, че траките са имали своя оригинална религия, но не са притежавали единна система от богове (op. cit.: 58). Причината за това, според Г. Кацаров, е, че тракийските племена са многобройни и всяко племе е почитало местни божества. С това той обяснява и големия брой локални епитети, употребени към най-почитаните богове от гръко-римския пантеон в римско време (Георгиев 1977: 48). Този синкретизъм всъщност отразява двете тенденции, характерни за епохата на Антонините и в по-късно време: монотеизъм и политеизъм. От една страна, тенденцията към монотеизъм води до почитането на множеството провинциални божества под едно име (в нашия случай Зевс и Хера), а от друга – различните тракийски епитети доказват, че традиционното в местните култове продължава да се поддържа по навик, от страх или от интерес (Beaujeu 1955: 30-32). Епитетите и личните имена в петте паметника недвусмислено сочат, че в околностите на В. Търново е съществувало светилище, в което са почитани местни тракийски божества на плодородието в синкретизъм с боговете от Капитолийската триада.

БЕЛЕЖКИ

Бешевлиев 1965: В. Бешевлиев, Проучвания върху личните имена у траките. София, 1965.

Beaujeu 1955: J. Beaujeau, La religion romaine a l'apogée de l'Empire. Paris, 1955.

Велков 1982: В. Велков, Ἐμπόριον Θουιδας – новооткрито селище в провинция Тракия. – Археология, кн. 3-4, 1982, 40-43.

Георгиев 1977: Вл. Георгиев, Траките и техният език. София, 1977.

Геров 1952/53: Б. Геров, Романизмът между Дунава и Балкана, ч. II, ГСУ, ФФ, XLVIII, София, 1952/53, 307-398.

Гочева 1984: Зл. Гочева, Религиозният живот на Никополис ад Иструм. – Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, София, 1984, 87-92.

Гочева 1985: Зл. Гочева, Религиозният живот във Филипопол през римската епоха, 100 години НАМП, т. 2, Пловдив, 1985, 102-112.

Лунгарова 1995: П. Лунгарова, Надпис върху жертвеник от хълма Царевец. – Епохи, кн. I, В. Търново, 1995, 55-59.

Тодоров 1928: Я. Тодоров, Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа, София, 1928.

Dessau ILS: H. Dessau, Inscriptiones Latinae Selectae, I-IV.

Kolendo, Božilova, 1997: J. Kolendo, V. Bořilova, Inscriptions grecques et latines de Novae (Mésie Inférieure). Bordeaux, 1997.

Mihailov, 1958: G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. II, Serdicae, 1958.

Mihailov, 1997: G. Mihailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, vol. V, Serdicae, 1997.

Seure 1913: G. Seure, Les images thraces de Zeus Kéraunios: ΖΒΕΛΣΟΥΡΔΟΣ, ΓΕΒΕΛΕΙΖΙΣ, ΖΑΛΜΟΞΙΣ. - REG, XXVI, Paris, 1913, p. 228-233.

THE EPITHETES OF ZEUS AND HERA IN THE EPIGRAPHIC MONUMENTS OF VELIKO TURNOVO

Pepa Loungarova

Summary

The article presents five epigraphic monuments found on the territory of Veliko Turnovo. In the inscriptions the epithetes of the Capitolian gods are thracian too. There is also a name of a Thracian priest.

It could be supposed that on the hills on Veliko Turnovo or in the proximity of the town there was a sacrum in which the local Thracian gods were honorated in a syncretism with the Capitolian gods.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

КУЛТЪТ КЪМ ХЕРМЕС В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ И НЕГОВАТА ТЕРИТОРИЯ

ИВАНКА ДОНЧЕВА

Един от сравнително добре засвидетелстваните по археологически данни култове на територия на Никополис ад Иструм е култът към Хермес.

Хермес принадлежи към олимпийския кръг от божества, но някои от присъщите му функции коренно го отличават от всички останали обитатели на Олимп. За него древните автори пишат, че измежду боговете той бил най-добрият приятел на хората[1]. На него са присъщи свободата, размахът и славата, богатството и късметът, но и...лъжата и измамата[2].

Може би най-пълно неговата противоречива същност е разкрита в Четвъртия Омиров химн[3], който е адресиран към Хермес. В него той е наречен: „бог-благодетел, вестител и пратеник божи" (ст. 3); „многолик и лукав, и чаровен, ловък крадец на говеда, разбойник и нощен надзорник, страж пред вратите, на сънища вещ предводител, вършещ дела, които безсмъртните смайват" (ст. 13-17); „беля за безсмъртни и смъртни" (ст. 162); „бог-главатар на разбойници" (ст. 294), „уреждащ грижливо делата, свързани с всички размени на хората там, на земята, хранеща много народ" (ст. 516-518), „посредник на всички безсмъртни и смъртни" (ст. 531) - „бог-пастир, покровител на всички стада - на витороги крави, тънконоги жребци и мулета в труд неуморни, рунни овце и целия дребен добитък" (ст. 566-569); „имащ единствен право да слиза вестител при Хадес" (ст. 571).

През римската епоха, от която датират оброчните паметници, на които ще спрем вниманието си в настоящото съобщение, Хермес е бил почитан предимно в аспекта му на „уреждащ делата на всички размени при хората", т.е. като Хермес Αγοραίος - покровител на търговията и пазарите и на свързаното с тях благоденствие. Една от основните функции на бога е била да носи сполука и материални блага, към които съвсем естествено са се стремели всички слоеве на населението, обитаващо градовете и техните територии.

На територията на Никополис ад Иструм са регистрирани многобройни занаятчийски центрове, които са били свързани с добре развита търговска дейност. Това, от своя страна, обяснява и особената почит, на която се е радвал

Хермес, както и свързването на неговия култ с някои от официалните култове на града[4].

От Никополис ад Иструм и неговата територия са известни оброчни релефи, изобразяващи Хермес сам или в обкръжението на други божества, посветителни надписи, бронзови статуетки, теракоти, калъпи за релефна украса на керамика и многобройни монетни изображения на Хермес.

Самостоятелно Хермес е изобразен върху оброчен релеф (**Обр.1**) от Никополис ад Иструм[5]. Богът е представен в традиционната му гръко-римска иконография - изобразен е гол, с преметната през лявата му ръка, държаща кадуцей, хламида. Вдясно от Хермес е изобразен жертвеник, над който богът е протегнал дясната си ръка, държаща фиала. В случая изобразяването на фиалата и жертвеникът насочват към съществуването на официален култ към Хермес и почитането му като божество-върховен покровител. Жертвеникът символизира жертвоприношението, извършвано в чест на божеството, и подчертава божествената му същност, докато фиалата, като атрибут на божествата-върховни покровители, отбелязва приемането от страна на бога на предложеното му жертвоприношение[6].

От надписа върху долната рамка на релефа се разбира, че посвещението е направено от тракиец на име Δορζας. Това лично име е известно от един латински надпис и под формата Dorses[7].

Самостоятелно Хермес е изобразен и върху един оброчен релеф от Павликени[8].

От Никополис ад Иструм произхождат и две статуетки на Хермес - едната бронзова, а другата сребърна, представящи го с характерните за него атрибути - кадуцей, кесия и петасос[9]. Особен интерес предизвиква втората статуетка не само заради това, че е изработена от сребро, а най-вече поради факта, че богът е изобразен с портретните черти на Гордиан III[10].

Сравнително наскоро открит паметник на бронзовата пластика от Никополис ад Иструм е един затварач от ключалка за касетка с формата на херма[11] (**Обр.2**). Представлява изображение на бюст на Хермес върху стесняващ се надолу стълб, стъпил върху профилиран пиедестал, с характерното за този вид паметници изображение на фалос върху средната част на стълба. В горната част на затварача има халка, в която е запазена друга халка, служеща за прикрепване на затварача към капака на касетката, а в долната гръбна част - една правоъгълна петлица за заключване. Общата височина на затварача-херма е 12,1 см. Затварачите с форма на херма са едни от най-често срещаните през римската епоха[12]. Това би могло да се обясни с една от най-присъщите функции на Хермес като бог-покровител и пазител на богатствата.

На Ив. Църов дължа сведението, че в с. Никюп, като сполия в оградния зид на къщата на Марин Христов Чолаков, е била преизползвана херма - паметник, който се свързва с една от най-ранните прояви на култа към Хермес, като покровител на пътищата и пътниците. Видяната от колегата Църов херма е имала формата на правоъгълен стълб, завършващ с глава на млад мъж с

Обр.1. *Оброчен релеф на Хермес от Никополис ад Иструм.*

Обр.2. *Бронзов затварач-херма от Никополис ад Иструм.*

Обр.3. *Оброчен релеф на Хермес и Зевс от Бутово.*

голобрадо лице, като в долната част на хермата е бил изобразен в сравнително нисък релеф фалос - символ на плодовитостта при хора и животни, покровителствана от Хермес.

Хермите са едни от най-ранните паметници, свързани с култа към Хермес, и водят началото си от купчините камъни, очертаващи пътищата или отбелязващи границите на селища или полета, като самото им натрупване е свързано с много древни суеверия и легенди[13]. Някои автори дори извеждат етимологията на името на Хермес от думата herma (ἕρμα), имаща вероятно предгръцки произход[14], с която се обозначавала тази купчина камъни. По-късно купчината камъни се заменя от правоъгълен стълб, завършващ с итифалически бюст, символ на плодовитостта и като цяло на благоденствието и просперитета[15]. Тези изображения, наречени херми, постепенно са изгубили първоначалния си аниконизъм и започнали да символизират бога, станал покровител на полята и пътищата, а едновременно с това и на дома и всичко в него. Затова хермите се поставяли както по кръстовищата и по протежението на пътищата, по площадите и тържищата, така и пред домовете (оттам и епитетът на Хермес Προπύλαιος), поставяйки ги по този начин под закрилата на Хермес.

Откритите върху административната територия на Никополис ад Иструм паметници, свързани с култа към Хермес, са много повече от тези, открити в самия град.

В керамичния център при Бутово е открит оброчен релеф (**Обр.3**), върху който Хермес е изобразен заедно с височайшия си баща Зевс[16]. При този релеф правят впечатление по-малките размери на фигурата на Хермес от тази на Зевс, което в случая несъмнено свидетелства за второстепенната роля на култа към Хермес по отношение този към Зевс. Подобен релеф, върху който Хермес в по-малък ръст е изобразен редом до Зевс, е открит при с. Брестник, Пловдивско[17].

Баща и син са свързани и в две много интересни посвещения върху олтари - единият, открит при Вишовград[18] (**Обр.4**), а другият - при Павликени[19] (**Обр.5**). Посветителните надписи са на латински и са адресирани към Юпитер Сабазий и Меркурий. В случая римският Юпитер се явява в синкретизъм с тракофригийския Сабазий, към когото са адресирани и самостоятелни посвещения от територията на Никополис ад Иструм. Посветителите и на двата олтара са с римски имена - M(arcus) E(nnius?) Celernus и M(arcus) Servilius Verecundus, което обяснява и латинския език на надписите. Според П. Владкова общото посвещение към двете божества едва ли е случайно и може би е свързвано с основните функции на Хермес/Меркурий като бог на богатството, търговията и пътищата[20]. Особен интерес представлява олтарът от Павликени, чийто посветител е бенефециарий консуларис. П. Владкова е склонна да приеме този факт като красноречиво доказателство, че в близост е съществувала пътна станция, най-вероятно от типа стабула, като допуска, че освен пътна тук може

Обр.4. *Олтар с посвещение на Юпитер Сабазий и Меркурий от Вишовград.*

Обр.5. *Олтар с посвещение на Юпитер Сабазий и Меркурий от Павликени.*

да е съществувала и митническа станция, разположена на границите между териториите на Никополис ад Иструм, Нове, Ескус и Мелта[21].

Два оброчни релефа от територията на Никополис ад Иструм представят Хермес заедно с Атина. Единият от тях (**Обр.6**) е открит в околностите на В. Търново[22], а другият (**Обр.7**) - отново в керамичния център при Бутово[23].

Върху тези релефи Хермес и Атина са представени в тяхната традиционна гръко-римска иконография. Атина е с шлем на главата, облечена в дълъг препасан хитон, с егида на гърдите, държаща дълго копие в лявата и щит, опрян на земята - в дясната ръка. Редом до Атина, Хермес е представен гол, с наметната на раменете и преметната през левия лакът хламида, с кадуцей в лявата и кесия в дясната ръка. Неизменният атрибут на Хермес - кадуцеят, се свързва с двойния характер на бога - като покровител на стадата и като бог, свързан с подземното царство[24]. Кадуцеят олицетворява едновременно пастирската гега, с която богът-пастир брани стадата, и вълшебния жезъл, с който богът-магьосник може да приспи или събуди всеки, щом го докосне[25]. Този особен вид жезъл е, впрочем, така тясно свързан с него, че под формата на κηρύκειον става инсигния на героите и пратениците, осланящи се на неговото покровителство[26]. Другият постоянен атрибут на Хермес - кесията, се свързва с аспекта му на покровител на търговията, благоденствието и късмета.

Върху единия от релефите[27] има посветителен надпис, от който се разбира, че посвещението е направено от група почитатели, приближени на виатора (των περί Βιάτορα). Виаторите са били колегия от нисши служители, зачислени към личността на императора, консулите, преторите, квесторите или други служебни лица или колегии в Рим, като виаторите са изпълнявали и длъжността на чиновници в ерариума (хазната)[28]. Според М. Мирчев[29] и Г. Михайлов[30] „виатор" е длъжност (officium), докато Б. Геров го приема за собствено име[31]. Заслужава внимание мнението на П. Лунгарова, според което въпросното посвещение е израз на съчетаването на официалния култ, свързан в случая с Атина, и на бога, който е бил покровител на длъжността, изпълнявана от посветителите[32].

Данни за общ култ към Атина и Хермес се откриват и на други места в тракийските земи[33]. Тук е мястото да се спомене, че иконографското изследване на изображенията на Атина върху тракийските оброчни релефи показва, че противно на установеното мнение, в култовите паметници от нашите земи Атина най-често се представя в триада със Зевс и Хера, при разглеждането на оброчните релефи се установява, че тя най-често е изобразявана с Хермес. Трудно би могла да се обясни една такава връзка в култа, каквато явно е съществувала в тракийските земи, тъй като тя не намира сигурна подкрепа в гръцката митология и религия. В култовите паметници от гръко-римския свят те често се изобразяват заедно, но почти винаги в обкръжението и на други персонажи - богове и герои. Донякъде връзката между тях би могла да се обясни с общите им функции на божествени пратеници и водачи (предводители) на богове и смъртни[34].

Прави впечатление съсредоточаването на паметници, свързани с култа към Хермес, в керамичния център при Бутово. Освен споменатите по-горе релефи, представящи Зевс и Хермес, Хермес и Атина, тук са открити бронзова статуетка на Хермес[35] (**Обр.8**), теракота[36] (**Обр.9**) и два калъпа за апликации[37], изобразяващи Хермес в неговата традиционна иконография - гол, с преметната през лакътя хламида, държащ в едната ръка кадуцей, а в другата - кесия (**Обр.10, 11**).

Заслужава да се спомене фактът, че бронзовата статуетка от Бутово[38] (**Обр.8**) представя Хермес под формата на петел, който е едно от неговите свещени животни. В случая, като символ на Хермес, петелът е полисемантично натоварен. От една страна, той характеризира бога като Ψυχοπομπός (Водач на душите), тъй като се приемало, че самият той известявал в отвъдния свят за скорошното пристигане и отвеждал там душата на покойника[39]. От друга страна, петелът се приема като символ на самата търговия, чиито бог-покровител е Хермес. Освен че е представено под форма, силно наподобяваща петел, изображението на Хермес е придружено с характерните му атрибути - кадуцей, кесия и шапка с крилца. По почти идентичен начин Хермес е изобразен и при една бронзова статуетка с неизвестно произхождение, съхранявана в Националния Археологически музей в София[40].

Според П. Владкова това подчертано развитие на култа към Хермес в посочения район би могло да се обясни със съществуването на емпориум при Бутово[41]. По всяка вероятност една голяма част от продукцията на керамичните центрове в Бутово и Павликени, където също са открити не едно свидетелства за култа към Хермес, е била предназначена именно за емпориума при Бутово. Друга част от произвежданата тук керамика със специално предназначение, чиято релефна украса е била съобразена с почитаните на територията на Никополис ад Иструм божества, е била използвана при култовите церемонии в разположените в този район светилища, за които също са налице достатъчно данни.

Няколко интересни паметника, свързани с култа към Хермес, са открити в самия край на югозападната периферия на административната територия на Никополис ад Иструм.

Особен интерес предизвиква един бронзов оброчен релеф, произхождащ от с. Кръвеник, Севлиевско[42], върху който Хермес е изобразен сам, в традиционната си гръко-римска иконография - с кадуцей, кесия и крилати сандали, но в обкръжението и на свещените му животни - овен и петел (**Обр.12**). От същото място (м. Лумпари при с. Кръвеник) произхожда и бронзова статуетка на Хермес[43], при която е изобразен и друг от характерните му атрибути - шапката с крилца (πετάσος), която в случая е загатната само с крилцата, забодени в буйните му къдрави коси (**Обр.13**). Петасосът и крилатите сандали са атрибутите, характеризиращи Хермес едновременно като бог-вестител и покровител на пътниците[44]. Откриването на тези два паметника на бронзовата пластика на едно и също място навежда на мисълта за съществуването в близост

Обр.6. *Оброчен релеф на Атина и Хермес от Велико Търново.*

Обр.7. *Оброчен релеф на Атина и Хермес от с. Бутово.*

Обр.8. *Бронзова статуетка на Хермес от Бутово.*

Обр.9. *Теракота на Хермес от Бутово.*

Обр.10. *Калъп за апликации с изображение на Хермес от Бутово.*

Обр.11. *Калъп за апликации с изображение на Хермес от Бутово.*

на ателие за тяхната изработка.

От Севлиевско (с. Крамолин) произхожда още една бронзова статуетка на Хермес[45], която представя бога с абсолютно всички, характерни за него, атрибути - кадуцей, кесия, шапка с крилца и крилати сандали (**Обр.14**).

На последно място, но не по значение, ще спомена данните, които предоставят изображенията по монетите, сечени в Никополис ад Иструм, които са красноречиво свидетелство за популярността на култа към Хермес в града и неговата територия. Образът на Хермес с атрибутите на бог-покровител на търговията се среща върху монетите на повечето императори, секли монети в Никополис ад Иструм. Най-ранните монети с изображение на Хермес са от времето на имп. Септимий Север, като същият иконографски тип на изображенията му се среща и върху монетите на Каракала, Гета, Макрин, Диадумениан, Александър Север и Гордиан III[46]. Според Зл. Гочева появяването на изображението на Хермес по монетите на Никополис ад Иструм съвпада с икономическия разцвет на града, когато той играе важна роля в търговията между двете провинции[47].

Освен за развитието на търговията, многобройните монетни изображения на Хермес предполагат и официалния характер на неговия култ в Никополис ад Иструм и неговата територия. В подкрепа на това предположение е и изображението на Хермес, заедно с Атина, Зевс, Хера и Херакъл, върху релефен фриз[48] (**Обр.15**). Фризът е открит при днешното с. Русаля, но по всяка вероятност е принадлежал към монументалната пластична украса на главния за Никополис ад Иструм храм - този на Капитолийската троица, в който храм е бил почитан и императорският култ[49]. На фриза може би са били изобразени и другите олимпийски божества, но тъй като част от него липсва, съхранили са се (по реда, в който са изобразени) само фигурите на Хермес, Хера, Зевс, Атина и Херакъл. На фриза Хермес е изобразен в същия иконографски тип, в който го срещаме и върху останалите култови паметници, открити на територията на Никополис ад Иструм, който го представят предимно в аспекта му на бог-покровител на търговията и благоденствието.

Многобройните и разнообразни паметници, свързани с култа към Хермес, произхождащи от Никополис ад Иструм и неговата територия, са красноречиво свидетелство за широкото разпространение на неговия култ в разглежданата от нас територия. Носители на култа към бога-покровител на търговията, богатството и късмета по всяка вероятност са многобройните източни преселници с гръцки и малоазийски произход, заселили се в града и неговата територия. За разпространението на култа е допринесло и присъствието на военни лица и заселилите се тук ветерани, но най-вече многобройните занаятчийски центрове, предпоставка за развитието на търговията, емпориумите и свързващите ги пътища, над които съвсем естествено е трябвало да бди Хермес като бог, закрилящ търговците и пътниците, носейки им благоденствие и късмет.

Обр.12. *Бронзов оброчен релеф на Хермес от Кръвеник.*

Обр.13. *Бронзова статуетка на Хермес от Кръвеник.*

Обр.14. *Бронзова статуетка на Хермес от Крамолин.*

Обр.15. *Релефен фриз с изображения на Хермес, Хера, Зевс, Атина и Херакъл от Русаля.*

БЕЛЕЖКИ

[1] **Otto, W.** Les dieux de la Grèce. Paris, 1993, p. 126.

[2] **Séchan, L., Lévèque, P.** Les grandes divinités de la Grèce. Paris, 1966, 272; **Graves, R.** Les mythes grecs. Paris, 1988, p. 59.

[3] **Омирови химни** (превод Р. Константинова). София, 1988, 106-120.

[4] **Дончева, Ив.** Култът към Атина в Никополис ад Иструм и неговата територия. - Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 43.

[5] **Mihailov, G.** Insciptiones Graecaes in Bulgaria repertae (=IGBulg.), II. Serdicae, 1958, № 675.

[6] **Gočeva, Zl.** Les traits caractéristiques de l'iconographie du Cavalier Thrace. - BCH, suppl. XIV (Iconographie classique et identités régionales). Paris, 1986, p. 241.

[7] **Добруски, В.** Материали по археологията на България. - СбНУНК, XVIII, 1901, 732.

[8] **Владкова, П.** Култове в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. - Сборник в памет на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 2002 (*под печат*).

[9] **Ilieva, P.** An exception - a silver figurine of Hermes-Mercury from Nicopolis ad Istrum. - The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000), Sofia, 2002, p. 133-134.

[10] **Ibidem.**

[11] Открит е през 1990 г. при разкопките на римските терми в Никополис ад Иструм (кв. F2/18), под ръководството на н. с. д-р П. Георгиев. Инв. № 2945 А/ТОМ.

[12] **Мънзова, Л.** Ключалки на касетки от римската епоха в Археологическия музей-София. - Археология, 1963, кн. 1, с. 18-19; **Цончев, Д.** Херми в Пловдивския археологически музей. - Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 527.

[13] **Graves, R.** Op. cit., p. 60.

[14] **Séchan, L., Lévèque, P.** Op. cit., p. 274, note 62.

[15] **Ibidem**, p. 275.

[16] **Младенова, Я.** Необнародвани паметници на Хермес. - Археология, 1967, кн. 4, 44-45, обр. 14.

[17] **Tsontchev, D.** Iconographie et culte de quelques divinitйs grecques en Bulgarie. - RA, 1962, I, p. 187-188, fig. 4.

[18] **Gerov, B.** Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae (=ILBuig.). Serdicae, 1989, № 409.

[19] **IL Bulg.**, № 423.

[20] **Владкова, П.** Цит. съч. (*под печат*).

[21] **Ibidem.**

[22] **Мирчев, М.** Антични паметници от град Варна и Варненско. - ИВАД, VIII, 1951, с. 24, № 52, фиг. 52; **IGBulg.**, II, № 720.

[23] **Султов, Б.** Антични находки в Долна Мизия (албум). София, 1970; **Султов, Б.** Антични култове, светилища и храмове в Павликенския край. - Павликени и Павликенския край, София, 1977, с. 60, бел. 71.

[24] **Lavedan, P.** Dictionnaire illustrй de la mythologie et des antiquitйs grecques et romaines. Paris, 1964, p. 516.

[25] **Ibidem.**

[26] **Séchan, L., Lévèque, P.** Op. cit., p. 274

[27] **IGBulg.**, II, № 720.

[28] **Мирчев, М.** Цит. съч., 24.

[29] **Ibidem.**

[30] **IGBulg.**, II, № 720.

[31] **Геров, Б.** Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, II. - ГСУ, ФФ, XLVIII, 1952/53, № 521.

[32] **Лунгарова, Л.** Култове от територията на Никополис ад Иструм. - The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000), Sofia, 2002, с. 92.

[33] **Велков, Ив.** Антични паметници из България. - ГНМ, 1921, с. 206, № 5, обр. 215; **Младенова, Я.** Оброчни паметници от Пловдив. - ГНАМП, IV, 1960, Пловдив, с. 183, бел. 23; **Дончева, Ив.** Иконографски особености на изображенията на Атина върху тракийските оброчни релефи. - Археология, 2002 (*под печат*).

[34] **Дончева, Ив.** Култът към Атина в Никополис ад Иструм и неговата територия. - Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, 39-45.

[35] **Църов, Ив.** Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново. - ГМСБ, XVI, В. Търново, 1990, 38.

[36] **Султов, Б.** Античные центры керамики в Нижней Мезии. София-пресс, 1976, 87; **Кабакчиева, Г., Султова, С., Владкова, П.** Керамични центрове на територията на Никополис ад Иструм II-IV век. София, 1988, 36, № 212.

[37] **Кабакчиева, Г., Султова, С., Владкова, П.** Цит. съч., 31, № 181.

[38] **Църов, Ив.** Цит. съч., 38.

[39] **Шевалие, Ж., Геербрант, А.** Речник на символите, т. II. София, 1996, с. 190.

[40] **Ognenova-Marinova, L.** Statuettes en bronze du Musée national archéologique à Sofia. Sofia, 1975, p. 107, №111.

[41] **Владкова, П.** Цит. съч. (*под печат*).

[42] **Милчев, Ат.** Необнародвани паметници от Севлиевско. - Археология, 1967, кн. 2, с. 43, обр. 3.

[43] **Милчев, Ат.** Цит. съч., 43-44, обр. 5.

[44] **Lavedan, P.** Op. cit., p. 516.

[45] **Ognenova-Marinova, L.** Op. cit., 103, № 102.

[46] **Мушмов, Н.** Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912, № 1016-1019, 1135-1138, 1202-1203, 1291-1293, 1364-1367, 1458-1461, 1473, 1517-1518.

[47] **Гочева, Зл.** Религиозният живот на Никополис ад Иструм. - Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, София, 1984, 88-89.

[48] **Добруски, В.** Материали по археологията на България. - СбНУНК, XVIII, 1901, 729-730.

[49] **Дончева, Ив.** Култът към Атина в Никополис ад Иструм и неговата територия. - Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2002, с. 40.

THE CULT OF HERMES ON THE TERRITORY OF NICOPOLIS AD ISTRUM

Ivanka Doncheva

Summary

The present paper examines the cult of Hermes, represented in one of the comparatively well archeologically evidenced monuments in Nicopolis ad Istrum (Lower Moesia) and its territory.

On the territory of Nicopolis were found votive relieves, depicting Hermes on his own (fig. 1) or surrounded by other deities – Zeus (fig.3), Athene (fig. 6, 7), monu-

mental relief frieze depicting Hermes, Zeus, Hera, Athene and Heracles (fig. 15), dedicated inscriptions on altars (fig.4, 5), bronze statuettes (fig. 8, 13, 14), terracotta (fig. 9), moulds for relief decorations on ceramics (fig.10, 11) and numerous coin images of Hermes.

During the Roman epoch, the period from when are dated the examined monuments, Hermes was worshipped mostly as a patron of trade and markets and the associated with them prosperity. One of the main functions of the deity was to bring good luck and material comforts, which were the natural strivings of the various strata of society in Nicopolis and its administrative territory.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

САМОСТОЯТЕЛНО ОТБРАНЯВАЩИ СЕ КУЛИ – ПИРГОВЕ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ

ДЕЯН РАБОВЯНОВ

Изследването на укрепителните съоражения през Балканското средновековие отдавна привлича учените със своята важност за изучаването на военното дело и много други страни от цялостния живот на епохата. За съжаление, проблемът за самостоятелно отбраняващите се кули-пиргове бе незаслужено пренебрегван. Поради наложените от обема ограничения ще се постарая само да насоча вниманието върху някоко нови проблеми. Надявам се, че в бъдеще ще мога да представя и съпътващия доказателствен материал.

На първо място бих обосновал причините, поради които съм приел използваните в заглавието понятия. Самостоятелно отбраняващите се кули са специфични укрепителни съоражения, широко разпространени в Европа и Близкия изток. При обозначаването им се наблюдава голямо терминологично разнообразие: keep, bergfrid, dongon, пирг, главна кула, вътрешна кула, жилищно-отбранителна кула, централна кула. Повечето от тези названия се използват произволно на Балканите, въпреки че става въпрос за специфична архитектурна форма. Явно е, че голяма част от употребяваните термини са ненужни и дори неправилни, като особено спорен е най-употребяваният-донжон. Понятията донжон, кийп и бергфрид са продукт на самостоятелното развитие на този тип кули в Западна Европа и произхождат от определена културна и езикова среда, която е много различна от тази на Балканите. Поради това използването им тук е неправилно. Не са удачни и понятията с описателен характер като главна кула и др., тъй като създават твърде неясна представа и пропускат основната функция на този тип съоръжения-да се защитават самостоятелно. Затова приемаме като най-удачно описателното понятие самостоятелно отбраняваща се кула.[1]

За Централните и Източните Балкани най-удачен би бил термина пирг. Той е наложен в българската научна книжнина още в края на XIX в. от братята Шкорпил [2] и освен това най-точно съответства на културната и езикова среда на Полуострова през средните векове.[3] Трябва да подчертая, че пирг е условно приет термин и с него са обозначени само тези кули, които са предназначени за самостоятелна отбрана. Известно е средновековното значение на думата кула

въобще.

За да се придобие представа за самостоятелно отбраняваща се кула като фортификационно съоръжение и най-вече за да може да се определи даден паметник, е необходимо да се въведат белези отличаващи я от останалите кули с военно-отбранително предназначение. В българската литература досега те не са ясно дефинирани.[4] Белезите, определящи дадена кула като пирг, се основават на изискванията, наложени от изпълняваната функция.

На първо място това е възможността за провеждане на самостоятелна отбрана, която е изградена от взаимообвързани фактори. Такъв фактор е дебелината на стените. Тя трябва да е достатъчна, за да затрудни максимално отварянето на бреш или разрушаването на сградата. Разбира се, тя не е константа и зависи от достъпността на кулата, изложеността ѝ на вражески действия и големината на самата постройка. Все пак се налага извода, че в много голям процент от случаите стените на пирговета превъзхождат по дебелина тези на обикновените кули, особено ако са в обща отбранителна система.

Друг фактор, чиито стойности зависят от достъпността на обекта, е височината на постройката. Дори и при благоприятстващи отбраната природни условия пиргът запазва значителната си височина с цел да подобри защитата си и да осигури достатъчно вътрешно пространство. От съхранилите се паметници може да се заключи, че пирговете са с по-голяма височина от другите кули или постройки в комплекса. Важна черта е разполагането на пирга в доминираща позиция спрямо останалата част на архитектурния комплекс или околността. С това се цели осигуряване на най-добри условия за наблюдения и обстрел на приближаващия противник, предпазване от атаки от по-високи точки на терена или от околните сгради. С оглед на това е и стремежът постройката да се изолира максимално.

От голямо значение е силната защитеност на входовете на пирговете. Те най-често са на нивото на втория или третия етаж, малки по размери и защитени с машикули и др. съоръжения. За разлика от обикновените бойни кули входът е по-скоро един, незащитен и лесно достъпен транспортен коридор, често дублиран на нивото на бойната пътека на крепостната стена.

Самостоятелната защита на пирга е свързана с продължителния престой на отбраняващите го и укриващите се в него хора. Това определя втората му основна черта - наличие на условия за обитаване за неопределен период от време. Такива са присъствието на: източник на вода от различен характер, на складове за храна и военни потреби, на жилищни помещения, молитвен храм и хигиенни съоръжения. През средните векове не е рядкост използването на защитни кули като жилища, но в този случай много от жизненоважните за дълговременно оцеляване условия са били задоволявани от други части на комплекса и не са застъпени.

Като убежище и последна точка на съпротива пиргът е трябвало да побере голям брой хора и много запаси. Затова е било необходимо по-голямо вътрешно пространство и като площ, и като обем, т.е. етажност, в сравнение с една

обикновенна бойна кула.

Разбира се, тази система от характерни белези не винаги би могла да се приложи цялостно. Често данните от лошо запазени или недостатъчно проучени паметници не са достатъчни, за да се охарактеризира обектът. Трябва да се отчита и възможното съществуване на междинни форми между пиргове и бойни кули- рожба на различни търсения на средновековните строители. Поради това не смятам, че тази система е завършена и наред с това е възможно някой паметници трудно да бъдат обхванати от нея.

За да се допълни представата за пирговете, трябва да се споменат и другите им функции. В манастирите те са служели и за съхраняване на хранителни запаси, ценности и книги.[5] Други, като кулата-крепост при с. Маточина,[6] пиргът от първия укрепителен пояс на Калиакра,[7] пиргът на крепостта до с. Крамолин[8] и др., очевидно са били използвани постоянно, а не само при опасност като жилища.

Като нагледен пример за този тип укрепителни съоръжения бих представил Цимисхиевия пирг в манастира Великата лавра на Атон, един от първите средновековни образци, датиращи вероятно от втората половина на X в. и преустройван впоследствие.[9]

Самостоятелно отбраняващи се кули са засвидетелствани на Балканите още през римската епоха-бурги[10] и вероятно някои от кулите на по-големите крепости.[11] Тази традиция е развита в ранновизантийското крепостно строителство и е особено характерна за Близкия изток и Северна Африка,[12] но се наблюдава и на Балканите.[13] Нашествията след края на VI в. обричат повечето укрепления на разруха и за дълъг период липсват сведения за строеж на такива съоръжения.

Повторната поява на този тип укрепления може да се свърже с възхода на Византийската империя през втората половина на X в. и е изразена в две насоки: военните строежи на императорите и тези, свързани с Атонските манастири. Към първите спадат сега разрушената Велизариева кула в Константинопол, пиргът в двора на бъдещия замък на кръстоносците Саон в Сирия, построен от Йоан Цимиски в 975 г., и вероятно кулата близо до Кумпелидики в град Кастория.[14] От същия период на Атон са пиргът на манастира Милопотамос и вероятно Цимискиевият пирг във Великата лавра.[15] Именно на Атон и в подчинените му райони на Халкидическия полуостров този архитектурен тип получава масово разпространение поради непрекъснатата заплаха от пирати и разбойнически нападения. При военното строителство на императорите той остава по-скоро изключение-построената около 1100 г. от Алексий I Комнин в Румели хисар „Черна кула" и един пирг, издигнат от Мануил I Комнин (1143-1180) заедно със стените на Влахернския дворец.[16]

Основният проблем е за характера на механизма на тази повторна поява на самостоятелно отбраняващите се кули на Балканите. Според някои автори като Питър Бъридж тя е инспирирана от налагането на киновалния тип манастир с неговите специфични нужди на изолирания Атонски полуостров. Проводникът

на този процес Св. Атанасий е вдъхновен за архитектурното устройство на своя манастир Великата лавра-станал образец за всички останали-вероятно от такъв стар монашески център като Св. Екатерина на Синайския полуостров.[17] Подобни кули могат да се видят и в някои от манастирите в Юдейската пустиня от същия период - V-VI в..[18] Може ли обаче това мнение да се приме безрезервно, след като през втората половина на X в. пирговете се строят и във военни комплекси от императорите? Не са ли именно те, които налагат със своята строителна дейност този тип на Атон? За съжаление сведенията, които биха помогнали да се реши този проблем, са все още недостатъчни. Считаме за най-приемливо едно компромисно решение. Без съмнение пиргове се строят от императора или с негова подкрепа, като възможно това да е възраждане на ранновизантийските строителни традиции. На Атон обаче не може да се изключва влиянието на един утвърден архитектурен образ като близкоизточните манастири, особено що се отнася до процеса на прехвърляне на типичен за военната архитектура елемент върху манастирска почва. Вероятно в бъдеще нови проучвания на обекти биха осветили този въпрос.От началото на XIV в. до средата на XV в. на Балканите се наблюдава масово разпространение на самостоятелно отбраняващите се кули, строени дотогава само в някои изолирани южни райони - Халкидики, Пелопонес и др. Този процес би могъл да се свърже със засилващите се дестабилизиращи фактори като: постоянни външни нашествия, държавна разпокъсаност и вътрешни междуособици, породени от нарастване мощта на благородничеството и др. Макар че прилагането на обобщаващи модели да е твърде рисковано, трябва да се изтъкне, че сходни прояви в други средновековни общества като Западна Европа през X-XI в. и Грузия през XIV-XVIII в. са свързани тясно с масовото налагане на този архитектурен тип.[19]

Примерите, онагледяващи този процес, са многобройни. В края на XIII в. сръбският крал Стефан Урош II Милутин издига два пирга за манастира Св. Георги до Скопие, а в началото на XIV в. още един за манастира Банска.[20] От XIV в. са и разкритите при разкопки в манастира Св. Никола при Куршумлия и в манастирския комплекс Баня при Прибой пиргове.[21] От края на XIV в. или началото на XV в. е пиргът на манастирския комплекс на о-в Морачник в Шкодренското езеро, а пиргът Топхала, издигащ се на малък остров в същото езеро, по устроиство е типичен за XIV в.[22] Укрепеният манастир Равница с масивния си пирг е построен в края на XIV в., а доразвилият го като форма манастир Ресава през второто десетелетие на XV в.[23]

Масовото строителство на пиргове и в крепостите, като Струмица, Алавандово, Чрешче[24] и Кожле[25] в Македония, построени в началото на XIV в., Маглич на р. Ибър[26] и през 60-те години на същия век Ужички град.[27] Пирговете в Крушевац и Сталач са издигнати между 1371 г. и 1377 г.,[28] а тези в Белград и Смедерево през първата половина на XV в.[29] Многобройните примери показват, че картината в Черна гора и Босна е същата.[30] Това може да се твърди и за Хърватско, където първите самостоятелно отбраняващи се кули датират

от 40- те години на XIV в., но по-голямата част са издигнати през XV в.[31]

Тъй като предмет на този текст е разглеждането на общите проблеми, свързани със самостоятелно отбраняващите се кули на Балканите през Средните векове, ние няма да се спираме върху пирговете в днешните български земи в частност. Трябва обаче да изтъкна, че малкото датирани паметници от България като Хрельовия пирг[32], споменатите в изворите пиргове на Теодосиевия манастир в Килифарево[33] и на манастира на Григорий Синаит в Парория,[34] пиргът от първия укрепителен пояс на средновековната Калиакра[35] и др. датират от XIV в. и по наше мнение Средновековна България не е била изключена от общата за Балканския полуостров тенденция. Проучването на този тип укрепителни съоръжения в нашата страна е много изостанало, но в бъдеще тази празнота в познанията ни трябва да бъде запълнена.

Самостоятелно отбраняващите се кули продължават да се използват и строят на Балканите и след средата на XV в. Такива са пирговете и „арсеналите" в някои манастири и т.нар. бейски или спахийски кули. Тяхната роля обаче чувствително намалява поради усъвършенстването на артилерията и промяната в политическата и военната конюнктура. Появяват се и архитектурни различия, свързани с промяната в начина на воюване.

Може да се обобщи, че след един първоначален период от втората половина на X в. до края на XIII в., в който самостоятелно отбраняващите се кули като цяло могат да се видят на север от Халкидическия полуостров, те получават експлозивно разпространение на Балканите. Именно за много паметници от XIV в. и XV в. възниква въпросът под какво влияние се появява в тези земи един напълно развит архитектурен тип, за който може да се каже, че е изчезнал от тях преди близо седем века?

Популярна хипотеза е, че тези съоражения се появяват в резултат на влияние от Западна Европа посредством такива канали като кръстоносните походи и създаването на латинските държави, близката Унгария и присъствието на западноевропейски-предимно италиански, търговци и наемници. Безспорно на такова влияние са били изложени хърватите, чиито земи са били под унгарска власт. Би могло да се допуска и за Босна и Сърбия, които са граничили с агресивното кралство. Не е ли обаче пресилено да се твърди, че всички паметници от този тип на Балканите трябва да се считат за продукт на това влияние?

Считаме, че средновековните пиргове в централната и източната част на Балканите са явление с местен произход, развило се преди всичко благодарение на посредническата роля, играна от Атонските манастири. Както вече отбелязах, още през 70-те години на X в. Византия строи на Балканите самостоятелно отбраняващи се кули и старата строителна традиция от ранновизантийския период все още не е отмряла в обширните граници на тази империя. Същевременно в твърде далечната по това време Западна Европа започват да се забелязват наченките на това развитие. Тези пиргове се развиват в продържение на няколко века, достигайки към края на XIII в. една

усъвършенствана форма. Промените във военнополитическия живот на полуострова – воюване с малки сили, доминиране на крепостите като ключов елемент и др., създават подходяща среда за масовото разпространение на този архитектурен тип там. За нас е по-логично, че „потребителите" – балкански владетели, манастири и „феодали" приемат една напълно развита форма от хора с които оформят културна, езикова, икономическа и географска общност, отколкото от все пак чуждите им западноевропейци. Това е безспорно за манастирските пиргове, тъй като Атон се превръща в духовен и културен лидер на полуострова и образец за подражание за православните манастири. Запазените паметници са ярко потвърждение за това.

Все пак при останалите паметници такова влияние не може да се изключи напълно и търсенията в някой показателни детайли не го изключват.[36] Такова влияние не трябва да се преувеличава, а за сигурното му установяване са необходими пространни проучвания в цялостния живот на Балканите от този период и в частност на военната архитектура.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Рабовянов, Д.**Самостоятелно отбраняващи се кули-пиргове в българските земи XIII – първата половина на XV в. Магистърска работа . В. Търново, 2002, 7-10.

[2] **Шкорпил, К. и Х.** Паметници из Българско . Т.1 , 1888.

[3] **Kalic, J.** Was verstand man in der mittelterlichen serbishen Staden under „kula" ? – Balcanoslavica, 7, 1978, p. 17-24; **Mojsislovič, S.** Elements of fortification of the monasteries in Medieval Serbia. – Balcanoslavica , 7, 1978, p. 169-195; **Патриарх Калист.** Пространно житие на Теодосий Търновски.-В: Стара българска литература. Т.4 , С., 1986, с. 462.

[4] **Харбова, М.**Отбранителните съоръжения в българското средновековие. С., 1981, 69-74 ; **Попов, А.** Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област . С., 1982

[5] **Тулешков, Н.** Архитектура на българските манастири. С., 1988; **Mojsislovič, S.,** op. cit.

[6] **Бояджиев, Ст.** Крепостта при с. Маточина.- Археология, VII, 1965, 1, кн., 1-8.

[7] **Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова.** Калиакра. Т. 1. С., 1990, 72-75.

[8] **Милчев, Ат., К. Койчева, П. Димитров.** Крепостта от XII-XIV в. в м. Градът при с. Крамолин - ГМСБ, XX, 1995, 91-105.

[9] **Vojadjis, S.** „The Tzimiskes" tower of the Great Lavra Monastery.- In: Mount Athos and Buzantine Monasticism . Eds A. Bryer and M. Cunnigham. Birmingham, 1996, p. 189-203

[10] **Микулчик, И.** Скопје со околните тврдини. Скопје, 1982, с. 58.

[11] **Александров, Г.** Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982) –В: Монтана. Т. 1С., 1987.

[12] Като например в Никея, Дара, Теодосиопол, Вавилон, Египет и др. Виж: **Toy, S.** A history of fortification from 3000 BC to AD 1700. Melborn-London-Toronto, p. 54-60.

[13] **Toy, S.,** op. cit.; **Велков, И.** Градища. – ГНПМ, 1950, с. 157-189; **Велков, И.** Разкопки при с. Садовец.- УПр, XXXVI, кн. 4, 481-495.

[14] **Vojadjis, S.,** op. cit.

[15] **Vojadjis, S.,** op. cit.

[16] **Toy, S.,** op. cit., p. 86-88

[17] **Burridge, P.** The architectural development of the Antonite monastery.- In: Mount Athos and Byzantine Monasticism . Eds A. Bryer and M. Cunnigham. Birmingham,1996, p. 171-173.

[18] **Hirschfeld, Y.** The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Peroid. Yale, 1992, p. 23-26, 47-49, 56-58, 169-170.

[19] **Рабовянов, Д.,** цит. съч., 22-34.

[20] **Mojsislovîč, S.,** op. cit.

[21] **Mojsislovîč, S.,** op. cit.

[22] **Ковачевиħ, М., П. Мујовиħ.** Градови и утврјења у Црној Гори. Београд-Улцињ , 1975, с. 118, 143.

[23] **Popovîč, M.** Defensive Sistems in the Eastern Part of Jogoslavia in the Midle Ages.- Balcanoslavica, 11-12, 1984-1985.

[24] **Овчаров, Н.** История и археология на Вардарска Македония. С., 1996, с. 87-103.

[25] **Микулчик, И.** Цит. съч., 133-134.

[26] **Popovîč, M.,** op. cit., p. 17.

[27] **Поповиħ, М.** Ужички град. Ужице, 1991, с. 63-76.

[28] **Minic, D.** The role of Stalas in Serbia of Prince Lazar.- Balcanoslavica, 11-12, 1984-85, p. 148.

[29] **Popovîč, M.,** op. cit.,

[30] **Ковачевиħ, М., П. Мујовиħ,** op. cit.; **Bojanovski, I.** Sokol na Plivi. –Naše starine, XIII, 1972 ; **Bojanovski, I.** Dobor u Usori.- Nase starine,XIV-XV, 1981; **Kajmakovîč, Z.** Stari grad Dobol. Naše starine, IX, 1964; Б. Мазалиј. Травник и Ториган.- Glasnik Zemaliskog Muzeia, 1948.

[31] **Smiljanîč, F.** Entsterhung und Entwicklung des Verteidgungssisistems der Zupanija Knin vom 11-16. Jahrhundert.-Balcanoslavica, 11-12, 1984-85, 137-143.

[32] **Прашанов, Л.** Хрельовата кула. С., 1973, 9-15.

[33] **Патриарх Калист.**Пространно житие на Теодосий Търновски.-В: Стара българска литература. Т.4 , С., 1986, 452, 462.

[34] Пространно житие на Ромил Видински от Григорий Доброписец.-В: Стара българска литература. Т.4 , С., 1986, 466-491.

[35] **Джингов, Г., А. Балканска, М. Йосифова,** цит. съч.

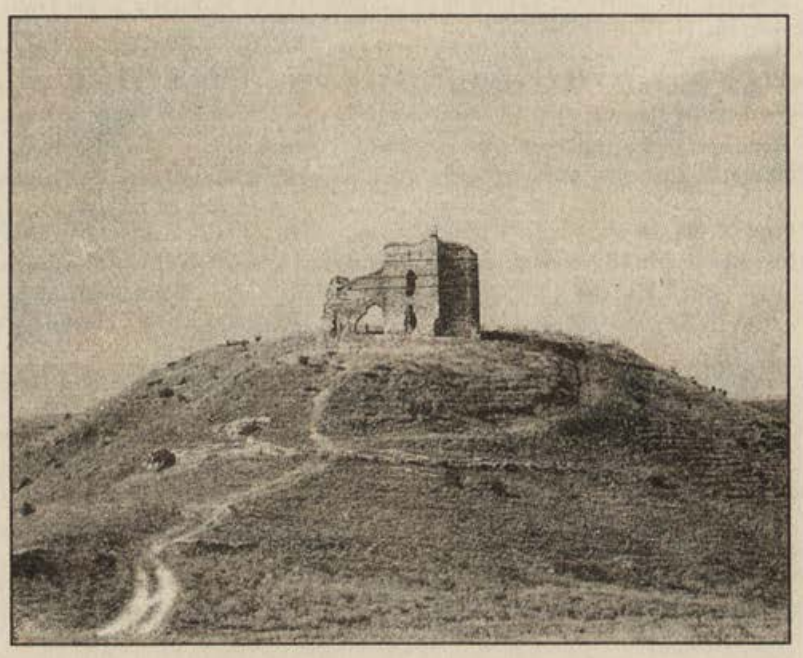
[36] Виж пирга на манастира Ресава, пирга в цитаделата на Цепина и др.

MEDIEVAL TOWERS-PIRGS FROM BALKANS

Dejan Rabovjanov

Summary

The author looks at to the medieval fortification. He makes a survey to the criteria for determination of the tower like is that for independent protection.
He fixes the origin of this fortification and he makes to attempt the terminology. The author makes review of the terminology used in West-European scientific literature and compare them with scientific literature in Bulgaria.

Средновековна крепост при с. Маточина, Хасковско

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ФОРМИРАНЕ НА СТИЛОВИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА ТЪРНОВСКАТА АРХИТЕКТУРНА ШКОЛА XII-XIV ВЕК

ТЕОФИЛ ТЕОФИЛОВ

Съвременникът е силно затруднен да изгради прозирно ясна и точна картина за българското средновековие, за образа на предстоличния и столичния период на града Търнов. Достигналите до нас писмени сведения, извадените по археологически път от историческите пластове следи или останки от сгради, фрагменти и детайли от тяхното оформление и украса след поредица опустошителни разрушения, са повод за разсъждения, които пораждат спорове и противостояния в научните среди.

Темата, която засягам, е занимавала всички учени, работили върху българската средновековна архитектура, но все още не е изведена в добре подреден систематичен вид.[1] Моят е пореден опит да внеса определен порядък чрез събраните до наши дни нови документални материали и да изградя една приблизителна постановка относно възникването, оформянето и развитието на стиловите особености, характеризиращи представителната архитектура на Второто българско царство, чиято столица е Търнов. Блясъкът и величието, заради които градът е определян като третия в света след Рим и Константинопол, са затъмнени след 1393 г. Случайните по-значителни останки от светски и религиозни сгради могат да учудват с различния маниер на градеж и употребени похвати за архитектурна декорация, ако не намерим логичното обяснение в развитието на художествените вкусове за времето от XII-XIV век, върху едни заложени вече тук по-ранни строителни традиции.[2]

Забележително обстоятелство в строителството е унаследяването на техники, технологии (материали и рецепти), конструктивни решения за обемно-пространствени реализации на архитектурно-художествените замисли, напластяването на стари знания с новите открития по пътя на творчеството и изобретателността на майсторите при тяхното усъвършенстване. Съответно творбите са се утвърждавали с тяхната трайност и художествено въздействие във времето.

Доказано е, че нито един стил или художествен похват не възникват отведнъж и винаги посочват дирята на своя произход. Такъв е случаят и с формирането на характерните особености на „Търновската архитектурна школа във Византийски стил" – едно много точно определение, дадено още на времето от

проф. арх. Александър Рашенов.

Заварените примери от римо-византийската традиция в строителното изкуство, заедно с донесените при усядането на българите в Южнодунавските полета стари, усвоени отдавна монументални похвати и начини на градеж, са основата за развитие на една нова тема – християнската храмова архитектура, захванатa веднага след покръстването на езическите българи и за кратко време покрила територията на страната. Голямото разнообразие на типологични схеми, морфологични и синтактични форми и прийоми на приложението им, при формообразуването на произведения върху тази нова тема, показват пътя на търсене на посоки за извеждане на самостоятелни формули и изграждане на собствен почерк в това ново строителство. Тук можем да открием оправдание за създаването на отделни самостоятелни провинциални художествени центрове, където стиловите похватности се задържат за дълги времена, носят своя определена характеристичност и там залагат своя принос.

В редица паметници от Плиска и Преслав отчитаме един ранен период, където монументалните похвати на градеж все още не могат да бъдат изоставени дори в дребномащабни обекти и твърде дълго ще се употребяват. Те се отличават с градежна структура от добре обработени каменни блокчета на хоросанова спойка с тъмночервена хидрофобна, изрядно изтеглена външна фугировка – характерни отличителни черти на официалното строителство от езическия период.

Междувременно при строителството на редица храмове от същото време навлизат нови похвати и технологии, както и нови обемно-пластични решения, употребявани вече в християнското строителство по владените от Византия страни. Много възможно е сблъсъкът между тези похватности да е породил едно ново явление, което отчетливо дава характеристиката на по-късното християнско храмово строителство по българските земи, чийто краен резултат можем да прочетем в особеностите на т. нар. „Търновска архитектурна школа".

Останките от късноримската и ранновизантийската епохи тук показват сериозни характерни черти, които не са могли да бъдат пренебрегнати от по-късните строители. Едни от строежите са изцяло тухлени, други - със смесена зидария от камък и тухли, а много рядко-само от камък, предимно на хоросанова спойка, чийто състав като пропорции на отделните минерални съставки е ясно отчетлив.

Смесеният градеж, произхождащ от старите римски опуси, е правел впечатление с разноцветната структура на различните материали и тяхната подредба в екстериорните архитектурни форми. Роден от чисто технически и конструктивни съображения, свързани с възможните носимоспособности на материалите, точно смесеният градеж заляга в тъканта на декоративния „живописен стил" при оформянето на архитектурния декор на официалните сгради във Византийския свят, а съответно – в покръстена България.

Първите плахи опити за изграждането на многоцветен фасаден архитектурен декор са засвидетелствани в запазени провинциални паметници далече от

столичните примери, за които (последните) знаем много малко от цялостната им обемна субстанция, поради силното им затриване, заедно със затриването на държавната институция в самия край на X век.

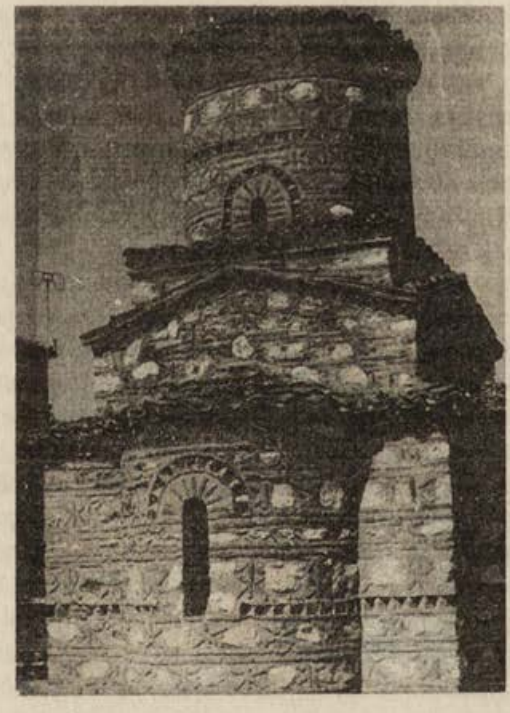
Моите наблюдения върху българската средновековна архитектура довеждат до изводи, че не непременно стиловите особености на епохата се оформят благодарение на столичните вкусове и възприятия. Доказателствен факт е, че никога повече по българските земи не се строи втора архиепископска базилика с размерите, съдържанието и величието на тази в Плиска, нито втора „Златна" съборна църква, подобна на цар Симеоновата в Преслав. Това обаче не означава, че там на място не се е омесвало тестото на едно по-скромно храмово строителство – многобройно и проявено в голямо многообразие. Разкритите останки, а и запазените паметници от IX-X век по старите български земи, свидетелстват за творческите усилия по пътя за търсене на самостоятелен образ и звучене на тези произведения. Близко и много близко до нас е имало примери, които са били подходящи за подражание, но не са били конкретно и преднамерено използвани, защото се е преследвала уникалност на решението и образа на всеки отделен обект. Досега не сме засвидетелствали нито едно повторение дори на една и съща територия. Често откритията на отделен местен провинциален художествен център са били достатъчно впечатляващи, за да може продължително време да бъдат преизползвани и интерпретирани , вместо да се приемат отдавна известни готови формули в Константинопол и провинциите му на територията на съседна Гърция. Добре запазени примери за самостоятелно извеждане на архитектурно-художествени образи на християнски постройки отчитаме в художествените центрове от Южнобългарските земи във времето IX-XI век – Охрид, Преспа, Кастория, Прилеп, Велес и околностите им. Там, по зададените вече теми от римо-византийските опуси, най-много се използва системата на клетъчните зидарии заради откритието, че те имат цветно декоративно излъчване, а приложените материали могат да бъдат редени в разнообразни мотиви – шарени, весели и празнични, макар първоначално нерегулярни, без конкретна архитектонизация или с определена подчиненост на други художествени принципи (**Обр. 1, 2, 3, 4 и 5**).

Подобни художествени центрове възникват и във вътрешността на страната, като често съвпадат със седалището на епископа – Несебър, Червен, Асеновград, Търнов. По запазени там паметници и намерени останки в археологическите насипи е възможно да се проследи творческият път при усъвършенстването и архитектонизацията на обемно-пластичните решения и декоративните похвати.

Столицата Велики Преслав за определено време е творческа лаборатория, раждаща многообразна християнска храмова архитектура, един събирателен център, който търси откриването на нови формули и решения върху натрупания вече опит в Плиска.[3] Разнообразието на планови схеми с различна типологична характеристика е изисквало различно конструктивно, обемно-пластично и съответно-декоративно решение. Силно възможно е тук през втората половина

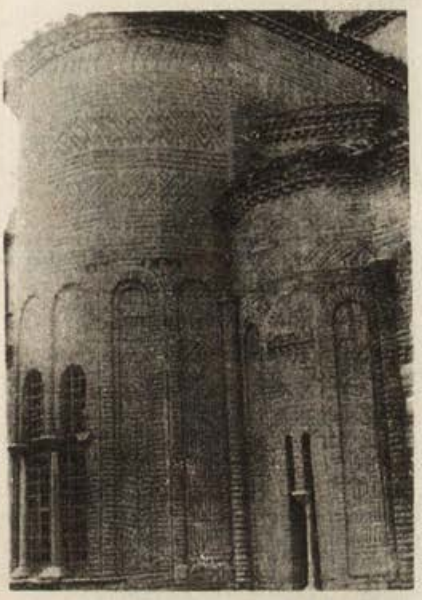
Обр.1. *Охрид. Църква „Св. Богородица Заумска". Южна фасада.*

Обр. 2. *Кастория. Църква „Св. Богородица Кубелитиса".*

Обр. 3. *Прилеп. Църква „Успение Богородично".*

Обр. 4. *Солун. Църква „Св. Апостоли".*

Обр. 5. *Арта. Базилика „Св. Василий".*

на X век да е заложен генезисът и да са били отработени основните посоки на едно творчество, което ще формира особеностите на една бъдеща архитектурна школа – Търновската.

Засвидетелстван е фактът, че заедно с отмирането на монументалното храмово строителство като метод и похватности, някои открития на Преславската школа имат продължително въздействие. Това са слепите декоративни ниши по външните фасади на църквите, някои от които имат полукръгла форма (екседри) и не случайно са наречени „преславски". Безспорно тези ниши са извлечени от една по-стара римо-византийска традиция, която е резултат от конструктивни решения, но тук тези арки са преднамерено търсени като пластично разнообразие и основа за декоративни изяви чрез многоцветието на употребените материали в архиволти и тимпани (**Обр. 6**).

Обр. 6. *Остия Антика. Сграда от I век сл. Хр.*

Ще отбележа едно съществено различие, което впечатлява – християнската архитектура на Рим и Византия от IV-IX век, с редки изключения, отвън е въздействала предимно с обемно-пластичното си и конструктивно решение при употреба на еднородни материали – камък, тухла. Изглежда това въздействие се е наложило от раннохристиянско време и е добило устойчивост. Тогава повече внимание е обръщано на художественото въздействие на интериора.

При нас храмовата архитектура е следвало да бъде отличителна и отвън, заради което архитектурният декор е покривал всичките фасади. Вероятно принципът: обществената – дворцовата и култовата архитектура да се отличава от обикновената – гражданската, е бил въведен още в ранното българско градостроителство, макар и с други методи. Личните сгради до християнския период са били с монументален градеж. Имаме достатъчно примери в тази посока, оставени по пътя на придвижването на езическите българи. Може би настоятелно тази традиция, макар и по нов начин, е трябвало да бъде изтъкната и в християнско време. Сигурно затова Голямата базилика в Плиска е трябвало да бъде нашарена с редуване на каменни блокове и тухлени пояси, които преминават през цялата дебелина на зидовете и нямат никаква конструктивна роля, каквато те изпълняват при системата „опус микстум" за изравняване на каменен градеж от неформатни ломени камъни. Тук можем да прочетем

буквалния наивитет на майсторите, които възприемат една готова формула, за да бъде тя нагласена за новото си предназначение – придаване на полихромна звучност на фасадите. От своя страна този подход предполага спазването на архитектонични правила – елементи от еднороден материал започват и завършват с него, което означава – каменни архиволти с каменен корниз или тухлени архиволти с тухлен пояс. През Второто царство този принцип се променя с примесване на материалите, което също се извършва в определен порядък. Най-често този способ се практикува в арки и архиволти, но идва момент, когато залива всички фасади.

Най-добрата посока за изяви в декоративно отношение предоставят комбинираните зидарии от разнородни материали - преупотреба на откритията в римските опуси, но с внасяне на нови живописни вариации към тях с една нова изобретателност със своеобразна и отличителна изразителност. В един от запазените ранни примери се усеща една неустойчивост при архитектонизацията на мотивите – „Св. Иван Кръстител" и „Св. Стефан" в Несебър, „Св. Богородица Петричка", „Св. Иван" („Яни") при Асеновград и други паметници, чието строителство и по-късни преустройства все още остават като датировка под съмнение. Затова пък имаме неоспоримата постановка с изследванията на Боянската черква, дето последните проучвания представят едни ранни опити за допълнително декориране на архиволтите на Старата „Св. Никола" с кръгла дребноформатна глазирана керамика. Произходът на тази керамика изследвачите винаги насочват към столичния Търнов, но аз имам сериозни основания да търся друг по-ранен извор. Същото се отнася до корнизната конзолна аркатура, наречена в архитектурознанието „ломбардска" (?!), елементи от която намирам в изобилие в Преслав, а и стоящи по местата си в редица паметници с датировка преди XII век. Подобни елементи съпътстват останките от църкви в Червен и стават един от характерните белези на Търновската архитектурна школа, запазен до Българското Възраждане през XIX век.

Въведената досега система за датиране на църковни сгради по ктиторски надписи върху стенописи, често не отговаря на времето на изграждането им и от там произхожда нелогичното четене на развитието на архитектурно-стиловите наслагвания във времето – кога възниква дадено художествено-декоративно явление, как се развива и какви отражения има върху околния свят.

По примера на Преслав Търнов се явява нова творческа лаборатория и търсенето на неговите майстори за художествена и пластическа изява в архитектурата могат да бъдат проследени при един внимателен и точен прочит на намерените в археологическите насипи материали. Така в наследството откриваме небрежната зидария от предстоличното време преди преправки, внесени през столичния период – „Св. Равноапостоли Петър и Павел", „Св. Четиридесет мъченици", църкви по Царевец и Трапезица; опити за внасяне регулярност и архитектонизация на декоративните мотиви и решения като

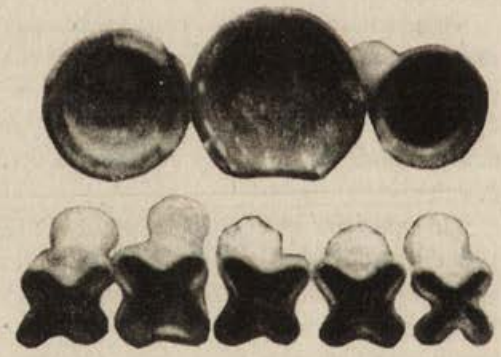
Обр. 7. *Кастория. Църква „Св. Врачи". Детайл.*

Обр. 8. *Несебър. Църква „Св. Стефан". Източна фасада.*

Обр. 10. *В. Търново. Църква „Св. Димитър Солунски" - документална фотография отпреди земетресението от 1913 г.*

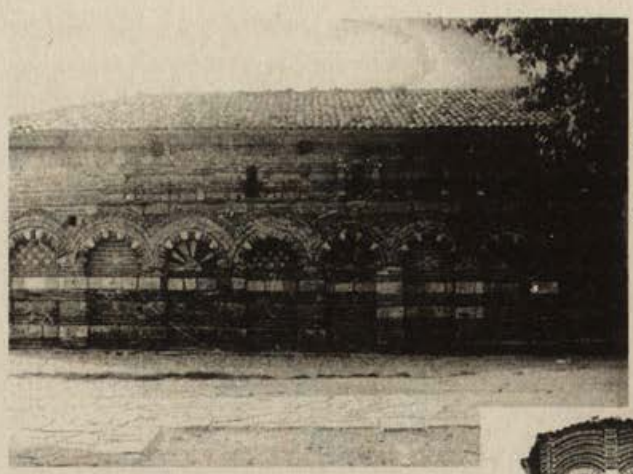
Обр. 9. *Керамопластични украсни тела от църкви по Царевец.*

реплика на прихванати и подлежащи на развитие идеи от други художествени центрове в една последователност от двеста години. Сравнителният анализ на намерените по археологически път украсни архитектурни елементи от църквите по Трапезица и Царевец, в Шуменската крепост и Червен, както и върху фасадите на запазените паметници в Охрид – „Св. Иван Канео", в Асеновград – „Св. Богородица Петричка", в Бояна – „Св. Панталеймон", в Бачково – „Св. Архангели", в Несебър – „Св. Стефан" и пр.

Включването на разноцветни и разноформатни керамопластични тела в архитектурната украса също може да бъде добре проследено като идея в зародиш, в развитие и катокраен резултат. Първите опити са плахи и неумели, не достигат до ясна представа за вложеното в тях намерение да подчертаят важните части от пластичното представяне на архитектурния екстериор – „Св. Стефан" в Несебър или загадката от западната фасада на „Св. Врачи" в Кастория. Сериозността на намерението прозира в по-късните резултати в едно развитие четимо по запазените фрагменти от фасади на „Св. Димитър Солунски" и западната пристройка на „Св. Четиридесет мъченици" (след втората ù значителна преработка през първата половина на XIII век), а малко по-късно и в екзонартиката и южната галерия на „Св. Равноапостоли Петър и Павел" в Търнов. По нататък в красиво многообразие тези украсни елементи са били приложени в Патриаршеската църква „Св. Възнесение Христово" и в Дворцовата „Св. Петка Търновска".[4] При внимателен прочит развитието на този маниер на фасадна декорация по средновековните църкви може да бъде проследено. В най-ранните примери са внесени само дребни силно прищипани четирилистни елементи върху архиволтите на пластичните арки и върху прозорците, чашеобразни кръгли гледжосани в тревнозелено до охрово оцветяване тръбички с диаметър до 6 см. Ще спомена и квадратните гледжосани керамични пластини, оформящи фризове и пояси във врхните части на базилики и куполни църкви от Охрид до Арта, които са били предизвикани от подобна необходимост – да разнообразят и тържествено да развеселят фасадите на култовите постройки (**Обр. 7, 8, 9, 10**).

Произходът на тази разноцветна и разнообразна украсна строителна керамика за сега остава все още неясен. Насочването към Източния свят, което правят много автори, не е случайно, но източните образци имат определена индивидуална характеристика и те са могли само да инфлуират идеи във византийските художествени вкусове, които на територията на Балканите са придобили нова образност. Като употреба керамопластичната гледжосана керамика намира най-добро развитие и разпространение на територията на Средновековна България и е най-добре отразена в църковното строителство по времето на Второто българско царство (XII-XIV в.).

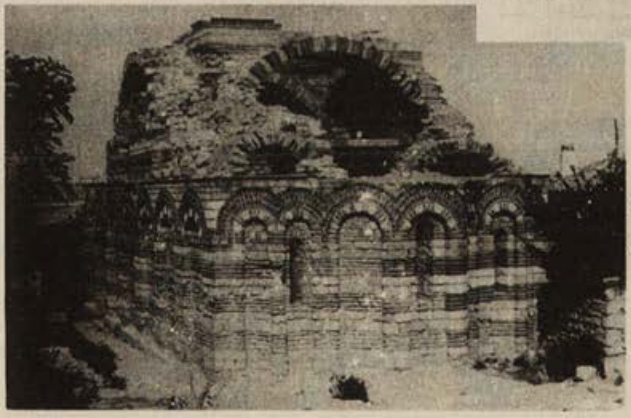
Добрият изследвач може да открие развитието на включената в зидариите гледжосана керамопластика както във формата и размерите им, но също и в комбинациите и многоцветието. Формите се усложняват – чашеобразните тела се превръщат в почти плоски панички със слабо изявена яка и диаметър до

Обр. 11. *Несебър. Църква „Св. Параскева". Северна фасада.*

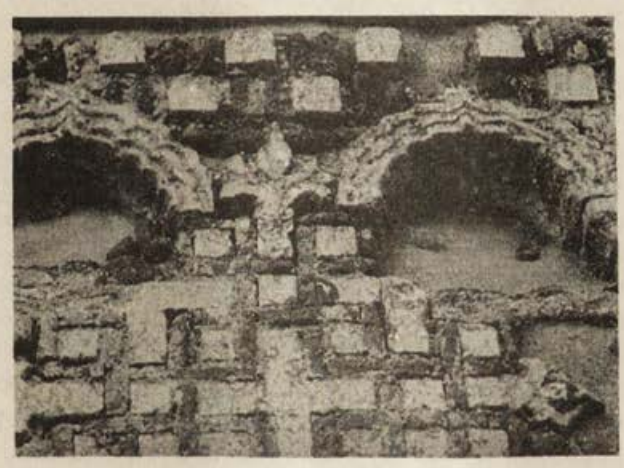
Обр. 12. *Несебър. Църква „Пантократор". Източна фасада.*

Обр. 13. *Несебър. Църква „Св. Архангели".*

Обр. 14. *Несебър. Църква „Св. Иван Алитургетос". Източна фасада.*

Обр. 15. *Несебър. Църква „Св. Иван Алитургетос". Фрагмент от северната фасада.*

16 см, а четирилистниците прехождат в многолистни розети с почти същия диаметър, със затворена тръбичка и плоско дъно като на паничките.

Многоредовото включване на разновидности от тези керамични тела в зидариите на средновековните църкви в разнообразни комбинации и вариации – шахматно или радиално, придава индивидуалност на решенията, приложени за всеки отделен паметник.

Запазените фрагменти от фасади в източната част на първия паметник свързан с историята на столичния Търнов – църквата „Св. Димитър Солунски", освен сравнително изрядно изтеглената зидария в система „опус микстум", показват напластяване в архитектоничен порядък на украсни и декоративни елементи – арки от смесен градеж над слепите ниши, архиволти от гледжосана керамика в две разновидности – четирилистници и кръгли – в едноредова и двуредова употреба, геометрични (макар рисувани „ал фреско") украсни мотиви в разнообразни вариации в тимпаните на нишите.[5] Архитектонизацията на всички тези декоративни похватности дава основание да възприемем тезата, че е бил изминат вече определен творчески път в търсене на образност – пластична, обемно-пространствена и художествена при формообразуването на християнските храмове по българските земи, за да може да се представи една добре завършена творба в края на XII век.

По-късно развитие на тези декоративни похватности ще видим доведено до съвършенство в оцелелите примери от XIII-XIV век в Несебър – църквите „Св. Параскева", „Пантократор", „Св. Архангел" и апотеозът – „Св. Иван Алитургетос". Подобно съвършенство ще да са имали и множество църкви в Търнов, за което свидетелстват и находките от Трапезица и Царевец. Тук най-вече са се откроявали патриаршеската „Св. Възнесение Христово" („Св. Спас") и дворцовата „Св. Петка Търновска" (**Обр. 11, 12, 13, 14 и 15**).

При всички споменати паметници ще видим възпроизвеждане на едни и същи декоративни теми в многообразни и почти неповторяеми вариации дори по фасадите на един отделен паметник. Подобни похвати могат да бъдат открити в тъкаческото изкуство, но в архитектурния декор те се съчетават с пластическите и обемни форми, където възходящо се степенуват и отчетливо и изрядно моделират градежната структура до степен на изящество – „Пантократор", „Св. Иван Алитургетос" в Несебър. Тези килимообразни решения са предизвикали старите изследвачи да дадат нарицателно определение на явлението „живописен стил" в българската архитектурна школа от XII-XIV век. Ще отбележим също, че внасянето на каменнопластични украсни елементи внася допълнително разнообразие и засилва художественото въздействие от екстериора на храмовите постройки. Там са вградени релефни изображения на лъвове и грифони, растителни мотиви и човешки фигури (понякога - светци), едно завещано наследство от Първото българско царство, преминало през времето, за да го видим отново възпроизведено в епохата на Възраждането.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Рашенов, Ал.** Византийска и българска архитектура. - Сп. Архитект, бр. 1, 1931, 12-19; **Същия,** Българска школа във Византийския стил.-ИБАИ, т. VI, С., 1930/31, 206-220; **Мавродинов, В.** Външната украса на старобългарските църкви.-ИБАИ, т. VIII, С., 1935, 312-315.

[2] **Теофилов, Т.** Приемственост и развитие на „живописния стил" в архитектурата на XII-XIV век. – В: Велико Търново 1185-1985 година. С., 1985, 83-95.

[3] **Теофилов, Т.** За декоративното начало на архитектурата в XI-XIV век. - В: Велико Търново – културен, исторически и туристически град. С., 1988, 144-160.

[4] **Николова, Я., Н. Ангелов.** Царевград Търнов, т. 1, 15-16; **Ангелов, Н.** Царевград Търнов, т. 3, 19-90.

[5] **Теофилов, Т.** Изследвания върху проблема за стилова реконструкция на църквата „Св. Димитър Солунски" във Велико Търново. – ГМСБ, XII, В. Търново, 1991, 67-87 и цит. там литература.

FORMATION OF THE STYLE'S FEATURES OF THE TURNOVO ARCHITECTURAL SCHOOL – 12TH –14TH CC

Teofil Teofilov

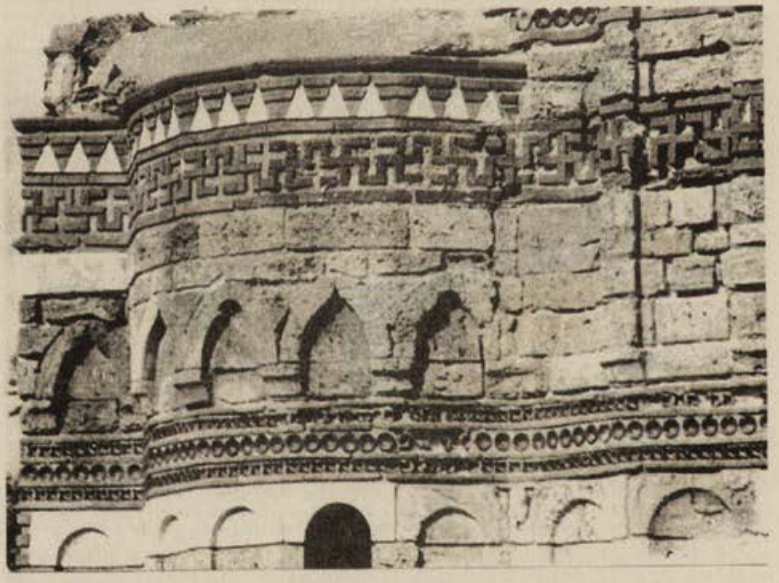
Summary

This problem has been examined by all research-workers of the Bulgarian medieval art. It has caused many controversial questions about the origin of the school and the dating of concrete monuments – the problem is topical now again.

The author of the present paper using comparative analysises and taking in consideration historical sources, documental materials and logical reasonings tries to elucidate the origin of the artistic and decorative techniques and the architectonisation of the patterns in the monuments' constructions that have determined the style's features of the Turnovo school of architecture from 12th – 14th centuries.

Обр. 16. *Несебър. Църква „Св. Иван Алитургетос" - каменна конзола с лъвчега.*

Обр. 17. *Несебър. Църква „Пантократор" - детайл от източната фасада.*

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЗА МАНАСТИРИТЕ В „СВЕТА ГОРА“, „ТЪРНОВСКИ ПЛАНИНИ“ И „ТЪРНОВСКА СВЕТА ГОРА“

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

Първото споменаване на топонима „Света гора“ е в Житието на Теодосий Търновски, написано от Цариградския патриарх Калист. Когато достигнал до Търново, „*който беше царстващия град на българите-пише патриарх Калист, намери тогава много прочутия манастир на всеславната Дева и Богородица, Христовата майка, той* (Теодосий Търновски – б.м. Й. Ал.) *се посели в него. Даже и до днес този манастир се нарича с обикновеното си име Света гора.*“ (подч. Й. Ал.).[1] Още по конкретни данни за местността намираме в Похвалното слово за Евтимий, написано от Григорий Цамблак: „*...край град Търново има една местност, отделена от него само с река, видима отвред, пълна със злак и напоявана обилно с изтичащи води; водната и щедрост наслаждаваше очите преди вкуса; с дървета гъсто обрасла, тя е пълна с разнообразие на всякакви плодове и цветя, а над нея се издига гъста гора и пространна.* В *тази местност се намираше храм на приснодевата Христова майка и Богородица*“ (подч. Й. Ал.).[2] В посочения откъс от Похвалното слово не се споменава топонимът „Света гора“, но указанието, че в нея се намира манастирът, посветен на „приснодевата Христова майка“ е доказателство, че описанието се отнася за Света гора. По различно, но според мен и по-неприемливо, е мнението на издателите на „Слово“-то, които приемат, че под израза „една местност“ Цамблак „*описва местността Ксилифор, която е богата на извори и потоци и се вижда от всички части на столичния Търновград, понеже се намира през Янтра на изток от него.*“[3]

Значително по-богата информация намираме в Пространното житие на Ромил Видински, написано от Григорий Доброписец. Според него „*околните жители на споменатия град Търнов познават близките планини. Защото има една планина, намираща се близо до Търнов, наричана с местното име Устие. Има и един хълм до града, наричан и той от стари времена Света гора; в тях живеят множество иноци, живеят и до днес.* (подч. Й. Ал.).[4] В посочения откъс става дума за **близка планина, наричана с името Устие и хълм, наричан Света гора.**

Местността Усое се споменава в една приписка в Лествица, където е

отбелязано, че „*...в годината 6972 (=1363/64), индикт II, била писана тази книга с тези три тленни пръста от последния от иноците Теодосий, на мястото Устие при град Търново при благоверния цар Иван Александър и неговата царица, новопросвещената Теодора ...*“ (подч. Й. Ал.).[5] Много точно е описанието на Константин Иречек, според който “*...главните пътища водят през двата пролома на Янтра край реката , единият от юг, към Габрово, през тъй нареченото Хустето, старото Устие... другият на север към крайдунавската равнина през Дервента (на турски теснина, проход)*” (подч. Й. Ал.).[6] По-нататък К. Иречек пише, че на „*юг от сегашния град се издига зад реката един хълм, цял обрасъл с гора; прозорците на къщите, обърнати към тази срана, гледат в най-близко съседство през водата към короните на дърветата. От средните векове до ден днешен този горист хълм се нарича Света гора*“ (подч. Й. Ал.).[7] В. Златарски смята, че „*мястотоУстие*“ е северното търновско дефиле, което „*сега се нарича от населението Древента, или които прави река Янтра, след като заобиколи Царевец и Трапезица*“.[8]

От сведенията на изворите и по-късните описания става ясно, че с топонима Света гора се означава само хълмът, който се намира на юг от „сегашния град“ и е отделен от него само с р. Янтра. От Житието на Теодосий Търновски и Похвалното слово за Евтимий знаем, че там се е намирал манастирът „Св. Богородица“. Трудно може да се отговори на въпроса къде точно се е намирал този манастир.

Т. Николов отбелязва, че „*най-важният манастир на Света гора бил мъжкият манастир „Св. Богородица Одигитрия“, в който манастир е прекарал известно време преподобни Теодосий Търновски*“[9] и без да посочва къде точно на хълма, съобщава, че „*следи от този манастир са запазени и до днес*“.[10] Янка Николова обнародва три скулптурни глави, намерени през април 1957 г. на северния склон на хълма. Според нея те са намерени на същото място, където до „*около 1937 г. са били запазени основите на голяма сграда, известна като манастир, наречен „Св. Богородица Одигитрия (Пътеводителка)*“.[11] М. Робов също приема, че манастирът се намира на северния склон, като конкретизира мястото му там, където пътят за Великотърновския университет „*се включва в околовръстното шосе*“[12]. Той посочва още, че на „*същото място до 40-те години на нашия век са били запазени останки от зидове на голяма сграда*“ и „*по стара традиция на същото това място на празника „Успение Богородично“ ежегодно са ставали народни събори*“[13]. Останки от хоросанови градежи са разкрити и при строежа на почивната станция на „Пътни строежи“.[14]

Под „гъста гора и пространна“ трябва да разбираме по-високите възвишения южно от хълма Света гора.[15] С „близките планини“ навярно са били означавани както „пространните гори“, така и мястото, наречено „Устие“. Според К. Шкорпил останките от споменатия в приписката на Лестовица манастир Устие се намирал „*между пролома Устие и Синия вир, който пробива южния скалист склон на търновската планине между Шемшево и Чолакова махала*

(дн. Квартал Чолаковци – бел. Й. Алекс.)...*Западният от тези върхове се нарича Клисе баир...На връх Клисе баир на две места се виждат развалини на манастир, за които не се е запазило никакво предание*"[16] (подч. Й. Ал.). Същият манастир Н. Станев свързва с манастира „Св. Марко".[17]

Въз основа на сведенията на изворите и преданията можем да приемем, че **топонимът „Света гора" означава само хълма** южно от Царевец и Трапезица (т.е. от сегашния град). Той се включва в по-широкото понятие „*близки планини*" или както ги нарича К. Шкорпил „*търновски планини*", заедно с възвишенията южно и западно от Търново, като **югозападният хълм през средновековието се е наричал Устие.**

С „*търновски планини*" свързах възвишенията на юг и югозапад.[18] По-късните ми занимания с историята на Преображенския манастир и тази на манастира „Св. Троица" ме насочиха към сведения, които дават възможност за разширяване на обсега и в северна посока.

В книгата си „Археологически и исторически изследвания" д-р Васил Берон обнародва спомени на монаси и четири „влашки грамоти". Според неговото описание старата църквичка била разрушена през 1847 г. И над олтара ù имало плоча с надпис: „*Тая черква Св. Троица е съзидана в 1070 година, януари 27. Епитроп Георгий Преложник и сина му Калин.*"[19] Пак според разказа на монасите д-р Берон е записал, че „*над западните врати срещу олтара, и от двете страни, е имало изображения на цар Иван Александър, и на сина му цар Иван Шишман III, при които били изписани и съпрузите им царици и децата им...*"[20] През 1856 г. игуменът на манастира показал на д-р Берон „*кожяни (пергаментови) големи листове, що били намерени в зида на старата църква, гудени в една тенекияна кутия*"[21], дадени на манастира от „влашките *господари*".[22]

В грамотите манастирът е наричан „Шишманов" и е посочено, че се намира „*отвъд Дунав в търновските гори, дето се празнува и почита храма на светата животворна и неразделна Троица*"[23] (подч. Й. Ал.), т.е. интересното в случая е, че при локализирането на манастира е посочено, че той се намира в **търновските гори**, за които вече е известно че представляват възвишенията южно и югозападно от града. Според мен имаме основание да затворим пръстена както от юг и югозапад, така и в северна и североизточна посока. Това са манастирите, които са разположени най-близо до столичния гра

Въз основа на сведенията на писмени извори, стари описания и предания и археологически разкопки в района на „*търновските планини*" се намирали манастирите: два манастира на хълма Света гора, единият от които известният от писмените извори „Света Богородица"; манастирът „Св. Марко" (Марковият манастир), издигнат южно от Света гора, в дълбочината на пролома[23]; манастирите на Клисе баир, от които единият известен от приписката от Лествица манастир „Устие", разположен на югозападните възвишения; Присовският манастир „Св. Архангел Михаил", двата арбанашки манастира – „Св. Богородица" и „Св. Никола", намиращи се североизточно от столичния

град; и манастирите „Света Троица“ и „Преображение Господне“, оставащи в северна посока. Очертаната картина потвърждава сведението на Григорий Доброписец, че *„в близките планини живеят множество иноци, живеят и до днес“* и дава основание да приемем, че става дума за големи манастири с многобройно братство – средища на оживена книжовна и просветна дейност.

Най-широк териториален обхват има понятието „Търновска Света гора“, в което се включват и сравнително по-отдалечени манастири, от които са известни: Старият мердански манастир „Св. Четиридесет мъченици“, Плаковският манастир „Св. Илия“, Капиновският манастир „Св. Никола“ и Старият килифаревски манастир.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Петров, П., В. Гюзелев**. Христоматия по история на България, 2, С., 1978, с. 361. Вж. И превода в Стара българска литература, с. 4, Житиеписни творби (съст. И редактор Кл. Иванова), С., 1986, с. 446: „тогава намери и манастир, много прочут (посветен) на всеславната Дева и Богородица Христовата майка. Носели се там (на мястото), което дори и до днес се нарича обикновено Света гора“.

[2] **Русев, П., Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.** Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 189.

[3] **Пак там**.

[4] **Стара българска литература**. С., 1974, с. 282.

[5] **Петров, П., В. Гюзелев**. Цит. съч., с. 423.

[6] **Иречек, К**. Пътувания по България. С., 1974, с. 282.

[7] **Пак там**, с. 283.

[8] **Златарски, В.** История на българската държава през средните векове, III, С., 1972, 348-349.

[9] **Николов, Т.** Град велико Търново. – В: Климент Търновски. Васил Друмев. С., 1927, с. 276.

[10] **Пак там**.

[11] **Николова, Я.** Принос към средновековната българска пластика.-Археология, II, 1960, 4, 14-27.

[12] **Робов, М**. Манастирите в Търново и околността през XII-XIV век. Автореферат. С., 1993, с. 8. Прави впечатление по-подробната информация в по-новите изследвания.

[13] **Пак там.**

[14] Информация, събрана от автора.

[15] Н. Станев приема за южна граница на хълма Света гора „седловината, през която минава шосето Търново-Шереметя-Тузлука...“ – В: **Станев, Н**. История на търновската предбалканска котловина, С., 1993, с. 9.

[16] **Шкорпил, К**. План на старата българска столица велико Търново. – ИБАД, I, 1910, с. 150.

[17] Според описанието на Н. Станев *„на север от Присово, след като се прехвърли Присой бърдо, се намира манастирище „Светого Марко“*. Той посетил мястото заедно с Т. Николов и директора на библиотеката П. Крусев. Направили описание и скица на църквата. Тя е „четвъртоъгълна“, имала дължина 10 м и ширина 4,5 м, а дебелина на зидовете 0,87 м; градена от камъни на хоросанова спойка. Авторът приема, че манастирът „Св. Марко“ е споменатият в приписката, тъй като той се намира най-близо до прочутото търновско Устие

на Янтра – В: **Станев, Н.** Цит. съч., с. 34.

[18] **Алексиев, Й.** Бележки за ранната история на търновските манастири. – Сб. В чест на проф. Веселин бешевлиев, В.Търново, 1993, 189-198.

[19] Повечето автори се доверяват напълно на сведенията в надписа и приемат основаването на манастира „Св. Троица" през 1070 г. Други не приемат датировката, тъй като годината е посочена от Р. Хр., а не както е обичайната практика през средновековието – от сътворението на света. Както сочи д-р В. Берон преписването на надписа е станало след счупването на плочата. Ако приемем че на плочата годината е от Сътворението на света и е „преизчислена" от преписвача от Р. Хр. на 1070, то тази година отговаря на 6578 от Сътворението на света. Последната се изписва по следния начин: S Ф O H. Изписването на стотиците обаче е много близко до 6778 (S Ψ O H) и 6878 (S Ω O H), което отговаря на 1270 или 1370 г. От Р. Хр. Горните разсъждения ми дават основание да приема, че манастирът е построен през 1370 г. По подробно за това вж. **Алексиев, Й.** Бележки за два епиграфски паметника. – Сб. В памет на проф. Веселин Бешевлиев (под печат).

[20] **Берон, В.** Археологически и исторически изследвания. В. Търново, 1886, с. 102.

[21] **Пак там,** с. 107.

[22] **Пак там.**

[23] **Пак там.**

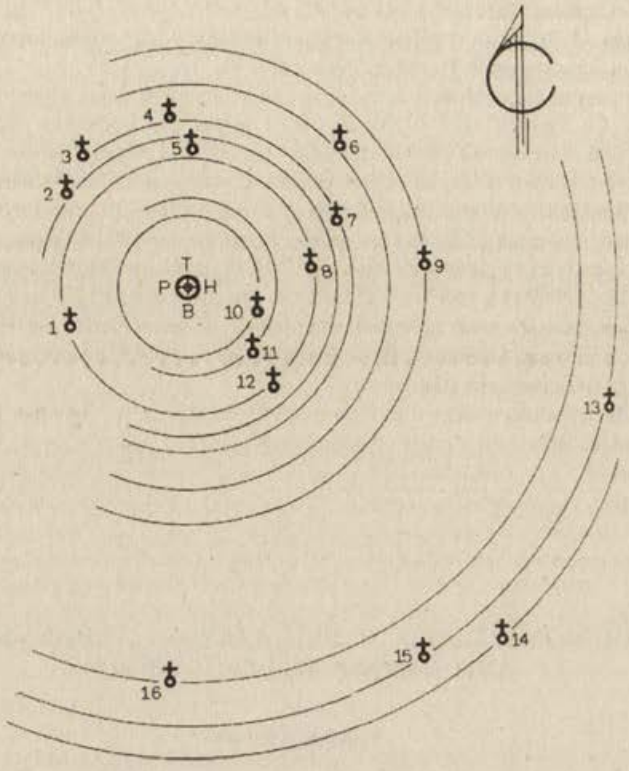
ABOUT THE MONASTERIES IN „SVETA GORA", „TURNOVSKI PLANINI" AND „TURNOVSKA SVETA GORA"

Yordan Alexiev

Summary

On the basis of information from written sources were carried out experiments to determine the limits of the regions named „Sveta gora", „Turnovski planini" and „Turnovska Sveta gora". For localization the monasteries near by the capital city was drawn information from the terrain goings around, archaeological investigations and descriptions of the old capital by research-workers.

According to the author the smallest territorial area has the toponym "Sveta gora" (the hill south of Tsarevets) the middle – „Turnovski planini" (sout and southeast of Sveta gora) and the largest – „Turnovska Sveta gora" (comprising the region north and north-east of the capital).

Манастири в столичната околност (Търновска Света гора)

1. *Манастирът „Устие".*
2. *Старият Преображенски манастир.*
3. *Преображенският манастир.*
4. *Средновековна църква при манастира „Света Троица".*
5. *Манастирът „Света Троица" (1370).*
6. *Манастирът „Свети Илия" (Горна Оряховица).*
7. *Манастирът „Св. Никола" (Арбанаси).*
8. *Манастирът „Света Богородица" (Арбанаси).*
9. *Петропавловският манастир (Лясковец).*
10. *Манастирът „Света Богородица Одитрия" - Света гора.*
11. *Манастирът „Свети Марко".*
12. *Манастирът „Св. Архангел Михаил" (с. Присово).*
13. *Старият манастир „Свети Четиридесет мъченици" (с. Мерданя).*
14. *Манастирът „Св. Илия" (с. Плаково).*
15. *Манастирът „Св. Никола" (с. Капиново).*
16. *Манастирът „Рождество Богородично" (Килифарево).*

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

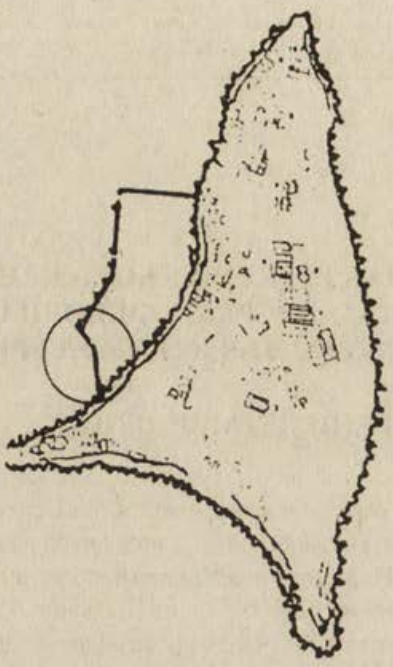
ДВЕ ВОДОСНАБДИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА И СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

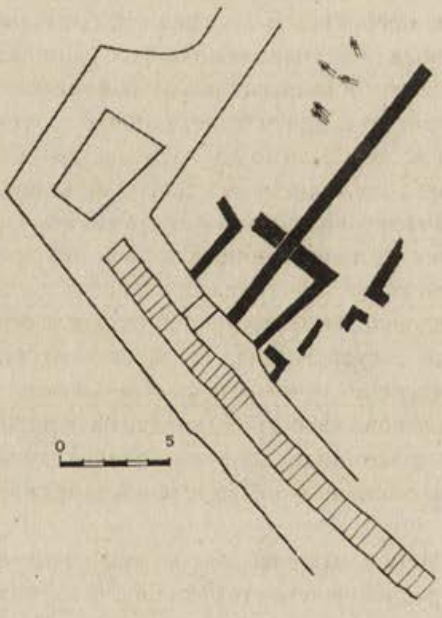
При археологическите разкопки в подножието на Царевец са открити две съоръжения, чрез които се е осъществявало водоснабдяването на крепостта, издигната на самия хълм. Първото от тях се намира при югоизточния ъгъл на крепостта и е изцяло разкопано през 1967 г. от В. Вълов[1]. Според откривателя то е било изградено към началото на 14 в. Второто водоснабдително съоръжение е проучено от А. Попов през 1982–84 г. в западното подножие на хълма[2] (**Обр.I.**). Като време на неговото строителство е предложен периодът от края на 10-11 в.

Съоръженията имат една и съща принципна схема за водочерпене и пренасяне на водата до крепостта. В случая е използван най-лесният начин за снабдяване с питейна вода – чрез направата на филтрационен кладенец на брега на реката, в който водата е постъпвала през натрупаните в дълбочина пясъчни наноси и по този начин се е получавало нейното естествено пречистване. Самият кладенец е било необходимо да бъде защитен в случай на вражеска обсада, като освен това е трябвало да се осигури и безопасното пренасяне на водата до крепостта. Именно поради това конструкцията и на двете съоръжения включва: филтрационен кладенец в непосредствена близост до реката, който е изграден във вътрешността на бойна кула; стълбище, спускащо се от крепостта на хълма до кулата-кладенец, и крепостни стени от двете страни на стълбището. Основната разлика се състои в това, че първото от тях е самостоятелно водоснабдително съоръжение, а второто се явява южна крепостна стена на голямо укрепление, разположено край реката, на западния склон на хълма Царевец. Освен това стълбището на това водоснабдително съоръжение е изградено в засводен таен проход, вместен в ширината на самата стена (**Обр.III, IV.**).

Първоначално А. Попов, откривателят на крепостните стени в западното подножие на хълма, предположи, ча става въпрос за първия отбранителен пояс на столичния Търновград, функционирал през 13-14 в.[3] По-късно той коригира датата, отнасяйки тяхното изграждане към времето на Първото българско

Обр.I. *План на цитаделата на ранновизантийския град на хълма Царевец с укреплението.*

Обр.II. *План на ранновизантийското водоснабдително съоръжение и средновековните сгради. (По А.Попов)*

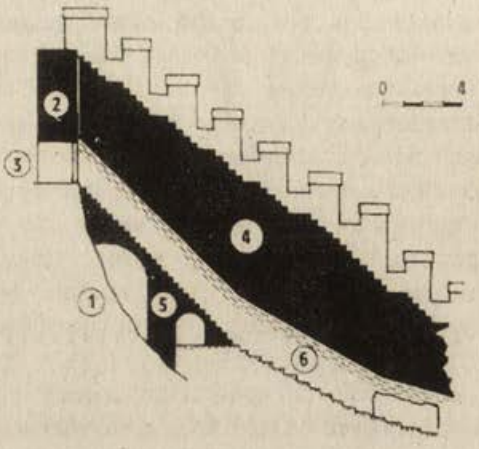
царство и по-точно към управлението на цар Самуил (997–1014 г.).[4] Друга датировка представи М. Робов, според който съоръжението е изградено в началото на 14 в., като същевременно е изпълнявало ролята на напречна крепостна стена, отбраняваща столичното подградие, разположено в долината на Янтра, между крепостите върху хълмовете Царевец и Трапезица.[5]

При новите археологически разкопки, проведени през 1992-2001 г. край западната крепостна стена и около църквата „Св. Четиридесет мъченици" обаче, беше установено със сигурност, че укреплението е било построено през 6в. и е функционирало и през следващия 7 в.[6] Въз основа на тези данни датировката на водоснабдителното съоръжение също трябва да се отнесе към ранновизантийската епоха. Новите разкопки показаха, че основното предназначение на това допълнително изградено укрепление е свързано с осъществяване на редовното и сигурно водоснабдяване на цитаделата на ранновизантийския град, която се е издигала на хълма Царевец[7] (**Обр.I.**). Всъщност самото укрепление трябва да се разглежда като основния водоснабдителен комплекс на града, който е включвал освен споменатото съоръжение и още една кула, с вграден във вътрешността ѝ кладенец, разположена в средата на западната крепостна стена.

Съществуването на две водоснабдителни съоръжения, действащи на един и същи принцип, с почти еднакви конструктивни елементи, но разделени хронологически от 7 века, повдига някои интересни въпроси. На първо място това е възможността за преизползване на ранновизантийското съоръжение през столичния период на Търновград. Данните, с които разполагаме от разкопките на А. Попов, и новите проучвания край църквата „Св. Четиридесет мъченици" позволяват да се уточни в какво състояние се е намирало съоръжението през 13-14 в., до кога е функционирало, кой и по какъв начин го е използвал. Във връзка с това стои въпросът за произхода на идеята за строителството на такова съоръжение през 14 в. - дали тя е резултат от собствени търсения и решения на средновековните строители, или става въпрос за копиране на вече съществуващото и отчасти разрушено ранновизантийско стълбище, водещо към кулата-кладенец, което е използвано за модел.

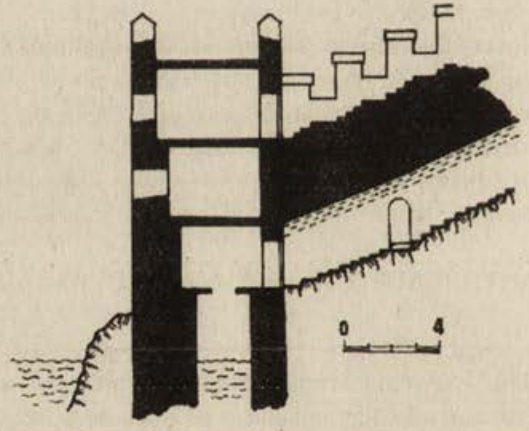
РАННОВИЗАНТИЙСКОТО ВОДОСНАБДИТЕЛНО СЪОРЪЖЕНИЕ

Съоръжението представлява покрит със свод таен проход със стълбище, вместено в широката 4,70 м южна крепостна стена на укреплението (**Обр.II.**). В горния си край то започва от подножието на скалния венец (**Обр.III.**). За да се преодолее неговата височина от 7,50 м, е била изградена еднораменна каменна стълба[8] (**Обр.III, 5.**). Тази стълба е извеждала до потерна в западната крепостна стена на хълма, която е осигурявала достъпа до вътрешността на цитаделата (**Обр.III, 3**). Тайният проход е ограден със стени широки 1,40 - 1,80 м, между които е направено стълбището, което е с дължина 78 м и ширина от 0,85 м до 1,20 м (**Обр.III, 6.**). То има няколко площадки и около 150 стъпала,

Обр.III. *Надлъжен разрез на началния сектор на ранновизантийското водоснабдително съоръжение - реконструкция. (Е. Дерменджиев)*

1. *Скален венец* 2. *Западна крепостна стена на хълма Царевец*
3. *Потерна* 4. *Южна крепостна стена на укреплението*
5. *Стълба* 6. *Таен проход със стълбище*

Обр.IV. *Надлъжен разрез на крайния сектор на ранновизантийското водоснабдително съоръжение: кулата – кладенец, тайния проход със стълбището, северния вход и южната крепостна стена - реконструкция. (Е. Дерменджиев)*

широки 0,35-0,40 м и високи 0,15-0,20 м (**Обр.II.**). Малък вход е бил оформен в самия край на стълбището, който е извеждал в северна посока, към вътрешността на укреплението.

Южната крепостна стена е завършвала с бойна пътека и зъбери над тайния проход (**Обр.III.**). В долния си край тя достига до голяма трапецовидна кула с външни размери 4,40 х 5,60 х 8 м, разположена на самия речен бряг, в непосредствена близост до водата (**Обр.II.**). Стълбището и тайният проход са извеждали до първия етаж на кулата. Във вътрешността ѝ е оформен кладенец (2,40 х 4,60 х 3,30 х 5 м), който е достигал под нивото на реката (**Обр.IV.**). Размерите на самия кладенец позволяват да се предположи, че е имало не само едно, а няколко устройства за изваждане на водата, която е била на дълбочина около 2-3 м под платформата на първия етаж на кулата. Във височина кулата е имала още няколко етажа, горния от които е бил свързан с бойната пътека на крепостната стена. Цялото съоръжение е изградено от ломен камък, споен с бял хоросан, в техника opus implectum. Интерес представлява използването на вътрешна сантрачна система в конструкцията на крепостните стени и кулите, нещо което се среща по-рядко в строителната практика през ранновизантийската епоха.

От археологическите разкопки на укреплението има данни за съществуването и използването на част от водоснабдителното съоръжение и през столичния период на Търновград.[9] Така например във вътрешността на кладенеца в кулата е открита средновековна керамика и монети на цар Константин Асен (1257-1277 г.) и на император Михаил VIII Палеолог (1261-1282 г.).[10] В долната част на прохода, където стълбището влиза в кулата, е намерен глинен свещник.[11]

Въпросът доколко е било запазено водоснабдителното съоръжение и как е използвано през 13-14 в. не е цялостно разглеждан.[12] От важно значение за неговото изясняване е съставът на насипа във вътрешността на стълбището. Той съдържа пръст със сив цвят, примесена с дребни камъни, бучки хоросан, фрагменти от средновековна керамика и керамика от 15-19 в., а под него следва светлокафява пръст с голямо количество едри, средни и дребни камъни, хоросан и тухли. Видно е, че запълването на прохода е станало след окончателното унищожаване на стените и свода, без съмнение през средновековната епоха и османския период. Тогава целият годен строителен материал е бил взет и употребен при строежите в градските квартали на Търново.

При археологическите разкопки на А. Попов през 1982-1984 г. са открити общо 4 сгради, долепени до северната стена на стълбището и кулата-кладенец[13] (**Обр.II.**). В техните очертания са намерени монети на цар Константин Асен (1257-1277 г.) и император Андроник II Палеолог с Михаил IX (1295-1320 г.), други обезличени медни средновековни монети и керамика. На десетина метра северно е проучена малка част от некропол, общо 5 гроба.

Резултатите от тези проучвания обаче досега не са публикувани и сградите не са интерпретирани от техния проучвател. Това налага да се изясни връзката

на откритите сгради и некропола, датирани в края на 13-14 в., с ранновизантийското водоснабдително съоръжение. Оказва се, че върху северната стена на стълбището няма останки от надстрояване от жилищата, долепени към нея. От друга страна, тази стена е запазена по-ниско от самите сгради, което показва, че тя е разрушавана заедно с тях, а не преди това. От това следва, че 3 от сградите са използвали за своя южна фасада северния зид на стълбището, а една от тях и стената на кулата-кладенец за своя западна фасада (**Обр.II.**). Откритата в пръстта, запълваща стълбището, средновековна и керамика от османския период показва, че окончателното разрушаване на цялото съоръжение е станало значително по-късно - най-вероятно през 17-19 в. Доказателство за това е запазеният спомен в легендата за съществуването на таен проход, започващ от крепостта на хълма Царевец.[14]

Тъй-като на места височината на страничните стени на стълбището и днес е запазена до 2,25 м е явно, че през 13-14 в. засводеният проход все още е съществувал и не е бил изцяло разрушен. Той не се използвал по предназначение, защото в горния си край, при връзката със скалите е бил разрушен и стълбището затрупано. Свидетелство за това е неотбелязания досега факт, че на мястото, където проходът със стълбището би трябвало да се свърже със средновековната стена на столичната цитадела на хълма, няма потерна, а се издига масивен контрафорс или малка кула-бастион, без да има следи от какъвто и да било отвор за влизане в този сектор (**Обр.V.**). Наред с това е важно да се отбележи, че в горната част, в близост до скалите, насипът в прохода и стълбището съдържа само средновековна керамика, докато керамиката от 15-19 в. се открива в пръстта северно и южно на крепостната стена.

Освен проходът със стълбището е функционирал и кладенецът в кулата. Средновековните материали в кладенеца показват, че той е бил почистен, за да се използва по предназначение от обитателите на изградените до него жилища. Трасето на засводения проход със стълбището е било добре видимо и сигурно е имало и останки от стени над терена, но без да се използва за отбранителни цели. Ако на практика цялото съоръжение е използвано като крепостна стена, то не би било необходимо да се изгражда напречната крепостна стена от севернат страна на Главния вход на столичната цитадела.[15] Най-вероятно самото стълбище и пространството на засводения проход са използвани за складово помещение или скривалище, за което подсказва и глинения свещник, открит там, като за влизане е бил използван северният вход на съоръжението.

От представените данни от археологическите разкопки е видно, че непосредствено до останките на южната крепостна стена на ранновизантийското укрепление във втората половина или края на 13 в. възниква малък градски квартал (**Обр.II.**). Твърде е възможно неговото място да е избрано именно за да се използва по най-рационален начин възможността да се черпи качествена вода за пиене и всекидневни нужди от кладенеца в кулата. Самото водоснабдително съоръжение не е функционирало според своето първоначално предназаначение - да задоволява необходимостта от вода за

Обр.V. *План на средновековната крепост на хълма Царевец.*

Обр.VI. *План на средновековното водоснабдително съоръжение при югоизточния ъгъл на крепостта. (По В. Вълов)*

обитателите на столичната цитадела на хълма по време на обсада. Неговите останки са били използвани през 13-14 в. само от една незначителна част от жителите на Търновград, и то в едно от неговите подгradия. От цялото съоръжение е бил изчистен само кладенецът в кулата, а засводеният проход е действал като склад или скривалище.

СРЕДНОВЕКОВНОТО ВОДОСНАБДИТЕЛНО СЪОРЪЖЕНИЕ

Съоръжението се състои от стълбище, което в запазената си част е Г-образно и има една квадратна площадка (1,75 х 1,75 м. (**Обр.VI.**). Горното рамо има 21 стъпала, а долното - 16. Отстрани стълбището е оградено със зидове, широки 0,85 м. То е извеждало към голяма кула (9,30 х 7,50 м), в чиято вътрешност е оформен кръгъл кладенец с диаметър 2,40 м. Според предложената реконструкция това водоснабдително съоръжение е представлявало открито стълбище, охранявано от високи по 2 м странични зидове, завършващи със зъбери (**Обр.VII.**). Стълбището започвало от потерна в южната крепостна стена на средновековната цитадела на хълма и стигало до единствения етаж на кулата-кладенец.[16] На етажа се намирало устройството за изваждане на водата, която оставала на близо 20 м дълбочина под подовото ниво. Използваната строителна техника е opus implectum - ломени камъни, споени с бял хоросан и вътрешна сантрачна система.

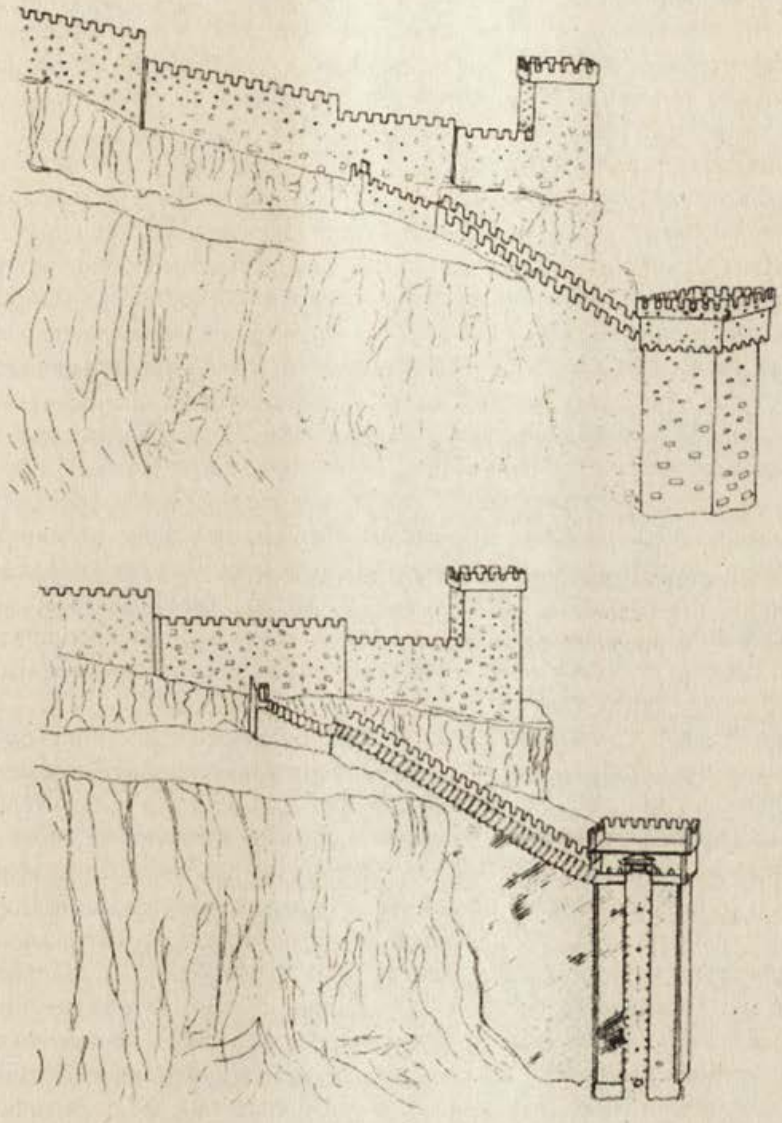
При сравнение на двете водоснабдителни съоръжения прави впечатление опростената конструкция на подхода към кулата - кладенец от средновековната епоха - т.е. липсата на таен проход (**Обр.VII.**). Тази особеност е била наложена от природните условия в този сектор на хълма. Тук скалният венец се издига на значителна височина спрямо брега на реката - почти 40 м. В същото време разстоянието между тях възлиза само на около 25 м. При такова съотношение между височината към дължината не е било възможно да се изгради крепостна стена, която да включва таен проход и бойна пътека над него. Става въпрос за това, че при такава конструкция няма възможност за непосредствен излаз от кулата, тъй като стълбището е достигало етажа на кулата на около 17 м от повърхността на терена, върху който тя е издигната (**Обр.VII.**).

От значение са били и по - ограничените възможности за финансиране на такива големи строежи през тази епоха, при които се е търсило по възможност бързо и евтино строителство. Именно с такава цел е избрано и новото място на средновековното водоснабдително съоръжение. При почти еднаква височина, неговата дължина е била три пъти по-малка от дължината на ранновизантийското съоръжение.

Точно поради тази причина не е било предприето възстановяването на полуразрушените и нефункциониращи крепостна стена с тайния проход и стълбището, както и кулата - кладенец в западното подножие на средновековната цитадела, а е осъществено абсолютно ново строителство в най-ниската част на хълма (**Обр.V.**). Това местоположение от своя страна значително е повишило

възможностите за отбрана на водоснабдителното съоръжение, тъй като укрепеното стълбище и кулата с кладенеца в нейната вътрешност остават съвсем близо до околоврьсната крепостна стена на цитаделата и разположената до тях югоизточна ъглова кула.

От предложените данни се вижда, че в случая става въпрос за опростено в

Обр.VII. *Реконструкция на средновековното водоснабдително съоръжение при югоизточния ъгъл на крепостта. (По В. Вълов)*

конструктивно отношение водоснабдително съоръжение, при чието строителство най-рационално са използвани благоприятните природни дадености при югозападния ъгъл на крепостта: най-малко разстояние до речния бряг и най-малка височина между скалния венец и терена в подножието на крепостта. Конструкцията на съоръжението е осигурявала охраната на добиването и пренасянето на водата чрез добре ситуирани и солидно изградени крепостни съоръжения - кула, в която е разположен кладенецът, при реката; укрепено стълбище, което свързва кулата с крепостта и потерна защитена от околовръстната крепостна стена (**Обр.VI,VII.**). Тук трябва да се отбележи, че до сега на територията на средновековна България са известни такива сложни и скъпоструващи водоснабдителни съоръжения само в два града от 13-14 в. - столицата Търновград и Червен.[17]

Представените данни за съществуването и използването на някои сектори от ранновизантийския проход със стълбището и кулата-кладенец през 13-14 в. дават достатъчно основания да се твърди, че първото водоснабдително съоръжение с подобна конструкция в столичния Търновград (**Обр.VII.**) е изградено именно по образец на запазените градежи в западното подножие на хълма Царевец (**Обр.III, IV.**). В случая не е копирана изцяло първоначалната идея за таен подземен ходник, скрит в дебелината на крепостната стена. Реализирано е едно по-лесно изпълнимо решение, което обаче включва всички елементи, които са били необходими за нормалното функциониране на ранновизантийското съоръжение - стълбище, защитено с крепостни стени, водещо към кула-кладенец. Изменението е било наложено от конкретните природни, конструктивни, фортификационни и финансови съображения и традиции, характерни за средновековната епоха. Именно изграждането на водоснабдителното съоръжение при югоизточния ъгъл на крепостта върху хълма Царевец се явява едно от значимите постижения в българското крепостно и хидротехническо строителство през 13-14 в. (**Обр.VII.**).

Представените данни за тези две интересни водоснабдителни съоръжения показват още един начин на използване на оцелелите елементи от фортификацията на ранновизантийския град, съществувал на територията на Велико Търново през 4-7 в., освен установеното директно надстрояване на Главната и Северозападната порти, трасетата на околовръстните крепостни стени и мястото на югоизточната кула на цитаделата върху хълма Царевец.[18] При изграждането на средновековното водоснабдително съоръжение не е копиран съвсем точно ранновизантийският първообраз, а е възприето по-различно решение на идеята, реализирана седем столетия по-рано. Осъществено е съвсем ново строителство на друго място, но с почти същите конструктивни елементи, с оглед на конкретните изисквания на епохата. При това са отчетени съвсем точно необходимите природни, фортификационни и икономически условия, за да се получи евтино за строителство, подходящо за експлоатация, лесно за поддръжка и удобно за охрана съоръжение, което да отговаря на жизненоважната необходимост от постоянно и сигурно снабдяване

с питейна вода на главната цитадела на най-големия град в царството – столичния Търнов.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вълов, В.** Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII-XIV в.). Археология, XIX, 1977, 1, 16-19; Царевград Търнов. т. 5, С. 1992, 105-110.

[2] **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. Музеи и паметници на културата. 1985, 3, 14-16.

[3] **Попов, А.** Крепостната система на средновековната столица Търново. Военно-исторически сборник, 1979, 4, с. 127; Търновската Велика Лавра. Известия на българското историческо дружество, XXXIII, 1980, с. 127; Градоустройствен и архитектурен облик на Търновград XII – XIV в. В: Царствуващият град Търнов, С., 1985, 25-26.

[4] **Попов, А .** Асеневци и Новия град в Търново. Векове, 1985, 4, с. 6.

[5] **Робов, М.** Допълнителна укрепителна система на средновековния Търновград. Археология, XXIX, 1987, 4, 41-43.

[6] **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За датировката на крепостните стени край река Янтра във Велико Търново. Годишник на Националния Исторически музей, XI, 2000, 271-282; **Д.Овчаров.** Укреплението до църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. Археология, XLII, 2001, 3-4, 97-102.

[7] **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново. Известия на Исторически музей - В. Търново, XII, 1997, 143-152.

[8] За реконструкцията на тази част от водоснабдителното съоръжение виж: **Е. Дерменджиев.** Към фортификацията на рановизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново. Известия на Регионален исторически музей - В. Търново, XV-XVI, 2000-2001, 108-118.

[9] Непубликувани резултати от разкопките на А. Попов през 1982-1984 г.

[10] **Попов, А.** Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до р. Янтра. Музеи и паметници на културата. 1985, 3, с. 16.

[11] **Попов, А.** Търновската Велика Лавра. С, 1985, 4-5.

[12] **Робов, М.** Цит. съч., с. 42. Отбелязаната преправка на кулата-кладенец всъщност е страничната площадка, на която е било закрепвано устройството за вадене на вода.

[13] Непубликувани резултати от археологическите разкопки. Сградите само са отбелязани в монографията на А. Попов Царският манастир Великата лавра „Св.Четиридесет мъченици". (под печат)

[14] **Попов, А.** Търновската Велика Лавра. С, 1985, 4.

[15] **Дерменджиев, Е.** Към фортификацията на Главния вход на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. Археология, XLI, 3-4, 2000, 74-75.

[16] По-подробно за това водоснабдително съоръжение виж: **Е. Дерменджиев.** Реконструкция на водоснабдително съоръжение до Югоизточната ъглова кула на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. В: Сборник, доклади от Научната конференция, посветена на 10-годишнината на Археологически музей „Марица – Изток" – Раднево, проведена от 05 до 07.06.2002 г. в гр. Раднево (под печат).

[17] **Димова, В., Ст. Йорданов.** Водоснабдяването на средновековния Червен. Музеи и паметници на културата. 1984, 2, 14-19; **Ст. Йорданов.** Водоснабдително съоръжение No2 в средновековния град Червен. Археология, XXXV, 1993, 3, 30-35.

[18] **Вълов, В.** Царевград Търнов, т. 5, С. 1992, 71-74, 114, 136-140, 153; **Е. Дерменджиев.**

Северозападната порта на средновековната крепост върху хълма Царевец във Велико Търново. В: Проф. Ст. Ваклинов и средновековната българска култура. Сборник доклади от Международната научна конференция в памет на проф. дин Ст. Ваклинов. В.Търново, 18-20.05.2001 г. (под печат).

TWO WATER SUPPLY EQUIPMENTS FROM THE EARLY BYZANTINE AND MEDIEVAL FORTRESS ON TSAREVETS HILL IN VELIKO TURNOVO

Evgeni Dermendjiev

Summary

The article treats the water suply equipment from the Early Byzantine fortification at the western foot of Tsarevets hill and the Medieval water suply equipment at the southeastern angle of the citadel of Turnovgrad, built on the same hill. Proven is a similarity in the construction and the basic elements of the two equipments. Suggested are new data for the way of using the remains of the Early Byzantine water suply equipment in the 12th-14th centuries only from the population of the built near them small quarter. On the ground of all this we deduce that at the beginning of the 14th century for the construction of the Medieval equipment was taken the model of the Early Byzantine equipment – the fortified staircase, the turret – well and the connection with the fortress on the hill, but not copying absolutely exactly, taking in mind the more different topographic, economic and military – tactical conditions.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

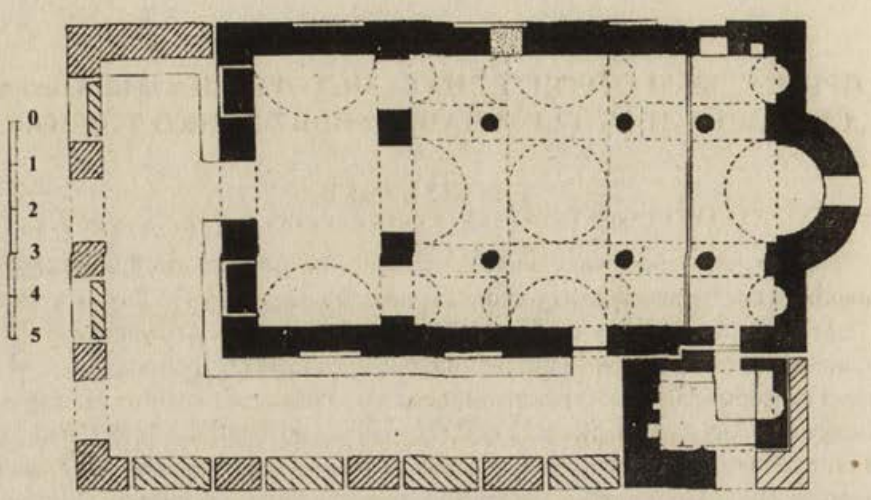
ПРИНОС КЪМ СТРОИТЕЛНАТА ИСТОРИЯ НА ЦЪРКВАТА „СВ. РАВНОАП. ПЕТЪР И ПАВЕЛ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ХИТКО ВАЧЕВ

Един от най-забележителните паметници на църковната архитектура и живопис в средновековната столица Търновград е храмът „Св. Равноап. Петър и Павел“. Издигането му се свързва с акта на пренасяне на мощите на Йоан Поливотски от цар Калоян в столичния град през 1204 г.[1]. В последствие около храма се формира манастирски комплекс,изграждането на който се свързва с ктиторството на Ана-Мария (1221-1237), съпруга на цар Иван Асен II и дъщеря на унгарския крал Андраш II. Сведения за този акт се съдържат в „Похвално слово за Йоан Поливотски“, в което патриарх Евтимий пише: „Понеже за същото възревнува и благоверната му царица Ана, нова Теодора по вяра, и тя издигна много църкви за слава на бога и неговите светии. Към тях създаде и честни обители за иноците и инокините, в които те и до днес пребивават, въздавайки богу незамлъкващи славословия нощем и денем. Също тъй основа манастир за иноци, посветен на светите и всехвални върховни апостоли, и в него положи всечесните мощи на блажения Йоан, които дават различни изцеления на всички, идващи с вяра при него“[2]. Следващите сведения за манастирския комплекс са във връзка със събитията, разиграли се в столицата след завладяването ù от турците през 1393 г. Актът на завладяване е съпроводен с прогонването на патриарх Евтимий от патриаршеския копмплес около църквата „Възнесение господне“ и настаняването му в манастира при храма „Св. Равноап. Петър и Павел“. За тези събития съобщава Григорий Цамблак в своето „Похвално слово за Евтимий“, където се отбелязва: „Понеже беше изгонен от църквата, той (патриарх Евтимий - б. авт.) влезе в друга, посветена на името на върховните апостоли Петър и Павел“[3]. След понижаването на самостойната българска Патриаршия в ранг на митрополия, подчинена на Цариградската патриаршия, т.е. след 1416-1438 г., комплексът около църквата „Св. Петър и Павел“ изпълнява ролята на митрополитска резиденция, а храмът е митрополитска катедра[4].

Приоритет в досегашните изследвания, свързани с храма, заемат въпросите, касаещи стенописната му украса. Стенописният ансамбъл в продължение на повече от век е предизвиквал и продължава да предизвиква бурни спорове. За него изказват мнение редица автори като Ф. Успенски, Б. Филов, А. Грабар,

А. Протич, Н. Мавродинов, А. Божоков, Л. Прашков, К. Паскалева, В. Брюсова, Г. Геров, П. Стефанов и др. Проблемите около него са многобройни, но най-същественият от тях е свързан с датирането и атрибутирането на стенописите от втория и третия етап на декорация.

План на църквата „Св.Петър и Павел" на С. Покровски с корекция на строителния етап на параклиса

На пръв поглед не така полемични изглеждат въпросите, свързани с архитектурата на църквата. Почти всички изследвачи като Б. Филов, Н. Мавродинов, Кр. Миятев, Н. Чанева-Дечевска и др. разглеждат храма, като представител на групата, считана за преходна между т.нар. цариградски и провинциален вариант на кръстокуполна църква. В следващите редове ще маркираме основните архитектурни характеристики на църквата „Св. Равноап. Петър и Павел" и на тази база да очертаем спорните според нас въпроси. Издигнатата по времето на цар Калоян църква има план във форма на удължен правоъгълник, от източната част на който се издава полукръгла апсида[5]. Притворът е покрит с полуцилиндричен свод в оста север – юг. Той се съобщава с ноаса чрез три арковидни входа,отговарящи на трите кораба на наоса. Последните са покрити с надлъжни полуцилиндрични свододове, средният от които е по-широк и по-висок от страничните. Трите кораба са пресечени със средата от напречен кораб, чиято височина и ширина е равна на височината и ширината на средния кораб. Върху квадрата, образуван от пресечката на средния и напречния кораб, е издигнат посредством пандантиви куполен барабан. Той се крепи на четири мраморни колони с капители. Образуваният по описания начин кръст от сводове, повдигнати над страничните кораби, е характерният белег на кръстокуполните църкви. При църквата „Св. Равноап. Петър и Павел" се наблюдава една особеност, която не се среща при другите църкви от този

тип. Става дума за това,че източното рамо на кръста е два пъти по-дълго от другите рамене и е образувано от един непрекъснат свод. Последният се поддържа от две надлъжни стени, които свързват двете източни колони с двата пиластъра на източната стена от двете страни на апсидата. Две колони разделят долната част на тези стени на два аркирани входа, които свързват средната част на олтара с протезиса и диаконикона. От поглед върху плана на църквата се получава впечатление, че двете източни колони маркират правоъгълно предапсидно пространство. Такова имат всички кръстокуполни църкви от цариградския вариант. В действителност обаче тук няма истинско предапсидно пространство в неговата цариградска форма. То съществува в плана само като плоскост,но не и като пространствен обем, ограничен отгоре със самостоятелен по-нисък свод,както това става в църквите от цариградския вариант.

Западната фасада на храма е раздвижена с помощта на две аркирани ниши от двете страни на входа, който съвпада с третата по-висока ниша. Южната стена има четири ниши, които започват от еднометров цокъл. Най-западната от тях отговаря на местоположението на притвора. Трите останали образуват познатата от редица църкви триаркова система. Средната арка съвпада със страничния южен вход на църквата. Северната стена е раздвижена от три еднакви по височина псевдоконструктивни ниши. Украсата на купола е семпла - осем аркирани ниши красят осемте му страни, четири ниски достигащи до средата му прозореца със самостоятелни архиволти са включени в четири от нишите.

От запад и юг църквата е обхваната от галерия, завършваща в източната си част с малък параклис. По отношение времето на изграждане на галерията и параклиса изследвачите не са на едно и също мнение. Според Кр. Миятев пристрояването им е станало през 17-18 век[6]. Н. Чанева-Дечевска също счита, че преддверието е изградено през 17-18 век, но параклисът до югоизточния ъгъл счита, че е „принадлежащ към първичния градеж,но долепен на фуга до него"[7]. За Н. Овчаров добавянето на външното преддверие и малкия параклис от изток става през 17-18 в.[8] Н.Тулешков не изказва мнение по отношение времето на издигане на галерията, но предлага друго виждане върху предназначението на помещението, което останалите автори определят като параклис. Според него това е съдохранителница и без да го заявява категорично, отнася пристрояването ù към епохата на Второто българско царство[9]. За П. Стефанов прибавянето на открита галерия към храма става през втората половина на 17 в.[10] Завършвайки прегледа на изследванията, касаещи времето на пристрояване на галерията и параклиса, отбелязваме, че са налице редица данни, които позволяват да бъде предложена корекция на споменатите виждания. В следващите редове предлагаме виждането си по отношение на проблема.

На първо място трябва да направим известни уточнения. Някои от авторите говорят за пристрояване на открита галерия през 17 век (П. Стефанов)[11]. За Н. Овчаров издигнатото през 17-18 век външно преддверие първоначално е

отворено с колонада, а впоследствие се е наложило някои от пространствата между колоните да се зазидат[12]. Кр. Миятев[13] и Н. Чанева-Дечевска [14] отбелязват наличието на външно предверие от юг и запад, без да се спират на конструктивното му решение. Факт е, че първоначално съществуващото предверие е било отворено с аркада :зидани каменни стълбове поемат тухлени арки. В западната си част аркадата започва от плътна стена, долепена на фуга до северозападния ъгъл на църквата, и завършва на юг до ъглово оформен стълб. Арковидните отвори в тази част на галерията са четири,като арките стъпват върху отстоящи на еднакво разстояние зидани каменни стълбове. От южната страна арковидните отвори са пет, като натоварването на арките се поема от отстоящи на равни разстояния зидани стълбове и ъглово оформени такива съответно от запад и изток. Арките, полетата между тях и стената над тях е изпълнена от тънки изпечени тухли. Впоследствие пространствата между стълбовете са били зазидани. Кога и по какъв начин е било оформено това зазиждане, доста точен отговор дава съществувалата някога ктиторска композиция, която е била разположена в ниша над вратата към притвора. При земетресението от 1913 г. тя споделя участта на повечето стенописи от църквата. Тя е публикувана още през 1900 г. от руския византолог Ф. Успенски и за вида ù съдим по фотокопието ù[15]. В средата е била изобразена Богородица седнала на трон с малкия Христос. От двете ù страни стоели апостолите Петър и Павел, а най-вляво до Петър се виждал ктиторът. Сходството на облеклото му с облеклото на други ктитори-митрополити от приблизително същия период недвусмислено говори, че това е някои от търновските митрополити. В ръцете си той е държал модел на църква, чийто външен вид точно съвпада с този на „Св. Равноап. Петър и Павел“ след добавянето на външната галерия. Тази галерия обаче е представена като затворен обем. На западната страна са маркирани два входа и два неголеми прозореца с решетки, а на южната стена са фиксирани същите по вид и решение четири прозореца. Над главата на ктитора е бил изписан текст, който още по времето на Успенски е бил нечетлив. Последният публикува фрагменти от него, без да може да ги разчете и изтълкува. Това обаче се е отдало на Г. Геров и резултатите от изследването му са публикувани в средата на 80-те години[16]. Той установява,че се касае за молитва – обръщение към Богородица, твърде сходна по съдържание с молитвата на верийския митрополит Неофит от ктиторския портрет в лаврата „Св. Атанасий“. Надписът е завършвал с дата, която Успенски прави опит да разчете, но резултатът е неудовлетворителен и за самия него. Г. Геров, отчитайки грешките в изписването, предлага три възможни дати – 1568 г; 1588 г; 1598 г. Впоследствие той аргументира, че най-приемливи са втората и третата дата, което означава, че изобразеният на ктиторския портрет митрополит е Дионисий Рали. Същият е на търновския архиерейски престол от 1585 г. до 1598 г. Ктиторският му акт е свързан с изписването на календарен цикъл върху южната обща за наоса, притвора и галерията стена.

От този цикъл са оцелели 12 напълно запазени и 13 повече и по-малко

Ктиторска композиция от църквата „Св.Равноап. Петър и Павел" (Рисунка по фотокопието на Ф. Успенски)

фрагментирани композиции за месеците септември, ноември, декември, януари и февруари. Разположени са в четири хоризонтални реда по цялото протежение на северната стена на галерията.

За целите на изследването ни е важен следният факт. Към 1588–1598 г. преддверието на църквата „Св. Петър и Павел" от запад и юг е съществувало във вида си на затворен обем, т.е. след като пространствата между аркадата вече са зазидани. Тук веднага възниква въпросът, как е изглеждал интериорът на това преддверие. Според по-голямата част от изследвачите галерията и малкият параклис в източната и част са строени едновременно. Наблюденията ни върху паметника констатираха доста по-различна ситуация. На първо място ще отбележим, че не съществуват категорични данни за засводяване на галерията по надлъжната ѝ ос. Въпросният параклис обаче е бил покрит със свод. За да има къде да стъпят петите на свода, се е наложило да бъдат изградени допълнителни зидове. Такъв зид е апликиран до северната стена на галерията. От юг сводът е стъпвал върху удебеления каменен стълб на аркадата. Двата надлъжни зида са свързани с напречен, който оформя западната стена на параклиса. При изграждането на северния зид на параклиса същият е застъпил съществуващите стенописи от календара. Същото застъпване на стенописи се констатира и при оформянето на апсидата. Към съществуващия източен зид на галерията е направено допълнително удебеляване с широчина около 0,70 м с цел да се получи възможност за оформление на апсида с дълбочина 0,62 м. При апликиране на допълнителната зидария същата е застъпила най-източните композиции от стенописния календар. До изграждането на параклиса не е съществувала връзка между олтарната част на църквата и частта от галерията, където е оформен параклисът. След изграждането му е избит засводен вход, чрез който те се съобщават. При оформянето на този вход е нарушена целостта

на стенописната украса. На базата на тези наблюдения могат да бъдат направени следните изводи.

По време на стенописването на календара в галерията в нейния източен край не съществува параклис. Изграждането и оформлението му са извършени след 1588-1598 г. Възможната най-ранна долна граница на издигането му е 17 в. Няма основание виждането на Н. Чанева-Дечевска, че параклисът принадлежи към първоначалния градеж на църквата. Дори и да се приеме мнението на Н. Тулешков, че това е съдохранителница, като време на изграждане тя не може да се отнесе към епохата на Второто българско царство, както счита той.

Съдейки по архитектурния план на църквата, изготвен от С. Покровски[17], и един макет на църквата, изготвен от Леон Филипов[18] преди земетресението от 1913 г., в интериора на галерията покрай стените са били оформени ниски зидани пейки.

На последно място в изследването си ще се спрем на въпроса кога е станало изграждането на галерията във вида и когато тя е с открита аркада. Съвсем наскоро Н. Овчаров публикува няколко надписа-графити от църквата „Св. Равноап. Петър и Павел“[19]. Същите са врязани върху тънък пласт мазилка, който е оцелял на няколко места върху южната фасадна стена на храма. Тази мазилка е застъпана от стенописния пласт, върху който е изобразен календарът. На същия се знае времето на изписване - 1588-1598 г. - т.е. надписите графити са по-ранни като дата на изпълнение. Те са на български език-четат се няколко имена „Аз Никола“, „Герги“ и др. На база на палеографски особености те се датират най-общо в 14 в. По-интересни са обаче няколко писменни упражнения, правени върху стените. Много от тези упражнения са унищожени, но и сега личат експериментите при написването на инициал З, на началните букви А и Б. Особено красиви са двете букви А, оформени като растителни орнаменти. Наличието на такъв тип упражнения и експерименти се свързва с наличието на средновековни скриптории. Аналогиите в това отношение са много-скрипторият в галерията на църквата „Св. София“ в Охрид, „Св. Спас“ в Нередица, „Рождество Богородично“ в Антониевския манастир, „Св. Георги“ в Юриевския манастир. Експериментирането и упражняването върху мазилки и стенописи в средновековните скриптории е нормален акт, като се има предвид цената на хартията и пергамента през средновековието. Данните от църквата „Св. Равноап. Петър и Павел“ предполагат за наличието на скриптории. Според византийската практика скрипториите са разположени в катихумената. Локализираните скриптории са закрити пространства, но почти винаги свързани с обема на църквата. В нашия случай трябва да предположим, че към обема на църквата „Св. Равноап. Петър и Павел“ поне от юг е съществувало най-малкото защитено от атмосферните влияния пространство, в което да са работили средновековните преписвачи и миниатюристи. Струва ми се, че има една много важна податка за вида на този обем, неизползувана досега. Става дума за един макет на Леон Филипов на митрополитския комплекс при църквата

„Св. Равноап. Петър и Павел". В частта, която ни интересува, е показана зазиданата галерия. Най-важното обаче е, че върху архиволтите над дъгите на аркадата е засвидетелствана и представена керамопластична украса. Този факт, струва ми се, е безспорно доказателство, че изграждането на галерията към църквата е станало вероятно през 14 в. Пристрояването на „Г" и „П" образни галерии имат църквите „Христос Хора" (Кахрие джами), Богородица Паамакаристос (Фетие джами), Клисе джами[20]. Според проф. Остерхут те се появяват в края на 13 в. и към 1310 г. вече са наложени в архитектурната схема на църквите[21]. Според същия изследвач подобни планови схеми се срещат преди всичко в големите урбанистични центрове Константинопол, Арта, Солун, Мистра, което подсказва връзката със средите на императорската аристокрация. Съвсем естествено е положението в Търново да е подобно най-големия урбанистичен център в българските земи и един комплекс, подчертано свързан с царската династия. Дали в рамките на 14 в. пристроената открита галерия е допълнително преработвана с оглед да бъде пълноценно използвана през всички сезони като скрипторий, е трудно да се каже и това могат да решат само едни археологически проучвания.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Прашков, Л.** За Търновската живописна школа и хронологията на нейните паметници от края на XII до края на XIV век.- В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1981, 45-46.

[2] **Патриарх Евтимий**. Съчинения. С., 1990.

[3] Стара българска литература. С., 1982, 160-161.

[4] **Вачев, Х.** Втората патриаршеска резиденция в Търнов. Сборник на съюза на учените в България. В. Търново, 2001, 14-18.

[5] **Миятев, Кр.** Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 153.

[6] Пак там, 153.

[7] **Чанева-Дечевска, Н.** Църковна архитектура в България през XI-XIV в. С., 1992.

[8] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Средновековния манастир в град Кърджали-център на епископията Ахридос (XI-XIV в). Разкопки и проучвания. С., 1990, 19.

[9] **Тулешков, Н.** Архитектурата на българските манастири. С., 1988.

[10] **Стефанов, П.** За църквата „Св. Петър и Павел". -В: Османското нашествие и съдбата на балканските народи. В. Търново, 1988, 402-407.

[11] Пак там, 402-407.

[12] **Овчаров, Н., Д. Хаджиева.** Цит. съч., 19.

[13] **Миятев, Кр.** Цит. съч., 153.

[14] **Н. Чанева-Дечевска.** Цит. съч., 78.

[15] **Геров, Г.** Стенописният календар от църквата „Петър и Павел" в Търново-Изкуство, 3, 1985, 31-39.

[16] Пак там, 37-38.

[17] **Миятев, Кр.** Цит. съч. 153, обр. 164.

[18] **Филипов, Л.** Макети. С., 1973.

[19] **Овчаров, Н.** Надписи – графити от църквата „Св. Петър и Павел" в Търново.-

Археология, 1, 2000.

[20] **Геров, Г.** „Време" и „история" в стенописите от галерията на църквата „Рождество Христово" в Арбанаси. -Проблеми на изкуството, 4, 1996, 3-13.

[21] Цит. по Г. Геров. „Време" и „история" в стенописите.....13, бел. 17 а.

CONTRIBUTION TO THE BUILDING HISTORY OF THE CHURCH OF SS PETER AND PAUL

Hitko Vachev

Summary

The building of the church of SS Peter and Paul in the medieval Bulgarian capital Turnovgrad dates from the beginning of the 13th century. During the reign of king Ivan Assen II (1218-1231) a monastery complex was formed around it. According to the former investigations the open gallery and the chapel were added in the 17th – 18th centuries. In the present study we revise these opinions. We consider that the gallery and the chapel were added to the church in the 14th century and their function was connected with the scriptorium of the monastery.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

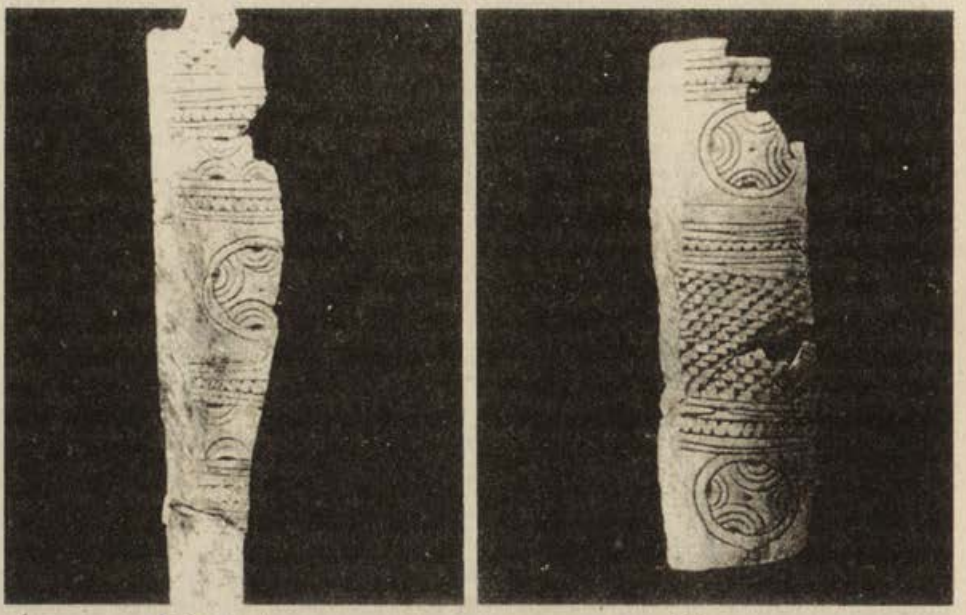
АПЛИКАЦИИ ЗА КОЛЧАН ОТ XIII-XIV ВЕК

МИЛЕНА СТАНЧЕВА

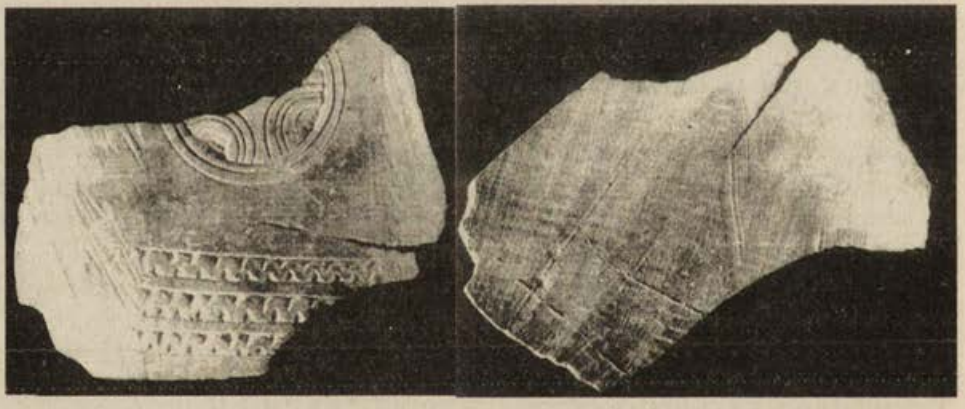
Предмет на настоящото изследване са група костени апликации, открити при археологическите проучвания в Мадара, В. Търново, Червен и Плевен. Всички те са вече публикувани[1]. За съжаление обаче първичните им изследвания не съдържат данни за средата на откриване. Що се отнася до интерпретацията на находките, то в повечето случаи авторите се ограничават да посочат, че приложението на апликациите е неясно. Няма категоричност и при датировката на паметниците. За двете пластини от Червен например[2] В. Нешева колебливо отбелязва, че вероятно са ранновизантийски, а Р. Попов, фиксирайки всички предмети от кост, открити при разкопките на Мадара, посочва че: „ произхождат от разни епохи“[3]. Пряката ми работа с част от апликациите, както и наличието на широк кръг паралели, открити в затворени археологически комплекси на територията на Евразийските степи, позволява те да се идентифицират като детайли към колчан за стрели.

Особено интересни са двете апликации от Червен, публикувани без размери, профили и данни за вида на обратната страна[4]. И двете пластини са изпълнени в единна композиционна програма, включваща успоредно гравирани линии, „зиг-заг“ и триъгълници, редуващи се с по-широки полета с двойно очертани окръжности (**Обр.1**). Във вътрешността на тези окръжности са разположени по четири полукръга. Прави впечатление обстоятелството, че независимо от повторението на декора, редът на подреждане на полетата не съвпада. Единната схема в изпълнението на пластините от Червен, както и близките им размери, подсказват за принадлежността им към украсата на един и същ предмет.

Аналогичен, частично запазен екземпляр е открит и при археологическите проучвания на х. Царевец във В. Търново[5]. Оригинално са се съхранили ограничени участъци от едната къса и двете дълги страни (**Обр.2**). Запазеният фрагмент има неправилна форма и размери 62 х 52 х 2 мм. В напречен разрез плочката е дъговидно извита. Обратната ѝ страна е покрита с многобройни снопове разнопосочни линии (**Обр.3**). Такова умишлено нащърбяване на обратната страна подсказва, че прикрепването ѝ е осъществявано чрез залепване. Същите особености се наблюдават и при двете дълги стени на

Обр.1. *Апликации за колчан за стрели от Червен.*

Обр.2. *Апликация за колчан за стрели с пол.инв. № 274, РИМ В. Търново. Лицева страна. (Снимка З. Николов)*

Обр.3. *Апликация за колчан за стрели с пол. инв. №274, РИМ В. Търново. Обратна страна. (Снимка З. Николов)*

лицевата страна. Паралелно на ръбовете са обособени две зони с „щриховка". По този начин двете пригодени за залепване ивици обособяват централно орнаментирано правоъгълно поле, в което е разположена познатата от апликациите от Червен украса.

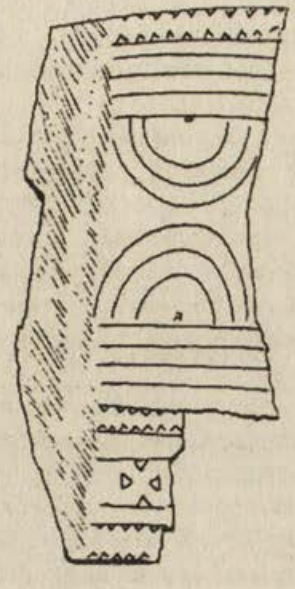
Към същата група трябва да се отнесе и публикуваната още през 30-те години апликация от разкопките в Мадара[6]. Графичната рисунка от първичната публикация създава представа за надлъжно счупване, т.е. дължината от 95 мм е оригиналната (**Обр.4**). На приложената в статията рисунка акуратно е представената шриховката покрай съхранената дълга страна. Пластината е с богата врязана украса, съдържаща полета от паралелни гравирани линии, триъгълници и разположени в една ос, срещулежащи, тройно очертани полуокръжности.

Вероятно същото функционално предназначение има и една богато декорирана пластина от селището в м. Градището при Плевен[7]. Апликацията има форма на издължен трапец (височина 112 мм и основи 40 и 30 мм). Бележката на Ев. Генова, че гърбът ù е прорязан от вертикални линии[8], както и размерите, формата и декора на пластината ме карат да я причисля към същата група апликации. При голямата основа на трапеца е развит фриз с повлек, получен чрез отнемане на фона. Централното поле е заето от усложнен сърцевиден орнамент, нанесен с двойна линия. Отбелязвайки близостта между украсата на сграфито керамика от В. Търново и тази на апликацията, Ев. Генова отнася последната към периода XIII-XIV век[9].

Разгледаните пластини от България се характеризират с редица общи характерни особености, които позволяват определянето им като апликации към колчан за стрели. Независимо от вариациите във формата и размерите те имат близка дебелина от 1-2 мм и богата декоративна украса, получена чрез отнемане на фона на различни дълбочини и гравировка. По дългите страни на повечето екземпляри личат ивици с огрубена повърхност, предназначена за захващането им към колчана. Подобно огрубяване и издраскване се наблюдава и при обратната страна на находките във връзка със залепването им.

Изследвания на находки със сигурна археологическа среда позволяват да се възстанови вида на колчаните, към които принадлежат[10]. Те рядко са превишавали 60-70 см. При дъното диаметърът им достига 12-15 см, а в средата на корпуса – 8-10 см. Върху дървения скелет често е опъвана кожа, към която се апликират и пластинките с извита форма и декоративна украса. С резба се украсяват само тези части, които при монтажа не се закриват от съседните. Различията в размерите на пластините се нивелират при монтирането им върху колчана. Монтирани, те образуват по два или три еднакви по дължина и ширина реда с шахматно или огледално разминаване на украсата (**Обр.5**).

Отсъствието на данни за археологическата среда на находките от България, както и оскъдните им описания в първичните публикации значително затрудняват обогатяването на началната информация извън идентифицирането им като детайли към колчан. Наличието на изобилен сравнителен материал

Обр.4. *Апликация към колчан за стрели от Мадара.(По Р. Попов)*

Обр.5. *Реконструкция на колчани с декорирани костени апликации от втората половина на XIII-XIV в. (По Н. Малиновская)*

извън територията на страната обаче дава насоки за бъдещи търсения относно тяхната етническа принадлежност и по-прецизна датировка.

Още през 1958 г. Св. Плетньова предполага, че орнаментираните костени апликации към колчани се появяват в самото начало на XIII век, но разцветът в производството им се отнася към втората половина на XIII-XIV век[11]. Въз основа на откриването им преди всичко в къснокумански гробове изследователката отнася производството им към същата етническа среда. От огромно значение за изследването на устройството, разпространението, датировката и етническата принадлежност на колчаните с орнаментирани костени апликации са и проучванията на Н. Малиновская. В студията ѝ от средата на 70-те години са разгледани 84 колчана с орнаментирани костени апликации от територията на Евразийските степи, половината от които произхождат от гробни комплекси[12]. Тя установява, че колчаните, украсени с резбовани костени пластини, са на мъже, част от които принадлежат към номадската знат. За разлика от Св. Плетньова, Н. Малиновская свързва разпространението на тези паметници в степите с разселването на татарите и приема, че орнаментираните апликации към колчан се явяват своеобразни произведения на синкретичната градска култура на Златната орда и като градски импорт се срещат не само в кумански гробове, но и в гробовете на други етнически групи номади в степите. Въз основа на откриваните в комплексите монети и съпровождащите ги типове вещи същата изследователка достига до извода за кратковременното битуване на колчаните, украсени с орнаментирани апликации, ограничено във втората половина на XIII-XIV век[13].

Кратките данни в първичните публикации ограничават възможностите за анализ на разгледаните апликации. Откриването им в българските земи кореспондира с добре засвидетелстваното по исторически път номадско присъствие и вероятно има импортен произход. Нещо повече – разпространението им в степите съвпада с период, в който татарите активно се намесват и във военнополитическия живот на Второто българско царство.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Попов, Р.** Материали от разкопките през 1934-1935 г. – Мадара, 1936, II, с. 81, Обр. 125_{10}; **П. Владкова.** Предмети от кост и рог от Царевец. -В: Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров, В. Търново, 2002, 101; **В. Нешева.** Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. – Червен, 1985, 1, с. 206, Обр. 75 д, е; **Е. Генова.** Костени предмети от средновековното селище при „Градището" край Плевен. – ИНИМ, 1985, V, с. 145, Обр. 3 II_1.

[2] **Нешева, В.** Цит. съч., с. 206.

[3] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 80.

[4] **Нешева, В.** Цит. съч., с. 206.

[5] Апликацията с пол. инв. №274 произхожда от археологическите проучвания на обект 40, на х. Царевец във В. Търново (разкопки на Ат. Писарев). Същата е разгледана от

П. Владкова в статията ѝ „Предмети от кост и рог от Царевец"Цит. съч., с. 101 (под печат).

[6] **Попов, Р.** Цит. съч., с. 81.

[7] **Генова, Ев.** Цит. съч., с. 145.

[8] **Пак там**, с. 145.

[9] **Пак там**, с. 145.

[10] **Медведев, А.** Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел). 1966, Москва, 19-24; **Н. Малиновская**. Колчаны XIII-XIV вв. С костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей. – Города Поволжия в средние века. 1974, с. 134.

[11] **Плетнева, Св.** Печенеги, торки и половцы в южноруских степях. – МИА СССР, 1958, 176-179.

[12] **Малиновская, Н.** Цит. съч., 132-175.

[13] **Пак там**, 164-169.

QUIVER PLATES FROM THE 13TH AND 14TH C.

Milena Stancheva

Summary

The plates in question have been already published. In this article they are interpreted as quiver plates due to their similarity to a wide range of parallels from the Euro-Asian steppe dated from the 13th to the 14th century. This type of quivers were produced in the towns of the Golden Horde. Their dispersion on the territory of Medieval Bulgaria is connected with the active interference of the Tatars in the political life of the Second Bulgarian Kingdom.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ДОКАЗАТЕЛСТВА ЗА БИТА НА ОБИТАТЕЛИТЕ НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ НИКОПОЛ (XII-XIV в.)

ТОДОР ОВЧАРОВ

Една късна унгарска хроника отнася изграждането на Никопол на р. Дунав към третото десетилетие на VII в. по времето на византийския император Ираклий в чест на победата му срещу персите през 629 г.[1]

Според една апокрифна летопис от втората половина на XI в. основаването на града се свързва с името на някой си цар Никифор, вероятно византийския император Никифор Фока (963-969 г.)[2].

В. Бешевлиев свързва основаването на града със завладяването на града от византийците.[3] Видно е, че изворите са противоречиви относно възникването на този град. Неуспорим е обаче фактът, че през XIII-XIV в. той е добре укрепен и значим стратегически център на Второто българско царство. Не е случайно, че на два пъти при османските нашествия срущу Търновград (през 1388 и 1393 г.) цар Иван Шишман със семейството си се установява точно там.

Значимостта на града идва от разположението му на левия бряг на р. Дунав, срещу удобен за преминаване брод и в подножието на хълм удобен за укрепяване. Това разположение го прави удобен и за защита на столичния Търновград при евентуални нападения от север. Значимостта му се потвърждава и от факта, че точно той е много добре укрепен и защитаван от турците след превземането му. И двата опита за освобождаването на Никопол, първият на унгарския крал Сигизмунд през 1396 и вторият на полско-унгарския крал Владислав III Ягело, наречен по-късно Варненчик, през 1444 г., остават неуспешни.Този факт също подкрепя тезата за стратегическата важност на средновековния Никопол. И точно поради значимоста му за нас е важна информацията за него и обитателите му през XII-XIV в.

Като първо и неуспоримо доказателство за обитаването на града през XII-XIV в. се явяват съхранените и разкрити по археологически път крепостни стени и съоръжения, както и части от култова и гражданска архитектура.

Валериан дьо Ваврен, прославен френски военоначалник, участник в битката за Никопол от 1444 г., описва града така: „Посоченият град Никопол е дълъг и тесен, разположен на хълм със силна крепост на върха. От двете страни

на града има две големи крепостни стени, които се спускат от посочения кастел до реката. Стените са добре защитени с големи кръгли кули. Имаше само една голяма дървена палисада до реката от едната до другата крепостна стена"[4].

Първо описание от по-ново време за Никопол и крепостта му оставя К. Шкорпил. Според него Никополската крепост има 370 крачки дължина и 270 крачки ширина. Той съобщава и за останки от от две успоредни стени, слизащи надолу към р. Дунав, разстоянието между които е 135 крачки. Дебелината на източната стена е 2,6 м, а на запад 2,2 м, а запазената им височина е около 6 м.Тези стени имат според Шкорпил градежа на стените на крепостта горе на хълма над града[5].

Археологическото проучване на Никополската крепост започва през 1967 г. от Е. Манова в сътрудничество с археолози от Плевенския музей. В резултат на археологическите разкопки, са разкрити части от средновековната укрепителна система на Никопол и от сгради от XII-XIV в. Крепостните стени, макар и частично разкрити и преустроени през годините на османското владичество, носят белезите на средновековното българско строителство. Лицевата им зидария е от подбрани по-едри ломени камъни, без да са редени в хоризантални редове. Свързващ материал е белият хоросан с речна баластра. Вътре стените са зидани от различни по форма и размери ломени камъни, обилно заливани с бял хоросан. За стабилизиране и нивелиране на зидарията в стените са вградени характерните за времето на Второто българско царство дървени скари (сантрачи). Лицевата зидария е добре фугирана, от което личи вниманието и опитността на строителите на крепостта[6].

Някой автори обособяват две крепости. Основната, по-голямата, горе на билото на хълма, известна като Калето, Шишмановото кале или Баш тапия кале, и втората, значително по-малка на дунавския бряг под хълма[7]. Според нас става дума за една обща укрепителна система на града-горе е обособена цитадела, а напречните стени защитават подхода към пристанището на р. Дунав. Извън напречните крепостни стени тук както и в Търновград има средновековни квартали, като при Никопол те са с по-голяма площ. Това са т.нар. подградия на средновековния български град.

Горе на хълма, в голямата крепост, при археологическите проучнавания са разкрити основи на жилищни и стопански сгради от времето преди османското нашествие. Зидарията е от ломени камъни, споявани с бял хоросан. Дебелината на основите е различна, като по-дебелите дават основание да се предполага наличието на етаж. Там именно на етажа са жилищните, а в приземието - стопанските помещения. Тези сгради подсказват, че редом с бранителите на крепостта там битуват граждани с други ангажименти, предимно занаятчии и търговци. Интересен архитектурен паметник от времето на XII-XIV в. е църквата „Св. св. Петър и Павел", оставена вън от крепостните стени. Тя е кръстокуполна, с четири вградени подпори и квадратен наос, а кръстът е с равни рамена. Куполът е носен от осмостенен подкуполен барабан, по четирите стени на който са отворени прозорци. Църквата е съхранена в руини, а днес е

частично възстановена[8].

Недалеч от града са руините на средновековната скална църква. Всъщност тук има цял комплекс от монашески килии, а църквата е стенописвана, но стенописите са унищожени[9]. Там навярно са се черкували и хора от града.

Горе в крепостта са разкрити частично и улици с трайна настилка - показател за градски облик и за това, че е обитавана от цивилно население. Следователно тя е цитаделата на града.

Полезна информация за бита и ежедневието на градските обитатели носят различните археологически находки като монети, между които емисиите на цар Иван Шишман, цели и фрагментирани глинени съдове, фрагментирана каменна иконка, глинени прешлени за вретено, късове от стъклени гривни и др. Съкровището от сребърни съдове, накити и сферични копчета също подсказват, че в този средновековен български град са живели заможни хора, боляри или търговци.

Редом с богатите обитатели на града са живели и множество занаятчии и търговци. Доказателство за това са разкритите по археологически път следи от различни занаятчийски дейности, сред които най-убедително е представена дейността на грънчарите.

Намерените цели и фрагментирани съдове се отличават с обикновена и художествена изработка. Те носят технологичните и визуалните белези на битовата керамика от средновековния Търновград и другите средновековни български градове[10].

Според приведените по-горе археологически доказателства е видно, че град Никопол през XII-XIV в. е типичен средновековен български град, с обособена цитадела и неукрепени квартали. Снабден с удобно пристанище, добре защитено и свързано с крепостта, градът поддържа връзки с някой черноморски градове и с други европейски държави. Обитателите на града са от различни социални групи, като преобладават занаятчиите и търговците. Населението е предимно християнско. Стратегическата важност на Никопол е съзнавана и добре оценявана от българския цар Иван Шишман. Значимостта на града се запазва и след превземането му от османските турци, когато той отново е силно укрепен и защитен.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Българи средновековни градове и крепости.** Т. 1, Вн. 1981, с. 127.

[2] **Иванов, Й.** Богомилски книги и легенди. С. 1925, с. 286.

[3] **Българи средновековни градове и крепости,** с. 127.

[4] **Френски пътеписи за Балканите XV- XVIII в.** С. 1975, с. 69.

[5] **Шкорпил, К.** Некоторые из дорог восточной Болгарии. - ИРАИК, X,1905, с. 460.

[6] **Манова, Е.** Някои видове строителство в средновековната крепост на Никопол. Архитектурата на Първата и Втора българска държава. С. 1975, 182-192; Никополската средновековна крепост. - МПК, XX, 1980, кн. 5, 6-8.

[7] **Български средновековни градове и крепости**, с. 126.
[8] **Миятев, Кр.** Архитектурата в средновековна България. С. 1965, с. 185.
[9] **Манова, Е.** Никополската средновековна крепост, с. 5.
[10] **Овчаров, Т.** Керамиката от Второто българско царство. В. Т. с. 86-105;107-125.

ARCHAEOLOGICAL EVIDENCE FOR THE WAY OF LIFE IN MEDIEVAL NICOPOL 12th-14th C.

Todor Ovcharov

Summary

The medieval town of Nicopol was an important strategic centre during the Second Bulgarian Kingdom (12th-14thc.). Narrative sources were preserved concerning the town's fortification durin the aforementioned period. E.Manova led archaeological excavations on the site of the Nicopol stronghold together with archaeologists from the Pleven Historical Museum. The results from the excavations prove the Bulgarian character of the town during the 13th and 14thc.

There are many evidence for the city dwellers' way of life including building materials and fortification technics; the medieval church of *SS Peter and Paul*; the rock monastery, situated not far from the stronghold; coins of the Bulgarian tzars up to Ivan Shishman (1371-1395); traces of various crafts and rich material concerning the everyday life.

The strategic importance of the town was appreciated by the Ottoman conquerors as well. They continue the fortification works in the 15thc.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

РАННОВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ ОТ ТЪРНОВО (V-VII в.)

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

Благоприятните географски, природоклиматически и стратегически дадености на района, върху който е разположен днес съвременният град В. Търново, от древността са привличали вниманието на човека за поселищен живот. Малко са градовете не само в България, но и в целия свят, които имат такава богата история както Търново. По стечение на историческите събития в края на XII в. градът е предпочетен и избран за столица на възстановената българска държава от 1186 до 1393 г. Същевременно през този период той се оформя като водещ в Европейския югоизток политически, църковен, културен и търговски център. Столичният период на Търново винаги е заемал важно място във всички исторически изследвания, тъй като от него са се определяли съдбините на българското царство в продължение на 200 години, но за по-ранните периоди публикуваните данни са все още недостатъчни, макар че такива има, най-вече от продължителните археологически проучвания не само на Царевец, но и в прилежащите му квартали – Асенова махала, Момина крепост, Френк хисар и Трапезица. Това се отнася и за монетната история на Търново, която обхваща по-кратък отрязък от общата история на града – от IV в. пр. Хр. насетне. Когато са разглеждани въпроси, свързани с хронологията на поселищния живот от преди столичния период, откритите близо 400 единични монетни находки и досега не са използвани пълноценно. Това се отнася и за монетите от ранновизантийската епоха, когато голямото неукрепено тракийско селище се издига и оформя като важен стратегически военен център, със своя епископия, административно включен в провинция Горна Мизия на Източната Римска империя, приела името Романия.

При археологическите проучвания на Царевец, манастира „Св.Четиридесет мъченици" в Асенова махала, Трапезица, Момина крепост и Френк хисар досега са открити 252 единични медни монети от края на V до началото на VII в. Тези монетни находки дават допълнителни сведения и данни относно времето, когато е укрепен за първи път градът и неговото издигане във военноадминистративен и епископски център, за интензивността, характера и особеностите на провинциалното византийско парично обръщение, за демографската численост на живеещите на това място жители, датата на прекъсване на живота в този

сравнително голям градски център вследствие разорителните нашествия на авари, славяни и други племена в края на VI и началото на VII в.

Откритите 252 единични монети обхващат период на издаване от Анастасий I (491-518) до Ираклий (610-641) включително. Това са само медни фолиси, които представляват част от използваната във Византийска империя римо-византийска парична система, въведена през 324 г. от Константин Велики (306-337).[1] При нея основната парична единица бил златният солид с тегло 4,55 г, златно съдържание от 22 3/4 карата и в съотношение 1:72 спрямо тегловно-паричната литра/либра от 327,45 г. С новата монетна система било въведено и съотношението 1 златен солид да е равен по стойност винаги на 24 карата независимо от златното съдържание на монетната сплав. Освен златни солиди започнало издаването на златни монети със стойност 1/2 семис/солид, тегло 2,27 г/ и 1/3 ремис/солид, тегло 1,52 г/. С цел да бъде създаден благоприятен и лесен обмен на злато срещу сребро и мед, били пуснати както сребърни монети /силикви, тегло 3,45 г/ и милиаренсии, тегло 3,35 г/, така и медни фолиси с тегло от 3,35 г /нумус центионалис/ и 1,65 г /семицентионалис/. Златният солид след реформата на Константин I Велики (306-337) запазил теглото си от 4,50 г и златно съдържание от 85 %, но медните нумуси бързо девалвирали и загубили своя авторитет на стойностни парични знаци. Редица императори след Константин Велики се опитвали да деноминират стойността на медния нумус-фолис, но без практически резултат. Така при Валентиниан III (425-435) и Теодосий II (402-450) 1 солид се равнявал на 7200 нумии или на 180 медни фолиса с тегло от 1,5-2,0 г, при Лъв I (457-474) 1 солид се равнявал на 14 400 нумии или на 360 фолиса, а в началото на управлението на Анастасий I 1 солид бил равен на 16 800 нумии или на 420 фолиса, като теглото на медната монета спаднало под 1,0 г.[2] Само наименованието нумус-фолис напомняло за красивата и тежка от 10,0 г билонова монета, въведена в паричното обръщение след 295 г. от имп. Диоклетиан (286-305). Обезценяването на медната монета в края на V в. създавало големи трудности за финансите на Византийската империя, тъй като интензивното златно монетосечене от солиди и тремиси не можело да обслужва възстановяващия се вътрешен стоково-паричен обмен след редицата варварски нашествия в предходните десетилетия. Липсата на пълноценни медни монети карало населението да трезорира златните солиди и тремиси, което водело до излишно изразходване на държавния златен ресурс, спъвало вътрешната търговия, създавало големи пречки за изплащане на данъците и другите задължителни такси, а войниците не приемали заплати с такива нискостойностни монети. Поради тези причини финансовите власти на Анастасий I подготвили и провели частична парична реформа, която била осъществена на два етапа. През първия етап (498 г.) на мястото на обезценените медни „мини", с тегло под 1,0 г и диам. 10-12 мм, в обръщение били въведени нови, деноминирани медни фолиси, като на обратната страна имало означение за тяхната стойност, изразена в сметководни нумии. Според новия курс 1 златен солид се равнявал на 180 медни фолиса със

стойност от по 40 нумии, тегло 9,0 г и диам. 25 мм. Фолисът от 40 нумии бил с най-висока стойност, като на обратната страна тя била означена с буквата М=40. Започнало издаването и на медни монети с по-ниска стойност – от 20 нумии (К), тегло 4,5 г, диам. 20-22 мм; 10 нумии (I), тегло 2,0 г и диам. 16 мм. Производството на новите медни фолиси било организирано в монетарниците на Константинопол , Никомидия, Антиохия, Кизик, Тесалоника, Рим, Картаген и др. Провеждането на реформата било осъществено от комеса по финансовите дела Йоан Пафлогонец. Около 510-512 г. се провел вторият етап от реформата, като стойността на фолиса от 40 нумии се повишила двойно – от 9,0 г на 18 г и диам. 32 мм.[3]

Паричната реформа на Анастасий I стабилизирала цялостната организация на паричното обръщение, като улеснила бързата обмяна на злато срещу мед, както и обратния процес. Оттук насетне, в продължение на близо 120 г., реформираните фолиси станали най-масовите парични средства във Византийската империя.

При Юстиниан I (527-565) била проведена още една частична парична реформа с ново повишаване стойността на медния фолис от 40 нумии, чието тегло достигнало 25 г и диам. 40 мм. Юстиниан I възстановил старата традиция върху обратната страна, освен монетната стойност, името на монетарницата, номерът на монетната официна (работилница), да се изписва и регналната година (годината на императорската коронация). Първите реформени фолиси на Юстиниан I носят регнална година XII = на 538/539 г. С тази частична реформа била въведена и традицията императорът вместо в профил да бъде представен върху лицевата страна в пълен анфас, с шлем с диадема, държащ кълбо с кръст в дясната ръка, както това било извършвано по-рано само върху неговите златни солиди.[4]

Териториалното разширение и политическата стабилност на ромейската държава при Юстиниан I се отразило благоприятно на стоковото производство, на вътрешната и външна търговия. За нуждите на стоково-паричния обмен в производство били въведени не само нови монетарници, най-вече в Италия и Северна Африка, но започнало издаването на медни фолиси с нови номинали от 16, 12, 8, 6, 4 и 2 нумии.

От Юстин II (565-578) започнала постепенна девалвация на медния фолис, чието тегло спаднало при следващите императори от 25 г на 15 г, като при Ираклий (610-641) фолисът от 40 нумии имал тегло от 8-10 г, а в края на VII в. – едва 2,5-3,0 г.

От района на Търново са открити 252 единични медни фолиса от следните императори: Анастасий I – 76, от тях 41 предреформени миними (491-498) и 35 реформени фолиса; Юстин I – 30; Юстиниан I – 53, от тях Първа фаза (527-538/39) – 27; Втора фаза (538/39-565) – 26; Юстин II – 35; Тиберий II Константин (578-582) – 6; Маврикий Тиберий (582-602) – 18; Фока (602-610) – 21; Ираклий – 15.

Хронологичната последователност на намерените по-ранни единични

римски монети от I до средата на IV в., общо 162 екз., подсказват един непрекъснат поселищен живот върху Царевец, Момина крепост, както и върху техните склонове и приречни тераси на р. Янтра. Наличието на дребни медни монети на Марциан (450-457) – 5 екз.; Зенон – 4 екз. и на Анастасий I – 41 екз., сечени в периода 491-498 г., дават една най-приемлива датировка за началото на солидното укрепяване на Царевец и Момина крепост, както и построяването на няколкото разкрити досега по-големи административни, църковни или обществени сгради към управлението на Анастасий I. Най-много фолиси са открити на Царевец (246 екз.), предимно около базиликата под Двореца[5], големите сгради северно от него и най-вече върху Северозападния склон в обикновените жилищни сгради. Такива фолиси са намерени и в рамките на манастира „Св. Четиридесет мъченици" – 9 екз. (Анастасий I (предреформени миними) – 4; Юстиниан I – 1; Юстин II – 1; Маврикий Тиберий – 2 и Фока – 1). Монетите са открити от вътрешната страна на дебелата крепостна страна заедно с твърде големи количества късноримска и ранновизантийска битова керамика.

От района на църквата „Св. Димитър" произхождат 6 римски бронзови монети от III-IV в., но засега ранновизантийски фолиси там не са открити. При частичните разкопки на Трапезица са намерени няколко римски бронзови монети от IV в. (Константин I и Констанций II) и само 1 фолис на Юстин II със София, номинал 20 нумии.

Намерените 252 ранновизантийски фолиси засега се оказват най-голямото монетно количество от такъв вид монети, което е откривано в цяла Северна България, без Дорусторум и черноморските градове. Тези количествени данни предполагат, че ранновизантийският град, разположен на Царевец, укрепеният участък около манастира „Св. Четиридесет мъченици" и Момина крепост, с вероятно име ЗИКИДЕВА[6], е бил не само седалище на военно-административните и църковни институции в провинция Горна Мизия, но в него са живеели най-малко 1500-2000 обикновени жители. Те са осъществявали занаятчийска и търговска дейност със съответния паричен обмен. Като сравнение за по-високата степен на развитие на паричния обмен в Търново през ранновизантийската епоха могат да се приложат данните от други укрепени градове и обикновени селища от това време: **Кастела при Никополис ад Иструм** – 4 екз. (Юстин I, Юстиниан I, Юстин II и Тиберий Константин)[7]; **Ряховец** (дн. Г. Оряховица) – 2 екз. (Юстиниан I и Юстин II, издадена през 574/75 г.) и колективна находка от 8 фолиса (Анастасий I и Юстиниан I)[8]; **Килифаревски манастир** – 25 екз. (Анастасий I – 3, Юстин I – 10, Юстиниан I – 20, като най-късната монета е от 564/65 г.)[9]; **Плиска** – 14 екз. (от Анастасий I до Тиб. Константин)[10]; **Преслав** – 17 екз. (от Анастасий I до Констанс II (641-668)[11];[1] **Ветрен** (Тегулициум) в Силистренска област – 5 екз. (Юстин I и Юстин II)[12]; **Перник** – 96 екз. (от Анастасий I до Юстин II)[13]; **Кабиле** – 2 екз. на Юстиниан I и две колективни находки от 66 златни солида и тремиси (от Юстин I до Маврикий)[14]; **Мелник** – 1 екз. на Юстиниан I; **Севтополис** – 3 екз. (Юстиниан I, Юстин II и Маврикий)[15]; **Ахтопол** – 201 екз. (от Анастасий I до

Констанс II); Варна - 64 екз. (от Анастасий I до Ираклий)[16]. Подобни по количества, сравнени с търновските находки, са и единичните византийски фолиси от Пловдив, Несебър и Силистра.

Разглежданите ранновизантийски фолиси от Търново са произвеждани предимно в монетарниците в Константинопол (132 екз.), Тесалоника (14 екз.), Никомедия (14 екз.), Кизик (6 екз.) и Антиохия (4 екз.) (Вж. статистическите таблици). Количественото преобладаване на монетите, издавани в Константинопол, е напълно естествено, тъй като тази монетарница е не само най-близката до Търново, но тя е с най-голяма монетарна продукция от всички останали монетни дворове във Византийската империя. Сравнително добре развитото градско парично обръщение в ранновизантийския град в Търново е белязан и с някои особености. От проучените терени на Царевец и другите укрепени и неукрепени квартали досега няма намерени златни солиди или тремиси, които много често са откривани в градовете и селищата от ранновизантийската епоха. Златните тремиси, както медните фолиси, били предназначени да обслужват вътрешното стоково-парично обръщение. Вероятно липсата на златни монети, както и на предмети (съдове, накити и др.) от злато и сребро е свързана с предварителното напускане на населението от укрепения град в края на VI или в началото на VII в. поради постоянните аваро-славянски опустошителни нападения. За датировката на прекъсване на живота в този сравнително голям ранновизантийски град могат да послужат до голяма степен намерените фолиси на Ираклий (15 екз.), които са последните засега византийски монети от VII в. Откритите фолиси на Ираклий, върху които той е представен заедно със сина си Ираклий Константин, са от номинал 40 нумии и регнални години на издаване 2, 3, 4 и 5, отговарящи на 612/13; 613/14; 614/15 и 616/17 г. Тези неоспорими данни насочват към най-вероятната година на обезлюдяване и разрушаване на ранновизантийския град (Зикидава) през 619 г., вследствие на поредния разорителен славянски поход към Тракия и Константинопол. Ако се сравнят данните от нумизматичния анализ и археологическите проучвания с писмените извори от това време за аваро-славянските нашествия през Северна България към Константинопол и Елада, ще се окаже, че и преди 619 г. градът е бил обсаждан, но не и превземан, както е станало с почти всички селища и крепости по пътя на нашествията. Такива по-значителни аваро-славянски походи, в които Търново е попаднал в тяхната посока на предвижване, се отбелязват през 578, 581, 584, 595, 597 г.[17] През 599 г. е засвидетелствано нахлуване на аварите от североизток през Добруджа към р. Янтра, където разбили ромейската войска, а след това разорили цяла Тракия до Константинопол.[18] Вследствие на тези походи голяма част от малките селища и крепости били разрушени и обезлюдени, като тази датировка се основава на намерените в тях най-късни византийски фолиси на Юстин II, Тиберий Константин и Маврикий Тиберий. В края на VI в. били превзети и разрушени Кастела при Никополис ад Иструм, Ряховец (край Г. Оряховица), Хоталич (край Севлиево), Ветрен (Тегулициум) на Дунав, Кабиле, Севтополис,

Перник и др. Поради рухване на цялата военно-отбранителна организация след бунтовете на ромейската войска през 599-602 г. и нейното оттегляне от Дунавския лимес се обезсмисляла и защитата на важния военно-стратегически център в Търново. Най-вероятно при научаване за подготвения нов поход на авари и славяни през 619 г. градското население, заедно с военния гарнизон и епископа, са напуснали града, като са потърсили сигурност и защита в някоя по-здраво укрепена крепост в Тракия.[19] Така от 618/619 г. животът в този голям и солидно укрепен ранновизантийски град прекъснал за период от близо 100-120 г., за да бъде включен отново към средата на VIII в. в отбранителната система на българската държава.

Статистически анализ на намерените в Търново ранновизантийски фолиси от V-VII в.

АНАСТАСИЙ I (491-518) – 76 екз., от тях:
предреформени медни миними (491-498) – 41 екз.
реформени фолиси (498-518) – 35 екз.

Обр.1. *Анастасий I (491-518), реформен фолис, Първа фаза (498-512), 40 нумии, Никомидия.*

Първа фаза (498-512) – 16 екз.

Обр.2. *Анастасий I, реформен фолис, Втора фаза (512-518), 40 нумии, Константинопол.*

Константинопол – 40 нумии (13 екз.)
20 нумии (2 екз.)
Никомедия – 40 нумии (1 екз.)
Втора фаза (512-518) – 19 екз.
Константинопол – 40 нумии (13 екз.)
20 нумии (5 екз.)
Никомедия – 40 нумии (1 екз.)
20 нумии (1 екз.)

ЮСТИН I (518-527) – 30 екз.
Константинопол – 40 нумии (15 екз.)

Обр.3. *Юстин I (518-527), фолис, 40 нумии, Константинопол.*

20 нумии (12 екз.)
10 нумии (1 екз.)
Никомедия – 40 нумии (1 екз.)
20 нумии (1 екз.)

ЮСТИНИАН I (527-565) – 51 екз.
Първа фаза (527-538/39) –27 екз.

Обр.4. *Юстиниан I (527-565), фолис, Първа фаза (527-538/39), 40 нумии, Антиохия.*

Константинопол – 40 нумии (15 екз.)
20 нумии (6 екз.)
10 нумии (6 екз.)
Антиохия – 40 нумии (1 екз.)

Втора фаза (538/39-565) –24 екз.
Константинопол – 40 нумии (11 екз.)
20 нумии (5 екз.)
Тесалоника – 40 нумии (1 екз.)

Обр.5. *Юстиниан I, фолис, Втора фаза (538/39 - 565), 40 нумии, 538/39 г., Константинопол.*

20 нумии (1 екз.)
Никомедия – 40 нумии (2 екз.)
Кизик – 40 нумии (3 екз.)
Антиохия – 20 нумии (1 екз.)

ЮСТИН II (565-578) –35 екз.
Константинопол – 40 нумии (6 екз.)
20 нумии (14 екз.)

Обр.6. *Юстиниан I, фолис, 40 нумии, 545 г., Кизик.*

Обр.7. *Юстиниан I, фолис, 40 нумии, 548 г., Никомедия.*

Обр.8. *Юстиниан I, фолис, 20 нумии, 538/39 г., Константинопол.*

Обр.9. *Юстин II и София (567-578), фолис, 40 нумии, 577 г., Никомедия.*

Обр.10. *Юстин II и София, фолис, 20 нумии, 572/73 г.*

Тесалоника – 20 нумии (11 екз.)
Никомедия – 40 нумии (3 екз.)
Кизик – 40 нумии (1 екз.)

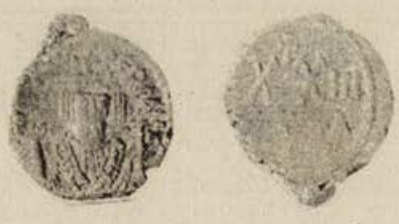
Обр.11. *Тиберий Константин (578-582), фолис, 40 нумии, 580/81 г., Константинопол.*

ТИБЕРИЙ КОНСТАНТИН (578-582) –6 екз.
Константинопол – 40 нумии (6 екз.)

МАВРИКИЙ ТИБЕРИЙ (582-602) –18 екз.
Константинопол – 40 нумии (6 екз.)
20 нумии (3 екз.)
10 нумии (1 екз.)
Тесалоника – 20 нумии (1 екз.)

Обр.12. *Маврикий Тиберий (582-602), фолис, 40 нумии, 578/79 г., Тесалоника.*

Обр.13. *Маврикий Тиберий, 20 нумии, 585/86 г., Кизик.*

Никомедия – 40 нумии (5 екз.)
Антиохия – 40 нумии (1 екз.)
20 нумии (1 екз.)

ФОКА (602-610) – 21 екз.
Константинопол – 40 нумии (5 екз.)
20 нумии (10 екз.)
Никомедия – 40 нумии (1 екз.)
20 нумии (3 екз.)
Кизик – 40 нумии (1 екз.)
20 нумии (1 екз.)

ИРАКЛИЙ с ИРАКЛИЙ КОНСТАНТИН (610-641) – 15 екз.
Константинопол – 40 нумии (13 екз.)
Никомедия – 40 нумии (2 екз.)

БЕЛЕЖКИ

[1] **Mattingly, H.** Monetary systems from Diocletian to Theodosius I. – Num. Chronicle, II-IV, 1946, p. 112-121; **Grierson, Ph.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. III, Washington, 1973, p. 14-15.

[2] **Hendy, M.** Studies in the Byzantine Monetary Economy (300-1450). Cambridge, 1985, p. 476-478.

[3] **Hendy, M.** Op. cit., p. 477-478.

[4] **Юрукова, Й.** Характер и развитие на византийското монетосечене (VI-X в.). – Археология, 1969, 3, с. 22-23.; **Христова, З.** Основни моменти в развитието на медното византийско монетосечене (V-X век). – Нумизматика, 1985, 3, с. 25-28.

[5] **Ангелов, Н.** Антично и ранновизантийско селище. – В: История на Велико Търново, С., 1986, с. 36-59; **Герасимов, Т.** Монетите от Двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов, 1, С., 1973, с. 197-204.

[6] **Велков, В.** ZIKIDEBA<SYKIDABA= дн. Велико Търново. – В: Сб. Палеославистика и епиграфика, В памет на проф. Иван Гълъбов, В. Търново, 1988, с. 76-82; **Dinchev, V.** Zikideva – An Example of Early Byzantine Urbanism in the Balkans. – Arch. Bulgarica, I, 1977, 3, p. 66-69.

[7] **Butcher, K.** Coins. In: Nicopolis ad Istrum; A Roman, Late Roman, and Early Byzantine City Excavations (1985-1992), edit by A. Poulter, London, 1995, p. 302-303.

[8] **Бъчваров, И.** Монети от Ряховец. Габрово, 1994, с. 18;83.

[9] Непубликувани данни.

[10] **Йорданов, И.** Монетите и печатите от Плиска (1899-1999). – В: Сб. Плиска, 8, Шумен, 2000, с. 143-144.

[11] **Йорданов, И.** Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – В: Сб. Средновековният български град, С., 1980, с. 231.

[12] **Атанасов, Г., И. Йорданов.** Средновековният Ветрен на Дунава. Шумен, 1994, с. 64-72.

[13] **Юрукова, Й.** Антични и ранновизантийски монети. – В: Сб. Перник, 1, С., 1981, с. 218, 225-234; 241-255.

[14] **Димитров, К.** Антични и ранновизантийски монети от Кабиле. Базилика №1. – В: Сб. Кабиле, 1, 1982, с. 164; **Танчева-Василева, Н.** Две златни монетни съкровища от Кабиле. – В: Сб. Кабиле, 2, с. 83-85.

[15] **Пенчев, В.** Монети. – В: Сб. Мелник, 1, С., 1989, с. 211.

[16] **Йорданов, Й., А. Койчев, В. Мутафов.** Средновековният Ахтопол VI-XII в. според данните на нумизматиката и сфрагистиката. – Нумизматика и сфрагистика, V, 2, 1998, с. 69; 71-75.

[17] За някои от тези нападения вж: Теофилакт Симоката, История. – В: Гръцки извори за българската история, 2, 1958, с. 299-348; **Ангелов, Д.** Образуване на българската народност. С., 1981, с. 131-138.

[18] **Теофилакт Симоката**, История. – В: Гръцки извори за българската история... с. 344-348.

[19] **Теофан Изповедник**, Хронография. – В: Гръцки извори за българската история, 3, 1960, с. 258.

EARLY BYZANTINE FROM TURNOVO (5th-7th c.)

Konstantin Dochev

Summary

The present information considers the found 252 single pieces of Byzantine copper coins in the region of Medieval Turnovo. The found coins include a period of publishing from Anastasius I (491-518) to Iraklius (610-641) inclusive. From Anastasius I there have been found 76 pieces altogether, as 41 pieces of them were published before his reform from 498. These earliest Byzantine coins support some expressed hypothesis that the town is fortified by fortress walls at the end of the 5th c. or the beginning of the 6th c. The other coins left present exceptionally valuable data about the permanent setllement life on the hills Tsarevets, Momina krepost and on the river terraces of the river Yantra, , upon which the Early Byzantine town named Zikideva has been situated. The greatest number of coins (162 pieces) has been found on the hill Tsarevets, upon which some basilicas have been investigated military and administrative buildings, ordinary lodgings of craftsmen and tradesmen. For the present this is the largest coin quantity of that kind of single coins found in the whole North Bulgaria, which testifies that the Early Byzantine town Zikideva has been not only a bishop and military-administrative center in the province Upper Moisie but a lively trade and crafts center in this part of the Byzantine empire.
The last Early Byzantine coins belong to Iraklius and his son Iraklius Constantin (15 pieces altogether) published in the II, III, IV and V regnal years. They most probably date the depopulation and destruction of the town after the consecurative Slavonic march to Konstantinople and Hellas in 618/619. After that date life in this great solidly fortified Early Byzantine town has stopped for about 100-120 years in order to be revived again in the middle of 8th c.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

НУМИЗМАТИЧНИ АСПЕКТИ НА ИКОНОБОРЧЕСТВОТО ВЪВ ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ VIII-IX ВЕК

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

Сред най-интересните явления в историята на Византийската империя е иконоборческото движение. На него отдават внимание съвременниците му, хронистите Евсевий от Кесария, Теофан, патриарх Никифор. Твърде много литература оставят съвременните изследвачи.[1] Въпреки широкия проучвателски интерес историческото явление е останало извън обсега на нумизматиката. В ограничена степен се въвежда нумизматичният коментар в едно проучване на Андрей Грабар, в което се разглежда въпросът за влиянието на иконоборчеството върху дворцовото изкуство на Византия.[2] Но той е много внимателен и крайно сдържан, когато разглежда твърдението на патриарх Никифор, че император Константин V (741-775), подобно на халдейския цар Навуходоносор I (1126-1105), повелявал да се прекланят пред неговия портрет. Дори стига до там, че замествал Христовото изображение върху монетите със собствения си лик. Всъщност активното противопоставяне срещу иконопочитателството се слага през 726 г. от Леон III (717-741). Той заповядал да се заличи изображението на Христос, което се намирало над входа на императорския дворец, известен с прозвището Бронзовата врата. На негово място бил изписан кръстът от Голгота, придружен с надпис. Четири години подир това излязъл императорският едикт за забраната на иконите.

Императорът извършил деяние със силен обществен ефект. Знаел го е това. Фактът, че тълпата веднага се надигнала и убила служителя, който изпълнил заръката на господаря си, потвърждава извода. Леон III и Константин V отхвърлили Христовата икона с основния претекст, че тя е лишена от „глас и дихание". Константин V доразвил идеята на императорите-иконоборци, изисквайки иконата и нейния първообраз да бъдат единосъщни. Но не се ли открива нещо сходно и в исляма? Примерите се съдържат в Корана. В Сура 5, стих 110 се казва: „По моя воля и благоволение ти направи от глина подобия на птици и с мое позволение щом вдъхна в тях, те ставаха живи птици..." Много по-образен е Ибн`Араби, който в трактата си от XI век тълкува стиховете по следния начин: „В деня на възкресението онези, които са правили образи, ще бъдат наказани с тежкото наказание и ще им се каже: вдъхнете живот в онова,

което сте създали".[3] А това може да го стори единствено Бог. В стих 98 от Сура 20 се казва, че „Само той може да обхване всяко нещо със Своите знания".[4] Затова на простосмъртния е забранено да изписва каквото и да е дишащо и говорещо същество. Актът на забраната датира отпреди 690 г.

На свой ред Леон III и Константин V, подобно на предписанията в Корана, отхвърлят иконата, защото е лишена от глас и дихание. Така те споделят ислямската идея. Не бива да се смята обаче сходството на възгледите за пряко влияние на исляма върху императорите-иконоборци. За разлика от ислямистите, които забраняват изображението на всяко живо същество, византийските императори-иконоборци се задоволяват да заличат изображението единствено на християнските свети люде. Те не посягат на изображенията на животните и птиците. В редица случаи продължава представянето на човешки изображения. В подкрепа идва текстът на едно житие на св. Стефан Нови, в което се казва, че Константин V заличавал образите на Христос и Богородица и оставял сатанинските изображения, представящи театъра, хиподрома и ловните сцени.[5] А тези сцени безспорно са съставени от хора и животни така, че принципът на единосъщието е нарушен. Налице са други подбуди. Те са известни. Леон III започва борбата срещу същността на иконата по-скоро заради онези, които я извеждат на преден план, които изтъкват духовното начало пред светското. Става дума за монашеството като противовес и съперник на светската власт. Така че борбата срещу култа към иконата е само един мотив. Към него се насочва, защото в края на VI и началото на VII век иконопочитанието се било превърнало действително в идолопоклонство, в характерен фетишизъм,[6] подкрепен посредством множеството чудотворни и неръкотвори икони, мощи и реликви.

Основавайки се на сведението на патриарх Никифор, фактът е налице. Монетите на Леон III и Константин V не показват изображението на Христос.

Обр.1. *Леон III. Солид. Злато. (По D. R. Sear).*

Обр.2. *Константин V. Солид. Злато. (По D. R. Sear).*

За една година стоящият помежду им Артавазд (юли 742-2 ноември 743 г.), доведен брат на Константин V, също отсича монети без Христовия образ. В едни от случаите е отредено място на Голготският кръст, като онзи от входа над Бронзовата врата. В други Леон III го заменя с лика на сина си

Константин V. Артавазд поставя баща си Никифор. Същото сторва на свой ред Константин V, който предоставя другата монетна страна за баща си Леон III. В такова съчетание е върху солидите, а върху милиарисия е Голготския кръст. Кръстът се появява и върху един тип негови солиди и тремисиси. Но не такава е целта на настоящото проучване да се проследяват изображенията върху различните монетни номинали. По-интересен факт се установява при прегледа на монетната продукция преди и след историческия акт от 726 г. и в по-общ

Обр.3. *Ираклий Баща. Солид. Злато. (По D. R. Sear).*

Обр.4. *Константин VII. Милиарисий. Сребро. (По D. R. Sear).*

план от цялата монетна серия на Леон III и Константин V. Първата монетна поява на Голготския кръст се открива при Ираклий Баща (608-610). Сюжетната идея се продължава от сина му Ираклий (610-641) и остава до Константин VII (913-959). Отбелязва 350-годишно съществуване. Представят го 20 императорски монетосечения. Основателно изниква въпросът, дали тогава всички императори издатели на моменти са иконоборци. За началната поява може да се търси, макар и недотам обосновано предположение, защото първите наченки на противопоставянето срещу иконите са от IV век. Така например на църковния събор в Елвира (Испания) е взето решение да не се правят изображения по стените на храмовете.[7] Срещу култа към иконите се обявява и Евсевий от Кесария (IV век). Подобно отношение имал и Епифаний Кипърски. През VII и VIII век особено повишено въздействие срещу култа към иконите оказало павликянството. За периода след 843 г., когато на църковен събор била

осъдена политиката на императорите-иконоборци, положението се изменя съществено. Иконоборчеството било анатемосано. За целта е съставен Синодика в неделята на православието.[8] Така че за този период е трудно да се твърди, че иконоборчески подбуди са обладавали издателите на монети, позволили си изобразяването на Голготския кръст наместо изображението на Христос или Богородица, както и да предоставят върху всяка една от монетните страни ликовете си и тези на своите родствени ци.

Оправдано изниква въпросът, доколко е основателно твърдението на патриарх Никифор, че Константин V посегнал на Христовия лик, но не и на своя. Явно това е подробност, въведена от патриарха, за да аргументира сравнението с халдейския цар. Изобразяването на императорския лик и на негови родственици не е явление сътворено от императорите иконоборци. Не само традиция, но и задължително условие е в монетосеченето. На монетата ù е необходима легитимност, а тя се потвърждава с изображението на издателя ù, в случая с императорския лик.

Включването на втори лик върху другата монетна страна, какъвто е примерът с монетите на Леон III, Артавазд, Константин V, Леон IV (775-780), Константин VI (780-797), Ирина (797-802), Никифор I (802-811), Михаил I (811-813), Леон V (813-820), Михаил II (820-829) и Теофил (829-842), е форма на декларирана приемственост на императорската власт. В същото време е нюанс на византийската императорска доктрина на провиденциалния произход и божествения характер на императора. Тъкмо поради провиденциалния произход и характер на своята власт императорът имал правото да посочи своя наследник.[9] Точно това условие е отразено в монетната иконография: наследникът е посочил своя предшественик. По този начин се препотвърждава фактът за легитимността на императорската власт, получена от предходния избран от провидението. В същото време самата монета, носеща ликовете на провиденциалните личности, е аргумент за нейната автентичност, т.е. легитимира се както самата монета, така и правото на нейния издател. В такъв случай портретът върху монетите на императорите-иконоборци не може да се възприема като израз на култ към собствения лик или този на предшественика. Монетите имат друга функция, независимо от това, че са с характеристиката на произведения на дребната металопластика. Ако в другите произведения на изкуството от иконоборческия период могат да се открият определени влияния, то монетите не ги отразяват. И още нещо, монетите с изображения на императора и негови родственици върху двете страни се секат преди иконоборческия акт от 726 г. Примерът е с монетите на Ираклий Баща и Ираклий. Такива монети се появяват и след

Обр.5. *Михаил II. Солид. Злато. (По D. R. Sear).*

възстановяването на иконопочитанието. Отсичат се и при Василий I (867-886). Дори Михаил III (842-867), който възстановява монетното изображение на Иисус Христос, има по един тип семисиси и тремисиси на монетарницата в Сиракуза, които показват императорския лик върху всяка една от монетните страни.

Обр.6. *Михаил III. Семисис. Злато. (По D. R. Sear).*

Непосредствено с реализирането на инвеститурата официалният портрет на императора се доставял навсякъде. Едно от най-първите действия е изображението да стигне до монетарниците и да започне производството на монети с императорския лик. Това условие предопределяло монетите да добиват значението на инсигния.

Официалният портрет на императора се представял дори в резиденциите на васалните владетели. Но те са могли да го отхвърлят и по такъв начин скъсвали сюзеринитета си. Следователно, след като василевсът е земен наместник на Христос и императорите-иконоборци заличават образа му, не са ли искали по този начин да отхвърлят зависимостта си от църквата и да се обявят за владетели-самодържци? С игнорирането на божия образ са искали да заявят и утвърдят по-скоро статута си на владетели с нищо и от никого неограничени монарси. Премахването на религиозното култово изображение не е заради отказа да се признае върховната власт на Христос, а да се потърси някакъв отпор срещу твърде силното влияние на църквата върху светската власт.

Откъм още един аспект се допълва нумизматичната характеристика на иконоборческия период. Отнася се до влиянието на иконоборчеството върху развитието на изкуството. Приемайки монетите за произведения на дребната металопластика, те на свой ред стават приносители на официално сведение за тенденциите в изкуството от VIII-IX век във Византия. Впечатлява фактът, че в един и същи период християнството и ислямското изкуство се противопоставят на изобразяването на образи в религиозното изкуство. Така, че процесите и явленията във византийското общество рефлектират правопропорционално в изкуството. Затова се формира тенденцията за надмощие на светското изкуство над религиозното. В този случай монетите, като официози, идват да потвърдят фактите. В заключение може да се направи изводът за вписването на монетите в контекста на общото развитие на византийското изкуство, но не могат да се отнесат в качеството им на продукт на иконоборческата идея.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Ангелов, Д.** История на Византия, 1, С., 1965, 269-314 и цит. лит.

[2] **Грабар, А.** Забраната на иконите и дворцовото изкуство във Византия и древните ислямски страни. –В: **Грабар, А.** Избрани съчинения, 2, С., 983, 228-234.

[3] **Пак там,** с. 230.

[4] Цитатите са по **Свещен коран**, В.Т., 1999.

[5] **Грабар, А.** Цит. съч., с. 231.

[6] **Ангелов, Д.** Цит. съч., с. 273.

[7] **Пак там,** с. 274 и цит. лит.

[8] Този Сборник по нареждане на цар Борил (1207-1218) бил проведен на български език през 1211 г. В него е включен текст за осъждането на богомилите в България.

[9] **Божилов, И., И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев.** Византийските василевси, С., 1997, с. 9, 17.

NUMISMATIC ASPECTS OF THE ICONOCLASM IN BYZANTIUM DURING THE 8th-9th c.

Hristo Haritonov

Summary

The iconoclasm is one of the most interesting occurrences in the history of the Byzantine Empire.The coins of the emperors-iconoclasts offer a new interpretation of that subject.The image of Jesus Christ is not on them, in fact. That sort of coins were minted even before the period of the iconoclasm and after that.Is Patriarch Nicephore right accusing emperor Konstantin V /741-775/ that he replaced the holy image with his own? Is there something commonly between the iconoclasm and the Islam? They have requirements – the images on the both sides of the coins must be identical. Are the coins influenced by the general tendency to act on the art? Is there any other reason to reject the holy image?

The study gives an answer to those questions what make a contribution to clear up the essence of the iconoclasm in Byzantium during the 8th-9th c.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

МОНЕТОСЕЧЕНЕТО НА ШИШМАНОВЦИ В КОЛЕКЦИЯТА НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

МАРКО ЦОЧЕВ

Шишмановци управляват Второто българско царство със столица Търновград от 1323 година до падането на България под турска власт през 1396 година, т.е. повече от 70 години. В нумизматичната колекция на Регионален исторически музей се съхраняват около 1500 броя сребърни, билонови и медни монети от това време. По-голямата част от тях са постъпили от редовни археологически разкопки, други чрез дарения и откупи. Има няколко колективни монетни находки.*

От първия представител **Михаил III Шишман** (1323-1330) музеят притежава една сребърна и медни монети. На лицевата страна на сребърната монета се чете надпис в съкращение Михаил цар и е представен царят на кон, в ход надясно, със стема, маниакион, дивитисион и лорос. В д.ръка държи кръст с къса дръжка, а в л. – поводите на коня. Опакото ни представя надпис в съкращение Исус Христос и негово изображение с брада, кръстат нимб, туника и колобион, седнал на трон с високо облегало. Д. ръка е вдигната встрани за благословия, а в л. държи евангелие. Медните монети от този владетел са два вида. При единият на лицето има голям монограм с името Шишман с по една шестлъчна звезда от двете страни (**Обр. 1**), а от опакото кръст с второ напречно рамо също с по една шестлъчна звезда от двете страни. При втория вид Михаил III Шишман е изобразен на лицевата страна заедно с престолонаследника Иван Стефан. Представени са прави, насреща, държат помежду си кръст с дълга дръжка, със стеми, дивитисиони и лороси. На опаката страна е изобразен голям монограм на Шишман.

В колекцията най-многобройни са монетите на следващия представител **Иван Александър** (1331-1371). Те са сребърни и медни. При повечето екземпляри владетелят е представен заедно с престолонаследника или с царицата.

Сребърното монетосечене е представено от две групи монети – Иван Александър сам или със сина си Михаил Асен. При първата група царят е изобразен прав, насреща, със стема, бисерна яка, лорос и хламида. В д. ръка държи кръст с дълга дръжка, а в л. кълбо с кръст. Вдясно от него шестлъчна

звезда и монограми АЛЕи Бл/ГАРОМ/, а вляво ЦАРЬ и ГРМ /ГРЪКОМ/. Опакото ни представя с надпис Христос с брада, нимб, туника и колобион, седнал на трон с високо облегало. Д. му ръка е вдигната за благословия, а в л. държи евангелие. При втората група монети на лицевата страна царят и престолонаследникът (вдясно) са изобразени прави, насреща със стеми, дивитисиони и лороси, държат помежду си знаме с дълга дръжка. Иван Александър държи в д. си ръка кръст с къса дръжка, а Михаил Асен същия атрибут в л. си ръка. В лявото поле е гравиран монограм на благоверен, а дясното – на името Михаил. Горе между двата монограма АЛЕ и на титлата цар, а долу от двете страни на знамето по една шестоъгълна звезда. На опаката страна с надпис е изобразен Христос с брада, голям кръст, нимб, туника и колобион, седнал на нисък трон без облегало. Двете му ръце са вдигнати за благословия. Вляво от него има монограм АЛЕЫ А ВДЯСНО – ЦАРЬ (**Обр. 2**). От този тип монети е колективна находка, открита в царския дворец на Царевец и съдържаща 750 екземпляра.

Медното монетосечене е представено от четири групи монети: Иван Александър сам, с Михаил Асен или Теодора и анонимни монети. При *първата група* на лицето има изображение на Иван Александър със стема, дивитисион и лорос. В д. ръка държи кръст с къса дръжка, а в л. кълбо. В дясното поле монограм от АЛЕ, а в лявото горе ЦАРЬ. Опакото е с надпис IC XC и зображение на равномерен кръст с уширени рамене. В долната част той е украсен с акантови листа, симетрично разположени от двете му страни. Към *втората група* се отнасят монетите на Иван Александър с Михаил. От лицевата страна те са с монограми на двамата и изображения на Иван Александър вдясно и Михаил вляво със стеми, дивитисиони и лороси, държат лабарум с дълга дръжка. Д. ръка на царя и л. на престолонаследника са поставени на гърдите им. На опаката страна на монетите има надпис TPNB и схематичен модел на Търновград като крепост с три кули и засводена порта (**Обр. 3**). *Третата група* ни предлага медни монети на Иван Александър с Теодора. На лицевата страна е представен царят вляво и царицата вдясно, държащи двоен кръст с дълга дръжка. Около изображението на Иван Алесандър е гравиран монограм АЛЕ и ЦР, а около това на Теодора – ΘЕО. Владетелите са представени в обичайните си дрехи и държат съответно кръст с къса дръжка и жезъл. В някои случаи като разновидност са разменени местата на царя и царицата или пък те държат единичен кръст. На опакото има голям монограм АЛЕ и титлата ЦАРЬ (**Обр. 4**). От *четвъртата група анонимни монети*, в колекцията на музея се съхранява един вид. На лицевата страна е изобразен двуглав орел с разперени крила и с тривърха корона върху всяка от главите, а на опаковата – равнораменен кръст с уширени краища, украсен в долната си част с акантови листа и групички от по три точки. За тези монети дълго време изследователите смятаха, че са сечени по времето на Михаил Шишман или Иван Срацимир, а впоследствие основателно се отнасят към монетосеченето на цар Иван Алесандър.

Иван Шишман (1371-1393) сече сребърни, билонови и медни монети.

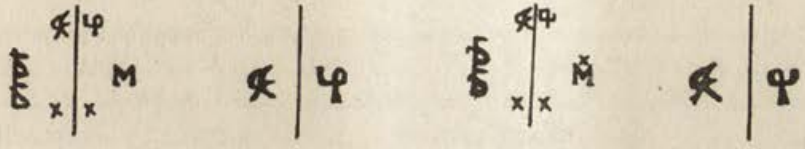
МОНОГРАМИ НА ШИШМАНОВЦИ ВЪРХУ МОНЕТИ

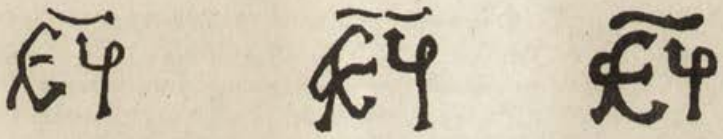
Обр. 1 *Михаил III Шишман (1323-1330)*

Обр. 2 *Иван Александър (1331-1371)*

Обр. 3 *Иван Александър с Михаил Асен*

Обр. 4 *Иван Александър с Теодора*

Обр. 5 *Иван Шишман (1371-1393)*

Най-разпространени са ***сребърните монети*** с изображение на лицевата страна на царя прав, насреща, със стема, дивитисион и ларос. В д. ръка държи кръст, а лявата е положена на пояса. На опаката страна е представена Богородица Оранта с нимб, туника и мафорион с бюст на младенеца Христос с нимб на главата и с надпис МΘ. От този тип монети в музея се съхраняват две колективни находки. Едната произхожда от с. Петко Каравелово (бивш. Сашево), общ. Полски Тръмбеш и съдържа 114 броя монети, а другата от Велико Търново и съдържа 291 екземпляра. Трябва да отбележим, че и двете находки съдържат и монети на султан Баядзид I (1389-1402).

При ***билоновите монети*** на този владетел могат да бъдат разграничени два типа. Първият тип е с монограм ШИШМАН и ЦАРЬ на лицето и равнораменен кръст с радиални лъчи и орнамент от точки от опакото. Вторият тип е с монограм от Ш и Н със знак за съкращение и монограм ЦАРЬ на лицето и лъв, изправен на задните си крака, на ляво и орнамент от групи от по три точки на опакото.

При ***медните монети*** се разграничават три типа. На първо място са медните корубести монети. Те имат монограм от Ш, Н, М и N на лицевата страна и монограм ЦАРЬ на опаката. Вторият тип медни монети са с плоски ядра и при тях се открояват две разновидности. При първата лицето е с монограм Ш и Н със знак за съкращение и монограм ЦАРЬ, а на опаката – равномерен кръст с радиални лъчи и орнамент от групи от по три точки. При другата разновидност лицевата и опаката страна са еднакви по изображение с медните корубести, описани по горе (**Обр. 5**).

В колекцията на РИМ-Велико Търново се съхраняват и т.нар. ***български имитации*** от XIV век. Монетите от този тип имитират тези на българските владетели. Повечето от тях са подражания на медните монети на Иван Александър и Иван Срацимир. Най-ранните имитативни монети са силно корубести, с бюст на владетеля с тривърха корона. Два вида са монетите, които копират медните монети на Иван Александър. Върху първите е представен владетелят в цял ръст с кръст, а върху другите бюст или човешко лице с големи мустаци и брада, представени с точков рисунък. Друга група монети са имитации на медните монети на Иван Александър с Теодора. При тях са представени две фигури, държащи помежду си кръст. Това доближава твърде много имитативната монета до оригинала. Срещат се и имитации с отпечатана само буквата Е. Вероятно целта е да бъде имитиран монограмът на цар Иван Александър. От времето на Шишмановци разграничаваме още четири групи имитативни монети:

- С изображение на кръст
- Имитация на медни монети на Иван Срацимир
- Ядра с комбинации от безсмислена украса
- Пластини без изображения.

Установява се наличие на голямо количество имитативни монети от XIV век както на територията на Търновград, така и в границите на цяла

средновековна България. Този вид монети се появяват при недостиг на нискостойностни монети в паричното обръщение.

В заключение искаме да подчертаем, че в нумизматичната колекция на Регионален исторически музей - Велико Търново, могат да бъдат открити всички известни досега в литературата типове монети, които се секат по времето на Шишмановци.

БЕЛЕЖКИ

* При датировката и определянето на типовете и групи монети е използван трудът на Константин Дочев „Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV век", Велико Търново, 1992.

SHISHMANS COINMAKING IN THE COLLECTION OF THE REGIONAL HISTORICAL MUSEUM IN VELIKO TURNOVO

Marko Tsochev

Summary

Shishmans rule the Second Bulgarian Kingdom in the 14th century Silver, Cooper and Billon coins are known from that time. The collection of the Historical Museum contains all of the mentioned types.

Цар Иван Александър (1331-1371) и царица Теодора със синовете си Иван Асен и Иван Шишман. Миниатюра от Лондонското евангелие.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

БРОНЗОВО ПЕЧАТЧЕ С ЛЪВСКО ИЗОБРАЖЕНИЕ ОТ ТЪРНОВО

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

При разкопките на комплекса край църквата „Св. Четиридесет мъченици", извършени от Ат. Попов в периода 1975-1985 г., е открита една интересна находка, която досега е позната най-вече като илюстративен материал в няколко публикации и албуми, осветляващи различни страни от материалната и духовна култура на столицата Търново. (Попов, Ат.1982, 59, 62, обр. 20; 1985, 67, табл.VI$_2$; 1985, албум, илюстрация на с. 28; Попов, Ат., Н. Генчев, 1986, обр. 59). (**Табл.I$_{1-3}$**). Става въпрос за специфично подпечатващо пособие за нанасяне на восъчни отпечатъци, което всъщност е от групата на византийските метални конусовидни печати, т.е. неговото правилно определяне позволява да се направят за първи път наблюдения за изработката и използването на тези

Табл.I. *1. Бронзов печат от църквата „Св. Четиридесет мъченици".*
2.Работната подпечатваща част на печата с гравираното в негатив лъвско изображение.
3. Пластелинов отпечатък нанесен с бронзовия печат.

сфрагистични паметници през годините на Второто българско царство. В тази посока е насочено вниманието ни към находката, както и от необходимостта да се коригира нейната първоначална интерпретация и особено тълкуването на изображението върху работната част на въпросното бронзово печатче. Очевидно Ат. Попов е бил затруднен при правилното осмисляне на предназначението на печата и вида на животното[1].

Печатът е открит през 1980 г. (пол. инв. No 3475) в квадрат XI_1 на дълбочина 1,50 м от север на църквата „Св. Четиридесет мъченици"[2]. Става въпрос за участъка около първата килия от северозападното манастирско крило, или т.нар. монашеско общежитие. Печатът е отлят от бронз с обща височина 2,35 см. Самото му тяло е цилиндрично, а в долния край преминава в конусовидно оформена част с височина 0,4 см и диаметър на подпечатващата, или т.нар. работна повърхност-1,3/1,4 см за нанасяне на отпечатъци, най-често върху восъчен материал. (**Табл.I_{1-3}**). По подобен начин в горния край е изпълнена и елипсовидната халка, служеща както за провесване, така и като ръкохватка, която чрез конусовидно оформена част се свързва с тялото на печата. (**Табл.I_1**). Върху цилиндричната повърхност личат следи от червена паста, която подсказва, че не е изключено конусовидното метално тяло на печата изцяло да е било покрито с тази цветна украса. По този начин подпечатващото пособие много напомня рядка група творби на византийската глиптика, т.нар. инталии - печати, гравирани върху различни видове разноцветни полускъпоценни камъни, които са поставяни в златни и сребърни обкови и въздействали както с цветовата гама на самия материал, така и със скъпата си метална украса. (Тотев, К.1995, 271-285; 1996, 25-28).

Работната повърхност на конусовидния печат е обрамчена от гравирана линия (**Табл.I_2**). Така е очертано кръглото изобразително поле, в което сполучливо е поместено представеното в ход надясно лъвско изображение. То е показано с издължена шия, обърната назад глава, широко отворена уста и остри уши. Лъвът изглежда здраво стъпил на краката си. Опашката, извита зад гърба, е вдигната артистично и почти достига до отворената широко уста (**Табл.I_2**). По този начин не само се създава баланс в композирането на фигурата в кръглото изобразително поле, но се внася и известна динамика в разположението на здраво стъпилата лъвска фигура. За това особено допринасят подчертаните извивки на зиналата паст на звяра, топката на опашката и начинът, по който елегантно са представени лъвските лапи. С подчертан усет майсторът на печата си е позволил с няколко ластари от повлек да попълни останалите празнини в изобразителното поле. Едната, най-малката клонка е пред гърдите, а другите две са в другия край, зад опашката (**Табл.I_2**).

Лъвското изображение върху печатащата част е изпълнено чрез гравировка. Използвани са технически прийоми, доста сходни с тези, прилагани при изработката на репертоара върху златните пръстени-печати, понякога украсявани и с ниело. По такъв начин чрез подходящи резци са постигнати обрамчващата линия на полето, гравировката на опашката и двете декоративни

клонки над нея. Друг обаче е похватът при изпълнението на тялото на животинското изображение (**Табл.I**$_{2,3}$). Тук авторът си е послужил с три различни по големина замби, с които е фиксирал точковидно мястото на главата, гърдите и задницата на лъва. Впоследствие с помоща на различни длета е съединил главата с гърдите и тялото, а с фини резци е дооформил устата, края на опашката и лапите (**Табл.I**$_{2}$). По този начин отпечатаният образ създава впечатление за ефектна многопланова моделировка (**Табл.I**$_{3}$). Тоест по отношение техниката на гравировка тук определено може да се отбележи явно традиционното сходство с изпълнението на средновизантийските интелии-печати, изработени от различни видове полускъпоценни камъни и кристали (Vikan, G., 1980, 20-23, fig. 47-50). Такова е например изпълнението при пирамидалните печати от яспис и базалт от Карасура и Констанция (Тотев, К., 1995, 277-280, обр. 4, 5). В това отношение твърде близки са и някои метални пирамидални и конусовидни печатчета от Първото българско царство (Тотев, К., Метални печатчета...,1997, 367-397).

Лъвът върху разглежданият конусовиден печат намира пряка близост с подобни изображения върху монетите на цар Иван Шишман (1371-1393 г.) и една група златни и сребърни пръстени-печати от XIV-XV в. от България и Сърбия (**Табл.II, III**) (Тотев, К., Ив. Чокоев, 1998, 385-398, табл.I-VII). В по-широк кръг такива лъвове са познат репертоар върху редица паметници на металопластиката, торевтиката, емайла, сграфито керамиката, текстила,

Табл.II. *Монети на цар Иван Шишман (1371-1393) с изображение на лъв и царски монограм. (Рисунка).*

монументалната живопис и скулптура от времето на палеологовия ренесанс, които обаче в никакъв случай не могат да имат хералдическа трактовка (**Табл.IV, V, VI**). Става въпрос за тератологични изображения, особено разпространени в Балканското изкуство на източноправославния свят. Такива лъвове например откриваме върху златната диадема от с. Дружба, Видинско-XIV в.; бронзов

медальон с позлата за конска амуниция от Крушевац - XV в.; дъното на сребърна чаша с ниело от Белградския музей - края на XIV в.; сребърната купа от с. Бели извор, Врачанско, XIV в.; сребърната купа с позлата от с. Черковна, Търговищко - XIV в.; емайловите медальони от хълма Трапезица и с. Джулюница, Великотърновско, и една апликация от Националния исторически музей, София (всички от XIV в.); на халките на златния и сребърен пръстен-печат на епикерний Петър, Ходор и Теодор примикюр от XIV в.; керамични купи в сграфито техника от двореца на Царевец, от църквата „Св. Четиридесет мъченици", както и от музея в гр. Варна (всички от края на XIII-XIV в.); на фрескови изображения от църквите на Трапезица и Бояна - върху щитовете на военни светци и украсата на дрехата на севастократорката Десислава, както и върху конзолите на Несебърската църква „Св. Йоан Неосветени" и редица други примери (Paris, 1980, No 296, 313, 316, 393, 295, 268; Милошевић, Д., 1980, No 246, 145; Марков, Н., 1995, 41-45, обр.1, 2; Тотев, К.,1998, 97-108, обр.3).

Ако се върнем към по-конкретните аналогии, освен изображенията върху монетите от второто билоново монетосечене (1380-1382 г.) на цар Иван Шишман (**Табл.II,IV**$_5$), трябва на всяка цена да открои близостта на образа върху разглеждания конусовиден печат с лъвовете, гравирани върху една група сръбски и български пръстени-печати (**Табл.III**). Става въпрос за три сребърни пръстена от Ново Бърдо и Гниляне от втората половина на XIV в., други два пръстена с неизвестен произход от Сърбия от същото време; сребърен пръстен-печат от XIV-XV в. от Белградския музей и други два също сребърни пръстена от Купиново и Крушевица от XV в. (**Табл.III**$_{5,7,8}$). (Милошевић, Д., 1980, No 226; Иванић, Б., 1998, сл.13, 15, 10, 14, 19, 21; Радојковић, Б., 1977, No 90). Сред българския материал се открояват три екземпляра - златният пръстен-печат от некропола на Софийската църква „Св. София" - XIV в., сребърният пръстен-печат от църквата „Св. Четиридесет мъченици"- XIV-XV в. и масивният златен пръстен, открит в гроб No 39 от некропола на същата църква и датиран според нас в края на XIV в. (**Табл.III**$_{1-3}$) (Тотев,К., Ив. Чокоев, 1998, табл. IV$_{15}$; Тотев, К., За един сребърен пръстен-печат...,1997, 175-179; 1998, обр. 3, 106-107; Вълов, В., 1974, 49-50).

Напълно идентични по форма, начин на изработка и стилистиката на изпълнение на лъвските изображения са сребърните пръстени-печати от Белградския музей и този от комплекса при църквата „Св. Четиридесет мъченици" (**Табл.III**$_{2,7}$). В зависимост от коя страна се наблюдава образът върху тях той може да се тълкува в изправена на задните си лапи поза или като здраво стъпила животинска фигура, представени чрез отнемане на фона върху октогоналната работна част на пръстените-печати (**Табл.III**$_{2,7}$). Освен това лъвът е с твърде едра за пропорциите на тялото изправена глава, отворени уста и дъговидно отбелязано око. Опашката и при двете изображения е разтроена в добре познатата декоративна палмета, а ластарите на обрамчващата растителна украса излизат от всеки един ъгъл от формата на печатащата повърхност на пръстените. Прави също впечатление, че плочката на двата пръстена се издава

Табл.III. *Златни и сребърни пръстени-печати с лъвски изображения от България и Сърбия.*

1. Златен пръстен от некропола на църквата „Св. София" в София. (XIV в.)

2. Сребърен пръстен от църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново. (Края на XIV-началото на XV в.).

3. Калоянов златен пръстен-печат от гроб No.39 на некропола около църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново.(Края на XIV в.)

4. Сребърен пръстен от с. Игнатиево, Варненско.(Края на XIV - началото на XV в.).

5. Сребърен пръстен с позлата и ниело украса от църквата при Ново Бърдо, съхраняван в Белгардския народен музей.

6. Пластично моделирани лъвски глави върху халката на Ходоровия златен пръстен-печат от некропола на църквата „Св. София" в София. (XIV в.).

7. Сребърен пръстен с неизвестно местонамиране, съхраняван в Белгардския народен музей. (XIV-XV в.).

8. Сребърен пръстен с позлата от Гниляне, съхраняван в Белградския народен музей. (Втора половина на XIV в.).

9. Лъвско изображение от ниело украсата върху халката на златен пръстен от манастира Банска. (XIV в.)

от халката чрез едно обемно многостенно тяло, което много прилича на това при пирамидалните и конусовидните печати (**Табл.III**$_{2,7}$). Отпечатъците, нанесени с разглеждания конусовиден печат и сребърния пръстен-печат, и двата открити край църквата „Св. Четиридесет мъченици", съществено не се отличават. По-добро качество изглежда има този, нанесен с бронзовия конусовиден печат (**Табл.I**$_3$).

Друг е случаят с Калояновия златен пръстен-печат, върху който лъвското изображение е напълно идентично с това върху разглеждания тук конусовиден печат (**Табл.III**$_3$). Става въпрос за еднакво обърнатата назад глава и извита

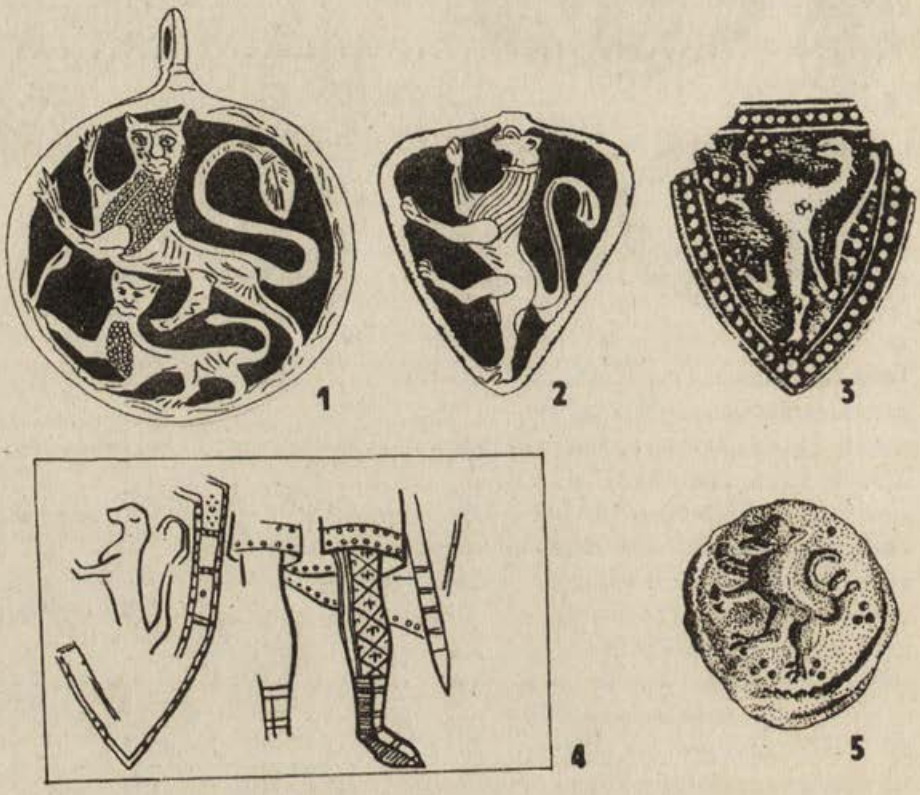

Табл.IV. *1. Бронзов позлатен медальон с цветна паста и с лъвски изображения от Трапезица. (XIV в.).*

2. Сребърен позлатен медальон с цветна паста и лъвско изображение от с. Джулюница, Търновско. (XIV в.)

3. Медна апликация с лъвско изображение от Националния исторически музей, София. (XIV в.).

4. Щит с лъвско изображение на светец-воин от стенописната украса на църквите на хълма Трапезица.(XIII-XIV в.).

5. Билонова монета на цар Иван Шишман с лъвско изображение.(Реверс, датирана в периода 1380-1382 г.)

към нея опашка, широко отворена уста и остри уши. Въпросът за изправената или здраво стъпила на четирите си крака лъвска фигура не може със сигурност да се разреши, тъй като зависи от начина, или по-точно посоката, в която ще се постави пръстенът, когато се нанася неговият отпечатък. Можем да настояваме само, че върху монетите на цар Иван Шишман лъвската фигура е изправена, понеже върху аверса монограмът на царя е ориентиран в същата посока (**Табл.II**) (Юрукова, Й., В. Пенчев, 1990, 172, 235, обр. 132-а). Отликите между двата лъва върху златния пръстен-печат и конусовидния печат най-вече се явяват по отношение техниката на изпълнение на самата животинска фигура (**Табл.I,III$_3$**). При Калояновия пръстен-печат гравировката при очертаването

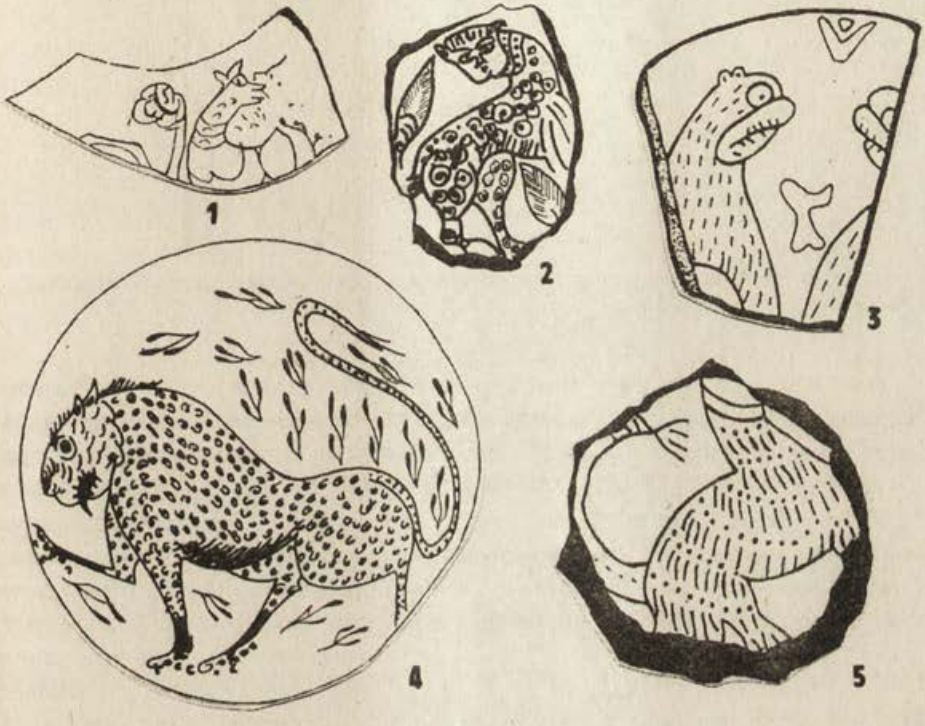

Табл.V. *Фрагменти от сграфито керамика с лъвски изображения.*

1. *Фрагмент от разкопките на комплекса край църквата „Св. Четиридесет мъченици" в Търново.*
2. *Дъно с лъвски образ от Варненския музей.*
3. *Фрагмент с две лъвски изображения от разкопките на комплекса около църквата „Св. Четиридесет мъченици".*
4. *Сграфито купа с лъвско изображение от Двореца на Царевец.*
5. *Фрагмент с лъвско тяло от разкопките на комплекса край църквата „Св. Четиридесет мъченици".*

Табл.VI. *Стенописно изображение на севастократорица Десислава от Боянската църква.(XIII в.).*

на лъвската фигура предлага възможности за оформяне на значително по-голямо изобразително поле, което е запълнено с по-дълбоко нанесена точковидна украса, която позволява по-добри възможности за релефно откопиране при изработване на отпечатъците (**Табл.III**$_3$). Става въпрос за технологически прийом, а не за петниста украса, въз основа на която някои изследователи опитват погрешно да идентифицират животното като барс, леопард или пантера. Единствено могат да се очертават стилистическите отлики по отношение третирането на лапите и динамичната извивка на тялото на лъва върху Калояновия пръстен(**Табл.III**$_3$). Ето защо изображението върху конусовидния печат стои значително по-статично и затова майсторът е опитал да запълни или по-скоро да раздвижи останалото празно изобразително поле чрез гравировката на няколко извити клонки от повлек (**Табл.I**$_{2,3}$).

Направените наблюдения по отношение техниката на изпълнение и приведените аналогии относно иконографията на лъвското изображение изключва търсенето на какъвто и да е хералдически смисъл при избора на точно тази животинска фигура. По-скоро става въпрос за сполучлив подбор на много популярен зооморфен образ, имащ стари традиции и символика във византийското дворцово изкуство, който особено през палеологовата и къснопалеологовата епоха се радва на разпространение и модно се възприема от царските дворове на Балканските владетели. Лесно е да се открият тези изображения върху скъпа посуда, златосърмени дрехи или светски бижута и

накити. В този смисъл разглежданият сюжет без съмнение е използван от управляващите среди и гражданския елит за лични подпечатващи пособия, каквито в случая се явяват както пръстените-печати, така и металните конусовидни или пирамидални печати. Последните за сега са известни от една много голяма група находки, произхождащи в по-голямата си част от Северна България, които се датират в границите на X-XI в. (Тотев, К., Метални печатчета ...,1997, 367-397). Значително по-многобройна група метални печатчета от тази разновидност у нас се отнасят от XV до края на XIX в., сред които се срещат и такива с арабски надписи. Два екземпляра от последните дори са открити при разкопките на Търновската църква „Св. Четиридесет мъченици". Разглежданият конусовиден печат всъщност се явява единствения досега от тази група подпечатващи пособия, освен това открит и при редовни археологически разкопки, който с увереност може да се свърже, макар и с последните години на Второто българско царство, т.е. неговата датировка трябва да се търси в самия край на XIV в. или най-късно в първите години на XV в.

Въпросът за изясняване статуса на притежателя на тази рядко интересна находка от църквата „Св. Четиридесет мъченици" за голямо съжаление остава неразрешим. Вероятно е да се касае за личен печат, но е трудно да се допусне, че неговият собственик е бил монах от братството на Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици". Не е изключено обаче печатът да е ползван от лице както за лична кореспонденция и запечатване на собствени вещи, така и за стопански цели, т.е. той да е употребяван за подпечатване на стока и продоволствие от различен вид и характер. Много вероятно ни се струва конусовидният печат да е принадлежал или на някой от престижните гости на царската Велика лавра, или пък на някой от гражданите или търговците, посещавали църквата „Св. Четиридесет мъченици".

БЕЛЕЖКИ

[1] Откривателят на печата Ат. Попов не определя вида на подпечатващото средство. (виж: Попов,Ат., 1982, 59, 69). Същият автор правилно долавя близостта на представеното върху него животно с това, гравирано на златния Калоянов пръстен - печат от гроб No. 39, откит и датиран от В. Вълов в XIV в.(виж: Вълов,В., 1974, 49, 50). При идентификацията на животинския образ върху бронзовото печатче и златния пръстен - печат като барс, Ат. Попов преднамерено търси емблематично-хералдична, или по-точно царска символика, т.е. опитва с този аргумент да подкрепи датировката на Калояновия пръстен-печат в началото на XIIIв., или конкретно неговата принадлежност на българския цар Калоян (1197-1207 г.) виж: Попов, Ат., 1982, 62).

[2] Възможността да работя с този интересен пръстен и сведението за него дължа на колегата К. Дочев, дългогодишно участвал в проучванията на комплекса по време на разкопките, проведени под ръководството на Ат. Попов.

БИБЛИОГРАФИЯ

Вълов, В. Новите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново.

(предварително съобщение). - Археология, 1974, кн. 2.

Иванић, Б. Прстење српске средњовековне властеле. Београд, 1998.

Марков, Н. Един нов медалион с изображение на лъв от Търновско.- Археология, 1995, кн. 1.

Милошевић, Д. Уметност у средњовековној Србији од 12 до 17 веко. Београд, 1980.

Попов, Ат. Находки с хералдични изображения в България през XII-XIV в. - ИБИД, кн. XXXIV, С., 1982.

Търновската Велика лавра . - Сб. „Велико Търново в историческата съдба на българския народ" В. Търново, 1985.

Попов, Ат., Н. Генчев. Велико Търново. Средновековна и възрожденска култура. С., 1986.

Радојковић, Б. Историја применьене уметности код срба, том I. Средньовековна Србија. Београд, 1977.

Тотев, К. Византийски инталии печати от Средновековна България. -Сб. „1100 години Велики Преслав", т. I, Шумен, 1995.

Тотев, К. Рядък паметник на средновековната глиптика от Преславското златно съкровище. - Изкуство, 32, 1996.

Тотев, К. Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. - Сб. „Проблеми на прабългарската история и култура", т. 3, Шумен, 1997.

Тотев, К. За един сребърен пръстен-печат от Търново. - Епохи, год. V, 1997.

Тотев, К. СѢНОВѢ златен пръстен-печат от търновската църква „Св. 40 мъченици". Старобългаристика, XXII, 1998.

Тотев, К., Ив. Чокоев. Златни и сребърни пръстени-печати на територията на Балканския полуостров. - Известия на Историческия музей Кюстендил, т. V, част II, С., 1998.

Юрукова, Й., Вл. Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., 1990.

Vikan, G. Security in Byzantium. Locking, Sealing. Dumbarton Oaks. Byzantine Coll. Publications., 1980, No 2.

La Bulgarie medievale. Art et civilisation. Paris, 1980.

A BRONZE SEAL WITH LION'S IMAGE FROM TURNOVO

Konstantin Totev

Summary

The considered in the article rare conical seal was found during the archaeological excavations of the complex near the church Forty Holy Martyr's church. On its working stamp part was engraved in negative a lion's image. The image is quite similar to these on the revers of the coins of the second billon coinage (1380-1382) from tzar Ivan Shishman (1371-1393), as well as image on some gold and silver ring-seals from Bulgaria and Serbia from the end of the XIVth and the XVth century. On the base of technology of engraving and the iconography of the image the considered metal conical seal has been dated back to the end of the XIVth century and the beginning of the XVth century.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

„ЧОВЕК, КАКВОТО И ДА ПРАВИ, ТРЯБВА ДА МИСЛИ И ЗА СЕТНИНАТА“

(*Фолклорният образ на иманярството*)

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА

Когато избрах да представя тази тема на музейните четения, „делата“ на днешните иманяри не бяха излезли на първа позиция в медийния поток, макар че никога не са преставали да бъдат актуални. Както е добре известно, нито фараоните, нито тракийските вождове, нито императорите, хановете и царете някога са успявали напълно да опазят богатствата си и могилите на предците си. Нито пък страхът от законово или мистично възмездие е спрял завинаги тази човешка дейност!

Точно формулирана дефиниция за *иманяр* и *иманярство* няма и аз също не се наемам да дам някакво определение, защото тази дейност има твърде изменчив образ и представата за нея се създава в зависимост от гледната точка на обществото в определено време и институциите, занимаващи се с регулацията на отношенията в съответното общество.

Идеята ми е в този текст да представя един възможен поглед върху иманярството – опит да се очертае неговият ***фолклорен образ***:

Първо – защото, както всичко в нашето време, така и иманярството бързо се отдалечава от фолклорните си модели, мъчейки се да ги преодолее като ненужни, но подсъзнателно носи техните импулси, давайки им нови образи.

Второ – защото всички ние – независимо как се самоназоваваме – археолози, нумизмати, историци, етнографи, фолклористи – носим тръпката на откривателството и търсим съкровищата на отминалото време, бидейки обаче на другия полюс, където имането не е просто ùмане, а много повече.

Трето – защото Търново и Търновско са отколешен обект на иманярите и ориентир за нишаните им. От тук започват издирвателските им лъчове. Тук се раждат едни от най-известните иманярски легенди и персонажи (за римското и болярското злато, за съкровищата на цар Иван Шишман; поп Мартин от Балван, Кара Кольо, дядо Данчо и др).

От тук тръгват изследователските пътища и на много български учени - хуманитари.

Не правя нито маниерни, нито обидни паралели, тъкмо защото

фолклорният образ на иманярството има общи черти, които добиват конкретно лице в зависимост от това на доброто или на злото се служи – със всички реални и мистични последици от това.

Иманярството има своята историческа и психологическа обоснованост и своите изследователи – на тези и други негови аспекти (Хаджийски 1966; Деспинов 1992; Мицева 1997; Живкова, Живков 2002). Вместо да се впускам в подробности, ще цитирам някои техни мисли:

„Че в земята има закопани съкровища, няма и не може да има спор, щом и със закон се уреждат въпросите за тяхното придобиване и собственост..." „Духовната среда, в която живеят иманярите, е една особна действителност на малко истина и много сън и въображение, видения и прививдания, златни мечти и непоклатима вяра, непробиваема безразсъдност и съсипваща упоритост, на най-изразено лековерие и суеверие, на вълнуващи легенди и пъстра поезия – изобщо на един от най-тайните кътове на човешката душа..." „Гладът и беднотията, засягайки основните жизнени страни на човека, дават винаги силни чуства (афекти). В афективната душа на бедния мисълта за имането е мисъл за края на мъки и теглила..." „Други, но не по-малко заслепяващи са афектите на богатия – притежаването на ценности и дълбоката почит..." „Преплитайки история и мит, поведението на въпросната общност (иманярската) съдържа двойнствения характер на изпълнението на една алхимична рецептура... И в единия, и в другия случай едно „обективно" знание (за химически процес или за история) е подведено под знаменателя на мита, ставащото е особен тип свещенодействие."

Освен гробниците и могилите от древни времена съществуват и много други причини за съхраняване на богатства чрез закопаване в земята (Деспинов 1992: 5-8). В България има много кръстовищни райони, през които са преминавали турските държавни служители, носещи данъчните облагания на българското население, които нерядко укривали поради страх от нападения и грабежи (Божиков, Янков 1999; АИФ; ЛА; Писмо до Председателя на Министерския съвет на НРБ, 1977). Хайдутите – „първите народни защитници" – често ограбвали тези пари и също ги закопавали, за да ги запазят за делото. Пари и други ценности са закопавали още разбойници, кърджалии, войници през време на войни, бежанци по време на изселвания или случайни пътници, притеснени по някакъв повод (Божиков, Янков 1999; АИФ; ЛА). В мирно време имането е закопавано поради липса на банки, в размирици – поради липса на сигурност (Хаджийски 1966: 400). Случайното откриване на такива пари и ценности, забелязването и разчитането на знаци за тяхното местонахождение, както и намирането на карти с обозначения на такива места са подтиквали много хора – предприемчиви и смелѣ – да се впуснат в търсене на имане (Хаджийски 1974: 231-234). Така около иманярството се създават определени вярвания и то прераства в своеобразен обред (Мицева 1997: 61). Много стари вярвания, по един или друг начин са усвоени от „иманярската митология и практика" и

чрез тях стават нови елементи от фолклора като културна система. (Бумбалов 1999; Георгиева 1983; Живкова, Живков 2002).

Както всички човешки дейности, които носят тайнство, и иманярството е забулено в мистика. Обяснимо е, че собственикът на имане, принуден да се раздели с него, е предпочитал всичко да се извършва тайно. Или закопаването е било част от погребален обред, т. е. пак от тайнство, със своя мистична интенция. Характерът на обстановката около закопаването се пренася и върху момента на разкопаването му – без задължителната логика на причинно-следствената връзка, което е един фолклорен по същността си механизъм.

При иманярите се усеща с прекалена категоричност фолклорният тип историческо знание, което локализира общи за етноса персонажи и събития, както и общи представи за миналото и ги оплита в един местен дискурс, благодарение на митологичната матрица на тяхното мислене и мотивираното от нея поведение. Иван Хаджийски ни е дал достатъчно примери за това (и не само той), но не е прав, когато говори за тяхното „развинтено въображение". Напротив, както в тълкуването на всеки мит, така и тук се изявява *ефектът на бриколажа* – има трайни, архетипни представи за *извор*, за *митичен герой*, за *знаковост* на предмети и най-вече за *боравенето със съкровището*, които се пренареждат във всеки разказ, но опазват основното в *структурата на мита* (Живкова, Живков 2002: 104).

Самите ***действия и вярвания***, свързани със *закопаването*, *издирването*, *изкопаването* и *придобиването* на имане и тяхната ***трансформация в повечето фолклорни жанрове*** – *вълшебни и битови приказки*, *поговорки*, *легенди*, *предания*, *житейски разкази* – изграждат ***фолклорния образ на иманярството***.

ЗАКОПАВАНЕТО се прави от малко хора и започва с избор на място, което да се помни или открива по особени белези, но най-често в корените на шипка, в кладенец или пещера, под „становит камък" или грамада (тук, по обясними причини, не се разглеждат некрополи, могили, крепости и др. под. обекти). Собственикът на имането зарива върху му връв (пояс, колан) и прави заклинание то да остане само негово, като връвта се превърне във змия (смок), която да не допуска никой друг да го присвои. Имането може да бъде заклето да се превърне в мечка, вълк, змей или друго страшно нещо, което да го пази. Като пазители на имане се явяват още водният бик, самодиви и самовили, дори светци, влезли в иманярските сюжети поради изконните си функции на пазители (АИФ; ЛА; БНТ 11: 121, 124).

Друг начин да бъде съхранено имането е, като му се принесе кръвна жертва – върху му да изтече кръвта на обреченото животно, която да се превърне в дух-пазител, т. е. душата да остане жива и да пази скритото, като стане таласъм. (Мицева 1997: 62; АИФ; ЛА). Духовете на убитите заради имане хора не отиват на Божи съд, а остават да се въртят около парите, за да ги пазят. Около парите

се въртят и духовете на убийците, защото земята не иска да ги приеме поради греховете им (Хаджийски 1974: 252; ЛА; АИФ).

Така във фолклорната проза на сюжетно ниво съвсем неочаквано, но мирогледно добре мотивирано, се появяват демонични същества, които се борят с похитителя и го преследват, докато не вземат необходимата жертва или докато не се появи истинският или избраният от съдбата собственик на заровеното съкровище. Нему те стават „чудесни помощници", защото от тяхното „благоволение" зависи дали да спреш да вземаш, да вземаш по малко или да станеш владетел на цялото имане. С такава сюжетна характеристика се изявяват ред персонажи от приказки и легенди – таласъми, арапин с топуз, куца мечка, змия, дори прословутият смок от легендарната пещера с поп Мартиновото съкровище, изгубил фолклорната си автентичност, защото е „направен от тел и мушама", но по фолклорния модел: „люспите му са рубиета, отдолу ситни бели пари, очите му - безценни камъни" (Божиков, Янков 1997; Даскалова, Коцева, Добрева, Мицева 1994; Парпулова 1978; СбНУ 57; БНТ 9; АИФ; ЛА; Хаджийски 1974: 242-246).

Ритуализираното закопаване води до съответната система от действия при разкопаването, която е по-сложна и неизпълнението на фолклорните предписания носи риск. Придобиването на съкровище включва два момента: ОТКРИВАНЕ и РАЗКОПАВАНЕ.

Откриването става: по случайно забелязани белези или като „имането си те познае само"; по указания получени свръхестествено или насън; при наблюдаване на знаци срещу някои празници (срещу Гергьовден и срещу Еньовден имането играе със синьо пламъче, а родените в събота виждат таласъмите му през Мръсните дни); по устно или писмено дадени нишани (видът и имената им също носят фолклорна образност – мома Рада с кобилица и менци, квачка с 11 пилета, рало с волове – впрегнати наопаки, мечкар с мечка, наполовина изписана кокона или три кокони – едната държи пахар, другата - ибрик, третата - дете в пелени и др. под.). Около много от белезите за имане са се развили легенди и предания (за кочията на поп Мартин, за биволската кола на Кара Кольо, за полумесеца на входа на пещерата в Шейново и мн. др.), а образи и действия са станали сюжетни акценти в приказките (появата на арапина, сънуването на сън и др. под.) (Даскалова, Добрева, Коцева, Мицева 1994: №745А и посочените варианти; Божиков, Янков 1999; ЛА).

Същинското разкопаване може да започне само в два случая:

– когато имането се освободи от заклеването (като се знае, като се чуе предварително или просто като се улучи съответната словесна формула - например: „Кога беше пояс, кога стана змия!");

– когато похитителят е готов да се бори с таласъма и да го победи (да издържи до разсъмване, когато силата на всички демони изчезва и да не проронва дума, за да не позволи да му бъде взет гласа или ума, та да онемее или полудее).

Тайнството изисква всичко да се върши нощем, при пълно мълчание и вяра - в противен случай делото ще завърши с неуспех. Знае се още, че „неузрели

пари“ не се копаят, защото пропадат по-дълбоко, а ако е минало много време от закопаването им – таласъмите сами ги освобождават, макар че все пак преследват покорителя на имането като компенсация за необходимата жертва. Затова старинната иманярска практика повелява копаенето да става поне в две денонощия – първо да се наръси мястото с пепел и да се гледа на другия ден следи от какво животно има по нея, а после да се принесе жертва, каквато е поискало имането.

От казаното до тук, макар и твърде сбито, е видно как верига от практики довежда до изграждането на система от представи и вярвания, свързани с определена дейност (в случая иманярството). Те са породени от съществуващия мироглед, и оформили се вече, се включват в него като нови елементи (*образи*: таласъми, самодиви, змейове, светци и др.; *вярвания*: оживяването на кръвта, апотропейната сила на мълчанието и кръстния знак, медиативните способности на съботничавите и др.; *практики*: жертвоприношение, прекръстване преди първи петли, освещаване от свещеник, дар за църкви и манастири и др.(АИФ; ЛА; Мицева 1997; Хаджийски 1974).

Специфично за фолклорната култура е трансформирането на тези елементи на различни нива и преминаването им от един дял в друг – така в словесното творчество се появяват разкази, носещи информация за различни иманярски случки и приключения; развиват се приказни и легендарни сюжети, изградени на базата на иманярски вярвания и представи; функционират поговорки за иманярството, породени от преосмислянето на тези вярвания и случки.

Във фолклорната разказна традиция е известна приказката (с варианти) за богат скъперник, който само трупал пари. Веднъж трябвало да вземе от натрупаното имане, посегнал и насреща му изскочил арапин с топуз в ръка, който не му позволил да се докосне до тях, защото били притежание на друг човек. По своя строеж, използвани похвати и поетика този текст е характерна вълшебна приказка. Внезапната поява на арапина-пазител на имането е един от чудесните мотиви, които оформят жанра. Съществуват варианти, в които глад или сън подсказват, че имането е на друг човек и приказката получава развитие като новелистична. Арапинът се появява пак като пазител на имане във фолклорни текстове от неприказната проза – т.е. един и същи персонаж, с едни и същи функции се явява в различни жанрове, и то от различни дялове – приказен и неприказен. В света на приказката иманярството не е станало отделна тема, но като отзвук от вярванията и иманярската практика там са преминали понятия като „наречени пари“, „наречено богатство“, които семантично се изравняват със „стопанисвано богатство“ – термин, използван от иманярите и преминал и в неприказната проза. В разглежданата приказка парите на скъперника са „стопанисвани пари“, които се освобождават едва тогава, когато попаднат във владение на действителния си собственик. А внезапната поява на пазителя не е само структурен елемент и жанрово изискване, тя е идейно-мирогледно основание, плод на цял комплекс от вярвания и представи на фолклорния човек. (Даскалова, Добрева, Коцева, Мицева 1994;

Парпулова 1978; БНТ 9 и 10; Мицева 1997).

Обредните действия около закопаването и разкопаването на имане и тяхното проявление в текстовете от приказната и неприказната проза имат в основата си един действителен факт, придобил различни форми на проява в зависимост от контекста, в който функционира.

Тук не е възможно да бъдат посочени дори достатъчно примери поради големия обем на съответните фолклорни текстове. Но не бих могла да се откажа от един бърз поглед върху символиката на персонажи, действия и предмети, защото тя е ключ към подсъзнателните (ирационалните) фолклорни импулси (архетипи) на много от иначе твърде рационалните днешни търсачески практики.

Първо - имането винаги е в земята, в пещера, в езеро, в кладенец или под шипка, т.е. на границата с другия свят. Второ - за да го откриеш, трябва да си съдбовно предопределен или „таласъмлия", т.е да имаш по-развита афективна сфера в душата си (да си медиатор). Трето – за да овладееш имането, трябва да си смел и да обладаваш повече знания и умения от обикновените хора (да победиш демон-въплатена кръв, да разчиташ нишани). Четвърто – трябва да си готов символично да отидеш на другия свят (като станеш невидим с помощтта на мълчанието или вълшебни предмети: шапка, наметало, кожух). Пето – да си личен и да притежаваш особени дарби (да владееш виртуозно някакво оръжие, да свириш омайно и др. под.). Шесто – растенията пазители на входовете към имането са „отдолу бръшлян, отгоре – люляка" (пак медиатори) (Хаджийски 1974; ЛА; Божиков, Янков 1999).

Особено важен щрих от фолклорния образ на иманярството е устното предаване на знания. Колкото и да „четат" съответните „книги", иманярите преди всичко разказват – видяното, чутото, сънуваното! В разказите се съобщават формули и подробности като: „Има всичко 7 калета, 7 книги, 7 нишана. Софрата е със 7 комата, 7 лъжици и 7 вилици. Имането се дири на 9 педи дълбочина (един човешки бой). Книгите на поп Мартин и Вълчан воевода са писани на заешка кожа. Те са скрити и увити в льох (яйца и восък). Най-важна е книга №12: когато се намери тя, тогава ще се откълнат и вземат парите от Станчовия полугар. Арабските книги на кожа са донесени от черните българи от Мала Азия. Търсят се 7 кокошки от Сърбия до Цариград." (Хаджийски 1974: 250). Имането се намира през 3 или 7 басамака (стъпала). Тайната е заключена със 7 кофара (катинара). И който реши да я издаде, онемява, полудява, парализира се или пък „не може да шавне", ако е взел неоткълнато имане (Хаджийски 1974: 252-253).

Всичко казано до тук показва, че който търси, намира и най вече придобива имането, според фолклорните модели трябва да е готов да стои на границата между „тук" и „отвъд", да е „не като хората", но да спазва „правилата" – за да не премине необратимо „границата" между двата свята. Не случайно почти всички иманярски разкази завършват с фразата: „Само посветен може да го открие!" (Божиков, Янчев 1999; АИФ; ЛА).

Всъщност и ситуирането, и имената на иманярските места, както и съответните персонажи практически се основават на митологични представи, т. е. винаги са „гледани" през оптиката на фолклорна култура, запазваща креативните функции на мита във всяко време. Пещерата е лоно, утроба, дори антидом, а планината – дом на боговете и пространство, създадено от исполини (като Крали Марко например). В крайна сметка поп Мартин от иманярския разказ ще се окаже юнак – и кожухът, и калпакът и особено павурът му кореспондират с една юнашка визия за героя. Иначе казано, това е митичен персонаж от времето на исполините, представата за които се оказва дълбоко креативна. (Живкова, Живков 2002: 104-105)

Както всеки фолклорен сюжет, така и иманярството обаче има и своите „принизени" варианти – например: поговорките „Старо имане търсим, със скъсани гащи ходим", „Щом видиш разграден двор и порутена къща – да знаеш, че е на авджия или малджия", „Който ме търси, му личи, ама и който ме намери, му личи". Също така и многото битови приказки от типа „Кога валя кървавия град" – за глупавата жена, която бùла шипката, дето „откраднала" гащите на мъжа ù, докато шипката не се „посрала жълто" (това били цял куп жълтици в коренището ѝ, които създават множество перипетии около присвояването им). Има още ред сюжети от типа „комедия на ситуацията"– за щурия брат и намерените пари, за чорбаджията и парите на ханджията и т. н. В разказите на самите иманяри също се появяват самоиронизиращи текстове (например фразата на дядо Данчо, комуто бил обещан вълшебният поп Мартинов павур, който рекъл, гледайки към запустелия си двор: „Вместо павура, хванах поп Мартина за кура"). Отчаянието от безнадеждните усилия понякога се превръща и в саркастично отрезвяване – някои иманяри сами си залагали едни на други плочи, които да бъдат открити след усилено копаене само за да се прочете: „Изпоти ли ви се дупето?!"(Хаджийски 1974; БНТ 9; ЛА).

Бих искала да се върна към приказките – емблематичния фолклорен жанр – за да сложа последния щрих в този опит за очертаване на фолклорния образ на иманярството. Ще завърша с кратък преразказ на една приказка – за животни (по класификация) и вълшебна (по своему):

- В лозето на един добър човек имало грамада, в която живеела змия. Човекът започнал да я храни всеки ден с мляко, а тя взела да му оставя по една жълтица в отплата. Като наследил лозето, синът му решил да убие змията и да вземе жълтиците от грамадата. Но само можал да ѝ откъсне опашката, а тя се разгневила и го ухапала и той умрял. След време лозарят помолил змията пак да се сприятелят, а тя като продумала му казала:

- Не може, защото дорде ти гледаш гроба на сина си, а аз откъснатата си опашка, нищо не може да се върне. ***Човек, каквото и да прави – трябва да мисли за сетнината!***

Същността на тези думи, облечена в строгата дреха на закона или във фолклорните одежди на традицията, може да бъде нравствен и правен коректив и за посвоему честолюбивите хора от „Стародуб" (Харитонов 1992), и за

циниците, които казват: „Не може аз по пари да ходя, а децата ми гладни да лягат!“ (БНТ 2002), и за всички нас, които приемаме за своя съдба откриването, проучването и опазването на съкровищата на времето.

БЕЛЕЖКИ

АИФ (Архив на Института за фолклор), I, 284, с. 382; I, 263, с. 203; I 286, с. 450; 63, с. 210.

БНТ (Българско народно творчество), т. 9; т. 10; т. 11.

БНТ 2002 Да спасим Рациария! Канал 1, Българска национална телевизия, 2002.

Божиков, В., Н. Янков 1999. Тайните съкровища в България, част II, „Сфера“, 1999.

Бумбалов, Ив. 1999. Иманярски предания. Бургас, 1999.

Георгиева, Ив. 1983. Българска народна митология. С., 1983.

Даскалова, Л., Д. Добрева, Й. Коцева, Е. Мицева 1994. Българска фолклорна приказка. Каталог. С., 1994.

Деспинов, Ив. 1992. Иманярска тетрадка. С., 1992.

Живкова, В. П., Т. Ив. Живков 2002. πιτύη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 2002, 97-108.

ЛА (Личен архив), XI – 1, 2, 3, 22, 45, 80, 81 (Кюстендилско); XVIII – 21, 22 (Габровско); XIX – 9, 11, 14 (Великотърновско).

Мицева, Евг. 1997. Иманярството като сюжет във фолклорната проза. – Българска етнология, 3-4, 1997, 60-64

Парпулова, Л. 1978. Българските вълшебни приказки. С., 1978.

Писмо до Председателя на Министерския съвет на НРБългария,София – вх. № XXIII 1507/31.III.71, препратено до ОНС – Велико Търново - ех. № С-50/12.IV. 1971 (Относно: укрита държавна хазна на Русенския вилает през 1878 г. по време на Освободителната руско-турска война).

СбНУ (Сборник за народни умотворения), 57; 38; 28.

Хаджийски, Ив. 1974. Оптимистична теория за нашия народ. Психология на нашето иманярство. С., 1974, 231-258.

Харитонов, Хр. 1992. Треска тресе активистите от „Стародуд“, Борба, бр. 8/ 22. I. 1992.

"Whatever a Man Does, He Have to Think about Afterwards"
(THE FOLKLORE IMAGE OF THE TREASURE – HUNTING)

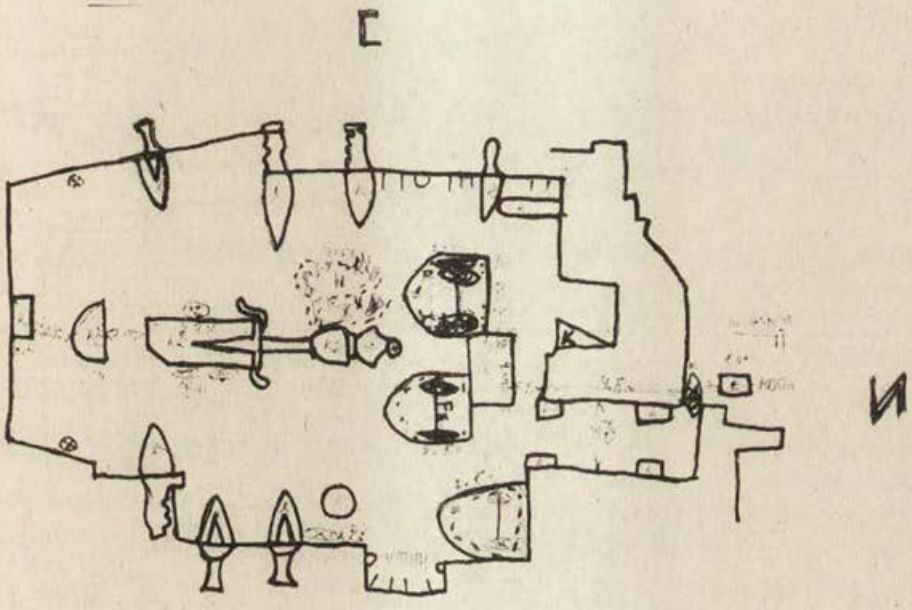
Galja Chohadzhieva

Summary

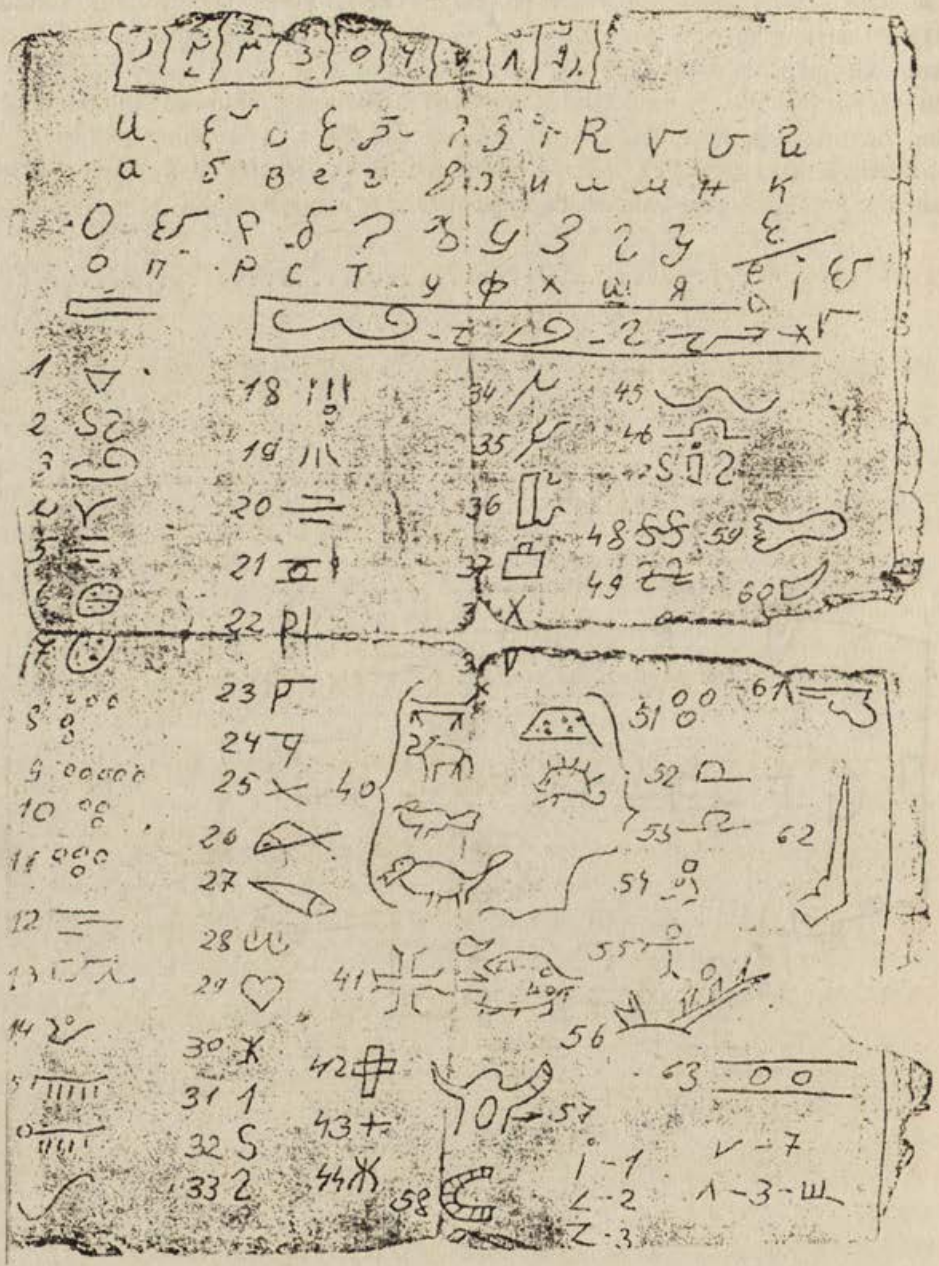
The treasure-hunting has its own historical, psychological and other bases that are often matter of different studies. This paper offers one more possible point of view towards this human activity. The folklore type of historical thinking and the behavior motivated by it is well illustrated in the treasure-hunter communities (even in modern times).

A chain of practices leads to the building of a system of notions and beliefs raised by the existing philosophy and when completely shaped they contribute as some new elements – custom practices, images, plots etc. The essential for the folklore culture is the transformation of these elements on different levels and passing over from one of its branches to another.

In this presentation are traced the actions and the beliefs, connected with the burying, hunting, digging and adopting a treasure and the transformation of these into different genres (fairy tales, legends, traditions, sayings, stories), and all of this is an attempt for defining the folkloristic image of the treasure-hunting.

Иманярска карта

Хайдушки тайнопис

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII/2002
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII/2002

СЕМИОТИКА НА НЕБЕСНАТА ЙЕРАРХИЯ В МОНЕТНАТА И ЦЪРКОВНАТА ИКОНОГРАФИЯ ВЪВ ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО (ТРЕТИ РИМ)

ЕВЛОГИ ДАНКОВ

Семиозисът на монетната иконография от Второто българско царство позволява да се реконструират редица важни страни от влиянието на исихазма върху духовния живот на средновековната столица Търновград. Същевременно чрез Търновския исихазъм може да се обясни появата върху монетите от това време на Ангели, Архангели, Херувими, светии и др. Това кореспондира и с църковната иконография.

Възможностите на семиотиката (науката за знаковите системи) разшириха предметния обхват на нумизматиката[1]. Това се отнася преди всичко до монетната иконография, която възпроизвежда определени архетипове и се схваща като текст в широкия смисъл на думата. Монетната иконография отразява в себе си в концентриран вид доминиращите политически и религиозни модели (образци), които са преобладавали в културното пространство по време на отсичането на даден тип монети. Такъв е например случаят с монетосеченото в Търновград през XIII-XIV в. - време, когато най-активно се отстоява идеята за Трети Рим. (В частност, например, върху медна скифата на Константин Асен тип VI АЕ е изобразен Херувим.)

Монетната иконография позволява да се реконструират редица важни страни от духовния живот в Търновград, за които има оскъдни писмени сведения. (Това се отнася и до Небесната Йерархия.) Разглеждането на монетната иконография като резултат от семиозис открива възможност духовната култура в средновековния Търновград да се анализира като знакова система с определени универсалии. Те се отнасят и до знаковата организация на културното битие във Второто българско царство като цяло и църковната иконография, в частност. Върху скифата тип II АЕ (по К. Дочев) на Константин Асен от небето излиза ръка, която благославя царя. Благославящата ръка изразява Бог като Благо и като съвършено небесно Битие.

Семиотичната организация на монетите от Второто българско царство се превръща в информация при тяхното функциониране в системата на средновековната българска култура. Същото е характерно и за църковната иконография[2]. Смисловото съдържание на монетната иконография се разкрива

в определени структурни отношения в процеса на нейното кодиране и декодиране в метафизичното пространство на социалната среда в средновековната столица. Тази иконография поражда определени идеи след тяхното декодиране, но възпроизвежда и съответни архетипове като битийни форми, валидни за културата на Търновград и за Космоса.

Философско-богословските традиции във Второто българско царство имат като своя основна доминанта исихасткия неоплатонизъм, основаващ се преди всичко на Ареопагитския корпус. Последният чрез исихазма получава нова степен в своето развитие в исихастката theoria и praxis като предварителна подготовка за постигане на theosis. Последният предполага и „ноетично просветление, в което се познава непознаваемият по Същността си Бог"[3]. Това е мистичен начин на действие за постигане на просветление, тъй като съзерцанието на исихастките несътворени енергии излиза извън обхвата на категориалното (и понятийното) мислене[4].

Търновският исихазъм успява да постигне синтез между християнството и неоплатонизма. Исихазмът овладява неоплатоническото пространство на мислене и същевременно неоплатоническата теургия тук намира своя качествено нов израз в исихасткия теосис. Освен упражнения в добродетелен живот исихастката аскеза включва и духовна борба срещу пороците и лошите навици като пречка към постигането на theosis.

За св. Евтимий целта на земната Църква е да възпроизвежда „Небесната Йерархия"[5], монасите смятат, че тя е forteriori и те изпълняват целта на „Ангелския живот"[6]. Нещо повече, според Търновския исихазъм, самите Ангели участват в богослужението. Така например (още в ранната църква) дори дяконът е считан за Ангел на Църквата. Това изразяват и неговите богослужебни одежди. За най-силно присъствие на небесните Чинове се смята литургията, която семиотически възпроизвежда theosis(a).

В Небесната Йерархия[7] Божествените Умове са родови форми на битие и мислене. Тази йерархия е „свещен ред, знание и мотив за истинно действие, което (в мярата на възможното) търси Подобие с Бого-образното (и съразмерното). Чрез богоподражание се въвеждат даруваните от Бога осияния"[8]. Още св. Константин Кирил Философ смята, че посредством философията човек може да се приближи в мярата на възможното до Бога и да стане образ и подобие на този, Който го е създал. В Търновския исихазъм възхождането към Бога става чрез съзерцание на несътворените енергии като Божествени Умове. Това съзерцание исихастите схващат като вътрешна философия, наречена от самите тях ЛЮБОМЪДРИЕ.

В понятието за истина св. Евтимий влага исихасткото разбиране за Небената Йерархия като битийно състояние, което е свързано и с това самосъзнателно богосъзерцание (любомъдрие). Съзерцанието на небесния порядък е цел и задача на исихастите - да се присъединят към Небесната Йерархия. Като висши образци небесните родове на битие и мислене са неотменно и абсолютно присъщи на йерархическата структура. Те са Първообрази на всяко битие и

мислене. В този смисъл Църквата на Трети Рим претендира да е изразител на небесното в условията на Земята. Това положение подтиква българите да се борят за свой Патриарх и за столица, която да удовлетворява изискванията на небесното в условията на земното. Такъв стремеж обяснява защо след въстанието на Асен и Петър започва концентрация на мощите на светиите (небесните жители) в средновековната столица. Самият Бог (като върховно Благо) е иманентен и трансцендентен на Небесната и Църковнатна Йерархия. Неоплатоническият принцип на „еманацията" в Търновския исихазъм се реализира чрез разбирането за Небесната Йерархия като причастна на Бога[9], а самата тя е израз на тази еманация. Дейността на Търновския исихазъм противостои на еманацията и се отнася преди всичко до възхождането към Бога като към theosis.

За Търновския исихазъм е очевидно, че Божествените Чинове, които са по-близо до Създателя, са Му „причастни по много начини" в права и обратна пропорция на съотнесеност. Еманацията и възхождането по степените на Небесната Йерархия образуват константно отношение на всеки Чин, което го прави еднакво съвършен с другите Чинове. Оттук всъщност идва и орфико-питагорейското схващане за съвършенството на числото 10 = 1+2+3+4.

Според Търновския исихазъм битийният пулс на Небесната Йерархия отмерва ритъма на вечността, духовния и политическия живот на Второто българско царство в три триади. На тази основа става по-ясно и самото Кантово схващане за Ефира-родът без вид и видът без род, с които той свързва Логиката. В сакралното духовно пространство на Търновград първата триада (най-близо до Св. Троица) обхваща Серафимите, които се непосредствено до Бога и се съединяват богосъзерцателно без посредник с Него. Тази първа степен на еманация е всъщност деветата степен на възхождане по степените на Небесната Йерархия. Нейният числов израз е: 9+1=10. Това обяснява защо иконографията възпроизвежда Серафима като „възпламеняващ", „разгорещяващ" (СН 27, 5-27, 10), „горящ"[10] в присъствието на върховното Благо. Неговите 6 крила изразяват семиотично 6 небесни Умове (Разуми).

Още в съчиненията на Св. Отци, повлияни от неоплатонизма, орфическия неоплатонизъм и стоицизма, Серафимите са най-висшите Небесни Умове. Заедно с това те са символи и в църковната иконография. Серафимите заемат най-висша степен в йерархията на умопостигаемите светове, предпоставящи йерархията на категориалното мислене във философията. Необременени със сетивност, Серафимите като Ангелски Чинове се схващат и като великолепни същества, нямащи аналог в природата освен чрез нейните родови форми на битие. Очевидно, Серафимите като Ангелски Чинове със своите 6 крила - символ на ум и разум са съотнесени с Търновското царство. Серафимите са по-близо до душата преди да се въплъти в тъмницата на тялото.

Една профанизация на тази Йерархия може да се открие в Тората и Талмуда на жидовстващите в средновековната столица. Исай (пророк) видял Бога на престол с поли на дрехата Му, която обхваща целия храм. „Около Него стояха

Серафими; всякой от тях имаше по шест крила: с две закриваше лицето си, с две закриваше нозете си и с две летеше (Ис. 6, 1-2). Лицето на Серафимите не е телесно и не е нужно те да го прикриват, както това прави Моше (Мойсей) на Синай. Напротив със своите шест крила - шест умове те съзерцават Бога и същевременно та се образци на съзерцание от страна на Херувамите - 8-та степен в Небесната Йерархия. Такава телесна функция на Серафимите, каквато им се приписва в Тората е лишена от пилистимската символика на крилата, изобразяващи най-висш разум. Според иконографията би следвало Серафимите да имат шест разума и при това взаимосвързани. Това означава, че тези разуми образуват петмерен симплекс в своето взаимодействие и няма защо да си закриват „краката". Серафимите не се нуждаят от телесни очи, както мислят жидовстващите. Те имат по-съвършено зрение, те. умо-зрение. Това са техните Умове, с които съзерцават Божието величие и се намират в пряка връзка с него, за да осветят предишните Чинове. Наивно е да се смята (според Тората), че Серафимите са принудени поради Божията светлина да закриват очите си след като съзерцават непосредствено Бога. И още по-наивно е да се смята, че те подражават на Моше (Мойсей), когато е бил на планината Синай, за да получи Закона върху каменни плочки. Тук не се описва непристъпната несътворена, но твореща божия светлина, която е и Божествен Разум. При това описание са налице сетивни представи. Серафимите транслират нравствения закон от Бога към човека чрез двустранно съзерцание, което фактически се подменя профанно с написаното върху плочките на Моше.

Серафимите (като богопоклонници) могат да наблюдават логосния лик на Бог-Син като „свидетелство" за Неговата божествена природа. Дори по-ниската степен на Херувимите се определя в Търновския исихазъм като „обилие от разум" и „излияние на Премъдростта" (СН 27, 10). Те възпроизвеждат небесно Бога по обхвата на своето познание и са причастни на Неговата Премъдрост. В този смисъл Любомъдриет следва да се схваща като философия, която борави с висшите родове на битие и мислене от Небесната Йерархия.

От казаното дотук става ясно, че представите за Серафимите и Херувимите като небесни Чинове - Божествените Умове следва да се свържат с архетиповете, които обогатяват и учението на К. Г. Юнг за аналитичната психология.

Третата степен - Престолите изразява приоритета на Божественото управление и Божесетвения Промисъл. Поради това те са до Божествения трон и разкриват същността си като неповторимо извисени небесни същества, в които отсъства всяка земна низост и принизеност (СН 28,5) Тази степен от Небесната Йерархия заема изключително важно място в Търновския исихазъм като цяло и в идеологията на Трети Рим, в частност.

Към архетиповете на аналитичната психология и Чиновете на Небесната Йерархия следва да се отнесат също Властите, Господствата и Силите, които съответно разкриват своята родова форма на битие като чиноустроени свободни висши същности, неотклонно следващи Божията свободна воля. Като висши родове на битие и мислене те са надсветовни умствени Власти, които се

реализират чрез Истината (СН 33, 1; 33, 10; 33, 15) и хармоничния проядък.

Оттук следва, че архетиповете в Трети Рим се подреждат йерархично и се интерпретират като висши родове на битие и мислене. Като архетипове Началата са богообразни, предводители (СН 36, 5) в Трети Рим. Архангелите са образци на битийното разположение. Те общуват пряко с Началата и с Ангелите (СН 36,10). Ангелите в църковната йерархия са такива висши родове на битие и мислене, които дават пълнота и завършеност на Небесната Йерархия (СН 36, 20). Най-важните Архангели в християнската църква са Архангел Михаил - победител на Змея (олицетворение на космическото зло и падналите ангели), Архангел Гавриил - вестител (и посветител) и Архангел Рафаил - водач на лекарите и пътниците[11]. В балканската традиция като победител на злото Архангел Михаил е и пастир на човешките души след смъртта.

Всеки от деветте Чина на Ангелския свят посредничи (чрез съзерцание) между стоящия над него чин и формата на битие под него[12]. Това е особено характерно и за архетиповете на аналитичната психология. Небесната Йерархия на Трети Рим представя Божия Промисъл, който дава възможност за възхождане и обожение на родовите битийни и мисловни форми, обхванати от Небето. Тук са налице „двата пътя" (по Платон) - съответно нагоре и надолу по стълбите на небесния и църковния порядък[13]. Деветте степени на Ангелските Умове безотказно и беззавистно предават образеца на Божествената природа, неговата красота, благодетелност и хармония. Пътят нагоре чрез богосъзерцание отвежда към по-висшите йерархични равнища и е път на умственото просветление, което в исихазма се свързва с несътворените енергии. Еманацията като път надолу се осъществява в преизобилие.

В Търновския исихазъм деветстепенната Небесна Йерархия представя и принципа на порядъка в битието и мисленето на българите. Такъв трансцендентен (и иманентен) принцип касае порядъка на умопостигаемите същности и изразява състоянието на битието, според което всяка небесна родова реалност има свое неизменно място в Универсума на Логоса (като род без вид). Небесните Чинове на битие и мислене в Търновския исихазъм запазват своята родова форма на битие и духовна ценност, тъй като изпълняват стриктно и „без отклонение поверената им от Бога битийна задача"[14].

Исихастките обители на Второто българско царство също предполагат духовно пространство, в което има строго установен (духовен) ред. Последният възпроизвежда порядъка и на църковната йерархия. Нейните чинове са „земен образ" и подобие на Небесната Йерархия. От тази гледна точка двете тройки са: а) епископи, свещенослужители и дякони, б) монаси, енориаши, огласени (вж. „За църковната йерархия").

Исихастката философия като Любомъдрие предполага „възсъединение" с Божествения ред в небесната Йерархия[15]. За всеки Чин от нея е валиден принципът на допълнителността. Това се отнася и до чиновете на църковната йерархия в Трети Рим.

Реконструкцията чрез някои монети на християнската исихастка философия

в средноковния Търновград и свързаните с нея евангелски мотиви в духовния живот на средновековния българин значително се улесни след излизането на монографията на Константин Дочев „Монети и парично обръщение в Търново (XII-XVI в.“)[16], а също така и публикацията му „Антиеретическите събори в Търново през 50-те г. на XVI в., отразени в монетосеченото на цар Иван Александър“[17].

В съответствие с архетипа „кръст“ в I Б (а), I Б(б) Иисус Христос е представен до кръста с по два кръста - отляво и дясно до двете Му рамена. Върху монети (скифати) от тип II Иисус Христос е представен във формата на равнораменен кръст. Вътрешният кръст, както ще видим по- долу, символизира Царството Небесно ,което Иисус Христос обема като Бог Син и като Цар на царете. В горната част на кръста са изписани буквите IC-XC, а в долната - две осмоъгълни звезди, т.е. два пресичащи се по диагонал кръста. Върху монети от тип VI е представен Херувим от Небесната Йерархия в онгологичния модел на исихазма[18], включващ несътворените енергии на божествеността. Те се схващат като енергии на благодатта, възпроизвеждащи триипостасността на Бога по троичен начин.

Равнораменен кръст е изобразен върху скифати на Тодор Светослав (сечени в Търново) - вариант А (АБ), вариант Б (АБ). Върховете на кръста завършват с осем малки кръгчета. Върху единия от двойните кръстове е поставен център на симетрия във вид на нови елементи на симетрия, характерни за онтологичния модел на Царството Небесно[19]. Върху монетите с плоски ядра на Иван Александър (сечени в Търново) е представен т.нар. „разцъфнал кръст“, тълкуван от някои автори като „дърво на живота“.

Аналогични изображения на кръст има върху монети на цар Иван Александър - тип II. В горната част на кръста също са изписани буквите IC-XC. Върху медна монета на Иван Александър тип I е изобразен „разцъфнал кръст“. Клонките, които излизат от основата му, са с по две листа. „Разцъфналият кръст“ изобразява, както вече споменахме, „дървото на живота“. Чрез своята смърт върху кръста Иисус Христос изправя повредеността на „дървото на живота“, тъй като е „Князът на живота“. Като Богочовек той е убит според юдейския старозаветен закон, принасяйки себе си в жертва, за да „разпъне света“. В горната част на кръста е изписано IC-XC. В тази връзка е интересно да отбележим, че върху анонимни монети (сечени също по времето на цар Иван Александър) тип I и тип II е изобразен Архангел Михаил. Върху монетите от тип II от двете страни на главата на Архангел Михаил са изписани буквите ХМ. На обратната страна - кръст с вписан в него друг кръст. В горната част са изписани IC-XC, а в долната - две звезди. Архангел Михаил като архонт на Ангелите и като пастир на човешките души е в 9-степенната Небесна Йерархия (непосредствено над Второто българско царство).

Представянето на Царството Небесно чрез кръст още по-добре личи върху билонови медни монети на Иван Шишман, сечени в интервала 1371-1385 г. Върху някои монети, сечени в Трети Рим по това време по диагоналите на

равнораменния кръст, продължаващи линиите на буквата Х от четирите страни, са разположени по три точки. В семиозиса на Царството Небесно (като знаци) те обозначават неговите четири врати (разположени в четирите посоки) 4х3=12 и дванадесетте апостоли. На тях съответстват 12-те зодиакални дома, в които обикаля Слънцето.

Така например относно анонимните монетосечения на цар Иван Александър К. Дочев обяснява причината и повода за издаването им. Това той прави въз основа на представените върху тях изображения и датировката на събитията, с които са свързани. На лицевата страна е представен Архангел Михаил, държащ тривръх скиптър или меч, а на обратната страна - благославящ Христос на трон или голям равнораменен кръст. Във връзка с тези изображения К. Дочев припомня мястото на Архангел Михаил в Небесната Йерархия. Той отбелязва, че Архангелите заедно с Началата и Ангелите заемат най-ниския Чин на 9-степенната Небесна Йерархия. Тяхната служба е да тълкуват Божията воля, която им се съобщава от по-висшите Ангелски Чинове, за да я известят на българите. К. Дочев продчертава, че почитането на Архангел Михаил в България е било разпространено още в края на IX в. Като свидетелство за това той посочва похвалните слова на св. Кл. Охридски и св. Константи Преславски, които са преписвани и през XIII-XIV в. Покровителската роля на Архангел Михаил над християните е разкрита особено ярко в Похвалното слово на св. Климент Охридски за Архангел Михаил и Гавриил. Изобразяването в случая на Архангел Михаил според К. Дочев е свързано с важно духовно събитие, а не толкова с личността на царя. В тази връзка следва да се разглежда проведеният през 1350 г. по заповед на цар Иван Алаксандър и със съдействието на Търновския патриарх църковен събор срещу еретиците и жидовстващите - „хулители на светитие икони и на животворния кръст". В този събор особена роля има преп. Теодосий Търновски - представител на българския исихазъм. Девет години по-късно се свиква друг събор, който също отстоява православните богословско-философски традиции. На него е осъден и юдаизмът и жидовстващите - представители на средновековния комунизъм. Според византийския патриарх Калист исихасткият събор бележи небесна победа над еретиците. Именно по този повод са били отсечени специалните възпоминателни монети, от които съдим за българските исихастки схващания в Трети Рим относно Небесната Йерархия[20], несътворените енергии и техните Имена.

Разгледаните по-горе Ангелски Чинове като висши родове на битие и мислене заемат междинно положение между Бога и българите от Търновското царство. Претенциите за Трети Рим правят обясними и изображенията върху монетите във връзка с духовната битка на 9-те ангелски Чина (същности) и българите срещу космическото зло. Тук се набляга на тяхното участие като битийни форми и сили при опредметяване на небесното в земната цивилизация относно която българите пазят свято чувство за дълг и морална тговорност.

Изводи:

Според Търновския исихазъм в цивилизования живот на българите най-близко до Бога се намират шестокрилите Серафими, следват „многоочните" Херувими и най-светлите Престоли. Към втората триада принадлежат Господствата, Силите и Властите. Към третия и най-отдалечен от Бога, но най-близко до човека клас се отнасят: Началствата, Архангелите и Ангелите. Всички ангелски Чинове в Небесната Йерархия не само са известни на Православната църква в средновековната българска столица, но участват в църковната йерархия. Те заемат и централното място в исихастката онтология на духовния живот. Битийните и мисловни форми на Небесната Йерархия са придавали достойнство и увереност в борбата срещу силите на злото на двата гореспоменати църковни събора, намерили (чрез семиотически организираната духовна култура) отражение върху иконографията на средновековното монетосечене (когато Второто българско царство претендира особено настойчиво за Трети Рим).

Казаното дотук ни убеждава, че използването на семиотиката при анализа на средновековната църковна и монетна иконография позволява да се реконструират редица важни страни от духовната култура на Второто българско царство (дори ако липсват преки писмени свидетелства), но и да се потвърдят някои преки или косвени данни за културната функция на Търновския исихазъм (и Трети Рим) в евразийската цивилизация. В това отношение тази средновековна столица на българите заема изключително важно място.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Данков, Е.** Християнската философия на исихазма и семиотиката на новозаветните мотиви върху средновековните български монети (XIII-XVIв.). Нумизматика. Нови проучвания. Библиотека „Наследство". В. Търново, 1994, 43-50; **Е. Данков, Хр. Харитонов.** Нумизматичното дружество като колективен член на СНРБ - клон В. Търново и някои нови аспекти на интердисциплинарните изследвания. В: В перспективата на времето. (Съст. Е.Данков). В. Търново, 1989, 46-50.

[2] **Харитонов, Х.** Семиотични аспекти на монетната иконография в контекста на средновековната българска култура. ИИМ - В. Търново XII, 1997, 169-183.

[3] **Каприев, Г.** Византийска философия. С., 2001, с. 15.

[4] **Майендорф, Й.** Византийско богословие. Исторически насоки и догматически теми. С., 1995, с. 174.

[5] Цит. съч., 39-40.

[6] **Пак там**, с.154.

[7] Използва се превода на Иван Христов. Св. Дионисий Ареопагит. За Небесната Йерархия, За църковната йерархия, С., 2001.

[8] Цит. съч., с. 26.

[9] **Каприев, Г.** Цит. съч., с.42.

[10] **Шевалие Ж., Геебрант А.** Речник на символите. I т. А.-Л. С.,1995, с. 63.

[11] **Пак там,** с. 65.

[12] **Майендорф, Й.** Цит. съч., с.174.

[13] **Жилсон, Е., Ф. Бьонер.** Християнска философия. С., 1994, 122-123.

[14] **Бояджиев, Ц.** Философия на европейското средновековие. С., 1994, 41-42.

[15] **Пак там,** с. 43.

[16] **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново (XII-XVI в.), В. Търново, 1992.

[17] **Дочев, К.** Антиеретически събори в Търново през 50-те г. на XVI в., отразени в монетосеченето на цар Иван Александър. Търновска книжовна школа, т. 5. Паметници. Поетика. Историография. В. Търново, 1994, 535-539; **Е. Данков.** Търновската книжовна школа в контекста на европейската (средновековна) история. Пети международен симпозиум „Търновска книжовна школа. Паметници. Поетика. Истроиграфия".Списание на БАН. С., 1990, N 2, с. 87.

[18] **Данков, Е.** Философската култура в дейността на писателите от Търновската книжовна школа. Трудове по история и теория на науката и техниката. Том VII. С., 1991, 1-18.

[19] **Данков, Е.** Книжовната и аскетическата школа на преподобния Григорий Синаит и преподобния Теодосий Търновски в духовната култура на Югоизточна Европа. - Paleobulgarica (Старобългаристика) XXIII, 1996, 140-143.

[20] **Данков, Е.** Духовната култура на Търновската книжовна школа (V Международен симпозиум. Търновска книжовна школа. Паметници. Поетика. Истрориография във Велико Търново. - Духовна култура. Год. LXX, С., 1990, кн. 2, 24-31.

SEMIOSIS OF THE CELESTIAL HIERARCHY IN THE COIN AND CHURCH ICONOGRAPHY IN THE SECOND BULGARIAN KINGDOM

Evlogi Dankov

Summary

The semiosis of the coin iconography of the Second Bulgarian Kingdom makes possible a reconstruction of a number of important aspects, concerning the impact of Hesychasm on the spiritual life in the mediaeval capital Turnovgrad. What is more, with the Turnov Hesychasm can be explained the emergence of angels, archangels, cherubim, saints, etc. on the coins at that time. These phenomena are paralleled in the church iconography, too.

The coin iconography concentrates in itself and reflects the dominant political and religious models (patterns), which pervade the cultural space during the striking of a particular kind of coins. Such is the case, for instance, with the coins, minted in Turnovgrad in XIII-XIV c. – the time when the idea of Third Rome was most energetically upheld.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

НОВ ФРАГМЕНТ ОТ ЖИВОПИСТА В ДИАКОНИКОНА НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ", ОТКРИТ ПРЕЗ 2001 г.

ДИАНА КОСЕВА

Първите съществени разкопки в апсидната част на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във В.Търново провежда В. Вълов, като същевременно се демонтира и северната стена на джамията.[1] Регистрирано е подово ниво в олтарното пространство, но следи от фрески в северната и централната апсида не са открити. Впоследствие М. Робов при сондаж в централната апсида засвидетелства пласт с материали от ранножелязната епоха.[2] При разкопките на К. Тотев, съпроводени с мащабна програма от редица демонтажни и укрепителни дейности през 1992, 1993, 2000 и 2001 г., бяха отстранени всички късни надзиди с изключение на реставрираната през 1915 г. централна апсида и основите на минарето. Тогава окончателно беше открита и свалена от реставратори цялата цокълна стенопис от диаконикона. Резултатите от новите археологически разкопки в църквата „Св. Четиридесет мъченици" 1992-2002 г., съществено промениха датировката на запазените фрески в наоса, притвора и екзонартекса на храма, които досега цялостно се отнасяха към 1230 г.[3] Същевременно с тях по различно време бяха извършени значителни демонтажни и укрепителни работи на късните надзиди на храма от джамийския и следосвобожденския период (18-20 в.). Така се стигна до откриването на неизвестни до този момент фрески в апсидната част на църквата.[4] Тяхното представяне позволява най-после със сигурност да се открои ранната живопис в Иванасеновия храм от времето на неговото първоначално строителство. Новооткритите стенописи предлагат възможности за анализ и съпоставка със запазената живописна украса в църквата и подкрепят направената нова строителна периодизация в резултат на стратиграфските и архитектурни наблюдения при последните разкопки.

Първият стенописен фрагмент от средновековната декорация на диаконикона, останал зазидан след по-късните преустройства на тази част от апсидата, беше открит по време на разкопките през 1992 г.[5] След частичното отстраняване на каменната зидария, запълваща апсидата, се откри участък с площ близо 2 кв. м от живописта върху цокъла в олтарната част на църквата. Този стенописен фрагмент от централната част на южната апсида беше свален,

пренесен на нова основа и окончателно завършен през 1993 г. от екип реставратори с ръководител А.Токмакчиев. Заведен е в археологическата документация на разкопките на АИМ при БАН, филиал В. Търново. След това имахме възможност да посветим специална публикация на откритите фрески. В нея бяха представени няколко предположения за тълкуване на буквите върху цокълната драперия, сред които най-провокиращо се оказва това да са инициалите на Светите Четиридесет мъченици, разположени по цялата дължина на трите апсиди на църквата.[6]

При демонтажно - укрепителните дейности в църквата през сезон 2001 г. археолозите откриха нови стенописни фрагменти, разположени в северния и южния край на южната апсида.(**Обр.1**) Фреските бяха свалени и пренесени на нова основа от реставраторски екип с ръководител С. Русев.[7] (**Обр. 2**) След

Обр.1. *Диаконикон на църквата „Св.Четиридесет мъченици" по време на разкопките през 2001 г.*

окончателното завършване на консервационните работи през 2002 г. те са предадени на ръководителя на разкопките . Става въпрос за два участъка с площ около 1 кв. м, върху които продължава споменатата вече цокълна драперия. (**Обр.3**)

На фрагмента от южния край са запазени три дипли. Върху средната е разположена буквата **С**, почти изцяло съхранена, докато на съседните две са

Обр.2.*Стенописът от диаконикона след свалянето му от стената - 2001 г.*

Обр.3.*Новите стенописни фрагменти от диаконикона след реставрацията им.*

оцелели отделни хасти от букви, които не позволяват пълното им реконструиране. Вторият фрагмент е съвсем малък и представлява част от долната ограничителна рамка на цокълната драперия (**Обр.3, 4**). Важното при откриването на тези два участъка е това, че чрез тях се ограничава цокълната драперия от юг на диаконикона, тъй като се стига до вертикалната гранична ивица.

На фрагментите от южната апсида са очертани единадесет правоъгълни полета, но на три от тях буквите не са запазени. Оцелели са изцяло и частично буквите - I(?), K, Ψ, Λ, Θ, OY(?), C и вертикални гредички от две неизвестни букви. Всички те са разположени между две вертикални дипли на драперията, в центъра на очертаните правоъгълни полета. Върху свалените фрагменти от диаконикона на църквата са запазени следи от хоризонталната ограничителна рамка на цокълния пояс, съставена от две успоредни линии, горната от които е бяла, а тази отдолу - червена. На места над рамката личат малки участъци от тъмносиния фон на стенописната украса на цокъла. Върху рамката е „окачен" орнаментален мотив „драперия", който се развива по цокъла. Гънките на драперията са очертани с различни по дебелина червени линии върху охровобелия фон. Всяка централна гънка, спускаща се от мястото на „окачването", е изпълнена с широка вертикална линия. Две такива вертикални линии ограждат поле, в което се спускат една към друга страничните, по-тънко очертани гънки. Тези странични гънки почти се събират в долния край на драперията. Разстоянието между две перпендикулярни гънки е приблизително 0,25 м. Самата цокълна драперия с височина 0,45 м се откроява върху тъмносин фон, който от своя страна в долната си част завършва с широка 0,10 м черна линия, с която общата височина на цокъла, започващ от пода, е била 0,70 м.

При изчислената дължина на южната апсида на църквата се установи, че върху цокълната драперия могат да бъдат разположени по 11 букви. С прибавянето на новооткритите фрагменти към по-рано свалените стенопис се поместват общо 9 букви и остават две празни полета, което практически изцяло попълва цокълната украса на диаконикона. Предварителните изчисления се оказаха точни, тъй като в южния край на апсидата се стигна до вертикална ограничителна линия, която за съжаление технически не можеше да бъде свалена. Малкият фрагмент с разделителната линия, фиксираща края на цокълната декорация в диаконикона, е върху камък. Дебелината на подложката е практически нулева, което не позволи този фрагмент да бъде свален.

Измерената обща дължина на трите апсиди възлиза на 10,04 м, т.е. могат да се разположат точно 40 дипли с ширина 0,25 м от драперията, така както е върху оцелелите фрагменти от диаконикона. По този начин вписаните в гънките инициални букви се разпределят по 11 в двете странични апсиди и 18 - в централната.[8]

Както е отбелязано в ктиторския надпис, цялостното живописване на храма е било завършено през 1230 г. От тези стенописи са оцелели само разгледаните фрагменти в апсидното пространство - цокълната украса в диаконикона, на

която са изписани инициалите на девет от 40-те светци мъченици от Севастия, патрони на царския храм. Преди земетресението през 1913 г. са били останали и малки фрагменти от живописта над мраморните гробници в южния кораб, изглежда от ктиторски портрети на царското семейство.

Защо е оцеляла само тази част от най-ранната стенописна украса на църквата? Единствено обяснение за това е двукратното събаряне на храма през XIV и XVII в.[9] Значително е било последното разрушение, след което северната стена на наоса е изравнена до основи, а южната и източната са останали на височина 1 - 1,20 м. Върху западната стена на наоса до земетресението през 1913 г. са оцелели сцени от второто живописване на храма през XIV в., когато той е бил католикон на манастира Великата лавра. От вътрешната страна са били запазени сцените Старозаветна троица, Стълбата на Яков и Успение Богородично, а от външната - сцени от календарния цикъл и Св. Ана Млекопитателница в люнета над входа.[10]

Представените стенописни фрагменти от апсидното простанство на църквата „Св. Четиридесет мъченици" и най-ранните образи от църквата „Св. Равноап. Петър и Павел" се явяват единствените оцелели до днес стенописи от времето на цар Иван Асен II (1218-1241) във Велико Търново.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново(предварително съобщение). - Археология, No.2, 1974, 41

[2] **Робов, М.** Проучванията на Великата лавра "Св. 40 мъченици". АОР, 1992-1993, Велико Търново, 1994, 106-107.

[3] **Тотев, К.** Царската църква „Св. 40 мъченици" и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). - Археология, 1-2, 2000, 30-44; История на проучванията на стенописите на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Известия на историческия музей - В. Търново, т. XV-XVI, 2000-2001, 128-141.

[4] **Косева, Д.** Стенописни фрагменти, открити при последните разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 139-148.

[5] **Тотев, К., Ив.Чокоев.** Разкопки на църквата „Св. 40 мъченици". АОР, 1992-1993, Велико Търново, 1994, 105-106.

[6] **Косева, Д.** Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Старобългаристика, XXIII/1999/, 2, 38-39.

[7] **Тотев, К., Е. Дерменджиев, Н. Еленски, П. Караилиев, Ив. Чокоев, М. Станчева, С. Русев, Д. Косева.** Археологическите разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново., АОР, 2001, С., 2002, 119-120.

[8] В предложената разгъвка на стенописния цокъл не е включена ширината на разделителните зидове между апсидите, поради това че те се явяват източки страници на двата входа, свързващи диаконикона и протезиса с централната част на олтара.

[9] **Тотев, К.** Царската църква „Св. 40 мъченици" и манастирът Великата лавра в Търновград (Резултати от последните археологически разкопки). - Археология, 1-2, 2000, 36-43. **Дерменджиев, Е., Д. Косева.** Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора

на търновската църква „Св. 40 мъченици". - Старобългаристика, XXIV, 4, 2000, 84-96.

[10] **Косева, Д., К. Тотев.** Стенописите от наоса и притвора..., 207-210. **Косева, Д., Е. Дерменджиев.** Реконструкция на стенописния календар от притвора на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Археологически вести, 1999, 4 , 33-38.; **Косева, Д.** Стенописни фрагменти, открити при последните разкопки на църквата „Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Юбилеен сборник в чест на проф. Д. Овчаров. В. Търново, 2002, 141,146.

NEW FRAGMENT FROM THE WALL PAINTING IN THE DIACONICON OF FORTY HOLY MARTYR'S CHURCH, FOUNDED DURING 2001

Diana Koseva

Summary

During the last new excavations at the Forty Holy Martyr's Turnovo church the archeologists dicovered three unknown fragments of the medieval painting of the shrine to which this paper is dedicated. The mural paintings are on the wall of the southern apse and has remained plastered after the later reconstructions of this part of the church. Afterwards the restorers removed the remaining parts of the plinth painting with drapery ornamentation on which are arranged large calligraphic letters - I(?), K, Ψ, Λ, Θ, OY(?),C. Several variants of deciphering have been admitted, one of which proposes a reconstruction of the plint painting in the three apses of the church and the possibilit on them to place 40 letter sings and be interpreted as initials of the patrons of the church - the Forty Holy Martyr's of Sebastia. In this sense the newly discovered wall-painting in the deaconicon is the only surviving painting which could be linked to the decoration of the church in 1230 according to the donor's inscription of King Ivan Assen II.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

НАДПИСИ, КЛЕЙМА, ЕНИГМИ И ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ БАЛКАНСКИ КРЕМЪЧНИ ОГНЕСТРЕЛНИ ОРЪЖИЯ (XVII-XIX в.)

ИВАН НУРКОВ

Предмет на настоящия труд са надписите, клеймата, енигмите и изображенията върху балканските ръчни дълги кремъчни огнестрелни оръжия от оръжейните сбирки на Националния военно-исторически музей [1] (по-нататък НВИМ), Държавния исторически музей, Москва[2] (по-нататък ГИМ - Государственный исторический музей) и отделни оръжия от други сбирки. В сбирката на НВИМ оръжията са постъпвали само от българските земи. В сбирката на ГИМ са постъпвали оръжия от Балканските земи и отчасти от Крим и Южна Русия. По смисъла на по-нататъшната типология на ориенталските и балканските оръжия те имат съществено сходство в някои типове. Това е следствие на огромното влияние на столицата на Отоманската империя Цариград като основен оръжепроизводителен център - средище на занаятите и търговията между Ориента и Балканите. Затова произведеното и използвано на Балканите оръжие е значително повече от произведеното близо до Балканите и използвано тук.

Тук се спираме преди всичко на гладкоцевния вариант на оръжията, чиито цеви са от европейски (най-вече италиански) производители и от местна балканска направа. Набразденоцевните оръжия в по-голямата си част (шишанетата) имат цеви от балкански и близкоизточни майстори и са най-вече от дамаскова стомана. Необходимо е да отбележим, че върху последните са рядкост надписите, енигмите, изображенията и клеймата.

Някои определения

За по-голяма яснота по предмета на изследването използваме следните определения за понятия, които ограничават значенията им:

Надпис - това е разбираемо буквено съчетание най-често с името на производителя или по-рядко с името на собственика или града. Надписите могат да бъдат на производителя или имитативни (с цел търговска реализация на по-нискокачествени произведения чрез използване на утвърдени марки). Надписите се нанасят най-често с резец, но съществуват и такива, нанесени със замба. Макар и рядко се срещат надписи със замба, нанесени върху

предварително подготвени плочки от сребро, злато, месинг, заработени в метала. Надписите се срещат преди всичко в задната част на цевта отгоре.

Клеймо - това са отделни знаци, които обозначават производителя или изпитването на качеството на цевта. Обикновено се нанасят със замба в задните странични части на цевта или на планката на механизма.

Енигма - по структура наподобяват надписите, но са неразбираеми поради използването на собствени символи на майстора или имитации на букви и думи без смисъл (отнася се за сегашния етап на проучване).

Изображение - това са използваните преди всичко в украсата на оръжията елементи с растителен, геометричен, зооморфен или антропоморфен характер.

Кратка типология

Балканските огнестрелни оръжия се появяват в първата половина на XV в. и последователно преминават през фитилен, кремъчен и капсулен вариант на възпламенителния механизъм. Колелчатият механизъм не намира разпространение и не се произвежда на Балканите. Тук се спираме на типовете балкански ръчни дълги кремъчни огнестрелни оръжия (или пушки и шишанета). За къси оръжия се приемат пистолетите (пищовите).

Бихме могли да направим няколко типологии на балканските оръжия, предмет на настоящия труд - според механизма, украсата, цевите и други характеристики. Тук се спираме на формата на приклада – общоприет типов принцип в оръжейната литература като най-характерната и устойчива особеност.[4] Досегашните ни изследвания[5] и отчасти тези в чуждата литература[6] доказват пет типа оръжия, като всеки тип се развива в два варианта-гладкоцевен и набразденоцевен.

Първият тип[7] са балканските пушки с оригинален местен вариант на приклада. Те са основният и неповторим принос на балканските оръжейни майстори в световната оръжейна технология и изкуство. Прикладът им е тънък, дъговиден, с кръгло сечение, преминаващо в правоъгълно, с разширена задна част за опора в рамото, с метален обков.

Вторият тип пушки произхождат от западните балкански оръжейни центрове на Черна гора, Босна и Херцеговина. При тях се проявява най-силно европейското влияние, напр. от сардинския тип приклад, което е следствие от търговските връзки най-вече на Дубровник. Прикладът им е широк, дъговиден, с елипсовидно сечение.

Третият тип пушки са балканските пушки с вариант на приклада, възникнал от една от двете основни източни (ориенталски) форми. Прикладът е тънък с линия на обратна дъга, с кръгло сечение, преминаващо в правоъгълно, с опора за рамото тип „лястовича опашка", с обков.

Четвъртият тип пушки са сходни с пушките от третия по отношение на силуета на приклада, но тук той е широк, отново с линия на обратна дъга, с правоъгълно сечение и съединителни дървени вложки между задтилъка и предната част на приклада.

Петият тип пушки е със силует, характерен за източните оръжия, и се свързва с цариградските оръжейни работилници. Прикладът им е широк, с права линия, петоъгълно (шестоъгълно) сечение, с отделен задтилък и характерна засечка (опора за палеца) към механизма. Това е един от двата основни типа източни приклади и е познат още от фитилните оръжия.

Предмет на проучване от нас бяха основно оръжия от НВИМ, София (по това време без експозиция) и ГИМ, Москва (по това време в ремонт). Разпределението на оръжията по сбирки и типове е следното:

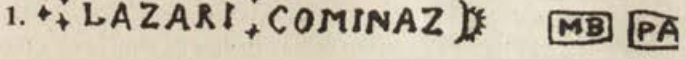
НВИМ - София: Общо изследвани 33 оръжия, като от тях 18 са с означения.
I тип - 11 от общо 14
II тип - не бяха открити
III тип - 4
IV тип - 1
V тип - 2

ГИМ - Москва: 30 оръжия са с означения от около 50
I тип - 16
II тип - 11
III тип - 2
IV тип - не бяха открити
V тип - 1

ДРУГИ: Музеите в Шумен и Перущица, частни сбирки.

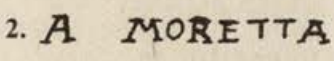
Надписи

I тип: Означенията върху цевите на балканските пушки от I тип бихме могли да разпределим в четири групи. В първата от тях са оригиналните италиански и европейски цеви и механизми с надписи. Във втората група са цевите с имитативни надписи. В третата група са цевите с енигми. В четвъртата група са цевите с оригинални български надписи (№1-25).

1.

LAZARI COMINAZ / ЛАЗАРИ КОМИНАЦ [8]

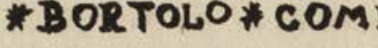
Сравнително доброто изписване ни дава възможност за предположението, че цевта е изработена от самите Коминацо в Бреша (Италия). Този надпис в частност би могъл да принадлежи на Анджело Коминацо (1563-1646). Той е син на Лазаро Коминацо и е използвал надписа на баща си. Не се изключва възможността за изработка от по-късен техен наследник, използвал същия надпис (впрочем една често срещана практика).

2.

A MORETTA / МОРЕТА ЛАЗАРИНО

Надписът би могъл да принадлежи на майсторите от фамилията Морета в Бреша или близкия град Гардоне Вал Тромпия. Тъй като от тях няма такъв с

първо име Лазарино, може да се предположи, че е само добавка с търговска цел или неизвестен майстор от фамилията. Все пак Антонио Морета от Бреша произвежда пушки и цеви и търгува с Венеция и Отоманската империя около 1700-1731 г.

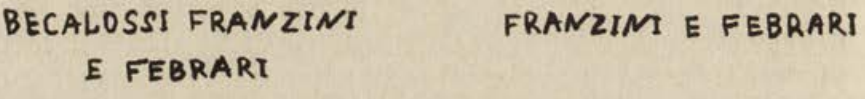

BORTOLO COMINAZZI / БОРТОЛО КОМИНАЦИ

При този надпис можем да направим две предположения, въпреки че са известни поне четирима майстори все с това име.Най-вероятно цевта е изработена от Бартоломео Коминацо (1688-1768) в Гардоне Вал Тромпия.

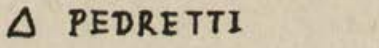
4. LAZARO LAZARINI / ЛАЗАРО ЛАЗАРИНО

В 1646-1680 г. в Бреша е работил Лазаро Коминацо, чийто надпис съвпада графически с намерения от нас.

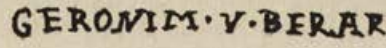
BECALOSSI FRANZINI E FEBRARI /
БЕКАЛОСИ, ФРАНЦИНИ Е ФЕБРАРИ

Това е оръжейна фирма, която работи в Бреша и Гардоне Вал Тромпия от 1784 до 1816 г. (т.е. обхваща и времето на Наполеоновите войни). Състои се от оръжейните майстори Бекалоси от Бреша и Лодовико Франчини (ок. 1780-1847) от Гардоне Вал Тромпия в годините 1794-1820. Третото име е на техен временен съдружник, приет за да се посрещнат наистина големите поръчки за производство. Например в 1798 г. фирмата работи по поръчка 20 000 оръжия за директориума на Бреша. През 1794-1797 г. работят поръчка за 150 000 (!) армейски оръжия за Испания.

A PEDRETTI / A ПЕДРЕТИ

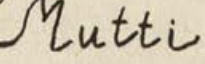
Оръжейници с тази фамилия в края на XVII в. и до 70-те години на XVIII в. работят в градовете Маркено, Италия и Гардоне Вал Тромпия. Андреа Педрети се споменава в 1772 г. в град Маркено.

GERONIM V BERARIN / ДЖЕРОНИМ В. БЕРАРИН

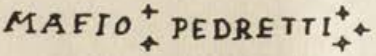
Графическият образ на този надпис, принадлежал на един безспорно талантлив оръжеен майстор, но не бихме могли за сега да определим нещо за него. Все пак има един Вентура Бертани (Бертари) живял между 1680-1740 г.,

който е произвеждал цеви и цели оръжия за Венеция и Неапол.

8.

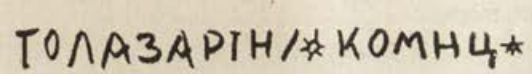
S. MUTTI / С. МУТИ

Тази цев може да принадлежи на един от двамата майстори от Гардоне Вал Тромпия, живяли по различно време. Прикладът и подцевието на това оръжие са от началото на XIX в., но цевта може да е преупотребена. Сандро (Санто) Мути (1815-1850) произвежда оръжия и механизми за арсенала на Венеция. Сперандио Мути (1642-1717) произвежда също множество оръжия за Венеция и което е по-важно, експортира за Гърция.

9.

MAFIO PEDRETI / МАФИО ПЕДРЕТИ

Цевта на това оръжие е изработена от Мафио Педрети (1660-1720), работил в Гардоне Вал Тромпия.

10.

/ТО/ЛАЗАРИН КОМНЦ

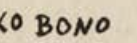
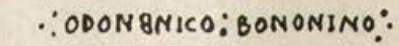
Това е имитативен надпис на кирилица на оръжейния майстор Лазарино Коминацо от първата половина на XIX в. Неизвестно защо отпред е поставено „ТО“ (или IO), като буквите не са ясно изразени.[9]

11.

КОСТО

Върху тази богато украсена балканска пушка е изписано името на производителя или собственика с резец.

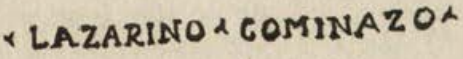
II тип

1.

NIKO BONO / НИКО БОНО

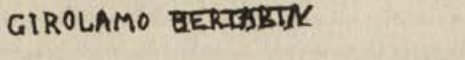
Сред изследваните от нас оръжия от този тип от оръжейната сбирка на ГИМ, Москва, едно носи на цевта името на производителя в съкратен вариант. Тъй като при оръжие от същия тип установихме имитативно изписване на производителя, предполагам, че и тази цев е с имитативен надпис или нарочно съкратено име. Ключа към откриване на цялото име ми даде имитативът „Одоненико Бононино“. Всъщност оригиналът би трябвало да принадлежи на

оръжейния майстор **Доменико Бономино** (1635-ок. 1700), работил в Бреша.

LAZARINO COMINAZO / ЛАЗАРИНО КОМИНАЦО

Надписи на Лазарино Коминацо съм срещал при 8 цеви от различни оръжейни сбирки, вкл. и като добри имитативи.

GIROLAMO BERTARIN / ЖИРОЛАМО БЕРТАРИН

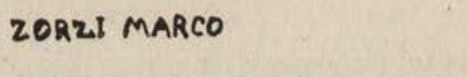
Вж. I тип, 7.

4. LAZARO LAZARINO / ЛАЗАРО ЛАЗАРИНО

Вж. I тип, 4. На механизма на тази пушка има клеймо с арабски букви „Направил Мохамед".

5. BERTRARI / БЕРТРАРИ

Вж. I тип, 7.

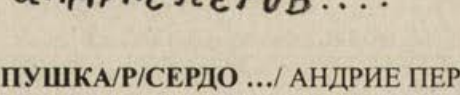

ZORZI MARCO / ЗОРЗИ МАРКО

Неизвестен майстор. На механизма има клеймо с арабски букви „Направил хаджи Яф".

7. „1840" (ГИМ, Москва, 9849)

Върху седефена плочка зад опашката на цевта е издълбана годината на производство или украса.

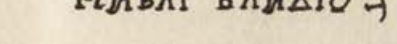

ПУШКА/Р/СЕРДО .../ АНДРИЕ ПЕРОВ...

Надписът е фрагмент,чиято дясна част (по-малката) и средна буква на горния ред липсват. В това си състояние дава възможност за търсене на смисъла, като едно от тълкуванията предполага изписването на имена – Пешко, Сердо, Андрей Перов. Възможно е това да са майсторът или майсторите на пушката в цялост и притежателят ù. Друго тълкуване е свързано с екстраполация и интерполация на букви. В надписа „Пешко" на пръв поглед втората буква не прилича на другите „Е", където е употребена три пъти с еднаква графика. Възможно е

това да е обърната или особено изписана буква „У“. Последната буква „О“ можем да оприличим на първата от условното „Андрей“. Предполагаме, че ченгелчето е било на побития фрагмент между двете думи на горния ред. На същия фрагмент се предполага да е имало буква (по традиция на писане), тъй като надписът на долния ред, от който са запазени също две думи, е без интервал. Ако предположим, че липсващата буква е „Р“, то тогава надписът придобива по-определено значение – „ПУШКАР СЕРДО...АНДРИЕ ПЕРОВ...“. Надписът е бил с повече информация, но последната третина е откъсната. Необходимо е да се отбележи, че надписът е нанесен с резец върху сребърна ламарина, вставена върху горната част на опашката на цевта.[10]

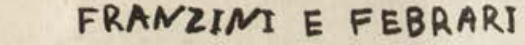
III тип

ПАВЛИ ВЛАДИО

При това оръжие инерес представлява нанесеният с резец полумесец отгоре на приклада и митическото чудовища (ламя) отдолу на същия. На цевта отгоре надписът е изписан на кирилица, което може да означава двете имена на собственика или че оръжието го владее определен човек – „Павли/дар от Павли на Владю“.

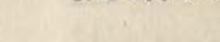
IV тип

FRANZINI E FEBRARI / ФРАНЦИНИ Е ФЕБРАРИ

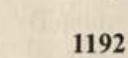
Това оръжие принадлежи към известната вече фирма на Франчини (вж. I тип, 5).

V тип

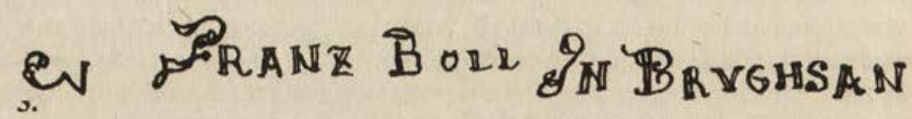
1.

BERTARINO / БЕРТАРИНО

На цевта на тази пушка е изписано името на майстора. Коментарът е сходен с този за тип I, 7.

2.

1192 годината изписана с арабски цифри = 1779 г.

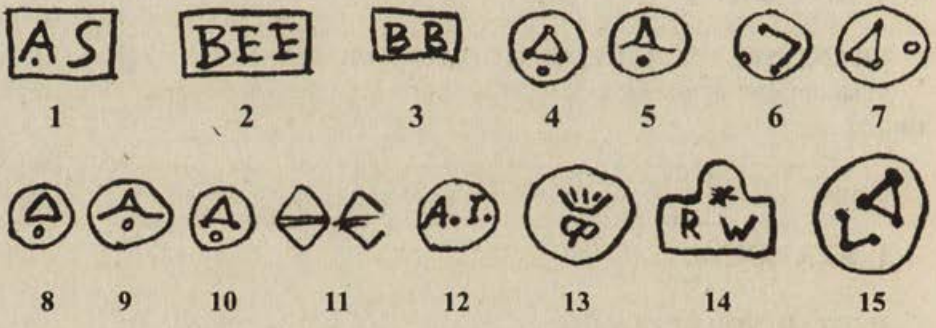

FRANZ DOL IN BRUGHSAN /ФРАНЦ ДОЛ ИН БРУХЗАН/

Това е изключително богато украсено шишане, чиято цев отгоре е надписана от производителя. Прави впечатление художественото претворяване на буквите, особено на **F** и **I**. Поради различията в изписването на двете на пръв поглед еднакви букви **B** първата от тях оприличих на **D**. Наистина Франц Дол е оръжеен майстор, чието име се споменава в 1760 г. Неизвестно защо последната буква е сгрешена и вместо **L** е написано **N** – градът, в който е работил Дол, се намира в провинция Баден-Вюртемберг (Германия) и се нарича Брухзал.

Клейма

Установените от нас клейма в по-голямата си част са знак за изпробване на качеството на цевта и се състоят от триъгълник (или буква Д на кирилица или същата от гръцката азбука), разположена в окръжност. Формите им са сходни. Сравнително малко са клеймата с по две-три латински букви с инициалите на производителите с или без друго изображение. На механизма на оръжията също се нанасят клейма, но те са с инициали на производителя или негов фирмен или подражателен знак (напр.бекасина, гълъб, конче и др).

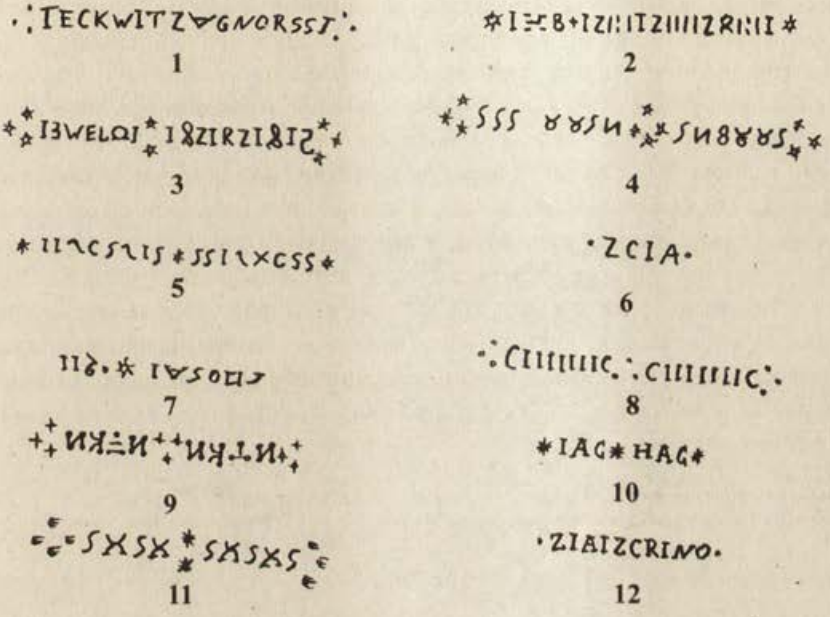

Клейма върху балкански кремъчни огнестрални оръжия

На цевта на една от пушките има четливо клеймо с латински букви с точки между тях **A.I.** (вж.№12). Предположително бихме отнесли тази цев към италианския майстор Алфонсо Ици, работил в Неапол около 1850 година. В потвърждение на това е и нанесената с резец върху месинговия обков, срещуположно на механизма, година на производство и украса на пушката – 1858.

Енигми

Енигмите само външно приличат на буквени съчетания, но всъщност са неразбираеми (засега), защото са съставени от букви (вкл. обърнати) от латинската, гръцката и славянската азбуки, от други знаци и разделителни черти, звезди или точки. Предполагам, че това са надписи на производителя със собствени символи, чието значение тепърва ще се установява. На илюстрациите са показани някои от установените от нас енигми с по-вече и по-характерни знаци. Прави впечатление честото използване на буквите **Z, S, K и I**, като за последната буква може да се предположи и функцията й като разделителна черта.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Енигми върху балкански кремъчни огнестрелни оръжия.

Изображения

Изображенията са характерни за украсата на балканските оръжия. Особено впечатление прави двуглавият орел върху обкова на балканските пушки от тип I, тъй като се среща в два варианта – отчетлив и силно стилизиран. Разположени са на едно и също място под цевта. Върху гривните на балканско шишане от V тип пък срещаме изображение на три риби. Посочвам зооморфните е изображения като изключение от преобладаващата украса с растителни и геометрични орнаменти. Необходимо е да се отбележи, че вероятно силната стилизация на двуглавия орел е следствие на изискванията на купувача-

мюсюлманин поради известните забрани в исляма (№1-3).

През периода XVII-XIX в. на Балканския полуостров се развива силно оръжейно производство както за нуждите на отоманската армия, така и за населението – християнско и мюсюлманско. Под влиянието на европейските и ориенталските традиции се оформят пет основни типа балкански дълги кремъчни огнестрелни оръжия. Основната им отлика е формата на приклада. Те са оригиналният принос на Балканите в световното оръжейно производство и изкуство на украса. През това време отбелязваме и активна търговия с оръжия и оръжейни цеви и механизми. Освен собствено производство, цеви и механизми се внасят и от европейски държави, главно от днешна Италия. Износът от Балканите е насочен към Мала Азия, Близкия Изток, северния африкански бряг и Северното Черноморие. Доказателство за тези търговски връзки са надписите по цевите на балканските оръжия. Местните майстори също отбелязват своите произведения с надписи и енигми. Клеймата в частта им за изпитване на оръжието доказват наличието на определени изисквания към оръжието и по-точно към неговата здравина и надеждност, т.е. налице е определен качествен контрол. Големият брой оръжия без надписи, клейма и енигми говорят за размирните периоди в балканската история, когато насила се изземва оръжието на населението, а оръжейните майстори са били строго контролирани и преследвани. За да се предпазят от наказателни мерки, те не са оставяли свои знаци върху произведенията си, а наличието на многобройни енигми вероятно е следствие от същата предпазливост. Изключително рядко се срещат изображения поради изискването на пазара на оръжия, където купувачи са християни и мюсюлмани. Поради забраните на шериата относно зооморфни и антропоморфни изображения майсторите са се ограничили съществено при тях.

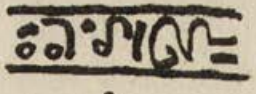
1

2

3

Стилизирано изображение на риби върху две гривни на ориенталско шишане (Регионален исторически музей - Шумен)

Надписите, клеймата, енигмите и изображенията върху балканските дълги кремъчни огнестрелни оръжия от периода XVII-XIX в. са ценен източник за обогатяване на оръжейната история. По нататъшното им изучаване и разгадаване ще ни дадат възможност за по-задълбочено изследване на оръжейния занаят и ще ни позволят да проследим по-точно етапите в развитието му. Липсата на публикации по тази тема не дава възможност за категоричност на изводите и заключенията. Още повече че изследваните оръжия представляват 10 на сто от общия брой запазени такива. Налице е степен на условност. Имаме убеждението че нашите проучвания, макар и само в НВИМ, София и ГИМ, Москва са основа за бъдещи приноси към балканската оръжейна история.

ПРИЛОЖЕНИЕ
ОРЪЖЕЙНИ СБИРКИ И ИНВЕНТАРНИ НОМЕРА

Надписи

1.ГИМ – 168
2.ГИМ - 10380
3.НВИМ – 448/2
4.НВИМ – 201
5.НВИМ – 448/
6.ГИМ - 10382
7.НВИМ – 457
8.ГИМ – 5931
9.ГИМ – 9831
10.ГИМ – без номер
11.ГИМ –10242
12.ГИМ – 10382
13.НВИМ – 216
14.ГИМ – 1622
15.ГИМ – 10384
16.ГИМ – 10379
17.ГИМ – 6742
18.ГИМ – 4791
19.ГИМ – 10387
19.ГИМ – 10387
21.Частна сбирка
22.ГИМ – 10478
23.ГИМ – 4799
24.Перущица – 972
25.НВИМ – 443/2

Клейма

1.ГИМ – 1692
2.ГИМ – 1692
3.Частна сбирка
4.ГИМ – 1691
5.ГИМ – без номер
6.ГИМ – 10388
7.ГИМ – 10392
8.НВИМ – 418
9.НВИМ – 664
10.ВНИМ – без номер
11.НВИМ – 669
12.Частна сбирка
13.ГИМ – 1613
14.ГИМ – 1613
15.ГИМ – 10382

Енигми

1.НВИМ – 226
2.НВИМ – без номер
3.НВИМ – 418
4.НВИМ – 614
7.ГИМ – без номер
8.ГИМ – 10388
9.ГИМ – 10386
10.ГИМ – 10468

5.ГИМ – 1691
6.ГИМ – 4786
11.ГИМ – 10392
12.ГИМ – 1613

Изображения

1.НВИМ – 20
2.НИМ – 418, 675
13.Исторически музей Шумен - 2001

БЕЛЕЖКИ

[1] С благодарност към полк.д-р Петко Йотов - директор на НВИМ, София, за възможността да изследвам балканските оръжия във фондовете на музея.

[2] С благодарност към Емма Григориевна Астцватурян - зав.-отдел, за съдействието и възможността да проуча сбирките на Държавния исторически музей, Москва, в частта им за балканските оръжия.

[3] Първоачално като оръдия и по-късно като ръчни оръжия.

[4] **Benes, C.** Zbrane Orientu - Strelecka revue, N8,9, Praha, 1986, 19-20; Lugs, Jaroslav. Alte Handfenerwaffen.-Berlin, 1981.

[5] **Нурков, Ив.** Типове кремъчни гладкоцевни пушки.- сп.Сбирка, бр.2, С, 1991, 6-8.

[6] **Potier, O. Baron.** Die auf der Balkanhalbinsel ublich gewesenen Gewehrformen.-In: Beitrage zur Geschihte der Handfenerwaffen, Dresden, 1905, 210-226.

[7] **Нурков, Ив.** Балканска пушка I тип. - сп. Сбирка, бр. 3, 1992, 18-22.

[8] **Heer, E.** Der neue Stockel, b.1,2,3, Schwabisch Hall, 1978-1982. Определенията и хипотезите се основават тай-вече на този капитален справочник.

[9] Имитативни надписи - ил. Надписи, №№11,15.

[10] Надпис с името на собственика - ил. Надписи, №№12,24. Особено интересен е №24. Оръжието се намира в музея на гр. Перущица и е принадлежало на участника в Априлското въстание Костадин Арчиов. Освен че е изписано името му, с друг надпис върху приклада се установява, че това е пушка „лазарина".

THE INSCRIPTIONS, THE MARKS, THE ENIGMAS AND THE IMAGES ON THE BALKAN FLINT FIRE-ARMS (17th-19th c.)

Ivan Nourkov

Summary

The inscriptions, the marks, the enigmas and the images on the Balkan Flint Fire-arms from the collections of the National Museum of Military History in Sofia and the State Historical Museum in Moscow are published for the first time. An attempt has been made to identify the producers and the owners of the fire-arms as well as their imitative copies. The descriptions, the characteristics and the conclusions have been summarized in short.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

НАБЕДРЕНИК ОТ ЕПИСКОПСКИ ГРОБ, ОТКРИТ В СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В КЪРДЖАЛИ

ИВАН ЧОКОЕВ

В няколко последователни изследвания бяха разгледани отделни детайли от текстилната находка, открита в средновековната църква „Св. Йоан Предтеча" в гр. Кърджали[1]. В този храм археолозите попаднаха на зидан гроб, в който лежаха полуизтлялите кости на възрастен индивид. Интересното в случая бе, че на различни места по скелета имаше текстилни материали, включително златосърмени. Проучванията по време на консервацията показаха, че те произхождат от богатото одеяние на висш църковен йерей. А тяхното уточняване доказа, че това е бил епископ[2].

В настоящото изследване продължаваме разглеждането на отделните идентифицирани текстилни вещи. Върху дясната бедрена кост на скелета и по точно в горната й половина, на около 20 см от ябълката, бяха локализирани сърмени фрагменти с обща площ около 50 см^2 (**Обр.1**). Под тях лежаха няколко пласта „обикновен", т.е. текстил без бродерия. Везаните фрагменти

Обр.1. *Ситуацията в гроба.*

първоначално бяха два на брой и лежаха частично един върху друг. Долната част явно бе продължение на горната, но във времето е настъпило допълнително фрагментиране.

Обр.2. *Фрагментите от набедреника.*

Обр.3. *Част от украсата на епитрахила.*

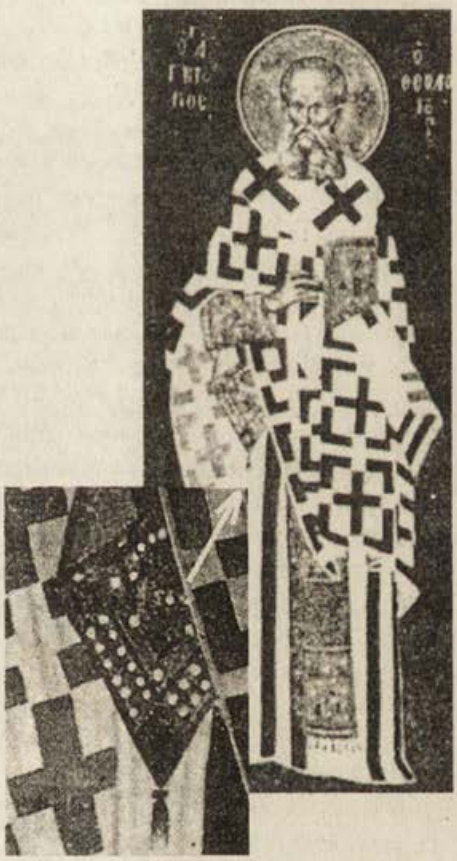
Орнаментите от рамкиращия бордюр на по-големия фрагмент (**Обр.2**) – ромбове, включващи сложен растителен орнамент, които се редуват с плътни кръстове, обрамчени в кръг от ластари, напомняха тези от двете продълговати ивици, включени в едно от полетата на епитрахила (**Обр.3**). Везбата, развиваща се над описания окантващ пояс (**Обр.2**), повтаряше украсата на друго поле от епитрахила (**Обр.3**) – мрежа от тангиращи равнораменни кръстове, изградени от кръгове. В центъра си всеки от тях има плътно извезан кръст със заоблени рамена, а допиращите се полукръгли рамена на кръстовете съдържат лилии. Квадратните пространства, образувани между четири съседни кръста, са заети от плътно извезани кръгове, вписани в тънки окръжности. Същата беше бродерията и върху другия, по-малък везан фрагмент (**Обр.2**). Всичко това създаваше впечатление, че въпросните везани материи също произхождат от епитрахила, но много други обстоятелства не подкрепяха подобно предположение: епитрахилът, в частта си лежаща срещу разглеждания фрагмент, също бе двоен, а след като бяха проучени и останките от епитрахила, лежащи в областта на подбедриците, бяха установени следи и от двата негови завършека – ляв и десен[3]. Т.е. в случая трябваше да се изключи отмятане на

Обр.4. *Обратна страна на фрагмент от набедреника.*

Обр.5. *Стенопис от Бачковската костница. (по Е. Бакалова)*

Обр.6. *Стенопис от църквата в манастира Хора. (по В. Лазарев)*

единия край от епитрахила високо върху дясното бедро.

В действителност други наблюдения, касаещи самия везан фрагмент, определиха идентификацията му. Неговите орнаменти, макар и съвпадащи, както бе установено, с тези на епитрахила, бяха малко по-едри от тях. Ширината на ивицата, включваща ромбове, бе осезателно по-голяма от ивиците върху епитрахила. Освен това тя окантваше основното поле и се явяваше завършваща за предмета - ясно си личеше подгъва, а не лежеше между други сърмени полета. Фрагментът нямаше везба върху обратната страна (**Обр.4**), докато и гърба на епитрахила бе извезан. От една страна, всички изброени дотук обстоятелства и мястото на откриване на коментираните тъкани - върху дясната бедрена кост, както и данните от литургиката, от друга, ни дадоха основание да ги определим, като произхождащи от набедреник.

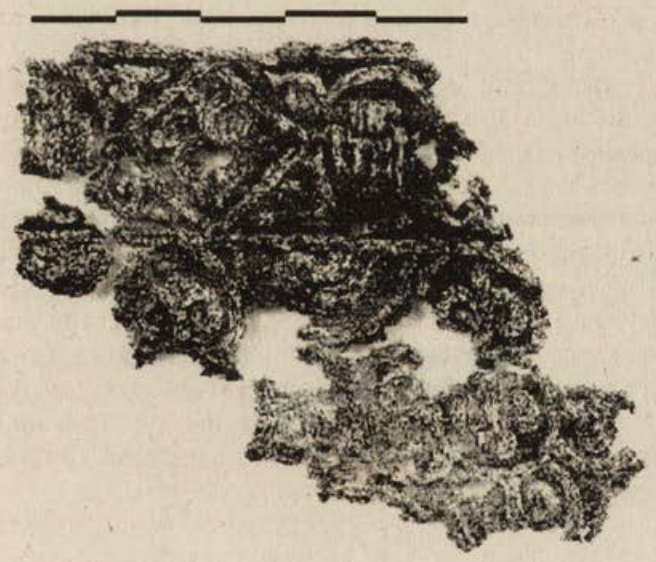
Известно е, че набедреникът в миналото е представлявал четириъгълно парче плат, което, закрепено на пояса, е падало свободно по дясното бедро до коляното[4]. При това си положение – висящ от десния хълбок и след като през средновековието набедреникът не е имал твърда подплата, както през по-късните векове, той е образувал гънки. Набедреникът е изобразяван точно така в художествените произведения от онова време свободно висящ, при което се надипля (**Обр.5**). А в някои случаи се вижда дори и обратната му страна (**Обр. 6**). Добре се вижда, че тогава набедреникът е стигал до областта на дясното коляно (**Обр.5**), което обстоятелство е дало името на тази вещ - епигонатион (επιγονατιον), от гръцки буквално, наколенник. Днешното наименование - набедреник, е по-ново и отразява едно по-късно положение на тази вещ върху тялото – пак падаща по бедрото, но без да достига до коляното. По този начин обаче набедреникът се носи в България и Русия, докато в Гърция свещенослужителите продължават да го спускат и върху коляното[5].

В стенописите от църквата в манастира Хора (сегашната Кахрие джамия в Истанбул), отнесени към началото на XIV в., набедрениците вече са добре оформени квадрати, овесени в единия край, при което се получава разтягане и цялата форма вече придобива ромбоиден вид[6] (**Обр. 6**). Много добре се вижда, че големината на набедреника за онова време - началото на XIV в., е намаляла. Преди той се спуска от пояса до коляното – например в стенописите от Бачковската костница, датирани в последната третина на XII в.[7] (**Обр.5**), докато набедреникът от Хора е забележително по-малък, добре оформен ромбоид и достига до средата на бедрото (**Обр.6**). Въпреки това и в случая се забелязва образуваната гънка (причинена от окачването и мекотата на набедреника), благодарение на която много добре се вижда обратната страна. И още нещо важно - подобно на нашия набедреник и тук гърбът не е извезан. И все в този контекст можем да добавим, че положението на фрагмента върху костта, донякъде напомня за произхода му от вещ с ромбоидна форма (**Обр.1**).

Изключително интересни резултати предоставиха деструктиралите текстилни останки, които произхождаха от мястото, локализирано между дясна китка, дясна бедрена кост и таза (**Обр.1**). Цялото съдържание на опаковката

представляваше дребни конгломерати от 10 х 5 мм до 30 х 10 мм напълно изтляли материи. Но в тях под микроскоп се наблюдаваха останки от златни люспи. Съдейки по описаното им местонамиране в гробната камера, това основно бяха останки от набедреника и по-точно от тази негова част, която е лежала върху пода на камерата. Въпросният участък е изтлял напълно и при откриването представляваше фрагментирана черна кора от напълно деструктирали, силно запрашени органични материали. В тях имаше включвания на частици земя и едри песъчинки (около 1 мм и по-малки), фрагменти от кости. Забелязваха се обаче освен златни люспици, включени в изтлелите материи, и останки от златна бродерия, които бяха в по-добро състояние. Те явно също произхождаха от набедреника, но несъмнено бяха изпаднали от фрагментите, съхранили се върху дясната бедрена кост, която се явяваше северна граница на участъка, от който произхождаха разглежданите материали. Въпросните по-запазени везани късчета бяха по-малки от 1/4 см^2. Само едно бе по-голямо - около 1 см^2 и представляваше плътен полукръг. Начинът, по който бе изпълнено везането на този орнамент, го приближаваше до полукръговете от медальона с Богородица, от който междувпрочем липсваше един[8]. Но такива по начина на бродиране бяха и полукръговете от набедреника, откъдето явно бе и този фрагмент. Над него се бе запазил участък от празно, в смисъл невезано поле и сегмент от дъга. След тяхното съпоставяне с големите фрагменти от набедреника бе уточнено мястото на въпросния полукръг - над бордюра, над кръста вдясно (ако набедреника се гледа насреща), а дъгичката се оказа от кръга около кръста (**Обр.7**).

След изследване под микроскоп и направените съпоставки на материалите

Обр.7. *Набедреника след консервация.*

по местата им на откриване можем да обобщим, че се е запазила само онази част от набедреника, която е лежала върху бедрената кост. Това се наблюдава добре на началната фотография, направена in situ при разкриването на текстила. Частта от набедреника, която не е попаднала върху кост, а направо върху пода на гробната камера, както бе посочено, напълно е деструктирала. Тук всъщност се разкри една от причините за физическото оцеляване на текстилните материали в гроба. Важно условие за съхраняването им в някаква степен е било наличието на кост под тъканите. Останалите части от тях, попаднали направо върху пода, са изтляли напълно. Вероятно той е бил винаги влажен, поради което се е развила пълна деструкция на текстила. В същото време попадането на част от тъканите върху издигнатите над дъното кости ги е дистанцирало от дъното и съответно от неблагоприятно действащите за запазването им фактори, най-вече химически активните телесни сокове, отделящи се по време на гниенето. Така те са били изолирани и по-нататък във времето от влажния, а вероятно и мокър в определени периоди каменен под. Несъмнено влагата е твърде важно условие за протичането на деструкционните процеси, а сама по себе си представлява благоприятна биологическа среда[9].

Най-много информация за устройството на набедреника бе извлечена от големия фрагмент, тъй като той бе запазил повече следи от различните по вид тъкани, използвани за ушиването на тази литургична одежда[10]. Структурата на набедреника бе установена благодарение на проследяването на стратиграфията на текстилните пластове. Бе констатирано, че тази вещ се състои от два пласта копринени тъкани: горният е везаният, а долният, т.е. подплатата, е много фин червенеещ текстил. Везаният има в края си широк 20 мм подгъв, като между него и лицето лежат пришиващите конци на бродерията. Сърмените нишки не преминават през тъканта, а са полагани върху нея и закрепвани с помощта на копринени конци.

Както бе казано, през средновековието набедреникът е представлявал квадратна (ромбоидна) платнена вещ, която се закрепва в единия си край на пояса и поради това свободно пада на дипли по крака. При това положение към зрителя е обърнат и част от хастара, което предполага прецизната му изработка и влагането на фини и красиво обагрени платове. Откриването на миниатюрните останки от деликатната червена тъкан показва всичко това.

И накрая трябва да кажем, че везаната украса повтаря в голяма степен тази на епитрахила и наръкавниците, а нейните технически и стилови особености категорично доказват, че вещите са изработени в комплект. Археологически, спрямо архитектурната история на манастирския комплекс, гробът бе отнесен в края на XIII - началото на XIV в.[11], но получените данни в хода на изследванията показаха дългата употреба на одеждите[12]. Този факт отнася тяхната направа много по-назад във времето.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Митрополитската гробница в църквата „Св. Йоан Продром“ в гр. Кърджали. (Предварително съобщение)- Минало, 1999, 2, 4-16;

Чокоев, И. Текстилни материали от епископска гробница, открита в църквата „Св. Йоан Предтеча" в град Кърджали- Археология, 2001, 1-2, 103-116; Реконструкция на епитрахил от епископска гробница в църквата „Св. Йоан Предтеча" в град Кърджали. (Наблюдения при консервацията). -В: Сборник посветен на 70-годишнината от рождението на проф. Д. Овчаров. В. Търново; Наръкавници от епископски гроб, открит в средновековната църква „Св. Йоан Продром", гр. Кърджали. -В: Сборник посветен н 70-годишнината от рождението на проф. Л. Прашков. В. Търново, (под печат).

[2] Разкопките са на ст.н.с. Н. Овчаров от АИМ при БАН и Д. Коджаманова от Р.И.М., гр.Кърджали. За подробности по откриването на гроба, устройството на гробната камера, идентифицирането на текстилните останки вж.: **Н. Овчаров, Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Манастирът „Св. Йоан Продром" в кв. Веселчане, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. (Предварително съобщение).- Rhodopica, 1999, 2, 73-82, както и цит. по-горе лит.

[3] **Чокоев, И.** Реконструкция на епитрахил ..., (под печат).

[4] **Вениамин архиепископ.** Новая скрижаль или обьяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных. С. П., 1899 (репринт М., 1992), т. 1, 141-142; **Чифлянов, Бл.** Литургика, С., 1996, с. 76.

[5] **Пак там.**

[6] **Лазарев, Б.** История Византийской живописи. Таблицы, М., 1986, обр. 478, 479.

[7] **Бакалова, Е.** Бачковската костница, С., 1977, 155-156.

[8] Той бе открит по-късно. **Чокоев, И.** Наръкавници от епископски гроб ... (под печат).

[9] **Инкова, В.** Деструктивни промени при археологическия текстил и методи за установяването им. Въпроси на консервацията и реставрацията, т. 2, С., 1985, 17-48.

[10] Някои я отнасят към инсигниите. Вж.: Бл.Чифлянов, цит. съч., с. 76.

[11] **Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев.** Манастирът „Св. Йоан Продром" ..., 80-81.

[12] **Чокоев, И.** Текстилни материали ... , 110, 114.

EPIGONATION FROM A BISHOP'S SEPULCHRE IN A MEDIEVAL CHURCH IN THE TOWN OF KARDZALI

Ivan Tchokoev

Summery

By the end of 1998, in a medieval church, found in the south-eastern Bulgarian town of Kardzali, archaeologists N.Ovtcharov and D.Kodzamanova opened a sepulcher, that contained lots of textile relics which had been extremely damaged and in very bad condition. Relics from different parts of the priest's garments were identified: epitrachelion, epigonation, epimanikia, belt, sticharion and omophorion - the symbol of the bishop's post. Remains from the epigonation which had been heavily decorated with geometrical and flora motives, had been studied and the results of that study were introduced in the article. Some interesting details about its making have been established. Numerous traces of repairs upon the garments found in the sepulcher are suggesting that they had been in use for a long period of time. That fact suggest an earlier time of making of that garments, than the time of bishop's burial, as it has been referred to the end of the 13th c. and the beginning of the 14th c. according to the preliminary announcements.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЛЕГЕНДАРНИЯТ ЗАХАРИЙ - ОТ СТРАНДЖА ДО ТЪРНОВО И ТРЯВНА

ЛЮБА ЦАНЕВА

Тревненската художествена школа, един връх във възрожденското ни изкуство, е продължител на традициите на късносредновековното българско изкуство. Едни от най-ярките представители на тази школа са Захариевският род зографи. Първите представители на този род, които са се изявили в ранният XVIII век, са имена легенди. Те не са идентифицирани като личности, още по-малко е конкретизирано тяхното творчество. Настоящото проучване е опит да се хвърли светлина върху едно от тези имена, а именно този, чието име носи прочутата фамилия Захариевци.

Според Никола Чушков, един от старите тревненски изследователи на зографските родове, първият представител на рода с името Кръстю е бил от Тетевен и изучил занаята в Атонските манастири[1]. Легендата за отведеното момче много прилича на тази, която се разказва за Витановския род. Историческото битие на Кръстю, подобно това на Витан, не е доказано. Фамилията носи името на неговия син Захарий. Друг ревностен изследовател на миналото в Трявна – Христо Даскалов, съобщава, че двата прочути рода Захариевци и Даскаловци имат общ произход и са дошли от Самоков[2]. Те били повикани от тревненци да обновят старата църква, след като изписали иконите в манастира „Св. Пророк Илия" в Тетевен. Според тези изследователи въпросните фамилии се заселили в Трявна в края на XVII – началото на XVIII век. Христо Даскалов е положил много усилия в търсене на корена на двата рода. Според него ключовото за проучванията име Захарий не се среща в близките до Трявна селища – Дряново, Габрово, Елена, Търново. Той влиза във връзка със самоковския живописец Станислав Доспевски, тъй като имената Христо и Захарий се срещат често в техния род. Усилията му остават напразни, защото основателят на прочутата фамилия живописци – Христо Димитров, се е заселил в Самоков един век по-късно от първите представители на живописта в Трявна. Дълги години прочутият като име Захарий остава легенда като автор. В Трявна битието на зографа е потвърдено от един художествено изработен сахан, открит във фамилната къща на Захариевци от Цанко Петров[3]. Върху него е изписано името му и годината – 1803. Същият Захарий е вписан като длъжник и в тефтера

на Бончо Димитров през 1813 г.[4] При своите проучвания в Странджа А. Василиев поставя въпроса, дали Захарий Зограф от Самоков не се подписва, че е от Македонски Самоков, за да се разграничи от някакъв друг Захарий Зограф от Малък Самоков в Странджа[5]. По-късно проучвания върху иконите в Странджанския край прави Костадинка Паскалева. Тя публикува една икона на „Св. Богородица с пророци" (1785), която носи подписа на зографа Захарий[6]. Това е творбата, която изиграва ключова роля за идентифицирането на Захарий, на неговите художествени особености и най-вече за неговото творчество. Тази малка, но извънредно претрупана като композиция икона има само един аналог в нашата възрожденска иконопис, а именно най-старата авторска творба на тревненския иконописец Кръстю Захариев. Това е неговата „Св. Богородица с пророци" (1803), която се съхранява в Църковния музей, гр. София, и е публикувана от Ат. Божков[7]. Двете икони до такава степен си приличат, че най-вероятно се касае за ползване на общ извор. Имайки предвид твърде специфичния художествен почерк на Захарий, К. Паскалева определя като ранни негови творби запазените икони и апостолски фриз от старата църква „Св. Пантелеймон" (1754) в странджанското село Бродилово[8]. Проучвайки ранните тревненски иконостаси Иванка Гергова поставя в една стилова група иконостасите в Бродилово, стария иконостас в Чипровския манастир и стария иконостас в параклиса „Св. Теодосий Търновски" в Килифаревския манастир[9]. Живописните изображения са много близки, стилът и много от мотивите в дърворезбата са идентични. Чипровският и Килифаревските иконостаси са работени в края на XVIII век. В Килифаревския манастир се пазят две стари икони с датировка 1788 и 1790 г. Най-вероятно това са годините, в които са изписани и интересуващите ни икони. При своите проучвания по българските манастири още в началото на XX в. Богдан Филов посочва, че в манастира е работил Захари Зограф. По-късно А. Василиев отхвърля тази теза, считайки, че става дума за Захари Самоковчанина[10]. Споменаването на зограф с името Захарий в Килифарево не е случайно. Този манастир е така да се каже „запазена марка" на тревненци. Няколко поколения тревненски живописци от висока класа оставят там своите имена. Това са Кръстю Захариев, Йоаникий папа Витанов, Досю Коюв. Тезата, че трите иконостаса са работени от един и същ автор, се подкрепя и от факта, че няколко години по-късно в Килифаревския манастир, в района на Чипровци и Бродилово, са работили синовете на Захарий – Кръстю, Цаню и Иван. Докато трите иконостаса поддържат връзка помежду си най-вече чрез апостолските фризове, то сюжетните икони от празничния ред на Килифаревския иконостас поддържат връзка с една уникална колекция двустранни икони от ц. „Св. Георги" в с. Голямо Белово, Пазарджишко. Колекцията е открита и подробно разгледана от Теофана Матакиева на симпозиума „Тревненска художествена школа" през 1980 г.[11]. Тези икони се намират в НИМ, гр. София, и са публикувани от същата авторка през 1994 г.[12] Някои от тях като: „Рождество Богородично", „Сретение Господне" и „Преполовение на Петдесятница" са до такава степен идентични с тези от Килифаревския манастир, че е твърде вероятно използуването на едни и същи

копирки. В Църковния музей, гр. София, се съхранява един интересен диптих, който носи почерка на същият зограф, датиран 1770 г. Той е публикуван от Васил Пандурски и произхожда от Преображенския манастир[13]. Диптихът е „Св. Богородица и Исус Христос с апостоли и пророци". Двете крила на диптиха са с профилирана рамка. Върху дясното крило е изобразен Христос Велик Архиерей. Той е в сакос, с омофор и корона. В лявата си ръка държи евангелие, а с дясната благославя. Горе встрани са изображенията на Богородица и Йоан Кръстител, които образуват с Христос дейсисна композиция. Наоколо са дванадесетте апостоли начело с Петър и Павел. При изображението на апостолите са използвани същите живописни похвати като при изображенията на апостолите в Килифаревския манастир. Върху лявото крило е представена Богородица на трон с младенеца Христос в скута ѝ. Над главата на Богородица два ангела държат свитък. Фигурата на Богородица е обградена от допоясни изображения на вехтозаветни пророци и царе по цялата рамка. Изображенията повтарят иконата „Св. Богородица с пророци" (1785), която носи подписа на зографа Захарий. В долната част има песенна възхвала към Богородица и моление към Христос. В НХГ се съхранява иконата „Св. Четиридесет мъченици", публикувана от Ат. Божков[14], която носи същите особености като изброените до тук. Към тази група бих добавила и няколко малки празнични икони от РИМ, гр. В. Търново и две икони от една частна колекция.

Стиловите особености на Стария Захарий го отделят от стила на официалното изкуство, създавано в по-големите градски центрове, но разкриват таланта на голям майстор с отлични познания в иконографската област, автор със своя специфика. В него се усеща напреднала стилизация, обобщаващи обеми, прави графично теглени линии и ярък колорит. Особено характерно е изображението на лицето. Той извежда чертите му със силен кестеняв контур, който почти се изгубва в плътната сянка на овала. Лицето има свеж розов цвят. Очите са бадемови, топлокафяви, клепачите плътни, веждите дебели. Много личен характер влага живописеца в изписването на носа. Той започва като широка линия от основата на веждите и завършва с неправилно разширение, което обаче не дразни, а напротив, придава физиономичност на образите. Ръцете, очертани с дебел контур, са със здрава розова плът. Учудва умението на зографа да характеризира с пестеливи средства всеки един от образите, макар да е използвал един тип лице. Той влага специфичност в прическата и брадата, като спазва иконографията и възрастта. В тези повтарящи се образи не се усеща сухота, те са просто изчистени и декоративни, обобщени като символи. В сюжетните икони наблюдаваме едно умело равновесие в композицията. Колоритът е ярък и жизнерадостен, съчетават се керемидена и винена с яркосиня, бяла и охра в няколко степени. Декоративните петна са положени с чувство за ритъм, контрастите са умело използвани. Изобразяват се сюжети сравнително сложни и малко познати като композиции, като „Преполовение на Петдесетница", „Слизане в ада", „Моление на Йоаким и Ана". Всичко това говори за отлично познаване на богословските източници и следване на по-стари иконографски

образци. И отново стигаме до въпроса за генезиса на неговото изкуство, откъде е пренесъл той художествените принципи, които завещава на синовете си. Свързвайки неговите най-ранни творби в Странджа с фамилното предание, че Захарий е дошъл от Самоков, можем да потърсим неговото родно място в Странджа, а именно в Малък Самоков. Според патриарх Калист, автор на житията на Григорий Синаит и Теодосий Търновски, там се намирала планината Парория, в която Синаит основал прочутия си манастир, разсадник на исихазма и мистицизма[15]. Странджа имала не само непрестъпни гори и била далеч от хората, но имала и многобройни манастири, по които наподобявала Света гора. Над 15 били тези манастири според В. Киселков. Само в Малък Самоков и околностите му са били 5[16]. Много са историческите превратности, които са унищожавали това духовно огнище – нападенията на разбойници и турски наемници, османската вълна нахлула най-рано в този край, кържалийските нападения, походът на Дибич, Одринският мир 1829/1830 г., трагичният Берлински мирен договор, според който освободените земи се връщат на Турция, Преображенското въстание, удавено в кръв. Всичко това е свързано с масово разрушаване на културни сгради и изселвания. Църквите в Бродилово и Малко Търново са възстановени върху основите на по-стари, строени през 1754 г. В Малко Търново няма запазени стари икони, но според мен авторът на възстановената пред 1832 г. църква е един от синовете на Захарий. Не е изключено ранните икони там да са били дело на неговия баща. Най-вероятно поръчките в Търново и манастирите наоколо са привлекли Захарий и са го стимулирали да се засели трайно в този район. Със сигурност можем да кажем, че през последната четвърт на XVIII в. той е създал семейство в Трявна, защото през 1781 г. е роден неговият най-голям син - Кръстю.

Казаното до тук не изяснява всичко около личността и творчеството на този талантлив майстор. Кога точно Захарий се преселва в Трявна, рисувал ли е икони в Тетевен, владеел ли е изкуството на дърворезбата, са въпроси, на които засега не можем да отговорим. Той е живял дълъг и динамичен живот. Като имаме предвид най-ранните негови творби (1754) и последния документ, в който срещаме името му (1813), той е имал поне 80-годишен живот. Творбите му се намират в различни географски области, в които името му се ползвало с авторитет. Знаейки голямото количество унищожени икони от XVIII в. и немалкото запазени негови творби, трябва да признаем, че Захарий е твърде продуктивен живописец. С обучението на тримата си талантливи синове, той поставя началото на един от най-силните периоди в историята на тревненската живопис.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Чушков, Н.** Тревненските зографи и резбари и произходът им.-сп. Духовна култура, 1928, кн. 38, 621-623.

[2] ОДА – Габрово, фонд 455К, опис 1, арх. ед. 2.

[3] **Петров, Ц.** Икони от тревненски зографи. София, 1978, с. 7.

[4] **Пак там.**

[5] **Василиев, А.** Сб. Изобразителни изкуства, с. 258.

[6] **Паскалева, К.** Икони от Странджанския край. София, 1977, ил. 12.

[7] **Божков, А.** Тревненска живописна школа. София, 1967, ил. 54.

[8] **Паскалева, К.** Икони от ..., ил. 15.

[9] **Гергова, Ив.** Произход и първи прояви на църковната дърворезба в Трявна.-В: Сб. 25 години СМРЗИ – гр. Трявна, 1988, с. 41; **Ив. Гергова.** Възрожденско изкуство в Михайловградски окръг. София, 1983, ил. 18.

[10] **Василиев, А.** Българско възрожденско изкуство. София, 1965.

[11] **Матакиева, Т.** Неизвестна колекция от тревненски икони.- В: Сб. Тревненска художествена школа. София, 1985, с. 85.

[12] **Matakieva, T.** Icons in Bulgaria. Sofia, p. 115 - 154.

[13] **Пандурски, В.** Паметници на изкуството в Църковния музей – София. София, 1977, ил. 227.

[14] **Божков, А.** Тревненска живописна школа. Софил, 1967, ил. 56.

[15] **Паскалева, К.** Икони от Странджанският ..., с. 6.

[16] **Пак там.**

THE LEGENDARY ZAHARII – FROM STRANDJA TO TURNOVO AND TRJAVNA

Lyuba Tsaneva

Summary

This report studies the life of Zaharii, an icon-painter of the Bulgarian National Reviral and on the basis of some new data, details are added his biography. His place of birth and his stay and work in Turnovo and Trjavna are defined more accurately.

Автопортрет на Захарий Зограф. Стенопис от църквата „Св. Никола" в Бачковския манастир, 1840 г.

Колелото на живота . Стенопис от Захарий Зограф в Преображенския манастир, 1847-1849 г.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII/2002
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII/2002

ЕДНО ЗАБРАВЕНО ИМЕ (АТАНАС СТАНЧОВ КЛЕПАНОВ)

СВЕТЛОЗАРА СТАНЕВА

Важен момент в Руско-турската война от 1877-1878 г. е формирането и участието в нея на Българското опълчение. Създадено в навечерието на войната, то събира в своите редове цвета на българския народ по това време. От записалите се около 10750 опълченци, в неокончателния списък на доброволците от Търновския регион фигурират имената на 1360 души, постъпили в дванадесетте дружини на Опълчението. Един от 470-те търновски опълченци е Атанас Клепанов.

Атанас Клепанов е сред заслужилите, но малко известни търновски възрожденски дейци. Познат предимно като художник-график, той още е книжовник и участник в националноосвободителните борби. Фамилното му име се среща в няколко варианта – Клепачки, Клепарски, Клепановски, Клепалски.[1] Един кратък преглед на архивите и библиографскиге източници дава възможност да се проследят най-важните моменти от неговия живот

Роден е на 28 август 1832 г. в Търново. Сведенията за неговото семейство са много оскъдни. Известно е само, че е имал двама по-малки братя и сестра. През 1838 г., неизвестно по какви причини, напуща с родителите си България. Учи в чужбина, вероятно в Западна Европа, тъй като освен румънски, руски и гръцки владее още френски и немски език.[2] Независимо от това, че в годините на своето физическо и духовно съзряване живее далеч от родината, Атанас Клепанов съхранява чувството си за национална принадлежност. Така, неизвестно под чие влияние и по какви пътища, той стига до идеята за освобождението на поробеното отечество-исторически момент, в който търси и своето място.

Започвайки с пропагандирането на революционните идеи, Клепанов сам се включва в редица опити, имащи за цел да ускорят края на петвековното робство. Информация за тази негова дейност намираме в прошението му от 13 ноември 1895 г. до VIII-то Обикновено народно събрание. „Дето срещнех българи по странните земи, пише той, разказвах им да вземат участие за българското освобождение." Като доброволец Атанас Клепанов се сражава при Севастопол по време на Кримската война (1853-1856).[3]

След сключването на Парижкия мирен договор (1856 г.) той се установява в

Букурещ, за да се включи в обществено-политическия живот на българската емиграция. Тук поддържа връзки с редица видни възрожденци, сред които Иван Кършовски, Пандели Кисимов, Джорджо Момчев, Иван Бобевски и др. Не случайно редица документи, издадени през 80-те и 90-те г. на XIX в. които свидетелстват за участието на Клепанов в националноосвободителните борби, носят техните подписи.[4] Според сведенията, които се съдържат в негово писмо, изпратено от Велико Търново на 2 юли 1882 г. до министъра на вътрешните дела, той е взел участие още във въстанието на Капитан Дядо Никола (1856 г.) и в Хаджиставревата буна или в Първата българска легия в Белград (1862 г.).[5]

През 1877 г., когато започва сформирането на Българското опълчение във връзка с предстоящата Руско-турска война, Атанас Клепанов е сред първите доброволци, които се записват в неговите редици. Включен в състава на Първа дружина, той взема участие в защитата на Шипка. След раняването му при с. Зелено дърво, Габровско, е настанен в 83-та военновременна болница. Вследствие на раните загубва напълно зрението си.[6]

След Освобождението бележитият търновец се връща в родния си град и живее известно време в дома на сестра си на ул. „Гурко" №2, който е запазен и днес. След 1894 г. се установява в София, където умира на 3 юни 1900 г.

Като художник Атанас Клепанов се изявява най-вече след установяването си в Румъния през 60-те г. на XIX в. Тук той създава литографии с патриотична тематика. Уточнено е авторството му на литографиите „Иван Шишман" и „Сборен портрет на българските царе." Предполага се, че е автор и на алегоричните литографии „България в разцвета си", „Падането на България под турско робство", „Робуването на България", „Събуждането на България", както и на неподписаната литография „Клетвата на Хаджидимитровата чета".[7] Според специалистите неговите творби не пригежават високи художествени качества. В едно обаче всички са единодушни-предизвикващо интерес и разпространявано, творчеството му допринася за поддържане патриотичния дух на българите. „И напечатах старобългарски картини, пише той, като ги раздавах сякъде, дето срещнах българин, нарисувани и напечатани от моята ръка, дето срещнах българин, нарисувани и напечатани от моята ръка и заплата, без да ми помага никой."[8] За революционното въздействие на графиките му пише и неговият съгражданин Пандели Кисимов. Техните житейски пътища се пресичат в Букурещ с средите на революционната ни емиграция там.

По твърдение на художника една от литографиите му със сюжет от средновековната ни история вдъхновяват войводите Филип Тотю и Панайот Хитов, които през 1867 г. минават с чети в българско. Така за свободата на отечеството и за просвещението на народа Атанас Клепанов жертва не само здравето си, но и онова, което припечелва, тъй като сам издава в литографски копия онова, което е нарисувал. По онова време той е един от малцината познавачи на литографската техника. Името на художника Атанас Клепанов се среща и в един от фейлетоните на Христо Ботев, публикуван във в. „Будилник" от 10 май 1873 г.

Атанас Клепанов е известен и с книжовната си дейност. През 80-те и 90-те г. на XIX в., подкрепен от двете дъщери на сестра си, на които поради слепотата си е диктувал, той издава самостоятелно или в съавторство най-вече с Михаил (Милойко) Хаджигребенаров Бачовски около 20 брошури.[9] В 11 от тях неговото име е на първо място, а върху две брошури, издадени от М. Хаджигребенаров, е отбелязано, че са отпечатани „със съгласното благоволение на художника". Всички тези издания, включващи от 7 до 15 страници, са предназначени за широк кръг читатели. Тяхното съдържание е разнообразно – те разглеждат политически, исторически, стопански и здравни въпроси. Макар и без особена стойност, те са плод на интересите и заниманията на Атанас Клепанов, когато лишен поради пълната си слепота от възможността да рисува, той търси други възможности за духовна изява.

Атанас Клепанов е автор още на немско-български речник, отпечатан в Русе през 1887 г.[10] Този му опит в лексикографията представлява скромен принос в нашето езикознание.

Със своята богата и разностранна дейност търновецът Атанас Клепанов е типичен представител на възрожденската ни интелигенция, посветил своите сили за духовното израстване на сънародниците си и за политическото освобождение на България. Лишен от собствено семейство и преки наследници, негови спътници в последните години от живота му са самотата и нищетата. Той няма друго имущество, освен художественото си и книжовно наследство, които завещава на своя народ.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Възвъзова-Каратеодорова, К.** Добавки и поправки към библиографията на възрожденския художник-революционер Атанас Клепанов (Клепарски). ИПр., 1992, кн. 1-2, с.177.

[2] **НБКМ – БИА**, кол. 47 а. е. 451, л. 7.

[3] **Пак там**, л. 25.

[4] **Възвъзова – Каратеодорова, К.** Цит. съч., с. 174.

[5] **НБКМ – БИА**, кол. 47 а. е. 451, л. 20.

[6] **Пак там**, л. 20; **Възвъзова – Каратеодорова, К.** Цит. съч., с. 178.

[7] **Пак там**, 171-172.

[8] **НБКМ – БИА**, кол. 47 а. е. 451, л. 7, л. 25.

[9] **Възвъзова – Каратеодорова, К.** Цит. съч., с. 178.

[10] **НБКМ – БИА**, кол. 47 а. е. 451, л. 25.

A FORGOTTEN NAME (ATANAS STANCHOV KLEPANOV)

Svetlozara Staneva

Summary

Atanas Klepanov is one of the 470 volunteers from Veliko Turnovo that took part in the war of 1877-1878 between Russia and the Ottoman empire.
With his huge and versatile activities he is a typical example of the Bulgarian Renaissance intelligentsia. He has dedicated his energy to the intellectual development of his compatriots and to the political liberation of Bulgaria.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

РОДОЛЮБИВ БЪЛГАРИН, НЕУМОРИМ КНИЖОВНИК (140 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА НИКОЛА СТАНЕВ)

ЕЛЕНА МАЧКОВСКА

През 2002 се навършват 140 години от рождението на българския педагог, културно-просветен и обществен деец, историк, краевед и дарител Никола Станев.[1] За 87 години той оставя след себе си над 40 исторически съчинения от миналото на българския народ и европейската история, учебници, статии в периодични списания и вестници, научнопопулярни четива за деца и възрастни.[2]

Цялостно изследване на живота, творчеството и обществената дейност на Никола Станев не е правено. Появяват се епизодични материали по повод на негови годишнини.[3] На базата на документални материали, книги, спомени от НБКМ, РБ „П. Р. Славейков" – В. Търново, Националния музей на образованието в Габрово, в-к „Килифарски подем" – орган на Килифарската културно-просветна дружба в София, и книгата му „История на Търновската предбалканска котловина"[4] се прави опит да се проследи по-пълно жизнения и творчески път, обществената и книжовна дейност и приносът му за пълноценното изучаване на Търновската предбалканска котловина като подстъп към столицата Търново.

Никола Ботев Станев е роден на 12 август 1862 г. в с. Велчево, известно в миналото като Фида бей и Мариино, разположено в Търновската предбалканска котловина. Семейството е средно заможно, земеделско, със седем деца. Рожба на предосвобожденската ни епоха, Н. Станев запазва през целия си съзнателен живот най-добрите черти на истински възрожденски деец.

Никола Станев

Първоначалните си знания получава в килийното училище в родното си село при даскал Ради - „човек куц и шивач...не много учен, но от практика знаещ някои начала как да заинтересува и увлича учениците"[5] После продължава образованието си в близкото село Присово при учителите Никола Козлев от Лясковец и Никола Маринополски от В. Търново. До селото достигат слуховете от априлските събития от 1876 г., чуват се и топовните гърмежи от Дряновския

манастир. На следващата 1877 г., едва петнадесетгодишен, Никола постъпва като доброволец в обоза на руската войска и става свидетел на боевете при Шипка и по проходите на Стара планина.[6]

По препоръка на будната си майка Кръстина през 1880 г. младежът постъпва в Петропавловската духовна семенария над Лясковец. Солидни знания получава от бележитите общественици и писатели митрополит Климент[7] и Трайко Китанчев.[8]

Паметна остава годината 1886 в живота на Н. Станев. Завършва с отличие образованието си и с вълнение напуща Петропавловската духовна обител с единственото намерение да се влее в редиците на поколението български учители-строители на българското просветно дело в годините след Освобождението.

Учителската дейност на младия Н. Станев е продължителна и плодотворна, а началото и е поставено във В. Търново, в Мъжката гимназия „Св. Кирил"[9]. Продължава в Габровската Априловска гимназия, I и II Софийски гимназии, за да приключи през есента на 1918 г., когато се пенсионира. Напускайки училището, Н. Станев дарява 10 000 лв. за основаване на фонд на негово име, приходите от който да се дават на отличили се ученици.[10] Между 1892 – 1900 г. поради високата си ерудиция и вещина в образователните проблеми той е назначен за началник отдел в Министерството на народното просвещение. Това е времето на изключително важните промени, настъпили в българското образование след Съединението.

Учителстването на Никола Станев в Априловската гимназия в Габрово се оказва неоценима школа в подготовката му за учителската професия."... В Габровската гимназия – признава той – намерих благоприятни условия, които ме улесниха твърде много в подготовката ми към службата".[11] Гимназията разполага с богата библиотека, събрана от ученическото дружество. Тук младият учител намира почти всички съчинения, познати и непознати нему, оказали се твърде необходими в преподавателската работа по история. Но покрай пряката си работа Станев си съставя план за „някои книжовни трудове".[12] В Габрово той написва първия си учебник по стилистика, чиято нужда остро се чувства при обучението както по български език, така и по история,и първата си книга от трилогията за историята на Френската революция „Причини за Френската революция".[13] Поощрен и насърчен от благоприятния прием на тогавашния български читател, Никола Станев продължава работата си на талантлив писател и изследовател чак до края на живота си. Под свежото му перо се редят учебници по история за преподаване в прогимназиите, книги, исторически изследвания, научнопопулярни статии и исторически четива за деца и юноши.

Със задълбочените си проучвания Н. Станев става един от първите български историци с професионално направление. Голяма е заслугата му за популяризиране на историческото знание сред широките маси и българската интелигенция. Според акад. Ив. Дуйчев, който лично се е познавал с него, Н. Станев се проявява като даровит самостоен изследвач, запълнил празнотата

в изследването и научното популяризиране на българската история.[14] Постепенно интересите му се съсредоточват върху българското историческо минало, на което посвещава поредица от научно-популярни трудове - „Средновековна България", „България под иго", „Най-нова история на България" и др. През 1938 г. на френски език излиза негов хронологичен обзор на цялата българска история.[15]

Той е редактор и сътрудник на много списания и вестници, сред които са „Звездица", „Младежка библиотека", „Венец", „Училищен преглед", „Мисъл", „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина", „Българско дружество",

XXI. Общенъ конгресъ на Класнитѣ учители въ България. София 28-31.VIII 1926 г.

„Славянски вести", „Славянски глас" и др. Обществената му дейност обхваща повече от 11 културно-просветни, хуманитарни, благотворителни дружества и организации.[16]

Неуморим книжовник, голям общественик, член основател и сътрудник на Българското историческо дружество, Н. Станев не пропуска културно или историческо събитие – да вземе участие или да стои начело на организацията му. Обикаля страната, изнася множество сказки и печели сърцата на слушателите си с увлекателния си и жив разказ и верен усет към историческата проблематика.

Непоколебим последовател на своя учител Трайко Китанчев, Н. Станев достига до извода, че самостоятелната и упорита работа над книгите и документите създава истинския историк. Достигнал до тези мисли, у него се заражда идеята за написване на история на Търновската предбалканска котловина. Усеща дълга на родолюбеца да „събере главните познати нему сведения за всички села в този район и да открие път за по-голямо и по-пълно

сравнително изучаване на котловината с всичките и условия, забележителности и културни заслуги".[17] Така преди 60 години, през 1942 г., се ражда „История на Търновската предбалканска котловина", обхващаща селата Присово, Пчелище, Церова кория, Къпиново, Миндя, Мариино (дн. Велчево), Плаково, Големаните, Килифарево и Дебелец. Книгата е много навременна и необходима, тъй като тази част от котловината на юг от В. Търново към Хаинбоазкия проход остава, по думите на автора, пълна целина. А тя е тясно свързана с живота и историята на старата българска столица. За нас са много важни мотивите за написването на тази последна по ред, но не и по значение книга на известния български историк. Подрежда ги по възходящ ред, според приноса на изследователите, като на първо място поставя турските географи и историци, изследвали Търново във всички посоки, без да се заинтересуват от южната котловина на града. Следва Феликс Каниц и неговата „Дунавска България", даваща съвсем кратки данни за селата Къпиново, Плаково, Килифарево и манастирите, без да се задълбочава. На последно място идва ред на д-р Константин Иречек и неговия пътепис, стигнал до Плаково, Плаковския и Къпиновския манастир, не видял нищо и решава, че тук няма история.[18]

Ето защо Никола Станев се захваща със събирането, проучването, анализирането и написването на историята на котловината, за да докаже, че история има и тя е свързана тясно с живота на столицата Търново. Със съдействието на кметове, свещеници, учители и общественици Н. Станев обикаля десетте села и събира материалите за написването на този важен краеведски труд. Обиколки и изследванията му, свързани с Килифарево и неговата история, са на страниците на в-к „Килифарски подем", издание на Културно-просветната дружба със седалище в София. Във връзка с 80-годишния юбилей на големия историк и приятел на Килифарево вестникът помества интервю с него.[19]

Книгата е богато илюстрирана и отпечатана във Великотърновската печатница на Е. Христов през 1942 г. Излиза във В. Търново, за да бъде близко до читателите на включените селища и се разпространява от Килифарската културно-просветна дружба.[20]

Специални благодарности авторът изказва на г-н П. Крусев – директор на Народната библиотека в Търново, г-н Тодор Николов – учител по история и завеждащ Археологичекия музей в града, и агронома Сава Ботев[21], оказали ценна помощ за излизането на тази история.

БАН оценява по достойнство това изследване на учителя и книжовника Никола Станев и през 1943 г. му връчва специалната си награда.[22] С тази книга Н. Станев внася своя дял за значението на Търново като кръстопът на цивилизации.

Висока оценка на неговото творчество е преиздаването на „История на Търновската предбалканска котловина" през 1993 г. от Университетското издателство „Св. Св. Кирил и Методий", а „История на нова България. 1878-1941 г." е преиздадена през 1992 и 1993 г.

В съзнанието на потомците си Никола Станев ще остане просветител, възрожденец и родолюбец по дух и сърце.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Енциклопедия на бр. Данчови**, 1936, с. 1463.

[2] **Сп. Венец**, 1937, кн. 1, 15-16.

[3] **Пак там**, 15-19; в. Килифарски подем, 1942, бр. 1-2, с. 2; сп. Векове, 1982, кн. 5, 72-80; в. Борба, №97, 1986, с. 3.

[4] ИМ – Килифарево, инв. №77 к.

[5] **Стефанов, Н.** Един учител от старо време, Векове, 1982, кн.5, с. 75.

[6] **Пак там**, с. 75.

[7] Митрополит Климент-светско име Васил Друмев (1840-1901) – деец на национално-освободителното движение, общественик и държавник, изтъкнат писател, един от основателите на БКД (дн. БАН).

[8] **Китанчев, Трайко Цветков** (1858-1895) – общественик, книжовник, деец на македоно-одринското движение, редовен член на БКД (дн. БАН), народен представител в IV, V и VIII ОНС и в III ВНС. Училищен инспектор в Търновски окръг (1885-1890).

[9] **Сб. Негаснещо просветно огнище**. 100 г. от осн. На Великотърновската мъжка гимназия, С. 1987, с. 395.

[10] **В. Вечерни новини**, №6, 1983, с. 6-7.

[11] **Юбилеен сб. по отпразнуването на 50 год. от I випуск на Габровската Априловска гимназия**, Габрово, 1925, с. 31. (Спомени на Н. Станев)

[12] **Пак там**, с. 31.

[13] **Пак там**, с. 31.

[14] **Дуйчев, И.** Просветител с възрожденски традиции, сп. Векове, 1982, кн. 5, с. 74.

[15] **Пак там**, с. 74.

[16] **Станев, Н.** Член основател на Класния учителски съюз (1901) и до 1933 г. е негов председател; член основател на Върховния читалищен съюз (1911); член на Дружеството за борба с туберколозата, ръководил 25 години колонията за деца болни от туберколоза в с. Своге; основател на учителската Взаимоспомагателна каса (1903); предс. на Славянското дружество в България; член-основател на Българското историческо дружество (1901); основател на „Славянска беседа".

[17] **Станев, Н.** История на Търновската предбалканска котловина, Предговор, В. Търново, 1942, 1-2.

[18] **Пак там**, 1-2.

[19] **В. Килифарски подем**, 1942, бр. 1-2, с. 2.

[20] **Пак там**, 1943, бр. 3-4, с. 4.

[21] **Станев, Н.** Пос. съч., 1-2.

[22] **Стефанов, Н.** Сп. Векове, 1982, кн. 5, с. 80.

PATRIOTIC BULGARIAN, UNTIRING BOOKMAN
(140 years from the birth of Nikola Stanev)

Elena Machkovska

Summary

Nikola Botev Stanev was born 140 years ago in a small village – Velchevo, known in the past as Fidàbey and Marino, on the 12th of August 1862. Finished Petropavlov's theological seminary above Liaskovets, practicing teaching for many years. Exclusively talented historian, explorer, publicist, donor, educational and public man worker. For 87 years leaves behind himself over 40 historical work from Bulgarian nation's past and European history, stylistics, Bulgarian language and literature magazine and newspaper's articles, most popular children and youth readings.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЗОЯ СТАВРЕВА (1890-1950) - ФИЛОСОФ И ПЕДАГОГ

РОСИНА ДАНКОВА

Един народ осъзнава себе си чрез своето минало. Само така той може да погледне смело в настоящето и с упование в бъдещето. Днес, когато българите отново търсят истинните нравствени ценности, придаващи цел и смисъл на човешкия живот, реконструкцията на тяхното историческо битие в духовната ни култура е особено необходима с оглед изграждане на адекватно нравствено битие - „моралният закон в нас" (Кант). В този смисъл д-р Зоя Ставрева заема достойно място в духовната история на България като цяло и в частност на В. Търново.

Д-р Зоя Ставрева (Маринополска) трайно вплита своя живот в историята на гр. В. Търново. Тук тя учителства в продължение на 24 години, преподавайки философска пропедевтика в Девическата гимназия.

От дистанцията на времето можем да кажем, че нейната философска и педагогическа дейност остават неразбрани и до ден днешен. Това навярно се дължи на обстоятелството, че нейният докторат, написан и защитен на немски език в Берн (Швейцария) „Das Mitlleid als Fundament der Moral bei Schopenhauer" („Състраданието като фундамент на морала при Шопенхауер"), бе преведен едва наскоро [1].

В историята на българската философия проблемите на метаетиката, отнасящи се до изследванията първоосновите на морала, за пръв път се обосновават от Зоя Ставрева. Тя защитава своята докторска дисертация през 1915 г. В хронологията на защитените в чужбина български дисертации по етика тя е първата по проблемите на **метаетиката**. Ние издадохме ръкописа на дисертацията на З. Ставрева, от който се вижда, че тя е била завършена през 1914 г.

Посредством съпоставителен философски анализ на моралните принципи в етиката на Кант и Шопенхауер, З. Ставрева обосновава различни видове значения на човешките действия, които обуславят битието на нравствените ценности с оглед висшите цели на разума. Нравствените цели на разума като образци оптимизират настоящето като битие на доброто с оглед на бъдещето. Ето защо **екзистенцията на чистия морален закон** е основа на истинския нравствен избор и на действителната нравственост. Истинните основания на разума като добро и воля за свобода обуславят автономията на практическия

разум, която гарантира екзистенциалното битие на избора, т.е. отговорността за своите постъпки пред лицето на Доброто (Благото) като битие на Истината.

Анализирайки етиката на Кант и Шопенхауер, Зоя Ставрева обосновава идеята, че „трансценденталната свобода" - това е **самоопределение на разума** в добробитието на Истината. Метафизическото единство на душите върху основата на доброто в действителност е възможно благодарение битието на Истината като Добробитие. Така създаваните от разума образци на мислене и нравствено действие не накърняват свободата на никого като битие на истинното Добро, постигнато посредством висшите цели на разума.

Действителното морално знание като трансценденция на разума не пренебрегва метафизическата заинтересованост по отношение нравствените постъпки на индивида. Но заедно с това на преден план излиза значимостта на висшите цели на разума като родови форми на битие и мислене, мотивиращи смисъла и предназначението на човешкия живот като нравствена култура.

Анализирайки Кантовата метафизика на морала и съпоставяйки я с разбирането на неговия ученик А. Шопенхауер, З. Ставрева изказва редица идеи, които днес могат да бъдат доразвити от гледна точка на метаетиката. В „критическата" философия на Кант предмет на философско изследване е самото мислене, т.е. мислене за мисленето и неговите принципни основания, има ли мисленето в себе си критерии за нравствена самооценка и т.н. От гледна точка на метафизиката мисленето мисли себе си и означава своята истинна действителност като екзистенция. Самият избор на изследване вече е метаетичен акт, породен от свобода и постигащ нова свобода. Според З. Ставрева Кантовата философия на морала разкрива принципите на нравствен избор и ценностните ориентации, които са негово следствие. Ето защо е важно да се обоснове при-родата (при рода, т.е при общия корен на нещата) на нравственото битие и свързаните с него нравствени категории-оценки. В съответствие с Кант и Шопенхауер, З. Ставрева разглежда природата на **доброто, съвестта, дълга** и др.

В своята основа всяко нравствено действие е мотивирано чрез висшите цели на разума, което му придава едновременно и статус на метаетичен факт на съзнанието. Критерият за нравственост е не какво се желае, а как се желае, т.е. от принцип, който е жизнено валиден за всички и не накърнява тяхната цялост (духовна и физическа). В този контекст З. Ставрева анализира категорията **съвест**. Тя е формата, в която се проявява волята за добро. Съвестта има битие за себе си, когато човек осъзнае потребността да сравни висшите цели на своя разум със средствата и резултатите от тяхното постигане. Съвестта (като метаетичен принцип на нравствен избор и самооценка) реализира своите критични функции посредством разума, мотивиращ ясно човешката дейност чрез висшите цели на разума. Будната съвест - това е разумът, който постоянно отстоява себе си като битие на Истината. По такъв начин съвестта не е нито принуда, нито самопринуда, а свободна воля. Тя „осветява" нравствената нормативност и нейната ефективност като я подлага на критика (в смисъл на

Кант). Съвестта не налага (не задължава) да се изпълни това, което е дълг, а да се постъпва и мисли в съответствие с това, което обективно е **дълг**.

Като метафизично знание за доброто и средствата за неговото осъществяване съвестта легитимира битието на доброто като Истина в моралното действие, поради което е надеждна основа за адекватна самооценка.

Следвайки нравствената философия на Кант, З. Ставрева анализира понятията за дълг и прави съпоставка с разбирането на Шопенхауер. Без да се спираме подробно на този интересен проблем, ще отбележим само някои моменти в нейната интерпретация на проблема. Според З. Ставрева „дълг" и „трансцендентална свобода" са основни понятия на Кантовата етика [2]. Това е необходимо, за да се обоснове природата на „една сама по себе си добра воля"[3]. Добра воля е само тази, която се решава да действа само от дълг. Понятието за дълг се нуждае от една сама по себе си добра воля, която е свободна и непринудена от никакви външни фактори.

Действително нравствената постъпка има своите основания във висшите цели на разума. Анализирайки Кантовите постановки за морално добро и морално дължимо, З. Ставрева необходимо достига до потребността да разкрие връзката между свобода и дълг. Като „единствено условие", при което е възможно осъществяването на моралния закон, свободата става критерий за безкористното добро. Да се прави добро не от очакване на награда, а от дълг, означава да се изпълни битието на доброто със свобода. Битието на истинното добро е свободно както от страха от наказание, така и от удоволствието от награда. То е свободна екзистенция и пълнота в себе си. Този метаетичен подход към Доброто разкрива неговата безотносителност към награди (почести) или наказания. Доброто като метаетичен принцип целенаправлява, основополага нравствените човешки мисли, действия и постъпки, който им придава истинно битие. **Трансцендентното битие на Доброто (като Добробитие) е битийстване в Истината**.

З. Ставрева подчертава различието в нравствените позиции на Кант и Шопенахауер. Последният приема за основа на морала такъв дълг, който е по принуда, т.е. „няма дълг без обещание за награда или без заплаха от наказание"[4], което обаче му придава статут на задължение. По такъв начин моралът се поставя в Прокрустовото ложе на социалните релации, като с това се загубва критерият за оценка (и самооценка). А това от своя страна означава, че добро може да е само това, което е изгодно (и обратно, злото е неизгодното). „Шопенхауер признава само условен морал" - пише З. Ставрева, а дългът се профанизира и се превръща във „взаимно споразумение". Ето защо Шопенхауер анализира морала като следствие, а не като причина [5]. Във връзка с това З. Ставрева отбелязва: „Докато Кант твърди, че критерият за морално действие е в максимата, според която се решава, то Шопенхауер открива критерия в намерението, което се преследва с това, т.е. докато Кант извежда моралните действия от формалните принципи a priori, то Шопенхауер ги търси в материалните импулси a posteriori, тъй като всяко човешко действия според

Шопенхауер се определя от импулс (нагон, инстинкт)"[6]. Добробитието като Благо-битие е Едно и неговата природа е трансцендентална. Именно поради това то изключва всякаква многозначност (Истината е Една). Без да е силово волево, Добробитието (като Благобитие) се превръща в нравствен императив, в съответствие с който човек оценява поведението и (а и на другия). Това, както отбелязахме, става основа и критерий на истинна **нравствена оценка** (самооценка).

Тези философски идеи [7] учителката З. Ставрева [8] преподава и на своите ученици, които запазват за нея скъп спомен дори и в университета. Тях доразвива в различна форма, като сътрудничи активно на сп. „Учителска мисъл", „Учителска практика", „Учителски преглед", „Образование", „Дом и училище", а също така на редица вестници. Като философ и педагог тя изнася сказки не само във В. Търново (където и до ден днешен някои стари търновци си спомнят с удивление за нея), но и в Трявна, Горна Оряховица и др. З. Ставрева превежда и отпечатва първоначално на части в редица статии (а после издава в книга) известния за онова време труд на проф. П. Петерсен „Практиката в училищата по Йенския план". В Окръжния държавен архив, В. Търново, се съхранява скромен личен архив на учителката д-р Зоя Ставрева, която внася европейски дух не само в образованието в старата българска столица, но и в етическата наука в България.

Наред с философските си идеи З. Ставрева усилено разработва и проблеми в областта на история на образованието в България. Пред нас тя се разкрива като един коректен изследвач не само на културната ни история, но и като психолог, откриващ в душевността на българина неговия траен стремеж към знание чрез образоване. Това се вижда много добре в ръкописа на статията й „Девическото образование в Търново през 1939 год.", където тя проследява историята на възникването на девическите училища в България [9].

Интерес за нашето проучване представлява посоченият факт в ръкописа на д-р З. Ставрева, че най-напред училище за момичета е открито в гр. Плевен през 1840 г. от Анастасия Димитрова (За сравнение ще посочим, пак според З. Ставрева, че в Търново обучението на момичета започва през учебната 1846/47 г.). Анастасия е „била слугиня на Врачанския епископ Агапий". Майката на епископа Евгения я изпраща да се изучи „на четмо и писмо" в Калоферския манастир. Плевенското училище е било посещавано първоначално от 90 момичета. Ще отбележим и факта, че преди да възникнат специалните училища за момичета, те са се обучавали предимно в „попски килии", които представляват добро нравствено училище за тях. Монахините били добронравни и „разсаждали" грижовно „девическото образование". Тук З. Ставрева отбелязва, че попадиите също са съдействали за образованието на момичетата, като са вземали в къщите си момичета „за учене".

З. Ставрева търси причините, поради които на момичетата се дава възможност за образование по-късно, отколкото на момчетата. Като първа и основна причина тя посочва психологичната нагласа на българина, а именно -

на момичетата като бъдещи майки и съпруги не е нужно образование. Също така не по-маловажни тогава били моралните съображения, че смесените класове вредят на нравите на подрастващите. Именитата търновка обръща внимание и на икономическите причини - липса на средства в общините.

Отчитайки културната история на българите, З. Ставрева отбелязва благотворното влияние на руските възпитаници за откриване на училища както за момчета, така и за момичета. Носейки европейския дух на образованието в себе си, тя обаче отчита русофилските настроения на интелигенцията в България. (Тук ще напомним, че по онова време българската интелигенция се образова еднакво успешно и в Европа, и в Русия.)

Без да проследяваме последователно интересните исторически факти, свързани с девическото образование в Търново, посочени от З. Ставрева, ще отбележим само, че за пръв път в Търново се открива Девическо двукласно училище през уч. 1853/54 г. Една от главните цели на това обучение е „да подготви добри домакини и възпитателки, а и да издигне девиците в нравствено отношение. Затова един важен предмет в него е било изучаването на педагогика"[10]. Интересно, че в Търново се открива петокласно девическо училище едва след Освобождението (за разлика от Габрово и Ст. Загора). Според нас, без да звучи прекалено пресилено, може да се каже, че в този ръкопис на З. Ставрева могат да се открият определени схващания, свързани с философията на образованието в България. Тя разсъждава върху целите, задачите, методите и средствата на образованието като цяло, и в частност това на момичетата. Ето какво отбелязва тя: „Мисля, че едно призвание е толкова по-образователно, колкото повече борави с духовни кадри". Образованието е призвано да усъвършенства човека духовно, но то трябва да насочва и към конкретни цели и задачи - тези които „връщат ума от неговия абстрактен мир", за да проникне в конкретната житейска действителност.

Макар и да развива определени идеи за образованието, З. Ставрева остава вярна и на своята етико-философска проблематика. Не само образованието, но и целият живот възпитава нравствено човека, тъй като „с безделие не се живее". Човек е призван да отстоява постоянно собственото си Аз. Затова обаче трябва да създават условия образованието и свързаното с него училище. Последното е призвано да формира редица добродетели като чест и вярност, да стимулира съответна благодетелна душевна нагласа и да изгражда интелекта на учениците.

Европейската образованост, интелект и педагогическо майсторство на д-р З. Ставрева оставят дълбоки и трайни следи в нейните ученици и слушателите на сказките ѝ. Ето какво пише в свое писмо (от 4 януари 1933 г. гр. София) бившият ѝ ученик Петър Бурмов: „Нека Ви призная ... споменът за часовете при Вас - един от най-милите ми спомени от ученичеството.. Тия часове са само красив спомен. Може би почвате да се чумерите малко: - на студент от втори курс". Съпоставяйки студентското ниво (и университетски нрави за онова време) със задълбоченото преподаване на философските знания в европейски дух от З. Ставрева, той отбелязва: „Аз имам житейската опитност,

която като че ли много загрубява хората, на моите професори, които спокойно и невъзмутимо влизат половин час по-късно след приетата академическа четвърт, говорят двадесетина минути за преките данъци, съобщават, че упражненията същия ден след обяд няма да се състоят и пак невъзмутимо излизат, без да обяснят даже и причините. Но когато попитам защо няма да се състоят упражненията, другите очудено вдигат вежди: Нали има министерска криза, след обяд партийната група на професора има заседание"[11]. От тези редове ясно личи, че учителката З. Ставрева е успяла да формира у своя ученик ясни нравствени и научни критерии за съдържанието на образованието и неговите действителни културни (а не политически) цели.

Интерес в нашия случай представлява кореспонденцията на З. Ставрева с д-р Ботю Шанов, който защитава в Бон докторат през 1911 г. на тема: „Die Vorgange des Rechnes. Ein experimenteller Beitrag zur Psychologie des Rechnes" („Процесите на смятането. Експериментален принос към психологията на смятането")[12]. Тази кореспонденция продължава 8 години - 1935-1943 г. (от нея са запазени 19 пощенскки карти и 27 писма). В продължение на тези години двамата немски възпитаници споделят своите творчески планове и трудности по издаването на трудовете си и превеждането на такива от немски. Обсъждат ефективността на „Йенския план" и възможностите за прилагането му в България. И днес звучи актуално приятелски трогателният съвет на Б. Шанов към З. Ставрева: „Гледайте само да не стане много голяма книгата и недостъпна за плиткия джоб на нашия учител"[13]. Пак в същото писмо Б. Шанов деликатно отбелязва по повод излишната скромност на З. Ставрева: „Не съм напълно съгласен с Вас, че не трябва да се прави реклама по вестници и списания. Колкото и да сме идеалисти, но все пак разпространението на една книга зависи много от отзивите и от това, кой какво пише и казва за нея... Имаме педагози, които вече са свикнали да не си купуват книги, а да ги четат само ако им се дават... Завчера напр. при заседанието на др-вото на педагозите - писатели ми поискаха направо и без свен четирима души големи писатели, като един даже направо каза, че нямал пари да си я купи (Илия Краев). Загатна ми и д-р В. Манов; казах му, че книгите се изпращат от Търново".

От кореспонденцията личи активното сътрудничество с проф. Кацаров относно отзивите на книгите, които издава З. Ставрева.

В контекста на нашата тема особен интерес представлява едно писмо на Димитър Пенов (от 19.IX.1942 г., София) - преподавател в Духовната семинария в София. Като се има предвид, че известният богослов е от Търново и също е немски възпитаник, става ясно колко силна и дълготрайна е духовната традиция старата столица да сее семената на знанието чрез образованието. (Негов племенник е моят колега доц. д-р Стефан Пенов, преподавател по философия на религията в СУ „Св. Кл. Охридски" и ст.н.с. II ст. към Института за философски изследвания при БАН.) От писмото се вижда, че двамата европейски възпитаници носят в себе си идеала за пълноценно образование, което включва и богопознанието. В това писмо Д. Пенов пише: „Слушах

семинарните упражнения при Петерсен и имам неизказани впечатления от дълбочината и духовната контениалност, с която той - преодолявайки всяко технизиране „моделиране" - тълкува и изцяло възприема постановката на религиозното възпитание у тези автори"[14].

Сказките, които изнася д-р З. Ставрева, имат предимно просветителски и общообразователен характер. Те обаче винаги съдържат в себе си определена ценностна ориентация и нравствена мотивация. В Архива на З. Ставрева са запазени само две писма по този повод. В едното писмо се изказва благодарност за приетата от нея покана да изнесе беседа в гр. Трявна. То е изпратено от Женското благотворително дружество „Труд" и носи N 14 от 23.III.1943 г. (подпис: председателка Ст. Калугерова) (15). Другото писмо е изпратено от Женското благотворително дружество „Просвета" в гр. Горна Оряховица (под N 39 от 5.IV.1943 г.). В писмото е фиксираната датата 15.IV.1943 г. за сказка на тема: „Едничкото дете"[16].

В личния архив на З. Ставрева се съхраняват и редица благодарствени писма за направени от нея дарения на книги и награди за обществена дейност. Може би малко известен или почти забравен факт от нейната биография е, че тя е членувала в Дружеството на българките с висше образование. Това Дружество, основано в София на 29 май 1924 г., има за времето си твърде хуманни цели и задачи. Така например чл. 3 а) гласи: „да сближи българките с висше образование на почвата на общите им интереси и да ги насърчи към научна и обществена дейност"[17], а също така да ги подпомага морално и интелектуално за „трудове в областта на науката и изкуството". Още тогава Дружеството отстоява правата на жените-интелектуалки при еднакъв ценз и еднаква работоспособност да заемат „еднакви с мъжете длъжности".

З. Ставрева обосновава идеята, че обучението по философия трябва да се осъществява в българските духовни традиции, но отчитайки европейските достижения в областта на философията и педагогиката. Това тя доказва с дългогодишната си преподавателска работа и популяризирането на новите европейски достижения в областта на философията и етиката чрез изнасяне на сказки в редица градове.

Като философ и педагог З. Ставрева отстоява идеите на „културно-философската школа". Тя превръща обучението по философия в средство за изграждане на философска (и нравствена) култура у подрастващите, като ги запознава с европейските културни ценности. Преподаваната от нея философска пропедевтика целенасочено се превръща в средство за изграждане самосъзнанието на българина в европейския културен контекст. Именитата българка отдава приоритет на „духовните творения" във философията, защото духовната култура е надеждна основа на адекватна ценностна ориентация и мотивация на човека в социодинамиката.

Философското знание е необходимо според З. Ставрева не само за формиране на нови социални ценности, но и за изграждане на нравствени добродетели у подрастващите. Като грижовен педагог тя стимулира

творчеството в областта на философията - израз на самосъзнателно битийстване. Свободата е основа, цел и критерий на всяко истинно философстване като екзистенция.

3. Ставрева заема достойно място в научния и културен живот не само на В. Търново, но и в българската духовна култура. Именно тя за пръв път прави опит за разработване първоосновите на морала като **метаетика** (науката за трансцендентните нравствени принципи като висши цели на разума). Евристичните идеи в нейната докторска дисертация (преведена за пръв път от немски на български език у нас през 2000 г.) предстои да бъдат анализирани задълбочено в контекста на съвременните метаетични проблеми. Тази достойна търновка се вписва не само във философските и културните традиции на В. Търново, но защитеният от нея докторат по проблемите на метаетиката всъщност очертава историческите първоначала на тази наука в развитието на българската философска мисъл като цяло и на етиката, в частност.

БЕЛЕЖКИ

[1] Вж. **Данкова Р.** (съст.). Първооснови на морала. (Метаетиката в българската традиция). В. Търново, Faber, 2000, с. 147.

[2] **Пак там**, с. 11.

[3] **Пак там.**

[4] **Пак там**, с. 15.

[5] **Пак там**, с. 28.

[6] **Пак там**, с. 13.

[7] Вж. **Данков, Е.** Зоя Ставрева (1890-1950) и проблемът за метаетиката в българските традиции.- В. **Е. Данков.** История на българската философска мисъл. От Възраждането до съвременната българска философия. В. Търново, Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий", 2000, 236-251; **Е. Данков, М. Стоева**. Зоя Ставрева - първата българка, защитила докторска дисертация по философия и философско-педагогическата култура във Велико Търново.- Сб.: В перспективата на времето (Съст. Е. Данков). В. Търново,1989, 73-79; Годините на раждането и смъртта на З. Ставрева не са уточнени със сигурност. Според О. Цанкова тя е родена през 1883 г., а умира през 1962 г.- Вж. **О. Цанкова**. „Аз съм за ред и стегнатост"- Борба, бр.54, 11 май 1993).

[8] Вж. **Данков, Е., М. Стоева**. Учителката Зоя Ставрева - Народна просвета, 1990, N 7, 56-58; **Е. Данков, М. Стоева.** Първата българка с докторска дисертация по философия. - Велико Търново, (София), Год. XIX, N 1 (18), 1990, с.15.

[9] ТД „ДА", В. Търново, Ф. N 955 „К", оп. N1, а.е. N 20.

[10] **Пак там.**

[11] ТД „ДА", В. Търново. Ф. N 955 „К", оп. N1, а.е. N 8.

[12] Вж. **Латев, Л.** Българската философска докторантура на немски език (1878-1945).- Философски форум, 2001, N 9, с. 193.

[13] ТД „ДА", В. Търново. Ф. N 955 „К", оп. N1 а.е. N 10.

[14] ТД „ДА", В. Търново. Ф. N 955 „К", оп. N1 а.е. N 16.

[15] ТД „ДА", В. Търново. Ф. N 955 „К", оп. N1 а.е. N 19.

[16] ТД „ДА", В. Търново. Ф. N 955 „К", оп. N1 а.е. N 18.

[17] ТД „ДА", В. Търново. Ф. N 955 „К", оп. N1 а.е. N 1.

ZOYA STAVREVA /1890-1950/ AS A PHILOSOPHER AND PEDAGOGUE

Rosina Dankova

Summary

Zoya Stavreva was the first in the history of the Bulgarian philosophy to articulate the problems of metaethics, involving research into the foundations of morality. She was awarded a Doktor's degree in 1915. In the chronology of the Bulgarian dissertations defended abroad, hers was the first to tackle the problems of metaethics. Through a comparative philosophical analysis of the moral principles in the ethics of Kant and Schopenhauer, Zoya Stavreva substantiates different kinds of meanings of human acts, which determine the existence of moral values in view of the supreme objects of reason.

Д-р Зоя Ставрева с колеги учители

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ЕМИЛИЯН СТАНЕВ И РЕКОНСТРУКЦИЯТА НА ИСТОРИЯТА

РАДКА ПЕНЧЕВА

Известен е големият интерес на писателя Емилиян Станев към българската история, към процесите, протичали в нея; стремежът му да си изясни едно или друго явление и отражението му върху народопсихологията и характера на българина. Вероятно това идва от факта, че е роден във В. Търново, че тук е съзерцавал руините на славното ни минало като дете, когато се оформят представите му за живота, както и от по-късните му посещения, давали винаги подтик на творческото му въображение.

В две насоки можем да търсим този интерес към историческото ни минало – в неговата публицистика и мемоаристика, по-слабо познати на читателите, и разбира се, във философско-историческите му творби.

По отношение на мемоаристиката му трябва непременно да се спрем на недовършената „Автобиографична книга", излязла през 1976 г. в сп. „Пламък", на Дневника му, както и на други чисто публицистични материали.

Недовършената му „Автобиографична книга" показва неговото изграждане като творец и човек от най-ранните му детски спомени във В. Търново и Елена до първите му писателски успехи в София – излизането на първия сборник с разкази и няколко книги за деца. За нас са ценни онези части от нея, които ни отвеждат в двайсетте години на века в старото Търново, такова, каквото е останало то в съзнанието на писателя. На тавана на малката къща на Варуша той разглежда старите семейни книги в турския сандък, нашарен с арабески. В него е и старият триод, преведен от гръцки, в който има рисунки на грешника и праведника и т.н. В този сандък е и книга с портретите на възрожденците, свитъците на „Графиня просекиня", „Цариградските потайности" и др. От таванския прозорец писателят съзерцава „обраслите с храсти и тръни Царевец и Трапезица", „червеният покрив на Фурадпашовата джамия, издигната в североизточния нос на Царевец, която отдалеч напомня червена възглавничка за игли, почернелите останки от крепостните стени и кули сякаш обвиняват града със своята разруха, със запазената северна врата, през която някога е слизал самият цар да се черкува в светатата Велика лавра долу край Янтра в Асеновата махала, която сега наричат Табашка..."[1]

Емилиян Станев дава едно от най-поетичните описания на Търново, което

ще цитираме, защото в него се намира и ключът на неговия интерес към историята ни: „Гледам разрушените черкви на Трапезица, потънали в нацъфтели кичури макове и зелени тръни, слушам равния плисък на Янтра, граченето на враните, които гнездят из покривите на Варуша, и ми се струва, че във времето на цар Шишман е греело особено, жълто слънце, меланхолично и нежно, каквото е слънцето след летен дъжд, въздухът е бил есенно прозрачен, небето копринено синьо, стаено, и в това жълто, болезнено слънце се мярка скръбният образ на „сам Иван Шишман". Сладка тъга и мечтателна скръб се вмъква в душата ми. Тъй силен е стремежът ми да узная тайните на Търновград, тъй изострен и разпален е усетът ми към миналото и тъй се напряга въображението ми да проникна там, а толкова са оскъдни и бледи моите детски представи и познания!..."2 И Емилиян Станев описва своите спомени за хората, живели на Варуша, за отражението на войните върху техния живот, за глада и мизерията, за пленниците и публичните домове, за всички тези нещастия, сполетели народите в Европа и нас българите, станали неизменна част от повестите „Крадецът на праскови" и „Търновската царица", тези спомени, „горчиви, убийствено непоносими" за него, които „отрано ме направиха жесток реалист и отрано ме накараха да размишлявам върху нашата българска съдба".

Емилиян Станев при едно от посещенията си във ВеликоТърново.

„Но Търново не беше само Варуша, Марно поле или Табашката махала, продължава авторът, където в една къща с влажна каменна настилка в долния кат лежаха в едно табашко корито кости, сигурно на избитите първенци на Търновград след падането на града. По черепите личаха удари от ятагани и самият факт, че тия кости бяха съхранени по този ужасен начин, свидетелства за манталитета на нашия народ, загубил историческата си памет... Впрочем и в наши дни, когато разкриха три гроба в дворцовата черква на Царевец, бях свидетел как костите – на мъж, на жена и на дете – бяха захвърлени край гробовете като кости на кучета. Убеден съм, че в тия три гроба, сега

„консервирани", са били погребани Иван Александър, Сара и едно от децата им, умряло твърде рано. Главата на Иван Александър бе прибрана от тогавашния „доброволен попечител" на старините, гимназиалният учител Николов, комуто много сме задължени да се запазят от пълно унищожение някои развалини, фрески, икони и други в старите черкви. Тоя скромен „попечител" ми каза, че я бил предал някому, не помня кому. Такова престъпно отношение към нашата история за съжаление и сега съществува у някои ръководители, които са равнодушни към историческите паметници. Но напоследък започнахме да гледаме на тия работи с други очи, защото ако продължавахме да се отнасяме към нашата българска история все така лекомислено, България ще стане балканско наследство на съседите си..."[3] Неведнъж Емилиян Станев ще поставя въпроса за гробовете на нашите предци. Подобни размисли намираме и в Дневника му. На 16 април 1976 г. е записал: „Тоя народ е с осакатена мисъл от чужди внушения и идеи. Своето не разбира.

Има ли в България поне един царски гроб или такъв на големите личности в миналото? Как е възможно да не помни гробовете, ако има историческа памет: на Левски, Ботев и пр., от ново време поне. Ами историята с костите на Раковски? Страна на ветровете."[4]

Освен в своите мемоарни творби Емилиян Станев обстойно, в два отделни текста, се спира на въпроса за реставрацията на паметниците на културата. Малцина знаят, че той е автор на възванието към българския народ от 22 март 1966 г. за възстановяване на В. Търново. За целта самият той е дарил крупна сума. Автор е и на статията „Възстановете Двореца и Патриаршията", публикувана през 1968 г. във в. „Пулс". Ще се спрем по-подробно на нея, защото тя показва философията на писателя в това отношение. След разсъжденията си за градоустройството и мястото на паметниците в него Емилиян Станев пише: „Аз изцяло поддържам мнението на хората от народа, които казват: „Възстановете Двореца и Патриаршията, не ни интересува дали ще бъдат автентични или не, защото никога няма да узнаем какви са били в действителност..." Ако археолози и историци искат да консервират жалките руини, да ги измерват надлъж и нашир и да мъдруват в очакване дано се открие някаква скица, рисунка или описание, та тогава, след като изпишат два тона хартия, след век и половина, ние искаме да видим величието на Търновград сега, то да вдъхновява и възпитава децата ни, защото без такива паметници българинът няма да повярва в гения на своя народ и мъчно може да внуши на синовете си какъв е бил и какъв трябва да бъде. Историята, казва Юго, не е наука, тя е поема! Народът иска да види Царевец, доколкото това е възможно, това е негова духовна жажда. „Историческата истина" винаги ще бъде проблематична, защото историята е наука, в която живите искат да говорят за мъртвите с претенции, че ги познават по-добре, отколкото са се познавали самите те. Аз, да си призная, малко ù вярвам и като Юго гледам на нея като на поема, която може да се тълкува по-вярно със сърцето и духа, отколкото с ума"[5]. Тази романтична гледна точка на писателя може да се оспорва от специалистите

историци и археолози, но тя показва една вътрешна потребност за възпитание в патриотизъм на младото поколение. В нея се забелязва, че Емилиян Станев използва и фразата „доколкото е възможно", което означава, че все пак той се придържа и към историческите факти. Болезнената му чувствителност на тази тема е голяма. По тази причина не е обичал да пътува в чужбина, да гледа как другите народи имат запазено историческо минало, а ние не. Когато през 1957 г. посещава Полша и вижда запазения дворцов комплекс на полските крале на хълма Вавел в град Краков, както и при посещенията си на два пъти в Париж, а по-късно и в Англия, неизменно бърза да се завърне, защото неговото болезнено родолюбие е засегнато от достойнството на тези нации, от запазеното им историческо минало.

Най-голям интерес за нас, изследователите на Емилиян Станев имат, разбира се, неговите романи и повести с исторически сюжети. Казвам това и бързам да уточня, че той не е бил съгласен творбите му да бъдат наричани исторически. Смята, че те са с исторически сюжети, но гледната точка в тях е съвременна. И това наистина е така. Ще се спрем на два от тях – „Легенда за Сибин, преславския княз" и „Антихрист", с оглед на претворените събития. И в двата романа писателят се опитва да си обясни истината за нашата история и историческа участ на народа ни, да проникне в дълбините й, да си отговори на въпроса било ли е възможно падането на България под турско робство да се избегне, защо страната ни не е била достатъчно силна да направи това и т.н., и т.н. Колкото и парадоксално да звучи за много хора, той вижда причините за това в приемането на християнството при цар Борис от Византия, а не от Католическия запад. Ето какво е записал в Дневника си на 9 юни 1974 г.: „Най-съдбоносната грешка, извършена от Борис I, беше, че той избра византийското православие и с него – византийските ереси. Ако бяхме покръстени от Рим, българските духовници и интелигенция, вместо да четат житието на св. Параскева, щяха да четат Хораций, Цицерон, Сенека, Аристотел, Тацит и т.н., съдбата ва България щеше да бъде съвсем друга, нямаше да беснеят у нас фанариотите. Френските консули биха ни пазили и покровителствали и пр., и пр. Католицизмът е култура, въпреки всичките си отрицателни страни, а византийското православие е винаги близало ботушите на царе и императори и е поддържало самодържавието. И Калоян, и Иван Асен, изглежда, че разбираха тая страшна опасност от византийското православие, тая глупост да вземеш религията заедно с ересите на своя вековен враг, при това с по-висока култура от тебе. Първото българско царство не можеше да се затрие на бойните поля, но то бе унищожено чрез православните кукумявки, от черните византийски врани, обсебили и двореца, и църквата на нещастния „светец" и глупак Петър, чиито синове бяха отведени триумфално в Цариград от Цимисхий и единият беше скопен... Който не разбира това, нищо не разбира от българската история и съдба! Симеон, великият Симеон, беше повизантийчен, води диви войни за Цариград (ах, тоя Цариград! Марш, марш, Цариград е наш!...) Фактът, че той измести столицата си в Преслав от Плиска, е доказателство за неговата

заслепеност, смешна и глупава амбиция и византийската отрова от цариградското му възпитание... Впрочем, ако това не е факт, за който историците ни трябва да помислят, кое е? Не мога да чета хладнокръвно защитниците на православието и се удивявам на слепотата и глупостта им! Но нали и освободителката беше православна и нали чрез православието и славянофилството прекарваше месианската си роля, а днес с интернационализма..."[6]

Според Емилиян Станев специално внимание заслужава и въпросът за ересите, които сме приели заедно с източното православие. За разлика от наложилото се по това време официално мнение, че ересите са първите форми на класовата борба у нас и водят до реформи в българската църква, писателят налага мнението си, че те рушат държавността, отслабват държавата и водят до падането ѝ под робство. В посочените романи той ги описва в дълбочина от позицията на вещ познавач. Пред погледа на читателите оживяват и богомилите, и последователите на поп Лазар и монахиня Ирина, и съботниците, и последователите на йеродякон Калеко, и други. Това е така, защото самите герои на Емилиян Станев се увличат по тях, следват ги и чрез познанието си ги отричат.

За дълбокото навлизане на Емилиян Станев в ученията на еретиците съдим по многото материали, съхранени в архива и библиотеката му. Той е бил наясно с генеалогията на богомилството, тази своеобразна гностическа ерес, за някои изследователи религия, водеща началото си от Изтока, а именно: гностици – манихеи – павликяни – богомили – катари (познати в Южна Франция и Италия и под названието албигойци по името на град Алби). Общото в тези учения е крайният дуализъм, който приема съществуването на две сили в света – Добро и Зло. Те приемат, че светът е дело на Демона – Демиург, с което отхвърлят на практика Стария Завет, което пък води до отричане на материалното, а в областта на духовното – до суров аскетизъм. Основни конкуренти на християнството са манихейството, както и павликянството. И в двете учения преобладава култът към слънцето. След битката при Бартиракс през 872 г. император Василий I ги разгромява и преселва на Балканите, факт с голямо значение за България. Доколко изброените еретически учения следват една и съща религиозна доктрина, е спорен въпрос, но е факт, че през X век в България се появяват богомилите, които са още по-последователни привърженици на дуализма. Според тях видимият свят е дело на Сатаната, а човекът, смесица от вода и земя, притежава душа, сътворена от дъха на Сатаната и Бога. Те организират мощна апостолска дейност и достигат до Италия и Южна Франция под името катари и албигойци, в Северна Италия, Босна и Далмация като патарени и т.н. Литургията на катарите е сурова и проста. Те отхвърлят повечето тайнства като брака и др. Широко практикувана е изповедта, а най-важното тайнство е духовното кръщение, което се дава само на възрастни след дълъг период на подготовка, молитви и пост. Който приеме това кръщение, се нарича Съвършен.

Всички цитирани особености на тези учения намираме в стотиците страници „Записки по албигойския въпрос“, които покойният испанист Тодор Нейков дава на Емилиян Станев да ползва при писането на историческите си платна. Той ги събира през 30-те и 40-те години на XX век, когато е на дипломатическа работа в Испания, Франция и Германия. Емилиян Станев също предприема през 1965 г. пътуване до Франция, откъдето донася книгите: „Кладата на Монсегюр“, „Военният и религиозен въпрос през Средновековието и Ренесанса“, „Катарите“, „Песни за кръстоносния поход срещу албигойците“ в три тома и др. Много страници от тях е превела за него съпругата му Надежда Станева. Така при четенето на книгата на Жорж Деромиен „Инквизицията“ възниква идеята за романа „Легенда за Сибин, преславския княз“. Робер льо Бугр – един от инквизиторите, Емилиян Станев си представя като български богомил, отишъл във Франция, станал впоследствие инквизитор, а после с опустошена душа се завърнал в България, за да умре пред прага на дома си. Ето това е бил първоначалният замисъл за романа. По-късно авторът го променя. Каква е причината за това? Дълго съм мислила, и когато самата аз посетих музеите на Инквизицията и катаризма в градовете Каркасон и Лиму – Южна Франция, разбрах защо. Никой и никъде там не казва, че катарите идват от България. Не може болезненото родолюбие на Емилиян Станев да не се е разбунтувало и това е причината той основно да промени замисъла си за романа. Затова и двата романа добиват български колорит, действието се развива в наша, българска среда и обхваща периода от приемане на християнството до падането

Емилиян Станев в римския град Никополис ад Иструм, 1969 г.

на България под турско робство. В тях се чувства и използването на произведения на старобългарската литература като „Житието на Теодосий Търновски" от цариградския патриарх Калист (при описанията в романа „Антихрист"), на цар Иван Александър и семейството му, на еретическите учения, на Теодосий Търновски и др.; както и „Житието на Ромил" от монах Григорий при описанието на отец Лука и църковните отношения с Византия.

От изброените особености на творбите с исторически сюжети на Емилиян Станев се вижда, че историзмът им е неоспорим. Но не бива да се забравя, че това са художествени творби, в които материалът е подчинен на творческата концепция на писателя да си обясни българската история, мястото на страната ни като кръстопът на различни цивилизационни процеси, отразили се върху историческата ни съдба и участ. В тях Емилиян Станев защитава своите любими тези и идеи. Доколко успява – ще продължават да се питат неговите изследователи; за нас е важно, че той дава своята гледна точка по посочената проблематика такава, каквато я разбира.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Станев, Ем.** Събрани съчинения в 7 тома. Български писател, С., 1983, т. 7, с. 8.
[2] **Пак там**, 8–9.
[3] **Пак там**, 17–18.
[4] **Станев, Ем.** Крадецът на праскови. Дневник. Тилия. С., 1998, с. 98.
[5] **Станев, Ем.** Събрани съчинения в 7 тома. Български писател, С., 1983, т. 7, 290–292.
[6] **Станев, Ем**. Крадецът на праскови. Дневник. Тилия, С., 1998, с. 86.

EMILIAN STANEV AND RECONSTRUCTION OF THE PAST

Radka Pencheva

Summary

The text based on E. Stanev's little known documentary works – „The Autobiographical Book", his Diary, articles in the press etc., outlines the philosophy of the outstanding Bulgarian writer about the restoration and reconstruction of cultural monuments, their significance in people's memory, as well as their role in inspiring love for Bulgaria and its basic values in the young generation. Examples have been given related to this topic and to his philosophical and historical novels – „Legend of Sibin, the prince of Preslav" and „Antichrist". It is in them that he reproduces the most important moments in the Bulgarian history.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ДАРЕНИЯ ЗА ТЕАТРАЛНАТА ДЕЙНОСТ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО, СЪХРАНЯВАНИ ВЪВ ФОНД „НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ“ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА, ВИОЛЕТА ДРАГАНОВА

Театралната дейност във Велико Търново през втората половина на XX в., творческият път на изявени български артисти, оставили трайно място в националния театър, са предмет на научноизследователска, събирателска, експозиционна и популяризаторска работа на специалистите вече петнадесет години.

Във фонд „Най-нова история“ се съхраняват снимки, документи, негативи, вещи, видеокасети, звукозаписи и др. по темата. Всички те са дарени на музея, както и преобладаващият брой музейни ценности във фонда. Това е следствие на дългогодишната политика на ръководството на института специалистите да убеждават гражданството да предоставя ценности от семейните си архиви на съхранение в музея. Едно доказателство е запазеният „Апел към великотърновските граждани“, издаден през 1996 год. във връзка с организираната дарителска акция, както и благодарствено писмо и други материали. Провежданите периодично срещи с дарителите, представянето в изложби на даренията, популяризирането чрез медиите на благородната постъпка на десетки наши съграждани потвърждават създадената традиция. На второ място тази колекция е формирана в резултат на упоритата ни работа сред артистите и техните семейства, самодейци и частни лица. Дарените материали се отнасят до творческите сезони на любителския театър при читалище „Надежда“, Театъра при Градския народен съвет, създаването на професионалния театър и постигнатото през първото десетилетие на неговата дейност, Представителния театър за хумор и сатира, културните празници „Поглед към вековете“ и „Сцена на вековете“.

Първата колекция, която беше обособена, е свързана с творческия път на н.а. Константин Кисимов. За изключителния си талант той е удостоен с най-високите държавни отличия и семейството му съхранява богат снимков и негативен материал. К. Кисимов е роден на 16 април 1897 год. във Велико Търново в големия възрожденски род на Георги, Пандели и Евгения Кисимови. С театър започва да се занимава като ученик, но сериозно тръгва към сцената през 1922 г. като участник в театъра при читалище „Надежда“. Като именит

български актьор той се реализира в Народния театър в София. Голямата си любов към родния град артистът изразява и като подпомага местния театър, гостува във Велико Търново с националната трупа, участва в постановки като изпълнител, режисьор или рецитатор. Има принос за реализирането на идеята за организирането на театралните празници „Поглед към вековете". Всичко това определи професионалния ни интерес към неговата личност. През 1994 г. съпругата му Лиляна Кисимова предостави снимки, от които създадохме 119 броя негативи. Те обхващат периода 1922-1965 г. Най-добре са представени ролите, изпълнени в театъра и киното, които са над 200. Негативите са запечатали завинаги неговите незабравими образи на Чорбаджи Цеко, Ило, Калхаз, Езоп, Хамлет, Сър Андрей Едчик, Подкальосин, Аркашка Щастливцев и мн.др. Притежаваме негативи с четири различни пози на коронната му роля на Странджата. Този богат архив използвахме за експонирането на фотоизложби, чрез които популяризирахме актьорското майсторство на К. Кисимов. Дарението на Лиляна Кисимова включва снимки, афиши, програми, спомени, звукозаписи. Афишите дават информация за 30-годишния юбилей на Кисимов, честван на 8 май 1955 г. В специално издадената за случая програма е публикувано едно прекрасно творческо представяне на К. Кисимов от Николай Лилиев, тогава директор на Народния театър. Съхраняваме програма от пиесата „Хъшове", поставена в Драматичен театър при Градския народен съвет, Велико Търново, през 1950 г., в която К. Кисимов е режисьор и изпълнител на ролята на Странджата. Постановката е посветена на 100-годишнината от рождението на Иван Вазов. Този документ е единствената до сега открита информация за спектакъла. Програмата е дарение от актьора Любомир Павлов, който играе тогава в трупата.

Във фонд „Кинофилми и звукозаписи" е запазен гласът на К. Кисимов. Дарението започва с обичаната от публиката и хиляди пъти изпълнявана от него "Епопея на забравените". Тя неотлъчно присъства в рециталите, които той изнася по градове и села, училища, казарми и гранични застави. Тук са включени още „Обесването на Васил Левски" от Хр.Ботев, „Луд гидия" и „Чумави" от Пенчо Славейков, „Серафим" от Й. Йовков, "Хайдушки песни" от П.Яворов и др. Ценен е и рециталът на Кисимов от 1963 год., на който той изпълнява „Гладиатори" от Хр. Смирненски, Монолог на Подкальосин от „Женитба" на Гогол и на Дядо Лука от „На дъното" от М. Горки. На 21 май 2002 г. Г. Георгиев, ученик от Хуманитарна гимназия „Св.св.Кирил и Методий", В.Търново, направи дарение видеокасета с документалния филм „Константин Кисимов – незабравимият" и игралния филм „Под игото".

По повод 100-годинината от рождението на К. Кисимов започна подготовка за издаването на сборник със спомени за него. Историческият музей взе активно участие, като бяха събрани 67 спомена.

Благодарение на направеното дарение, съхраняваните музейни ценности за н.а. К. Кисимов дават добри възможности за популяризаторска работа.

Дарението на Николай Константинов, любител актьор от Велико Търново,

е ценно за нас, защото от него получаваме сведения за играните постановки в Драматичния театър при Градския народен съвет през сезона 1951/1952 г. Репертоарът е изцяло от съветски и руски автори: „Младият човек" от Г. Мдивани и Киров, „Сърцето на приятеля" от В. Потемкина, „Женитба" от Гогол и „Настя Колосова" от В. Овечкин.

Събирателската работа за Оръжния народен театър, създаден на 14 юли 1952 г., и на Държавния народен театър (1956) е особено резултатна. За това допринасят даренията на артистите Евгени Бакалов и н.а. Елена Стефанова – негови основатели, и на Н. Константинов. Снимки, афиши, програми представят театралния живот през сезоните от 1952 до 1959 г. От богатия си и добре комплектован личен архив Евгений Бакалов ни предостави възможността да създадем 29 бр. негативи от играните постановки. Представени са пиесите „Любов", „Московски характер", „Ало Таймир", „Буря над Югославия", „Слуга на двама господари" и „Животът започва отново". Интересни са афишите със седмичната програма от месеците ноември и декември 1952 г., от които се вижда, че са играни едновременно по три пиеси. Краткият живот на постановките е характерен за търновския театър. Дарените снимки от 50-те години на XX век отразяват добрата традиция да се документират в обща снимка всички участници в дадената постановка. Особено интересни от изследователска гледна точка са и програмите, в които са запазени портретите на любителите актьори от 30-те и 40-те години и на основателите на професионалния театър.

Създаването на полупрофесионалната оперета през 1959 г. става причина за основаването на Театър за хумор и сатира при читалище „Надежда". Той се формира от любители артисти, които остават извън оперетата. Избран е вече нов жанр – хумористични скечове на актуални теми в музикално изпълнение. Трупата играе от 1959 до 1989 г. Постановките са представени във фонда чрез даренията на Сава Аврамов, Г. Ефремов, Й. Сапунджиев, Антон Савов и др. Събирателската ни работа се определяше от престижното място, което този състав имаше в страната. Неговото водещо място на представителен колектив в жанра естрадна сатира и участието му в Дните на хумора и сатирата, провеждани в гр. Генерал Тошево, е представено във фонда чрез флагчета и значки за 1982, 1984 и 1988 г. Отразено е и участието в Националните празници на естрадната сатира, проведени през май 1986 г. в Разград. Програмите, афишите и 41 бр. негативи са съхранили специално създадените за трупата сатирични миниатюри от Петко Райков, Петър Борсуков и др. автори, като: „По стариниte", „Звезден прах в очите", „Зодии", „Анахронизми", „Стъпил Добри на бял камък", „Щръклица", „Женско царство", „За 5 пари Надежда", „Представянето на Хамлет от с. Долно Туткаво", „Балкански синдром" и др. Документирано е и участието на състава в Петия световен фестивал на любителските театри в Монако през 1973 г.

Георги Ефремов, който посвещава на театралната художествена самодейност целия си живот, дари на музея личните си отличия – грамоти, удостоверения,

златна значка и други материали от републикански фестивали.

Националният преглед на българската драма и театър на историческа тема „Поглед към вековете" и Националният летен фестивал „Сцена на вековете" са документирани във фонд „Най-нова история" освен като резултат на събирателската ни работа и като дарение на специлистите от Окръжния съвет за култура. Идеята за организирането на театралните празници е на великотърновската общественост с цел да потърсят съвременни форми на културна дейност, в които да се свържат историческото минало и настояще. Положителното в провеждането им е, че на тях си дават среща местни и национални творци, както и се създават нови творби. На второ място прегледите се превръщат в големи културни празници във Велико Търново.

В нашето изложение ще се спрем само на материалите, които са свързани с Прегледа на историческата драма и театър, тъй като от 1975 г. се провежда Национален преглед на историческата тема в изкуствата, който е извън разглежданата тема. Във фонда преобладава документалният материал – програми, афиши, покани, дипломи от тетралните прегледи през 1972, 1975 и 1978 г. Те съдържат информация за участвалите спектакли и изпълнители. Притежаваме три снимки от първия „Поглед към вековете", проведен на 6 юни 1965 г. с участието на Народния театър София и Драматичния театър Велико Търново. Единствената вещ е металопластика от прегледа през 1981 г. Най-пълна е колекцията с документи от прегледа през 1985 г. Неговите издания започват на 25 февруари с.г. и завършват на 1 ноември. В запазената програма е отразен проведеният през март преглед на радиотеатрите, след тях се състезават телевизионните театри на историческа тема, а от 12 до 20 юни се представят участниците в Прегледа на българската драма и театър.

От Националния летен фестивал „Сцена на вековете" 88 афишите, програмите и поканите са за спектаклите „Хамлет" от У. Шекспир, „Мисия до Драч" от Ж. Леви и „Нестинарка" от М. Големинов.

В навечерието на Международния ден на музеите – 18 май 2002 г., н.а. Елена Цветкова Стефанова направи дарение личния си архив на отдел „Нова и най-нова история". Събиран около 70 години, той представя основните моменти от живота и дейността на една от най-големите съвременни български актриси в театъра и киното. Дарението включва 315 бр.снимки, 54 бр. поздравителни адреси, грамоти, афиши, програми, 38 бр. ордени, медали, значки, почетни знаци, плакети, вестници, списания, телеграми, писма. Дарени са и два магнетофонни записа на постановките „Свекърва" и „Старомодна комедия", като втората пиеса е изпълнена на 60-годишния юбилей на актрисата.

Колекцията от снимки започва с представянето на младата актриса в 30-те години на XX век. Тя е родена на 4 август 1916 г. във Варна. Първите си стъпки на сцената прави през сезона 1931-1932 г. От 1933 г. е на софийска сцена. Дарената картина от оперетата „Лизистрата" от Аристофан я представя като изпълнителка на главната роля. Интересен документ е специално изработеният поздравителен адрес с посвещение „На бъдещата голяма актриса Елена

Цветкова ..." от 29 март 1937 г., който й изпращат група почитатели.

На Регионалния исторически музей Елена Стефанова дари през 1998 г. оригинални снимки от архива на съпруга си Йордан Маринов Стефанов, потомствен фармацевт от Велико Търново. Те представят приноса на фамилията Стефанови за развитието на фармацията в нашия град. Особено интересни са тези снимки, запечатали важни обществено-политически събития от историята на града през 20-те и 30-те години на миналия век.

Дарените материали представят Елена Стефанова като драматична актриса в театрите във Велико Търново и в Русе. Снимките документират първите й участия в постановките „Вдовиците" и „Севилският бръснар" на любителския театър при читалище „Надежда". Значителен е броят на снимките и афишите от периода 1952-1958 г., когато Е. Стефанова участва активно в създаването и изграждането на професионалния театър в града. Те се отнасят до участието ѝ в постановките „Борислав", „Животът започва отново", „Майстори", „Бедността не е порок", „Кражба", „Вуйчо владика", „На другата страна", „Към пропаст".

Фотографиите от 60-те години представят Е. Стефанова в цял низ от драматично-героични образи – съвременнички, съветски жени, исторически и класически героини. Нейният дългогодишен труд, благоговение и голяма обич към сценичното изкуство са личният ѝ принос за утвърждаване на съвременната българска драма. Великотърновският театър реализира постановки на изявени автори, а Камен Зидаров му предоставя за първо изпълнение новите си творби. Така виждаме Е. Стефанова в ролята на Мария Карадимова от „Блокада", Ирина Радионова от „Царска милост", Теодора Сара от „Иван Шишман", Вела Везирева от „Плесницата". Тези творчески превъплащения завършват с отпразнуването на 50-годишния юбилей на дарителката и 25 години сценична дейност. За тези годишнини, чествани на 4 февруари 1967 г. във Велико Търново, се съдържа богата информация в поздравителните адреси, статиите в пресата, телеграмите, ордена „Червено знаме на труда", издадената програма и снимки. С указ №501 от 23 май 1969 г. на Президиума на Народното събрание на НРБ Елена Стефанова е удостоена със званието „Заслужил артист". Това е първият документ от такъв род, който постъпва в музейния фонд.

Възходът на видната наша актриса на театралната сцена продължава и през следващите две десетилетия. Огромният ѝ принос за развитието на българската театрална култура е възнаграден с правителствени отличия, които вече са музейна собственост, като: Указ от 23 май 1975 г. за удостояване със званието „Народен артист", ордените „Кирил и Методий" I и II степен, Указ за Лауреат на Димитровска награда за 1984 г. за ролите на Елизабет Втора в „Ричард III" от У. Шекспир, Богоевска във „Варвари" от М. Горки, царица Теодора от „Иван Шишман" от К. Зидаров и майката в „Майка на всички" от Г. Караславов, орден „Георги Димитров", връчен на 29 август 1986 г. Тези държавни награди Елена Стефанова получава за своя богат и разностранен талант, който тя реализира на сцената на Драматичен театър „Сава Огнянов" в град Русе от 1970 до 1986 г.

Към върховите изпълнения в българския театър през XX век ще прибавим героините на Елена Стефанова – Албена, Есмералда, Милкана, Таня, Маргарет Чалмерс, Бистра, Елена Василева, Маргерит Дюра и мн.др.

Участието на актрисата в българското кино и телевизионен филм е представено в дарението чрез афиши от премиери и киновечери на филмите „Десет дни неплатени" и „Татул".

През дългия си и благодатен артистичен живот Е. Стефанова е обгърната от голямата ù искрена любов на публиката. За активната си обществена дейност, срещи с ученически и трудови колективи, с почитатели от градове и села тя е наградена и с юбилейни медали, значки, плакети, които попълват дарението: златна значка на ЦС на БПС, 100 години Априлско въстание, 100 години от Освобождението на България, 1300 години България, 30 и 40 години социалистическа България, почетни знаци на градовете Русе, Ветово, Павликени, Шумен, Михайловрад. Почетен гражданин е на Русе и Велико Търново.

Още едно доказателство за големия ù принос за развитието на българския театър са дарените: Златна значка „100 години Български театър", значка на Съюза на артистите в България, Съюзната награда за творчество за 1981-1982 г., грамота с първа награда за актьорско майсторство на Петия национален преглед на българската драма и театър за ролята на Вида Седефчева в постановката „Майка на всички" от Г. Караславов през 1974 г. За цялостно творчество Е. Стефанова е носител на наградата „Константин Кисимов", връчена ù през 1994 г.

Възхитата и душевната близост, които с играта си актрисата оставя в зрителите, могат да се прочетат в стиховете, посветени на нея, и в писмата на безбройните ù почитатели. Много обич, уважение и прелонение от големия ù талант изразяват нейните колеги в поздравителни адреси, телеграми, снимки с посвещения от театрите в страната. Това е ярко изразено в материалите, които са свързани с 60 и 70-годишнината ù. Дарените вестници със статии за голямото ù актьорско майсторство дават представа и за популярността на Е. Стефанова сред читателската аудитория. Похвалното слово на театралния критик Георги Кръзов представя с подробния си и задълбочен анализ театралната дейност на актрисата в продължение на 40 години. Богатият личен архив на Е. Стефанова може да бъде полезен не само на музейните специалисти, но и на изследователите на българския театър.

В музейните фондове се съхраняват хиляди дарени предмети. Като израз на благодарност и уважение към своите дарители Регионален исторически музей, Велико Търново, определи 21 май за Ден на дарителите и спомоществувателите. Той ще се чества всяка година и на този празник ще си дават среща дарителите за изминалата година. Те ще получават Дарителско свидетелство и Карта за безплатно посещение на музеите и паметниците на културата във Велико Търново.

Събирателската работа по темата „Театралната дейност във Велико Търново"

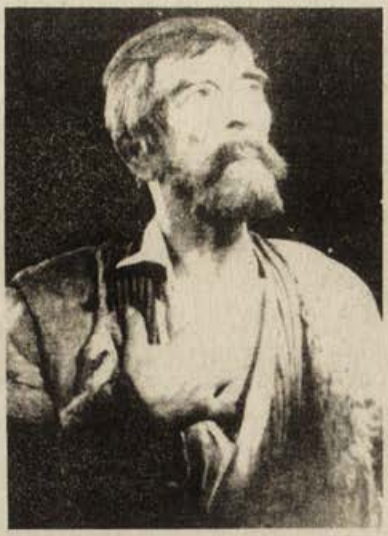
допринесе за постъпването във фонд „Най-нова история“ на материали за историята на самодейния и професионален театър, за актьорското майсторство на н.а. Константин Кисимов и н.а. Елена Стефанова, за националните театрални празници „Поглед към вековете“ и „Сцена на вековете“. Всички те потвърждават значимото място през XX век на град Велико Търново в българския културен живот.

MATERIALS RELATED TO THE THEATRAL WORK IN VELIKO TURNOVO, PRESENTED TO THE FUND „MODERN ULGARIAN HISTORY“

N. Buchvarova, V. Draganova

Summary

That article concerns the presented to the museum documents, pictures and negatives, related to the theatral life in Veliko Turnovo in the second half of the 20th c. There is a particular notice on the creative work of prominent Bulgarian artists Elena Stefanova and Konstantin Kisimov, on the creative seasons of the amateur theatre at library club „Nadegda“ old the professional theatre, of the Theatre of humour, and on the cultural feasts „Look up to the centuries“ and „Stage of the centuries“.

К. Кисимов в ролята на Странджата в „Хъшове“ от Ив. Вазов, 1950 г.

Е. Стефанова в ролята на Зоя в „Борислав“ от Ив. Вазов, 1957 г.

Участници в постановката „Майстори“ от Рачо Стоянов , 1953-1954 г.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

СИЛАТА НА ИНФОРМАЦИЯТА – КОМПЮТРИ, ИНТЕРНЕТ

РАДКА ТОДОРОВА

След индустриалния 20 век настъпи информационното столетие. При него ползването на информация е от първостепенно значение за живота и успеха. Информационните супермагистрали осигуряват достъп до библиотеки, изследователски институти, бази от данни, музеи, художествени галерии, изложби и редица други източници на информация. От особено значение за интеркултурното общуване е фактът, че глобалните мрежи осигуряват достъп до най-различни информационни източници и свързват хора от целия свят.

Представям кратка информация за проведения семинар в Регионален исторически музей в гр. Стара Загора на 12.12.2001 г. относно използването на компютърна програма за въвеждане данни от фондовете на музеите.

На този семинар от РИМ – Велико Търново, присъстваха:

1. Директорът ст.н.с. д-р Христо Харитонов;
2. Г-жа Мария Иванова;
3. Инж. Радка Тодорова.

Софтуерът ще преставлява модел на Инвентарна книга, в която ще се попълват данните на експонатите. Ако е необходимо, тези данни могат да се коригират или да се добавят нови. За експонатите ще се въвежда секретна и несекретна информация. Уредникът, отговарящ за определен фонд, и

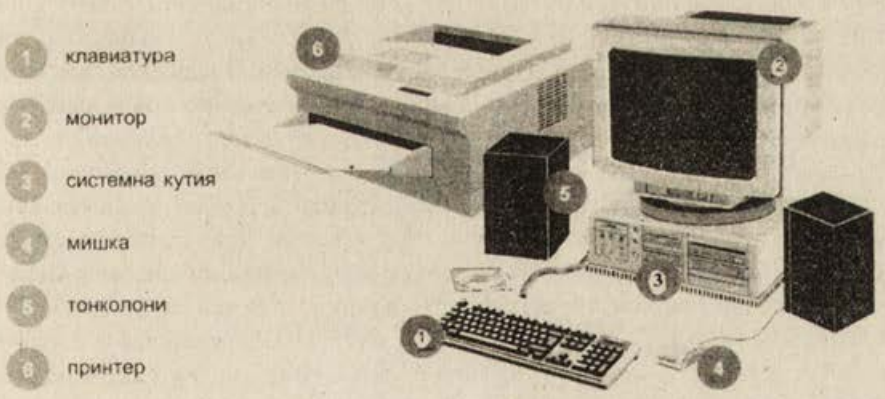
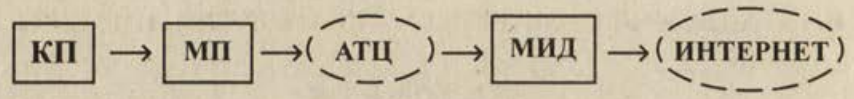

Схема на компютърна конфигурация

КАК СЕ ОСЪЩЕСТВЯВА ДОСТЪПЪТ ДО ИНТЕРНЕТ

Комутируем достъп

Най-широко използваният начин за достъп до Интернет е чрез телефонната мрежа за общо ползване. Схемата за достъп е следната:

КП - компютър на потребителя;
МП - модем на потребителя;
МИД - модем на Интернет доставчика;
АТЦ - автоматична телефонна централа.
Модемът на потребителя се свързва посредством телефонен кабел. Когато потребителят използва Интернет, телефонната му линия е заета. Телефонната линия се включва към модема, както и телефонният апарат.

компютърният специалист ще имат определен код за конкретния фонд. До несекретната информация ще имат достъп всички музейни специалисти, а до секретната информация - само някои.

На семинара беше използвана съвременна компютърна техника (лаптоп, т.е. преносим компютър, висококачествен цветен принтер, цифрова камера, видеостена), инсталирана от специалисти от старозагорската фирма „Стамо". С помощта на тази техника колеги от музеите от Стара Загора, Пловдив, Разград, Нова Загора и др. съвместно с японски компютърни специалисти представиха разработени от тях програми, в които е използван базов софтуер File Maker Pro и Microsoft Access за електронизация на Инвентарните книги в музеите (**Обр.1, 2, 3, 4**). Възхитена съм от големия труд, вложен от младите японски компютърни специалисти, да вникнат задълбочено в нашата история. В близко бъдеще ще бъде съставена унифицирана програма, като се използват най-добрите структури от показаните на семинара програми. Предвижда се мрежова връзка между музеите.Това предложи в най-кратки срокове да бъде изпълнено г-н Данаилов - директор на Националния център за музеи и галерии.

Ето един пример, който показва необходимост от такава програма:

- За организиране на изложба „Руско-турската война" са необходими исторически данни и материали от музеите в страната. Чрез влизане в мрежата историците бързо ще могат да определят кои материали ще използват за изложбата и от кои музеи. В момента тази дейност изисква много време.

С цифрова камера беше заснета част от работата на семинара и след това чрез включване на камерата към лаптопа бяха показани на видеостената и принтирани висококачествени снимки.

Впечатление направи представянето на програмата Photo Model Pro от г-н Костадинов – художник-реставратор в Националния институт за паметниците на културата, който е специализирал в Япония. С лаптопа на видеостената той показа как е възстановен разрушен паметник с помощта на фотоснимка. Тази програма има и ще има в бъдеще голямо значение за археологията. От фотографски снимки може да се състави план на местност, да се определят действителните размери на предмети, но с програмата трябва да работят добре обучени специалисти.

Всички знаем, че обработените от компютъра текст, картини, графични изображения, видео и звук се наричат електронни данни. Те се съхраняват на различни носители – *твърди дискове, дискети, CD–ROM диск или компактдиск, DVD диск.* Тези носители се разделят на две групи - **вътрешни и външни. Вътрешни носители** са твърдите дискове. Те се вграждат в корпуса на компютъра. Съхраняват информация приблизително колкото информацията на 8000 дискети. Съвременните компютри се продават с твърди дискове от 6 до 15 гигабайта.

1 байт - големината на пространството, което заема един знак върху твърдия диск на компютъра в оперативната памет или дискета.

1 KB е равен на 1024 байта

1 MB-1024 KB

1 GB-1024 MB

Външни носители са дискетите, CD-ROM диск, DVD диск.

Дискетата събира около 1,44 MB данни.

CD-ROM диска съдържа около 650 MB данни - около 430 дискети.

DVD диска –това е новият CD-ROM диск. Той съдържа между 4-9 и понякога до 17 GB информация.

Колективът на Регионален исторически музей – Велико Търново, може да се гордее с издаването на компактдиска „По стъпките на времето". Продуктът почти няма аналог в България (Националният исторически музей притежава компактдиск, но на друг принцип). Нашият компактдиск е изработен съвместно с фирма „Тетра – 94". Програмата, с която е изработен компактдискът, е сложна. С такава програма могат да работят висококвалифицирани компютърни специалисти. Представя историята на град Велико Търново с музейни експонати по епохи. Някои от тях са уникални и не са представяни никъде досега. Продуктът е с добър външен вид, текстът е преведен на 5 езика и включва 18-минутен филм за Велико Търново, озвучен на български от актьора Йосиф Сърчаджиев. Този диск може да послужи за информация за специалисти, но може да бъде най-интелигентният, ефектен и достъпен за всеки джоб подарък. Насочен е по-скоро към широка аудитория.

Интернет е международна мрежа компютри, свързани един с друг с цел обмен на информация. Думата Интернет е съкращение от International Net-

work. Интернет в момента използват много колеги от Регионален исторически музей, Велико Търново. В по-голямата си част Интернет е пренасяне на електронна поща. Ако е бърза електронната връзка, можем да изпращаме за секунди съобщения по целия свят.

Но когато работим с Интернет, трябва да се съобразяваме с разпространението на компютърни вируси, които стават все повече. Във вестник „Компютри" от 13 май 2002 г. е публикувана информация за разпространяване на вирусите „Чернобил" и „Троянски кон". Те се изпращат чрез електронните адреси. Вирусът „Троянски кон" дава възможност за отдалечено управление на компютъра чрез определено съобщение. Това съобщение е признак, че заразата е стигнала и до вас. След това „троянецът" изпраща съобщение на автора за адреса на заразения компютър. Хакерът (т.е. компютърният специалист създал вирусния софтуер) може да мести мишката ви, да отваря и затваря CD-ROM устройството, да деактивира антивирусните програми. Решението на проблема е да не се отварят заразени файлове с определеното съобщение и обновяване на антивирусните програми.

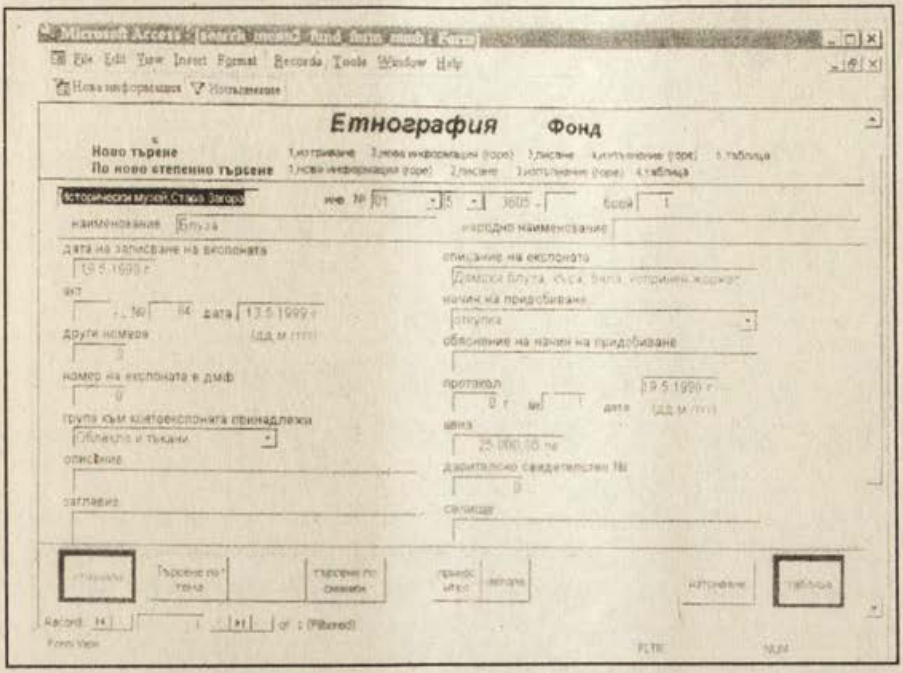
Всички видяхме на 14 май 2002 г. по Национална телевизия BTV новината, че е създаден проект на виртуален модел на Боянската църква от германски специалисти, на стойност от 100 000 евро и скоро ще бъде наблюдавзн в Интернет. Така хора от цял свят (специалисти и неспециалисти) ще могат да наблюдават този ценен паметник на културата. Нека да си пожелаем това да се случи в бъдеще и за историческия хълм Царевец с неговия аудиовизуален спектакъл „Звук и светлина" и този проект да бъде създаден от български специалисти. Това е възможно да се осъществи от компютърни специалисти от град Велико Търново.

THE POWER OF INFORMATION – COMPUTERS, INTERNET

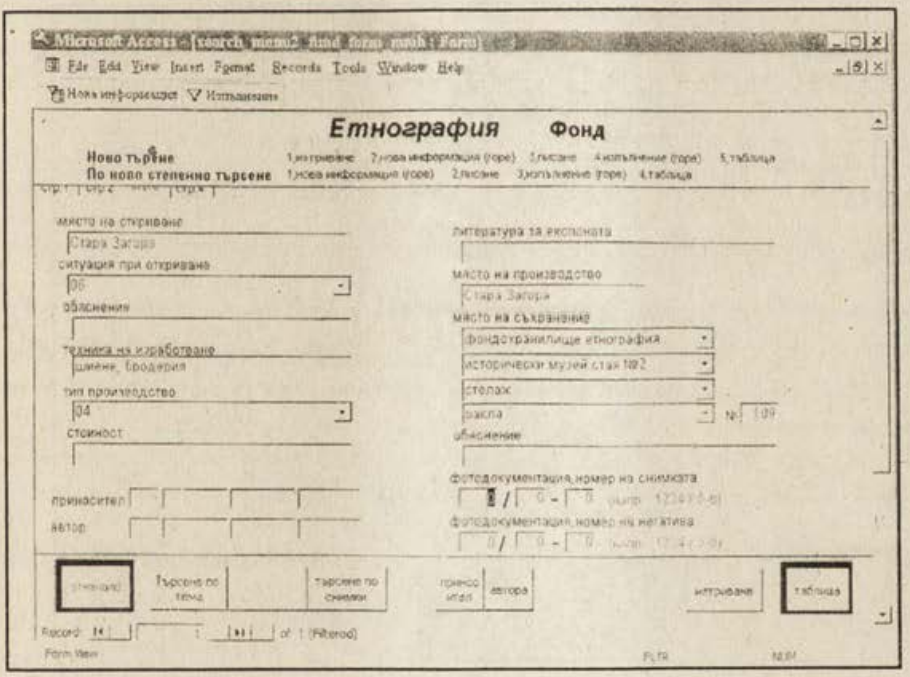
Radka Todorova

Summary

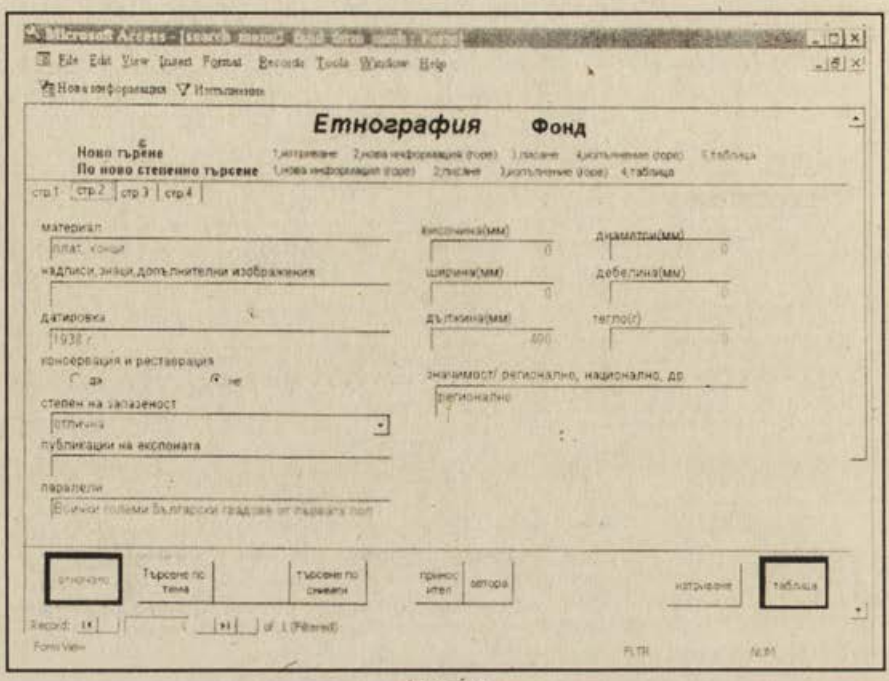
During the seminar held in the Historical museum in Stara Zagora on the 12 December 2001, Mr. Danailov suggested the rapide development of unique data base including files from whole museum network.

Етнография
Фонд
Ново търсене
По ново степенно търсене
Исторически музей Стара Загора
наименование
Блуза
народно наименование
дата на записване на експоната
описание на експоната
Дамска блуза
начин на придобиване
откупка
обяснение на начин на придобиване
номер на експоната в дмф
протокол
група към която експоната принадлежи
Облекло и тъкани
цена
описание
дарителско свидетелство №
заглавие
селище
Търсене по тема
Търсене по снимки
Record: 1 of 1 (Filtered)
Form View

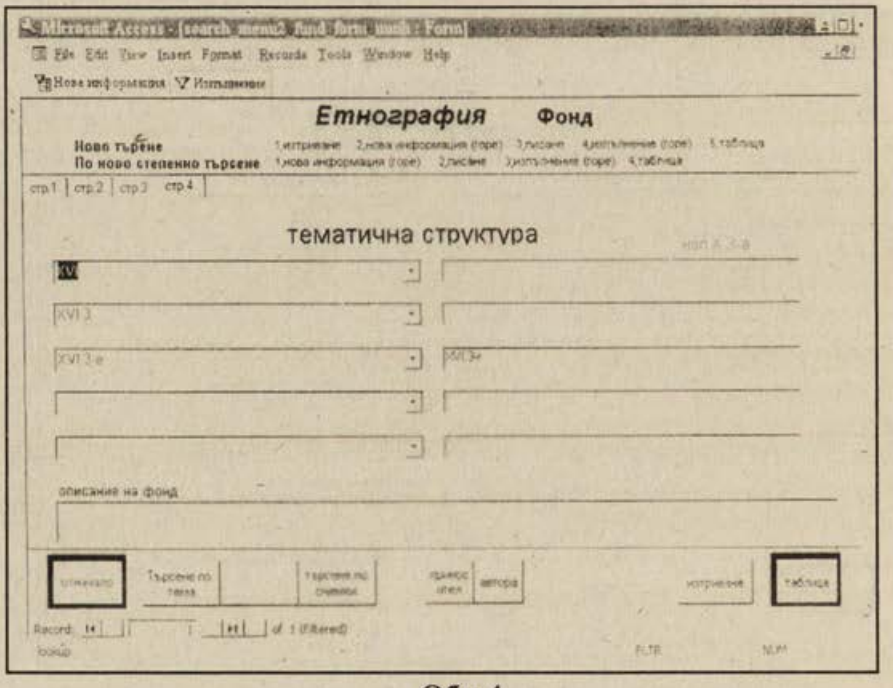
Обр.1

Етнография
Фонд
Ново търсене
По ново степенно търсене
място на откриване
Стара Загора
ситуация при откриване
обяснения
техника на изработване
шиене, бродерия
тип производство
04
стойност
литература за експоната
място на производство
Стара Загора
място на съхранение
фондохранилище етнография
исторически музей стара №2
столаж
рафта
№ 109
обяснение
фотодокументация номер на снимката
фотодокументация номер на негатива
приносител
автор
Търсене по тема
Търсене по снимки
Record: 1 of 1 (Filtered)
Form View

Обр.2

Етнография
Фонд
Ново търсене
По ново степенно търсене
материал
надписи, знаци, допълнителни изображения
датировка
консервация и реставрация
степен на запазеност
публикации на експоната
паралели
височина(мм)
ширина(мм)
дължина(мм)
диаметър(мм)
дебелина(мм)
тегло(г)
значимост/ регионално, национално, др.
регионално
Търсене по текст
Търсене по снимки
изтриване
таблица

Обр.3

Етнография
Фонд
Ново търсене
По ново степенно търсене
тематична структура
XV
XVI 3
XVI 3.e
описание на фонд
Търсене по текст
Търсене по снимки
изтриване
таблица

Обр.4

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ПРИНОС КЪМ ИЗСЛЕДВАНЕ НА НЕОЛИТНАТА КУЛТУРА В ДОЛНИЯ БАСЕЙН НА р. ДУНАВ

НИКОЛАЙ КОЛЕВ

В средата на 2002 г. излезе от печат книгата на д-р П. Станев „Самоводене (Неолитна селищна могила)". В продължение на тридесет години нейния автор изследва района на родното си село, в резултат на което натрупва огромен емпиричен материал. Той не бърза с цялостно обобщаване на резултатите от своето проучване, като междувременно има над 70 научни публикации на български, френски и английски език по отделни проблеми. В резултат на отзивите върху неговите публикации накрая той придобива самочувствието, увереността, че вече може и трябва да представи цялостно резултата от своето изследване.

В структурно отношение книгата, състояща се от 223 страници текст и 236 илюстрации, е разделена на увод, девет глави и заключение.

След споделянето значимостта и методите на изследването и уточняването на някои терминологични проблеми, както и на спонсорите, съдействали за изследването, Петър Станев запознава читателя в ***Първа глава*** с местоположението на изследвания район, с природните и климатични условия, способствали за заселването и трайното установяване на неолитни общества от втората половина на VII хил. пр. Хр. до края на VI хил. пр. Хр. във Великотърновския край.

Във ***Втора глава*** авторът прави историографски преглед на изследванията на неолита във Великотърновския регион, преглед, който показва научната осведоменост на П. Станев, както и неговото критично отношение към различните теории по изследвания проблем.

Интересна е ***Трета глава,*** посветена на генезиса на етнокултурните общности, обитавали неолитната селищна могила Самоводене. Разглеждайки трите хипотези за неолитизация на Югоизточна Европа, авторът приема, че тук е имало автохтонно развитие на неолитни култури, към които са внедрени отвън определени иновации.

В ***Четвърта глава*** изследователят представя стратифиграфията, периодизацията и хронологията на неолитна селищна могила Самоводене и съседните неолитни обекти. В следващата ***Пета глава*** П. Станев се спира на топографията на селищната могила, селищната и жилищната архитектура. Според него топографията на селищата от Великотърновския край през епохата

на неолита не се отличава от типичните за тази епоха ситуации, характерни за Предна Азия и за селищата от останалата част на Балканския полуостров.

На палеоикономиката на изследвания район е посветена ***Шеста глава***. Тук авторът разглежда развитието на събирачеството, риболова, земеделието и животновъдството, опирайки се на артефакти, изследвани в български и чуждестранни лаборатории.

Специално внимание е отделено на керамиката открита при археологическите проучвания в района. С цел по-прецизното обработване на керамиката от неолитната селищна могила Самоводене П. Станев е подчинил статистиката на формите и украсите на една единна класификационна система, включваща следните показатели – технология, функция, форма и украса. Тази класификационна система дава възможност при бъдещи изследвания да се намери вярната хронологическа позиция на селищата, в които не са провеждани археологически проучвания, и да се реконструира тяхната относителна хронология.

Особен интерес представлява ***Осма глава***, където авторът се спира на духовния живот на населението в проучвания район през неолитната епоха. Той го сравнява със световноизвестния култов комплекс Чатал Хююк в Предна Азия. Тук е добре представена антропоморфната и зооморфната пластика. П. Станев смята, че намерените тук пластики на женски фигури имат собствен път на развитие. Изключително стойностно е откритието на знаковата система върху дъното на една купа, която заедно със знаците от Тордош и Винча според автора представлява най-ранната предписменост, предхождаща с над две хиляди години най-ранна писменост на Шумер и Месопотамия.

В ***Девета глава*** са разгледани обществените структури. За да избегне априорното идеологизиране на проблема, П. Станев се е съобразил с резултатите от изследванията на Е. Комша върху неолита на Румъния и на Х. Тодорова за неолита в България. Основните звена на неолитната обществена организиция са семейството (жилището), общината (селището) и племето.

Последната ***Десета глава*** представлява синхронизацията със съседни етнокултурни общности. Направени са паралели с Тракия, Североизточна България, Румъния и Североизточна Югославия.

Наличните 230 черно-бели и 6 цветни образци илюстрират и документират изследователската дейност на П. Станев.

Подобно изследване прави чест не само на автора, посветил 30 години на изследвания район и проблем, но и на Историческия музей в гр. Велико Търново и на българската наука. Желателно би било книгата да бъде преведена на западен език, за да стигне до научните работници извън България.

Известия на Регионален исторически музей - Велико Търново, XVII-XVIII / 2002-2003
Bulletin of Regional Historical Museum - Veliko Turnovo, XVII-XVIII / 2002-2003

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА РЕГИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

ИЗЛОЖБИ

2001 г.

„Читалище „Надежда“ и Великите народни събрания“, 26 юни - 26 юли , Театрален салон на читалището.

„Двадесет години Грандхотел „Велико Търново“, 26 юни - 30 юли, Грандхотел „Велико Търново“.

„Денят на българската независимост“ - фотоизложба, 22 септември - 30 октомври, Гарнизонен военен клуб.

„Църквата „Св. Четиридесет мъченици“, 22 септември, крепостта „Царевец“.

„От „Абагар“ до „Абагар“ (Съорганизатори: Регионална библиотека „П. Р. Славейков“ и Издателство „Абагар“), 1 ноември - 1 декември, музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Издания на краеведите“, 22 септември, Музей „Възраждане и Учредително събрание“

Изложба - живопис на ученика Кирил Денчев. (Съорганизатор - СОУ„В. Грънчаров“- Горна Оряховица), 19 октомври - 10 ноември, Музей „Възраждане и Учредително събрание“

Участие с материали в националната изложба „160 години от откриването на първото Девическо училище в България“, 25 октомври, Регионален исторически музей - Плевен.

Постоянна изложба от скулптури на Валентин Цанев Вълев, посветена на 100 години от неговото рождение, 31 октомври, Исторически музей - Килифарево.

„Рисунки, посветени на творчеството на П. Р. Славейков“, (Съорганизатор ОУ „П. Р. Славейков“), 1-30 ноември, Къща-музей „П. Р. Славейков“.

„История на църквата „Св. Никола във Велико Търново“, (Съорганизатор – ТД „Държавен архив“ - Велико Търново), 5-15 декември, Музей „Възраждане и Учредително събрание“.

„Следовниците на Николай Павлович"- живопис и графика на ученици от СОУ„Ем. Станев" 9-20 декември, Музей „Възраждане и Учредително събрание".

Изложба-базар на обредни хлябове, (Съорганизатор - клуб „Етнография" при Общински детски комплекс - Велико Търново), 19 декември, пред Общински съвет.

2002 г.

„Сотир Петров Черкезов - летец и авиоконструктор (1882-1962 г.)" - фотоизложба, 17 януари-1 март, Гарнизонен военен клуб.

„Хандбален клуб „Етър-64" - носителки на купа „България" - фотоизложба, 14 март, Община Велико Търново.

„100 години туристическо дружество „Трапезица 1902 г." - фотоизложба, 15 март-15 април, Гарнизонен военен клуб.

„30 години фотографстване" – художествено-документална фотоизложба на Здравко Николов, 26 април, Изложбени зали.

„100 години туристическо дружество „Трапезица 1902 г.", 16 -30 март, Изложбени зали.

„Кметовете на община Велико Търново"- постоянна фотоизложба, 22 март, Община Велико Търново.

„105 години от рождението на Константин Кисимов", 16 - 30 април, читалище „Надежда".

„Спасена памет", посветена на 21 май - ден на дарителите и спомоществователите на музея., 21 май, Музей „Нова и най-нова история".

„Хандбален клуб „Етър,64" - шампионки за 2002 г."- фотоизложба, 12-30 юни, Община Велико Търново.

„125 години от Освобождението на Велико Търново"- фотоизложба, 5-30 юли, Гарнизонен военен клуб.

„125 години от Освобождението на Търновския край, (Съорганизатори: Община Велико Търново, Дружество за приятелство с народите на Русия и ОНД, Художествена галерия), 5-30 юли, Изложбени зали.

„Тодор Николов - учител и археолог" - фотоизложба, 3 август - 30 септември, Гарнизонен военен клуб.

„Следите на времето. Пътеводителите на Велико Търново", (Съорганизатор Регионална библиотека „П. Р. Славейков"), 27 септември - 4 ноември, Музей „Нова и най-нова история".

„Европалия 2002"- участие с експонати, собственост на музея, 5 октомври 2002 г.- 5 януари 2003 г., Брюксел, Белгия.

Детски рисунки, посветени на творчеството на П. Р. Славейков, 1 - 15

ноември, къща-музей „П. Р. Славейков".

Изложба от книги, учебници и списания на Никола Станев, посветена на 140 години от неговото рождение, (Съорганизатор - Регионална библиотека „П. Р. Славейков"). 31 октомври, Исторически музей-Килифарево.

Изложба от макети на стари къщи, гъдулки и грамоти, изработени от Райчо Шараканов от Килифарево, 31 октомври, Исторически музей - Килифарево.

„Творчеството на П. Р. Славейков"- изложба на книгите на П. Р. Славейков, посветена на 175-годишнината от рождението му, (Съорганизатор - Регионалната библиотека), 14 ноември, Къща-музей „П. Р. Славейков".

НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ

2002 г.

Шести музейни четения „Търново - кръстопът на цивилизации", 16-17 май, посветени на 18 май - Международния ден на музеите и юбилея на доц. д-р Янка Николова, (Съорганизатор - ВТУ„Св. Св. Кирил и Методий"), Велико Търново.

Четвърти самостоятелни краеведски четения на Дружеството на краеведите в Монтана, 23 май. Научен ръководител ст.н.с. д-р Х. Харитонов.

„Независимостта на България - 1908 година и след това", 22 септември. (Съорганизатори: Община Велико Търново, Европейски център, ВТУ„Св. Св. Кирил и Методий, НВУ„Васил Левски"), Велико Търново.

„140 години от рождението на Никола Станев - учител, историк, общественик", 31 октомври. (Съорганизатори:Кметство Килифарево, Исторически музей - Килифарево, Регионална библиотека „П. Р. Славейков", Общински комитет „В. Левски"- Велико Търново), Килифарево.

ДАРИТЕЛИ И ДАРЕНИЯ

2001 г.

ГАЛИНА ПЕТКОВА (В. Търново) дарява медали, дипляни, значки

на спортна тема.

НЕЛИ ГЕОРГИЕВА (В. Търново) дарява спортни медали.

2002 г.

ТУРИСТИЧЕСКО ДРУЖЕСТВО „ТРАПЕЗИЦА-1902“ дарява Летопис (1902-2002 г.) и книгата „100 години Туристическо дружество „Трапезица-1902“ Велико Търново“

ОБЩИНА ТУТРАКАН И ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ТУТРАКАН даряват юбилеен вестник „Тутраканска епопея“, дипляна „Мемориален комплекс „Военна гробница – 1916 г.“ и торбичка с шепа пръст от военната гробница, където са погребани загиналите в Тутраканската епопея войни от общините Велико Търново и Елена.

МАРГАРИТА ЧЕРКЕЗОВА (Варна) дарява видеокасета с телевизионните филми „Момчето, което желае да лети “ и „Небесни побратими“.

ГЕОРГИ ГЕОРГИЕВ (В. Търново) дарява видеокасета с документалния филм „Константин Кисимов - незабравимият“ и игралния филм „Под игото“.

ДОБРИНКА ЦЕНОВИЧ (В. Търново) дарява резбовано пано на интериор от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и книгата „Моят път през годините 1921 – 2001 г. Спомени.“

ЕЛЕНА СТЕФАНОВА (В. Търново) дарява личния си архив от 315 снимки, 54 поздравителни адреси, грамоти, афиши, програми, 38 ордена, медали, значки, почетни знаци, плакети и два магнетофонни записа на театралните постановки „Свекърва“ и „Старомодна комедия“.

Д-Р ЛИЛИ КОЛЕВА (В. Търново) дарява престилка и плетени чорапи.

НАДЕЖДА ЧЕТАЛОВА (В. Търново) дарява тъкано пано.

НАДЕЖДА ШИШМАНОВА (В. Търново) дарява градски дрехи от началото на XX в.

ПЕТЪР ЙОВЧЕВ (В. Търново) дарява козиняви дисаги.

РУМЯНА ХРИСТОВА (В. Търново) дарява 5 броя пътеводители на Велико Търново.

ЕЛЕНА МАЧКОВСКА (В. Търново) дарява 2 броя пътеводители, 2 броя дипляни за Велико Търново и 1 брой пътеводител за Арбанаси.

ВАСИЛ МУТАФОВ (В.Търново) дарява 3 броя пътеводители и 4 броя дипляни за Велико Търново.

ИЛИЯ БАЛЪКОВ (В. Търново) дарява 13 броя монети от Третото българско царство - сребърни и в сплави.

ИЛИЯН ПЕТКОВ (В. Търново) дарява книга.

ПЕТЪР СТАНЕВ (В. Търново) дарява авторска книга.

ВЪЛКА ИЛЧЕВА (В. Търново) дарява авторска книга.

ПРОФ. ИВАН МАРАЗОВ (София) дарява авторска книга.

ТОДОРКА ДРАГАНОВА (В. Търново) дарява 30 броя снимки и „История на село Българско Сливово" – печатен вариант.

ЗДРАВКО НИКОЛОВ (В. Търново) дарява художествено-документалната си фотоизложба „30 години фотографстване" съдържаща 98 броя снимки на търновски художници.

СТЕФАНО АЛЖИЕРИ (САЩ) и **ГАНУШКА ПАУНОВА** (с. Капиново, Великотърновско) даряват 10 броя снимки на Марияна Паунова – оперна певица, почетен гражданин на Велико Търново.

СПОМОЩЕСТВОВАТЕЛИ

За изложбата " 125 години от освобождението на Търновския край": Стопанска асоциация на българското войнство; издателство FABER и ЕООД "Теди 1 "-В.Търново.

За фотоизложбата и тематичната вечер "Да докоснеш звездите" - Фирма "AIR CONCORD" - Велико Търново с президент Ганчо Даскалов.

ХРОНИКА

2001 г.

юли - излезе от печат „Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров" с докладите на участниците в Петите музейни четения през 2001 г.

юли - август - продължават проучванията в римския град Никополис ад Иструм и късноантичното укрепено селище при с. Дичин от българо-английски археологически екип в състав: ст.н.с. д-р Л. Слокоска, ст.н.с. д-р В. Динчев, ст.н.с. д-р Р. Иванов (АИМ при БАН – София), д-р А. Поултър (Нотингамски университет), н.с. И. Църов и н.с. П. Владкова (РИМ - В.Търново). Участват студенти от СУ „Св. Климент Охридски", ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий" и Нотингамски университет.

август - ноември - в екипа, проучващ църквата „Св.Четиридесет мъченици" участва Е. Дерменджиев.

септември - в проучванията на римския лагер Novae (при Свищов) участва н.с. П. Владкова. Разкопките се провеждат в южната част на сграда extra muros.

2 септември - ст.н.с. д-р Х. Харитонов и К. Митова участват в тържествата по повод 85-годишнината от Тутраканската битка и освещаване на паметна плоча на загиналите войни от Търновския и Еленския край в Мемориалния комплекс „Военна гробница - 1916 г."- Тутракан.

6 - 8 септември - в Международна конференция „Византийското културно наследство и Балканите" в Пловдив, Д. Косева участва с доклад „Иконостасната преграда на църквата „Св. Георги"- Велико Търново от 1616 и 1684 г."

12 - 13 септември - в Международен симпозиум „Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на Западното Черноморие"- Варна, участват Д. Косева и Е. Дерменджиев.

12 - 15 септември - провежда се Международна научна конференция „40 години археологически проучвания в NOVAE"- Свищов. В организацията и с доклад „Перистилна сграда exstra muros - проучване и перспективи" участва н.с. П. Владкова. Гостите посещават историческите обекти във Велико Търново и Археологически резерват „Никополис ад Иструм".

21 - 22 септември - в научна конференция, посветена на 10-годишния юбилей на Съюза на краеведите в България във Велико Търново със съобщения участват Т. Недева, С. Станева, Т. Минчева, П. Владева, Е. Мачковска, н.с. д-р Х. Вачев, ст.н.с. д-р Х. Харитонов, Н. Василева.

5 октомври - в Юбилейна научна конференция „Армия, държава, общество"(50 години Централен военен архив - Велико Търново) със съобщения участват ст.н.с. д-р Х. Харитонов и Е. Мачковска.

23 октомври – представяне на електронен пътеводител „По стъпките на времето "(Съвместно с фирма TETRA'94), Музей „Възраждане и Учредително събрание."

24 октомври - „Калейдоскоп на Велико Търново" - среща-разговор в Музей „Сарафкината къща".

31 октомври - в среща-дискусия „Времена и будители", организирана от Националния музей на образованието - Габрово, участват Е. Мачковска и П. Владева със съобщение „Името на Св. Иван Рилски през вековете".

1 ноември - съвместно с Инспекторат по образование при МОН - Велико Търново, Общински комитет „В. Левски" и Регионална библиотека „П. Р. Славейков" се организира и проведе конкурс за есе, стихотворение и разказ на тема „Будителите" за учениците от учебните заведения на Община Велико Търново.

„Утро на патрона" - тържество на ОУ„П. Р. Славейков" в Къща-музей

„П. Р. Славейков".

ноември – излиза от печат „Краеведски сборник, I В. Т., 2001 г. 156 с. Със съставители – ст.н.с. д-р Х. Харитонов, ст.н.с. д-р Ц. Панчева и с. Костов.

ноември - декември - специализация на н.с. И. Църов в Англия.

10 ноември - „Развлеченията на старите търновци" - среща-разговор в Музей „Сарафкина къща".

21 ноември- „Въведение Богородично" - Ден на християнското семейство, среща-разговор на три поколения търновци в Музей „Сарафкина къща".

23 - 24 ноември - в Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. протопр. д-р Н. Шиваров във ВТУ„Св. Св. Кирил и Методий" участват; н.с. д-р Х. Вачев и И. Чокоев с доклад „Още веднъж за пръстена от Хотница"; М. Станчева с доклад „За някои технологични особености в обработката на кост".

14 - 15 декември - в Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. д-р Л. Прашков във ВТУ„Св. Св. Кирил и Методий" участват н.с. д-р Х. Вачев с доклад „Рисунки-графити от църквата „Рождество Христово" в Арбанаси"; И. Чокоев с доклад „Наръкавници от епископски гроб, открит в средновековната църква „Св. Йоан Продром"- Кърджали"; Д. Косева с доклад „Икони от 1685 г. в църквата „Св. Георги" - Велико Търново"и М. Станчева с доклад „Данни за началните етапи в обработката на кост (Според материали от х. Царевец във Велико Търново)."

19 декември - Коледно тържество „В най-празничното време", съвместно с клуб „Етнология" при Общински детски клуб - Велико Търново.

21 декември- новогодишно тържество и конкурс за сурвакници, съвместно с дружество на жените „Здравец" в ЦДГ„Соня".

25 декември - Излиза от печат книгата на Иван Нурков „Огнестрелно оръжие от Освободителната война 1877 - 1878 г."

2002 г.

януари - стартира едногодишна рубрика „От Коледа до Коледа" със съдействието на кабелно радио Велико Търново, водена от специалисти на Регионален исторически музей.

17 януари - „Да докоснеш звездите" - тематична вечер, посветена на С.П.Черкезов.

31 януари – Директорът РИМ ст.н.с. д-р Х. Харитонов чете официалният доклад на общоградското тържество по повод 148 – годишнината от рождението на Стефан Стамболов.

5 март - представяне на книгата „Моят път през годините 1921-2001г.

Спомени", автор - Добринка Ценович, носител на приза „Великотърновец на 2001 г."(Съвместно с Регионална библиотека „П. Р. Славейков") . Редактор – К. Митова - Ганева.

март, юни и септември - продължава проучването на главния акведукт на Никополис ад Иструм в участък в землището на с. Русаля под ръководството на н.с. И.Църов.

април - провеждат се теренни обхождания и геофизични проучвания в границите на административната територия на Никополис ад Иструм от българо-британски екип с ръководители н.с. И. Църов и д-р А. Поултър. Проучени са землищата на селата Русаля, Поликрайще, Драганово и Върбовка. В теренните обхождания участват 40 студенти от ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий".

16 април - тематична вечер, посветена на 105 години от рождението на Константин Кисимов - читалище „Надежда".

22 - 25 април - Работилница „Писани яйца", съвместна проява с децата от ОбДК - Велико Търново.

25 април - в Национална научна конференция „130 години от Общото събрание на БРЦК" в Ловеч ст.н.с. д-р Х. Харитонов и Т. Минчева участват с доклад: „Реликви в Регионален исторически музей - Велико Търново, свързани с дейността на Левски".

май - излезе от печат монографията „Хотница - стари селища и находки. Праистория", I част, с автор д-р В. Илчева. На промоцията й доц. С. Чохаджиев (ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий") представи автора и значението на изследването.

15 май - музеят е привлечен като партньор по проекта на сдружение „Европейски пространства 21" с координатор Светла Атанасова.

16 - 17 май - в Шестите музейни четения, посветени на юбилея на доц. д-р Янка Николова са представени доклади и съобщения на: д-р П. Станев, н.с. д-р М. Робов, н.с. И. Църов, ст.н.с. д-р Й. Алексиев, н.с. д-р В. Мутафов, ст.н.с. д-р К. Панайотова, Л. Цанева, Р. Пенчева, ст.н.с. д-р Х. Харитонов, Д. Рабовянов, н.с. д-р Х. Вачев, н.с. М. Долмова, ст.н.с. д-р К. Тотев, доц. д-р Т. Овчаров, доц. д-р Е. Данков, Е. Дерменджиев, Д. Тотева, М. Станчева, М. Цочев, Р. Анчева, Ц. Колева, Н. Еленски, доц. д-р С. Чохаджиев, д-р В.Илчева, Б. Лилова, С. Димитров, М. Бинев, гл.ас. д-р В. Дончева, П. Лунгарова ,н.с. П. Владкова, ст.н.с. д-р К. Дочев, н.с. арх. Т. Теофилов, И. Чокоев, Г. Чохаджиева, Н. Стефанова, И. Нурков, Н. Астарджиев, Н. Цонева, Т. Минчева, Д. Търновски, С. Станева, С. Бейков, П. Владева, Т. Недева, Е. Мачковска, В. Павлова, К. Митова-Ганева, Ц. Цолова, доц. д-р Р. Данкова, н.с. Н. Бъчварова.

18 май - музеят е привлечен като партньор по проекта на програма ФАР за „Развитие на българския културен туризъм". В работната група са

включени ст.н.с.д-р Х. Харитонов и С. Атанасова.

21 май - „Спасена памет" - среща-разговор с дарители и спомоществователи на музея, по повод Деня на дарителите, Музей „Нова и най-нова история".

24 май - в Третия национален събор на хляба във Велико Търново участва Н. Василева със съобщението „Обреден хляб по жътва".

31 май - „Българската авиация в началото на XXI век" - тематична среща с ген.Михо Михов, началник на Генералния щаб на Българската армия в читалище „Надежда".

31 май - 1 юни - в Научна конференция в памет на проф. Руска Гандева на тема „Античната цивилизация на Балканите и в Средиземноморието - история, литература и лингвистика" във ВТУ„Св. Св. Кирил и Методий" участват с доклади; ст.н.с. д-р Х. Харитонов, н.с. П. Владкова и н.с. И. Църов.

юни - в проучването на селищна могила Караново участва Н.Еленски.

В проучвания на римския лагер NOVAE (при Свищов) участва н.с. П. Владкова. Разкопките се провеждат в южната част на сграда extra muros.

Излиза от печат сборник „The Roman and late Roman citi", съдържащ материалите от Международната научна конференция, проведена м.август 2000 г. във Велико Търново по повод 100-годишнината от първите археологически проучвания в Никополис ад Иструм. I С доклади са представени: ст.н.с. д-р Х. Харитонов; н.с. П. Владкова; н.с. И. Църов; н.с. д-р Х. Вачев; Н. Еленски.

5 - 7 юни - в Научна конференция „10 години Археологически музей „Марица-Изток"-Раднево, участват с доклади: М. Станчева - „За един вид костени апликации"; И. Чокоев - „Пояс от епископски гроб, открит в църквата „Св. Йоан Продром" гр. Кърджали".; д-р В. Илчева - „Етапи в развитието на преходния период от енеолита към бронзовата епоха в Централна Северна България"; Н. Еленски - „Ранният неолит от Еменската пещера"; Е. Дерменджиев - „Реконструкция на водоснабдително съоръжение при Балдуиновата кула във Велико Търново".

14 - 15 юни - във Втората научна конференция „Християнската традиция и царската институция в българската култура" в Шумен участва Е. Дерменджиев с доклад „Реконструкция на царския саркофаг от Дворцовата църква в Търновград".

15 юни - музеят участва като партньор по проекта „Културни маршрути" - стари български столици.

26 юни - в Кръгла маса „125 години от Освобождението на Търновския край" в Бяла черква участват: Т. Минчева, Т. Кънчева, С. Станева, С. Бейков, Ц. Генчева и Е. Мачковска.

27 - 28 юни - в Научна конференция с международно участие „Наука, околна среда и устойчиво развитие" организирана от СУБ-Велико Търново,

ВТУ„Св. Св. Кирил и Методий“, Европейски информационен център, РИОС, ХЕИ-Велико Търново взеха участие ст.н.с. д-р Х. Харитонов и С. Атанасова

28 юни - в Научна конференция „ Габровският край в националната революция и Освободителната война” в Габрово със съобщения участват: Т. Минчева, С. Станева, Т. Кънчева, Ц. Генчева и Е. Мачковска.

юли - продължават проучванията на халколитна селищна могила - Хотница под ръководството на Н. Еленски (РИМ) и доц. С. Чохаджиев (ВТУ) с участието на студенти.

юли - август- продължават проучванията в римския град Никополис ад Иструм и късноантичното укрепено селище при с. Дичин от българо-английски археологически екип в състав: ст.н.с. д-р Л. Слокоска, ст.н.с. д-р В. Динчев, ст.н.с. д-р и.н. Р. Иванов (АИМ при БАН – София), д-р А. Поултър (Нотингамски университет), н.с. И. Църов и н.с. П. Владкова (РИМ - Велико Търново). Участват студенти от СУ” Св.Климент Охридски“, ВТУ „Св.Св.Кирил и Методий“ и Нотингамски университет.

1 август - Връчване на свидетелства на завършен двугодишен курс на обучение по музейно дело на учениците от клуб „Млад екскурзовод“.

август - септември - Е. Дерменджиев провежда спасителни археологически проучвания на ранновизантийската крепост в м. „Макавея“, Община Златарица.

5 септември - в Патриаршеската църква „Св. Възнесение Господне“ в крепостта „Царевец“ е посрещнат пет милионния посетител – проф. д-р Й. Йоданов.

12 - 14 септември - в Международна научна конференция „Българските земи през Средновековието (VII - XVIII в.) във Варна, посветени на 70-годишнината на проф.Ал.Кузев с доклади участват: М. Станчева - „Антични традиции в обработката на кост през средните векове.“; И. Чокоев - „Текстилни материали от долната камера на гроб от средновековна църква в Кърджали“.; н.с. д-р Х. Вачев - „Бележки върху строителната история на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси.; Е.Дерменджиев и Д. Косева -„Архитектурата и живописта на скалния манастир при Съборната църква край с. Иваново, Русенско.“

19 - 21 септември - Театрална постановка „Връщане към корените“ в крепостта „Царевец“.

22 септември - участие в тържествата по повод 94-годишнината от обявяване на Независимостта на България.

В Кръгла маса на тема: „Независимостта на България - 1908 година и след това“ във Велико Търново със съобщения участват Т. Минчева и Н. Астарджиев.

27 септември - Среща-разговор с автори на пътеводители за Велико Търново в Музей „Нова и най-нова история“.

септември - ноември - в екипа, проучващ църквата „Св. Четиридесет мъченици" участва Е. Дерменджиев, И. Чокоев и М. Станчева.

октомври - Н. Еленски провежда археологически разкопки на неолитно селище в с. Джулюница.

3 - 6 октомври - в Деветия международен симпозиум по проблемите на фолклора в София участва Г. Чохаджиева с доклад „Ефектът на калейдоскопа (Някои аспекти на регионалното теренно фолклористично проучване)".

8 - 9 октомври - в Международна научна конференция „90 години Балканска война" в Кърджали, участва Е.Мачковска с доклад „Участието на килифарци в Балканските войни 1912-1913 г."

15 октомври - в Кръгла маса „125 години от Освобождението на Търновския край" в с. Карайсен участват със съобщения: Т. Минчева, Т. Кънчева, С. Станева, С. Бейков, Н. Стефанова и Ц. Генчева.

31 октомври - в Научна конференция „140 години от рождението на Никола Станев - учител, историк, общественик" с доклади участват: н.с. П. Владкова, Е. Мачковска, С. Станева, Н. Филева, Т. Минчева, П. Владева, Ц. Генчева.

октомври - ноември - провеждат се археологически проучвания в църквата „Св. Димитър" в Арбанаси под ръководството на н.с. д-р Х. Вачев.

1 ноември - Музикално-поетичен спектакъл „Възхвала на Търновград" в Патриаршеската църква „Св. Възнесение Господне" в крепостта Царевец с участието на С. Петрова, П. Филипова, В. Чилева и В. Тодорова.

15 ноември - в Национална научна конференция „175 години от рождението на П. Р. Славейков" с доклади участват: Т. Минчева, С. Станева, Т. Кънчева и П. Владева.

15 - 16 ноември - в Международна научна конференция в чест на проф.д-р Златозара Гочева във ВТУ„Св. Св.Кирил и Методий" с доклади участват; ст.н.с. д-р Х. Харитонов, н.с. И. Църов и н.с. П. Владкова.

21 ноември - среща -разговор за християнските ценности и българското семейство „Въведение Богородично" – Ден на християнското семейство, в Музей „Сарафкина къща".

22 ноември - в Кръгла маса „125 години от сраженията край град Елена в Руско-турската освободителна война" във Велико Търново с научни съобщения участват: Т. Минчева, С. Станева, Т. Кънчева и Ц. Генчева.

ноември - излезе от печат книгата „Живот без междучасие", посветена на живота и делото на Матей Митев Данев със съдействието на кметство Беляковец и РИМ.

Излезе от печат сборник „Хроники от Северозапада – II", съдържащ доклади от Четвъртите самостоятелни краеведски четения на Дружеството

на краеведите,гр.Монтана, проведени на 23.V.2002 г. в Държавен архив, Монтана. Научен ръководител ст.н.с. д-р Х. Харитонов.

Излезе от печат пътеводителят „Арбанаси“ с автори н.с. д-р В. Мутафов, Г. Чохаджиева и С. Атанасова и пътеводителят „Средновековният Търновград“ с автори ст.н.с. д-р Х. Харитонов, Е. Дерменджиев и С. Атанасова.

ЗАБЕЛЕЖКА: Данните за хрониката и другите рубрики отчитат времето от 1 юни 2001 г. до 30 ноември 2002 г.

СЪСТАВИЛА: Катя Митова - Ганева

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN
01.06.2001 - 01.11.2002 г.

БЪЛГАРИЯ

Благоевград
Известия на Исторически музей - Благоевград, II, 2001.

Горна Оряховица
Давидов, Вл. и М. Михайлов. Хроника. Девет века от крепостта Ряховец до днешна Горна Оряховица, 2001.

Нова Загора
Археологически и исторически проучвания в Новозагорско, Нова Загора, 1999.

Пловдив
Годишник на Археологическия музей - Пловдив, X, Пловдив, 2001.

Силистра
Добруджа, 20, Силистра, 2002.

Стара Загора
Известия на музеите от Югоизточна България, XVII, Стара Загора, 1994; XIX, Стара Загора, 1998.
Известия на Старозагорския исторически музей, 1, Стара Загора, 2002.

Казанлък
Казанлък в миналото и днес, Пловдив, 2001.

ČESKA REPUBLIKA

Brno
Přehled vyzkumu: 40, Brno, 1997-1998, Brno; 41, Brno, 1999; 42, Brno, 2000.

Praha
Časopis národniho muzea: 1-2, 3-4, Praha, 2000;1-2, 3-4, Praha, 2001.
Časopis společnosti přatel starožitnosti: 1, 2, 3, 4, Praha, 2001; 1-2, Praha, 2002.

DEUTSCHLAND

Mainz

Bericht der römisch - germanischen kommission, 81, Mainz, 2000.

HRVATSKA

Zagreb

Opuscula arhaeologica, 25, Zagreb, 2001.

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, XXXIV, Zagreb, 2001.

HUNGARY

Budapest

Communicationes archæologicæ Hungariæ, Budapest, 2000, 2001.

Debrecen

A Debreceni dery muzeum evkönyve, Debrecen, 1999, 2000.

ΜΩΜΟΣ - I „Fiatal Öskoros kutatok" I. Összejövete fenek konferencia kötete, 1997 november 10-13, Debrecen, 2001.

ÖSTERREICH

Wien

Töpferrentren der Ostägäis, Wien, 2002.

Kinzinger, F. Studien zur hellenistischen keramik in Ephesos, Wien, 2001.

ROMANIA

Constanţa

Pontica: XXXII, 1999; XXXIII-XXXIV, Constanţa, 2000-2001.

Buzoianu, L. Civilizatia graecă în zona Vest - Pontică şi impactul el asupra lumii autohtone (sec. VII - IV a. Chr.), Constanţa, 2001.

SCHWEIZ

Zürich

Musee Suisse. Schweizerisches landesmuseum jahresbericht, Zürich, 2000.

Съставила: Весела Мартинова

Великотърновският регионален исторически музей разполага със следните издания на

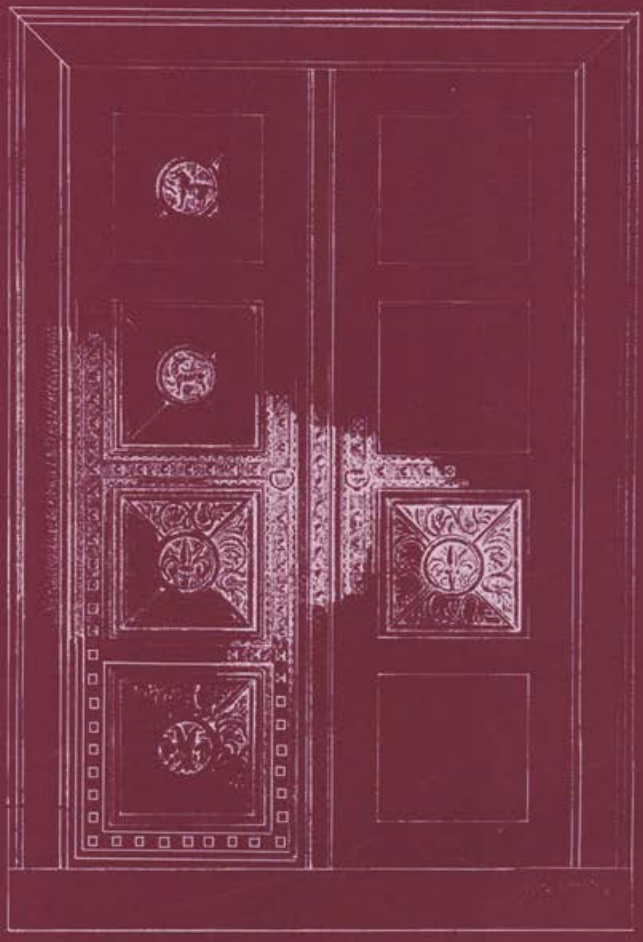
ИЗВЕСТИЯ

РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

№ по ред	Наименование	Пореден том	Год.
1.	Известия на Окръжния музей В. Търново	II	1964
2.	Известия на Окръжния музей В. Търново	III	1966
3.	Известия на Окръжния музей В. Търново	IV	1968
4.	Известия на Окръжния музей В. Търново	V	1972
5.	Известия на Исторически музей В. Търново	VI	1991
6.	Известия на Исторически музей В. Търново	VII	1992
7.	Известия на Исторически музей В. Търново	VIII	1993
8.	Известия на Исторически музей В. Търново	IX	1994
9.	Известия на Исторически музей В. Търново	X	1995
10.	Известия на Исторически музей В. Търново	XI	1996
11.	Известия на Исторически музей В. Търново	XII	1997
12.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIII	1998
13.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIV	1999
14.	Известия на РИМ - В. Търново	XV-XVI	2000

Известията могат да се закупят в Регионалния исторически музей или да се изпратят с наложен платеж. За контакти: телефон 62-37-72 директор и 63-69-54 инспектор;
E-mail: rimvt@yahoo.com;
E-mail: museum.vtarnovo@mbox.bol.bg.

БЕЛЕЖКИ

Врата на църквата „Св. Димитър" във Велико Търново.
(Възстановка н.с. арх. Т. Теофилов).

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- Нумизматични изследвания
- Църквите в Арбанаси - история, археологически проучвания, стенописи
- История на банковото дело във Велико Търново